

KUNGL. VITTERHETS HISTORIE
OCH ANTIKVITETS AKADEMIEN

KONFERENSER 75

JÄMTLAND OCH DEN JÄMTLÄNDSKA VÄRLDEN 1000–1645

Jämtland och den jämtländska världen 1000–1645

Redaktör: *Olof Holm*

Konferenser 75

KUNGL. VITTERHETS HISTORIE OCH
ANTIKVITETS AKADEMIEN

Jämtland och den jämtländska världen 1000–1645. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, *Konferenser* 75. Stockholm 2011. 298 s.

Abstract

This volume contains revised versions of papers presented at the conference *Jämtland och den jämtländska världen 1000–1645* (Jämtland and its world AD 1000–1645) held in Östersund 15–17 June, 2009. The conference was initiated by Landsprosten Erik Anderssons minnesfond, a foundation that has been funding research into the history of Jämtland up to 1645 since the 1970s. 1645 was the year when Jämtland no longer belonged to Norway but became a part of Sweden. The aim of the conference was to sum up and evaluate some of the research done in recent decades, but also to point out and formulate new, interesting research problems for the future. The Royal Swedish Academy of Letters, History and Antiquities acted as a co-organiser.

The conference gathered a number of Swedish and Norwegian scholars, representing the disciplines of history, archaeology and Scandinavian languages. Thus the papers range over a great number of issues concerning, among other things, Jämtland as a border-land, a periphery, a colonization area, a transit trade area, a peasant district and a Saami area. One paper deals with historiography and the last contribution in the book is a bibliography.

Keywords

Jämtland, Viking Age, Middle Ages, Medieval, early modern, periphery, trade

© 2011 Författarna och Vitterhetsakademien

ISBN 978-91-7402-404-3/pdf

ISSN 0348-1433

Utgivare	Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Box 5622, 114 86 Stockholm www.vitterhetsakad.se
Distributör	eddy.se ab, Box 1310, 621 24 Visby http://vitterhetsakad.bokorder.se
Omslag, typografi	Lars Paulsrud
Grafisk form	Bitte Granlund/Happy Book
Tryck	Motala Grafiska AB, Motala 2011

Innehåll

Förord	7
<i>Maria Ågren</i> , Inledning	9
<i>Sten Rentzhog</i> , Landsprosten Erik Anderssons minnesfond och forskningen om Jämtland före 1645	16
<i>Stig Welinder</i> , Människor i förändring och det samiska i Jämtlands län 900–1200 e.Kr.	23
<i>Lars-Erik Edlund</i> , Mellan väst och öst. Det jämtska språkområdet över tid ur ett nordiskt perspektiv	43
<i>Jan Lindegren</i> , Folk, hästar och bröd. Om Jämtland som agrarlogistiskt system under äldre tid	91
<i>Anna Hansen</i> , Egendom och maktstrukturer i Jämtland på 1600-talet	97
<i>Gabriela Bjarne Larsson</i> , Jordmarknaderna i Jämtland/Härjedalen och Finnveden 1300–1500. Bönder och frälse i komparation	116
<i>Steinar Imsen</i> , Uppsalakirken og det norske grenselandskapet Jemtland	136
<i>Per Sörlin</i> , Jämtarna och överheten. Om kriminalitetsstudier som ett indirekt sätt att nalkas tidigmodern politisk kultur	176

<i>Erik Opsahl</i> , Jemtland fra dansk til svensk i 1645? Staten, riket og nasjonen som identitets- og lojalitetsgrunnlag i Norden i tidlig nytid	185
<i>Olof Holm</i> , Jämtlands karaktärsdrag 1000–1645. Försök till en syntes och förslag till vidare forskning	206
<i>Olof Holm</i> , Jämtland före 1645. Bibliografi 1970–2010	242
Författarförteckning	298

Förord

Artiklarna i denna bok härstammar från ett forskarseminarium om ”Jämtland och den jämtländska världen 1000–1645”, som hölls i Östersund 15–17 juni 2009.

Sedan 1970-talet har en relativt omfattande forskning bedrivits om Jämtland under vikingatid, medeltid och äldre tidigmodern tid. Starkt bidragande härtill har varit att Landsprosten Erik Anderssons minnesfond, som förvaltas av Swedbank Jämtland/Härjedalen (f.d. Jämtlands läns Sparbank), funnits till och har kunnat initiera och finansiera sådan forskning. Initiativet till seminariet utgick då också från bedömningskommittén för nämnda fond, bestående av f. landsarkivaren Kjell Hoffman, f. landsantikvarien Sten Rentzhog och fondens inspektor, professor Jan Lindegren. Bakom detta initiativ låg en önskan om att låta sammanfatta och utvärdera en del av de senaste decenniernas forskning och att samtidigt peka på och formulera nya, intressanta forskningsuppgifter för framtiden. Undertecknad har haft till uppgift att i samråd med nämnda kommitté planera seminariet samt att redigera föreliggande rapport.

Föredragshållarna vid seminariet, som representerade disciplinerna historia, arkeologi och nordiska språk, var ombedda att låta sina respektive föredrag antingen utgöra ett försök till en syntes eller en fördjupning inom ett visst ämne, med ansatser till framtida forskning. Jag är mycket glad över att alla föredragen nu kan publiceras i artikelform i denna bok.

Professor Maria Ågren, som presenterade den avslutande sammanfattningen på seminariet och som tillträder som inspektor för Erik Anderssons minnesfond under innevarande år, har skrivit en inledning till boken. Här sammanfattas en del av de mycket givande diskussionerna som uppstod i anslutning till de olika föredragen.

Efter Ågrens inledning följer ett historiografiskt bidrag, skrivet av Sten Rentzhog. Rentzhog har ingått i bedömningskommittén för nämnda fond ända sedan dess allra

första forskningsanslag delades ut år 1972 och ger här en inblick i vad fonden har betytt för forskningen.

Därefter följer föredragshållarnas artiklar, totalt nio stycken, där temat ”Jämtland och den jämtländska världen 1000–1645” behandlas ur ett brett spektrum av infallsvinklar. Mitt eget bidrag, som handlar om det jämtländska samhällets mest utmärkande karaktärsdrag under nämnda period, har jag valt att placera sist. Här har jag försökt att fånga upp och integrera några idéer och uppslag som kommit fram i samband med seminariet och även senare, genom min egen forskning.

Allra sist i boken följer en forskningsbibliografi, utarbetad av undertecknad, som täcker perioden från 1970 till idag.

Det är min förhoppning att boken som helhet kan tjäna som ett viktigt arbetsredskap för forskare som befattar sig med äldre jämtländsk historia och kulturhistoria i vid mening och att boken kan inspirera till vidare forskning, gärna med komparativa utgångspunkter.

Jag vill varmt tacka alla författarna för deras gedigna arbete med att skriva artiklar till denna bok.

Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien stod som medarrangör av seminariet i Östersund och det är en mycket lyckad lösning att Akademien nu också står för publiceringen av denna bok. Jag vill härmed rikta ett varmt tack till Akademien och särskilt till dess ledamot Maria Ågren för dessa åtaganden.

Ett varmt tack riktar jag dessutom till Kungliga Skytteanska Samfundet i Umeå, Östersunds kommun samt Jamtli för bidrag till seminariets genomförande.

Slutligen vill jag rikta ett hjärtligt tack till Kjell Hoffman, Jan Lindegren och Sten Rentzhog för att jag fick förtroendet att förbereda seminariet och redigera denna rapport. Det har varit ett sant nöje att genomföra dessa uppgifter.

Stockholm 31 januari 2011

Olof Holm

Inledning

Maria Ågren

Under tre dagar i juni 2009 samlades en rad forskare från Sverige och Norge för att diskutera aktuella resultat och nya uppslag inom ramen för temat "Jämtland och den jämtländska världen 1000–1645". Initiativtagare till och arrangör av seminariet, som ägde rum i Östersund, var Landsprosten Erik Anderssons minnesfond, och finansiellt stöd utgick även från Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Diskussionen var, för att citera en annan konferensrapport, "sterk i sak og vennlig i form",¹ och gav mig, som i någon mening var en utomstående betraktare, värdefull kunskap och nya idéer. Det är en ära att nu få sammanfatta några av de bestående intrycken.

Vad slags samhälle var Jämtland under denna drygt sexhundraåriga period? Även om frågan inte alltid var så explicit formulerad så genomsyrade den diskussionerna vid konferensen. Frågan signalerar att ett samhälle blir historievetenskapligt intressant först när dess grundläggande karaktärsdrag lyfts upp, så att man förstår drivkrafter och spänningar och så att man kan jämföra dessa karaktärsdrag med andra, liknande samhällen. En av arrangörerna uttalad ambition var nämligen att se Jämtland som exempel på en sorts samhälle som kanske har funnits på andra håll i världen. Man ville bort från synsättet "det unika Jämtland" och snarare utveckla angreppssättet "Jämtland som typ". Frågan – vad för slags samhälle tittar vi på? – är en viktig grundbult i all historieforskning, som jag ser det, eftersom den tvingar forskaren att fundera över *samhället* i fråga *som en helhet*. Det spelar egentligen mindre roll om man sedan besvarar frågan på ett teoretiskt sätt (till exempel genom att sätta etiketten "feodal" på samhället) eller om man ger en mer empirisk bestämning. Det väsentliga är den kontextuella helhetsförståelsen, som skall genomsyra forskarens arbete med det konkreta delproblemet och som minskar risken för anakronistiska felslut. Den holistiska ambitionen var säkert ett av flera skäl till att konferensdiskussionerna blev så vitala.

1 Helle 1994, s. 15.

Frågan om det jämtländska samhällets karaktär kom tydligast fram när Thomas Lindkvist kommenterade Steinar Imsens bidrag om Uppsalakyrkan och gränslandskapet Jämtland. Lindkvist drog spännande paralleller mellan Jämtland och hertigdömet Andorra: de var båda bondedominerade bergsområden som befann sig i korsdraget mellan en världslig och en kyrklig makthavare. Det är en jämförelse som man kanske inte skulle komma på i första rummet men som övertygade starkt genom de goda argument som Lindkvist och Imsen tillsammans bidrog med. I Jan Lindegrens bidrag fanns också det komparativa anslaget tydligt markerat i det att han knöt an till den Yale-baserade agrarhistorikern James C. Scotts nyutkomna arbete om "varför civilisationer inte kan klättra i berg": Högt belägna samhällen har bättre möjligheter att göra motstånd mot de (ofta) dalbaserade statsmakterna, menar Scott utifrån sina studier i Sydostasien, och Lindegren menade att europeiska områden som Schweiz eller Jämtland skulle kunna studeras utifrån denna utgångspunkt.

Konferensbidragen och diskussionerna aktualiserade alltså grundläggande begreppslika frågor på olika sätt som starkt bidrog till den höga kvaliteten. Icke-historiker beklagar sig ibland över att historiker inte "kommer till skott" utan alltid lägger ned så mycket tid på att diskutera begrepp. Så är det, och så måste det nog vara. Historiker (och företrädare för alla andra historiskt inriktade discipliner) uttrycker sig inte med hjälp av formella språk (som matematik) utan med hjälp av naturliga språk, och naturliga språk är i sig historiska produkter, vilket innebär att många ord har förändrat sin innebörd över tid. Det är genom att reflektera över begreppens innebörd, då och nu, som historikerna kan uppnå hög precision i sitt arbete, och begreppens förändring har i sig själv något viktigt att berätta om samhällets förändring över tid, som de tyska begreppshistorikerna har betonat.²

Ett centralt begrepp vid konferensen var "bonde". Jämtland var, brukar man säga, ett bondesamhälle under tiden 1000 till 1645. Men vad är då en bonde, och kan vi definiera bonden på ett sätt som fungerar för en period om 650 år? Frågan blev nog aktuell på grund av att så många bidrag lyfte fram den långväga handelns såväl ekonomiska som identitetsmässiga betydelse för jämtarna. Jan Lindegren liknade jämtarnas foror, som förband Bottenhavskusten med Atlantkusten, vid långväga karavaner. Denna metafor fann, intressant nog, genklang i ett yttrande av Vincens Lunge från 1531 där pälsarna från Jämtland liknades vid "Arabien's guld".³ En snabb genomläsning av några 1600-talskällor från Jämtland vittnar även den om handelns och handelsförbindelsernas stora betydelse. Men då anmäler sig frågan: kan någon som tillbringar en stor del av arbetsåret på resande fot anses vara en bonde?

2 Scott 2009.

3 Se till exempel Koselleck (1979) 2004.

4 Se Olof Holms artikel i denna bok.

De jämtländska böndernas handelsresor blir en anomali om "bonde" uppfattas som en tidsberoende yrkesbeteckning för den som försörjer sig själv (och sitt hushåll) genom att producera den egna maten. Med en sådan snäv, och anakronistisk, förståelse av begreppet bonde skulle det vara svårt att hävda att Jämtland var ett bondesamhälle under den aktuella tidsperioden. I diskussionerna, där inte minst Lars-Erik Edlund, Gabriela Bjarne Larsson och Thomas Lindkvist deltog, aktualiserades ordets etymologi ("bofast person"), och till detta fogades att en bonde skall ha tillgång till ett hushåll och till materiella resurser i form av jord. Till dessa tre grundkriterier – bofasthet, tillgång till arbetskraft och tillgång till ett "resursområde" – kan läggas att bönder alltid fått lämna ifrån sig en del av sin produkt till en överhet och att "bonde" under tidigmodern tid blev beteckning för ett med politiska rättigheter utrustat stånd.⁵ Med en sådan förståelse av begreppet bonde blir det både möjligt och lämpligt att beteckna jämtarna som sådana. Jämtarna var framför allt mångsysslande bönder, både på grund av landskapets naturgeografiska förutsättningar och på grund av dess ur handelssynpunkt strategiska läge. Exemplet jämtarna låter oss alltså konkretisera och förtydliga att bönders näringsverksamhet under äldre tider var mer mångfacetterad och komplex än vad man i förstone räknar med. Det annorlunda öppnar blicken för det väsentliga.

Bondens identitet lyftes, implicit eller explicit, upp av flera talare. Jämtarnas klagomål över förlusten av odelsrätten efter Kristian IV:s räfst 1613 visar på den ekonomiska, symboliska och identitetsskapande betydelsen av att ha ett eget resursområde – gården – utifrån vilken aktiviteter som handelsresorna utgick. Stig Welinder framhöll i sitt bidrag att jämtar och samer skapade sig själva (i E. P. Thompsons mening) och sina identiteter kring år 1000 genom att de gentemot varandra markerade sin kristna tro respektive frånvaro av kristen tro. Erik Opsahl betonade handelns betydelse i sammanhanget: samhörighetskänslan med trönderna berodde på att jämtar och trönder bands samman av näring och handel. Det verkar helt klart att tillgång till ett eget resursområde, tillhörighet till den kristna trosgemenskapen och delaktighet i omfattande handelsnätverk har bidragit till att forma jämtarnas identitet i äldre tider.⁶

Av vad som redan sagts framgår att forskning om Jämtland (ofta under landsprosten Erik Anderssons egid) har givit oss mycken värdefull ny kunskap. Samtidigt är det klart att många frågor återstår att besvara, både konkret empiriska och mera principiella sådana. Det gäller inte minst det genushistoriska området. Om utgångspunkten för all historieforskning är att vi skall greppa samhället som helhet (se ovan), måste alla historieforskare ta med i beräkningen att samhällen består av hälften kvinnor och hälften män. Vi måste också utgå ifrån att detta förhållande präglade dåtidens människor i alla deras göranden och låtanden. Det betyder inte att de konkreta frågeställ-

5 Ett viktigt bidrag till denna diskussion har efter konferensen givits genom Lindkvist 2009.

6 För en värdefull diskussion av identitetsformering under tidigmodern tid, där inte minst betydelsen av den kristna tron lyfts fram, se Gustafsson 2002.

ningarna som man arbetar med måste handla om dessa relationer, men det betyder att genus är en del av den helhetsförståelse som bidrar till högre kvalitet.

Vid konferensen kunde vi till exempel konstatera att det inte går att avgöra om det jämtländska samhället var mer eller mindre accepterande när det gällde kvinnor som utförde ”manliga” arbetsuppgifter. Kunskapen om hur det såg ut i andra delar av landet är helt enkelt för fragmentarisk och svårtolkad för att det skall vara möjligt att jämföra. Den forskning som Anna Hansen lade fram planer för, och som Jan Mispelaere kommenterade, framstår här som mycket angelägen. När det gäller kvinnors jordäggande är kunskapsläget betydligt bättre, särskilt sedan Gabriela Bjarne Larssons bok (där Jämtland och Härjedalen jämförs med Finnveden i Småland) nu publicerats.⁷ Samtidigt blir det härmed uppenbart hur mycken forskarmöda (inklusive min egen) som ägnats åt just den fasta egendomens historia. Betydligt mindre forskning finns vad gäller lös egendom, av den enkla anledningen att det är svårare att hitta källmaterial som tillåter oss att på ett systematiskt sätt studera innehav av och transaktioner med lös egendom. Nu är det viktigt att utveckla forskningen om dessa förhållanden, inte minst ur ett genushistoriskt perspektiv. Eftersom kvinnor fick mindre arvsandelar än män, löpte de alltid större risk att bli utlösta ur den fasta egendomen och fick då i stället – vad? Boskap, tyger, reda pengar, silverskedar eller svårrealiserade fordringar på en bror? Med sin rikt utvecklade handel kan Jämtland vara ett särskilt bra område om man vill studera detta. Man producerade bytesvaror (pälsar och exklusiva matvaror som orre och tjäder) och importerade bytesvaror (tyger, spannmål). Det fanns med andra ord en lång rad mer värdebeständiga penningssubstitut som kunde användas. Dessutom är det ju i alla fall möjligt att Jämtland monetariserades relativt tidigt, just på grund av handeln.

Redan under konferensens första halvdag formulerade Sten Rentzhog frågan ”vad gjorde folk i andra delar av landet när jämtarna sysslade med handel?” Frågan utgår ifrån den välkända observationen att det inom jordbruket uppstår lågintensiva perioder (*slack season*) under vilka bondebefolkningen kan ägna sig åt annat. I Jämtland verkar denna extratid alltså ha ägnats åt handel (kanske till en sådan grad att handeln snarare var huvudnäring än binäring?) medan man för andra områden har räknat med reparationsarbeten och välbehövlig vila. Rentzhogs fråga leder oss in på det intressanta men också svårutforskade området tidsanvändning och huruvida tidsanvändningen förändrats över tid. Arbetade människor mer eller mindre intensivt längre tillbaka i tiden? Fanns det skillnader mellan regioner, sociala grupper eller könen i detta avseende? Går det att mäta eventuella skillnader?

Tanken att förmoderna bönder inte arbetade mer än nödvändigt brukar antingen underbyggas med idén att de värdesatte ledighet högt eller, mer krasst, med att de insåg att överheten skulle lägga beslag på det eventuella överskott som ökade arbetsin-

7 Larsson 2010.

satser kunde leda till, och att denna insikt tog bort alla incitament att anstränga sig ytterligare. Det första tankespåret innebär alltså att man räknar med en särskild "bondementalitet" och brukar förknippas med A. V. Tjajanov och hans studier av ryska bönder. I bondementaliteten ingår även, enligt Tjajanov, ledighetens motsats, nämligen bönders beredvillighet att arbeta kopiöst mycket om det krävs för att säkra hushållets överlevnad.⁸ Det andra tankespåret har formulerats som en kritik av Tjajanov,⁹ och innebär att frånvaron av intensifierat arbete ses som en form av vardagligt motstånd (i James C. Scotts mening).

Diskussionen om tidsanvändning och arbetsintensitet har fått nytt bränsle genom den holländsk-amerikanske ekonomhistorikern Jan de Vries som lanserat begreppet *industrious revolution* (flitighetsrevolution) för att förklara varför köpkraften steg i tidigmoderna hushåll, trots sjunkande realpriser. Varje individ tjänade i och för sig mindre, menar de Vries, men eftersom alla inom hushållet intensifierade sin arbetsinsats kunde man ändå köpa mer saker på marknaden.¹⁰ Det som drev fram en ökad arbetsintensitet var, enligt denna modell, varken en önskan om att säkra hushållets överlevnad eller ett mindre hårt skatteuttag, utan en uppsättning nya preferenser. Människor lockades mer av konsumtionsvaror än av ledighet, och de ändrade därför sitt beteende. Även om de Vries' idéer kan ifrågasättas, så har de tveklöst fått stort genomslag i internationell ekonomisk-historisk forskning.¹¹

Det verkar fruktbart att diskutera Rentzhogs fråga (vad gjorde folk i olika delar av världen under jordbrukets *slack season*?) i ett komparativt perspektiv och i ljuset av ovannämnda diskussion. Det jämtländska samhället bör kunna användas som grund för intressanta problematiseringar av de teorier som finns på området. Man kan för det första hävda att det i områden av Jämtlands typ tidigt hade uppstått en intensitet i tid-sutnyttjandet som gör det meningslöst att peka ut någon *industrious revolution*. Det är kanske mer lämpligt att här tala i termer av en *industrious tradition*? Stefan Brinks inlägg, som byggde på minnen från uppväxten på ett småbruk i mellersta Norrlands inland, talade för en sådan tolkning.

Man kan för det andra hävda att områden som Jämtland, eller Skandinavien som helhet, avvikit från den västeuropeiska erfarenhet som de Vries' resonemang bygger på i åtminstone ett viktigt avseende. de Vries utgår nämligen ifrån att befolkningens beteende styrs av enbart två tänkbara preferenser: antingen jobbar hushållet mer för att tjäna mer och på så vis kunna konsumera mer, eller så låter man en del av hushållet (läs: hustru och barn) arbeta mindre för att man värdesätter ett "ordnat hem" högre än andra mål. de Vries bortser här ifrån andra tänkbara preferenser, som människors

8 Chayanov (1925) 1986.

9 Se bland andra Lunden 1974, s. 117 ff.; Österberg 1977, s. 267 ff.; Lindegren 1980, s. 28 ff.

10 de Vries 1994. Argumentationen utvecklas mer i de Vries 2008.

11 Se till exempel Bayly 2004.

intresse av att ha ett eget ”resursområde”, som uppenbarligen var så starkt i bland annat Jämtland. I samhällen där det råder relativt god tillgång på jord är det fullt möjligt att människor arbetar hårt, både för att behålla det resursområde de redan har och för att om möjligt utvidga detta område. Människor är och har varit mer komplicerade än man kanske räknar med.

Hur det än förhållit sig med detta så är det uppenbart att mer ingående studier av områden av Jämtlands slag kan inte bara bidra till, utan även ifrågasätta och vitalisera internationella diskussioner om sådant som tidsanvändning, identitetsformering, handel och kommersialisering av bondesamhällen, med mera. Landsprosten Erik Anderssons minnesfond kan, för att citera Stig Welinder, vara nöjd och stolt med den forskning den har finansierat hittills. Med denna forskning som bas kan vi identifiera nya perspektiv och nya frågor, som det nu är vår nya uppgift att besvara.

LITTERATUR

- Bayly, C. A., 2004: *The birth of the modern world 1780–1914. Global connections and comparisons.* (The Blackwell history of the world.) Oxford.
- Chayanov, A. V., (1925) 1986: *On the theory of peasant economy.* Ed. by D. Thorner et al. With a foreword by Th. Shanin. Madison.
- de Vries, Jan, 1994: The industrial revolution and the industrious revolution. *Journal of economic history* 54: 249–270.
- 2008: *The industrious revolution. Consumer behavior and the household economy, 1650 to the present.* Cambridge.
- Gustafsson, Harald, 2002: The eighth argument: identity, ethnicity and political culture in sixteenth-century Scandinavia. *Scandinavian journal of history* 27: 91–113.
- Helle, Knut, 1994: Innledning. *Danmark i senmiddelalderen.* Red. af P. Ingesman & J. V. Jensen. Aarhus, s. 15–24.
- Koselleck, Reinhart, (1979) 2004: *Futures past. On the semantics of historical time.* Trans. and with an introduction by K. Tribe. New York.
- Larsson, Gabriela Bjarne, 2010: *Laga fång för medeltidens kvinnor och män. Skriftbruk, jordmarknader och monetarisering i Finnveden och Jämtland 1300–1500.* (Rättshistoriskt bibliotek 66.) Stockholm.
- Lindegren, Jan, 1980: *Utskrivning och utsugning. Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620–1640.* (Studia historica Upsaliensia 117.) Uppsala.
- Lindkvist, Thomas, 2009: *Bonden i lagen. Agrarhistoria på många sätt. 28 studier om människan och jorden. Festskrift till Janken Myrdal på hans 60-årsdag.* Red.: B. Liljewall et al. (Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden 47.) Stockholm, s. 57–72.

- Lunden, Kåre, 1974: Some causes of change in a peasant economy: interactions between cultivated area, farming population, climate, taxation and technology. A theoretical analysis of the Norwegian peasant economy c. 800–1600. *Scandinavian economic history review* 22: 117–135.
- Scott, James C., 2009: *The art of not being governed. An anarchist history of upland Southeast Asia*. (Yale agrarian studies series.) New Haven, Conn.
- Österberg, Eva, 1977: *Kolonisation och kriser. Bebyggelse, skattetryck, odling och agrarstruktur i västra Värmland ca 1300–1600*. (Bibliotheca historica Lundensis 43; Det nordiska ödegårdsprojektet. Publikation 3.) Lund.

Landsprosten Erik Anderssons minnesfond och forskningen om Jämtland före 1645

Sten Rentzhog

Om man vill få till stånd historisk och kulturhistorisk forskning om ett område som Jämtland stöter man på två problem. Det ena är avstånden från de större universiteten, det andra är den ringa folkmängden, som gör att så få studenter och presumtiva forskare kommer härifrån. Utan egna initiativ från oss som är verksamma här är det risk att landskapet hamnar helt i skuggan.

Man kunde tro att tillkomsten av Umeå universitet skulle ha förbättrat läget, men snarast skedde motsatsen. Inom det historiska ämnesfältet kom Umeås forskningsinsatser i huvudsak att inrikta sig på kustlandskapen och Lappland. Med snävare rekryteringsbas minskade samtidigt Uppsalas intresse för de nordliga landsdelarna.

Men det finns också plusposter. Den ena är det norska intresset för Jämtlandsforskning, åtminstone tidigare delvis inspirerat av de vartannat år ordnade jämt-trönderska historikermötena.¹ Den andra är det starka lokalthistoriska intresset.

Redan i början av 1900-talet grundade man i Östersund ett av Sveriges största läns museer och kämpade så envist i arkivfrågan att Jämtlands län fick ett eget landsarkiv. En omfattande lokal- och regionalhistorisk litteratur har blivit ett av Jämtlands kännetecken. Här kan särskilt nämnas det stora verket *Jämtlands och Härjedalens historia* (1948–62, med senare tillägg), utgåvan av medeltidsbrev *Jämtlands och Härjedalens diplomatarium* (1943–), många andra källpublikationer utgivna av Jämtlands läns fornskriftsällskap (1930–) samt föreningen Heimbygdas tidskrifter *Fornvårdaren* respektive *Jämten*.²

Samtidigt har vi som alla andra växande problem med att få till stånd forskning om äldre tider. Det är här Landsprosten Erik Anderssons minnesfond kommer in. Den

1 Om de jämt-trönderska historikermötena, se Kirkhusmo 1997.

2 Jfr Rumar 1986; Rentzhog 1984.

tillkom genom en donation 1962 och har verksamt bidragit till att forskningen om den norska tiden har kunnat fortsätta.

Donationsbrevet är märkligt förutseende. Frånsett mindre bidrag till sångkörer i Oviken ska avkastningen gå till forskning i "Ovikens sockens äldre historia fram till freden i Brömsebro år 1645, därefter i för Storsjöbygden gemensamma frågor av mera betydande intresse, avseende nämnda tid, och sist i landskapet Jämtlands historia överhuvud under detta tidsskede – ställning, tillstånd, näringar, förhållanden beträffande provinsen som helhet".

Ambitionen (här i sammandrag) är påtagligt tvärvetenskaplig och folkbildande: Vid sidan av historia, politisk och ekonomisk, borde oviksbon också få läsa om de väldiga krafter som en gång danade bygdens konturer, om härledning av ortnamnen, om gamla vägar, om kyrkan och andra minnesmärken, om lag och rätt, om förvaltning och skatter, om näringar, om jordfrågor och framför allt om jordbrukets äldre historia.

"Man får taga ett ämne först, ett annat sedan, allt efter som intresserade forskare anmäla sig." Donationsbrevet talar också om arkivstudier i Köpenhamn, Oslo, Trondheim och Stockholm. "I förverkligandet [...] ingår tanken på [stipendier till] unga, försigkomna studerande vid universitet och högstskolor", skriver donator vidare. Forskningen ska "planläggas, ledas och övervakas av särskild inspektör, utsedd av Historisk-filosofiska sektionen vid Uppsala Universitet".

Och så till sist den viktiga bestämmelsen att "[m]edel från fonden avses endast för forskning, inbegripet utskrift", inte tryckning.

Den som skrev detta märkliga donationsbrev var lappfogden Waldemar Gardham (1889–1970). Han var son till en byggnadsarbetare i Oviken och hade därför gått den långa vägen, först underofficersutbildning vid I 5 i Östersund, sedan folkskollärare, för att slutligen utbilda sig till präst. Som präst tjänstgjorde han i flera lappmarksförsamlingar och fick på så sätt erfarenhet som gjorde att han 1928 kunde bli biträdande lappfogde och två år senare ordinarie lappfogde i Jämtlands län.³

Man har gissat att det var Gardhams kyrkliga bakgrund som gjorde att han uppkallade fonden efter Erik Andersson, men kanske var det bara så att landsprosten framstod som den mest kända gestalten i Ovikens äldre historia.

Som lappfogde verkar Gardham ha gjort sig känd som en "energisk, vederhäftig och pålitlig förespråkare för fjällfolket".⁴ Bland annat krävde han restriktioner för fjällturismen, som inkräktade på renbetet och "lapparnas rörelsefrihet".

Däremot verkar han inte själv ha varit historiskt verksam. När man läser gåvobrevet undrar man vilken i akademiska sammanhang hemmastadd person som kan ha hjälpt honom med att modifiera hans ursprungliga tanke, som verkar ha varit en sockenhistorik över Oviken.

3 *Luleå stift 1904–1981*, s. 281.

4 Festin (red.) 1939, s. 261.

Kapitalet var från början bara 65 000 kr. I mitten av 70-talet hade det ökat till närmare en halv miljon, för att i början av 80-talet uppgå till det dubbla. Tack vare skicklig förvaltning var det redan tio år senare över 5 miljoner, och kom senare att överstiga 8 miljoner.

Till förvaltare utsågs styrelsen för Jämtlands läns Sparbank (numera Swedbank Jämtland/Härjedalen). Men verksamheten kom inte i gång utan komplikationer.

När kapitalet vuxit sig stort nog för utdelning blev styrelsen villrädig, och började 1971 att diskutera en stadgeändring. I början av följande år skrev man också till uppsalaprofessorn Sten Carlsson och bad honom undersöka i vad mån fonden kunde komma till avsett ändamål. I annat fall skulle man begära permutation så att årtalet 1645 kunde utgå.

Samtidigt gick man ut i pressen och klagade över svårigheten att disponera avkastningen som det var tänkt: "Hallå, vem vill forska närmare i Ovikens historia", "25 000 skattefritt om året ligger och väntar", "hittills har bara 50 kronor delats ut". Man nämnde också att en inspektor skulle utses, men när tidningen ringde Sten Carlsson svarade han enligt artikeln "jag har ingen kandidat just nu".

När jag som relativt nyutträd landsantikvarie läste detta skrev jag omedelbart till banken och uttryckte min och läns museets övertygelse att fonden även med oförändrade bestämmelser skulle fylla en väsentlig funktion. De överläggningar jag begärde kom snabbt till stånd.

Jag sökte också upp Sten Carlsson, som hade varit min lärare. Han bjöd in kolleger från angränsande ämnen till ett sammanträde där jag redogjorde för ärendet. Vid mötet överenskomms att jag skulle söka medel från landsprostens fond för ett symposium, och detta ägde rum på läns museet i mars 1973.

Förutom ledningen för landsarkivet och läns museet deltog representanter för de historiska institutionerna i Uppsala och Trondheim, för kulturgeografi, kyrkohistoria, konstvetenskap, arkeologi och etnologi i Uppsala och för ekonomisk historia i Uppsala och Umeå.

En inspirationskälla var de regionala forskningsråd som nyligen bildats i några andra län. Diskussionerna låstes därför inte av tidsgränsen 1645, utan med tilläggsfinansiering från landstinget kom de att sträcka sig också framåt i tiden. Men vi inrättade ingen permanent organisation, utan nöjde oss med vad som i dag skulle kallas ett nätverk. Läns museet fick i uppgift att vara samordnare och var och en av deltagarna åtog sig att som kontaktperson arbeta för att väcka intresse för jämtlandsforskningen.

Resultaten sammanställdes av kulturgeografen Per-Erik Wåglin till ett *Forskningsprogram för Jämtland och Härjedalen*, som följande år distribuerades till alla historiskt inriktade universitetsinstitutioner vid samtliga universitet. Genom att programmet inte bara innehöll förslag till forskningsområden och uppsats- och avhandlingsämnen, utan även en bibliografi och en handledning till berörda arkiv, var det tänkt som

en lathund som skulle göra Jämtlands län attraktivt, även för seminarieuppsatser. Till programmet fogades ett utkast till arkeologiskt forskningsprogram som jag hade initierat året innan.

Nu togs det första steget mot att organisera fondens verksamhet. Historisk-filosofiska sektionen utsåg Sten Carlsson till inspektor och mig till lokal kontaktman. Avkastningen växte och fler och fler ansökningar lämnades in. Men helt utan gnissel gick det inte. Inspektor förhöll sig rätt passiv och såg helst mellan fingrarna när banken inte höll sig till donationsbrevets bestämmelser.

En förstärkning blev den nye landsarkivarien Lars Rumar, som i praktiken kom att dela min uppgift, som blev att driva på och se till att ansökningar kom till stånd.

En av de första ansökningar som lämnades in var för Bertil Flemströms studier av jämtländska ortnamn. Andra viktiga bidragsmottagare under denna tid var Helge Salvesen för en avhandling om Jämtland inom ramen för det stora nordiska ödegårdsprojektet, Einar Sandvik för undersökningar om jämtarnas Norgehandel, Boel Almqvist för en bok om Jämtlands medeltida kyrkor och Gert Magnusson för det som sedan blev hans avhandling om forntida och medeltida järnproduktion.⁶

Men banken var ändå inte nöjd. Revisorerna klagade över att inte mer av avkastningen delats ut och på nytt gick banken ut i tidningarna med att "Vill ingen ha hans stipendium?"⁷

Problemen löstes resolut av Eva Österberg. Kort efter det att hon 1984 efterträtt Sten Carlsson som inspektor medverkade hon i ett endagsseminarium på läns museet, då vi försökte komma fram till riktlinjer för hur fonden skulle kunna göra största möjliga nytta.

Vad som överenskomts var att fondens pengar i första hand borde satsas på nyckelfrågor av central betydelse för landskapets äldre historia (exempelvis forhandeln, sociala förhållanden, relationen lokalmakt-centralsamhälle). Allra helst borde den ge inledande stöd till större projekt som sedan kunde finansieras av andra. Ytterligare en strategi borde vara att knyta redan pågående forskning till Jämtland.

I det senare avseendet har fonden haft en del framgångar, men i övrigt infriades inte förhoppningarna. Ansökningarna förblev disparata.

Redan följande dags skrev Eva Österberg till banken med förslag om hur verksamheten skulle få mer ordnade former. Den nuvarande bedömningskommittén inrättades, bestående av inspektor och två lokala representanter (Lars Rumar, senare landsarkivarie Kjell Hoffman, och jag). Fasta ansökningstider och rutiner för beslut infördes.

Efter tre år efterträdde hon som inspektor av Carl Göran Andræ (som senare i sin tur efterträdde av Jan Lindegren). Nu infördes också regelbundna sammanträden med

6 För fullständiga uppgifter om dessa och i det följande omnämnda forskares publikationer, se Olof Holms bibliografi i slutet av denna volym.

7 ÖP 7/12 1983.

bedömningskommittén. Ungefär samtidigt fick vi för sista gången avråda banken från att begära ändring av tidsgränsen 1645. Aktiva insatser för att kontakta forskarsamhället och sprida kännedom om fonden resulterade i att antalet ansökningar ökade.

En informationsfolder utarbetades. I anslutning till den gjorde Carl Göran Andrä en tolkning av hur fondens bestämmelser borde tillämpas:

- Forskningen ska röra landskapet Jämtland. Vid jämställda ansökningar ges enligt donationsbrevet företräde till dem som berör Oviken och Storsjöbygden.
- Med hänsyn till att en skarp avgränsning till 1645 kan vålla problem bör bidrag även kunna ges till forskning på material från den följande tiden, om det också ger kännedom om eller belyser landskapets historia före 1645.

Parallellt arbetade läns museet med nya forskningsinitierande insatser och arkeologiska seminarier vid flera tillfällen. 1988 arrangerades ett seminarium ihop med kulturgeografiska institutionen i Stockholm, som satte flera spår i Landsprostens meritlista, särskilt Hans Antonsons avhandling om ödesbölenas bakgrund och användning. Även andra har fått stöd till fortsatta undersökningar av ödesbölesproblematiken, framför allt Stig Welinder.

När det gäller rent arkeologiska företag har fonden haft principen att i första hand ge bidrag till provtagning och analyser. På samma sätt har fonden möjliggjort dendrokronologiska dateringar av flera av de äldsta kyrkorna, och motsvarande undersökningar av annan bebyggelse ledde till upptäckten av närmare femtio medeltida timmerhus.

Närliggande forskningsprojekt har varit den av Stefan Brink redigerade Jämtlandsvolymen inom projektet "Sveriges kristnande" och Maj Nodermanns och Ingrid Telhammers undersökningar av den äldre kyrkokonsten. Flera forskare har fått stöd för språkvetenskapliga arbeten, bland annat Vidar Reinhammar för sin principiellt viktiga undersökning av Hammerdalsmålet. Stöd har också utgått till arkeologisk forskning om människors nyttjande av och boende i fjälltrakterna i Jämtland och Härjedalen, bedrivna av bland andra Martin Gollwitzer, Stig Welinder och Inger Zachrisson.

Ämnesspridningen är påfallande, men man märker också att områden som vid seminarier och planeringsmöten ansetts ha central betydelse har blivit väl tillgodosedda. Det gäller inte minst företrädarna för de historiska institutionerna, som i stor utsträckning kommit att samlas kring det redan från början utpekade temat centralmakt-lokalsamhälle, med arbeten av Espen Andresen, Harald Nissen och Magne Njåstad i Trondheim, Per Sörlin, Tord Theland och Sonja Wallman (Englund) i Östersund, med flera.

Till stor del tack vare Landsprostens minnesfond har Jämtlandsforskningen därför

kunnat hållas i gång. Från slutet av 1980-talet översteg ansökningarna regelbundet vad fonden kunde dela ut. Ändå ökade avkastningen avsevärt, från under 100 000 till nära en halv miljon om året i början av 1990-talet, och sedan till över en miljon och vissa år så mycket som en och en halv.

Ekonomin var under flera år så god att när de nya antagningsreglerna begränsade möjligheterna till doktorandutbildning var det naturligt att avsätta en del av avkastningen till ett doktorandstipendium. Eftersom vi ville ha en historiker gick bidraget till Anna Hansen, för hennes avhandling om genus och hushåll under 1600-talet. Men under tiden som hon arbetade kom börsnedgången 2002. Avkastningen minskade så mycket att övrig utdelning tillfälligt måste ställas in.

Det kom också andra svårigheter. När försöken att bygga upp en historisk institution vid Mitthögskolan (numera Mittuniversitet) i Östersund till sist kommit så långt att en forskarutbildning var i gång beslutade högskolestyrelsen att flytta de humanistiska utbildningarna till Härnösand. Åter stod vi utan lokala forskarresurser.

Samtidigt minskade ansökningarna, eller sjönk åtminstone i kvalitet. Lång tid hade gått sedan vårt intensiva kontaktarbete. Många av dem som forskat eller initierat forskning om Jämtland var inte längre aktiva. Samtidigt upplevde vi ett växande behov av att summera och avstämma det som gjorts.

Detta är bakgrunden till det seminarium som nu hållits. På många sätt påminner utgångsläget om det 1973: målet har varit att få fram idéer och riktlinjer för framtida forskning, om möjligt också större projekt.

Medan det tidigare seminariet utgick från Jämtland i sig, var avsikten denna gång att se landskapet från ett jämförande perspektiv. Den gången diskuterade vi om det geografiskt relativt avgränsade Jämtland med sitt fina källmaterial skulle kunna fungera som lämpligt modellområde även för mer generellt inriktad forskning. Denna gång utgick vi från en hypotes att man eventuellt skulle kunna se Jämtland som ett exempel på hur perifera inlandsområden med kargare klimat har utvecklats lite varstans i Europa.

Något svar på den frågan fick vi inte under seminariet, men de många resultat som redovisades och den entusiasm som visades för att med nya angreppspunkter återvända till jämtlandsforskningens klassiska huvudfrågor var kanske svar nog. Särskilt viktigt var att man kom överens om att gå vidare med ett uppföljande seminarium.

En annan framåtriktad diskussion var den som fördes om möjligheten att använda fonden för att stimulera till masteruppsatser om Jämtland under den aktuella tidsperioden. Plötsligt kändes Waldemar Gardhams tanke på stipendier och en forskning som skulle ledas och planeras nästan profetisk.

REFERENSER

Festin, Eric (red.), 1939: Jubilarer. *Jämten* 1939: 258–264.

Forskningsprogram för Jämtland och Härjedalen. Jämtlands läns museum, Östersund. 1974. Duplic.

Kirkhusmo, Anders, 1997: De trøndsk-jemtske historikermøtene gjennom 40 år.

Trondhjemske samlinger 1996–97: 99–104.

Luleå stift 1904–1981. Församlingar och prästerskap. (Kungl. Skytteanska Samfundets handlingar 26.) Umeå 1982.

Rentzhog, Sten, 1984: Jämtlands läns fornminnesförenings tidskrift och tidskriften Fornvårdaren. *Register till Jämtlands läns fornminnesförenings tidskrift och dess efterföljare Fornvårdaren*. Red.: S. Rentzhog. Östersund, s. 5–7.

Rumar, Lars, 1986: Östersund – en lokalhistorisk metropol. *Oknytt* 7, h. 3–4: 3–11.

ÖP = *Östersunds-Posten*.

Människor i förändring och det samiska i Jämtlands län 900–1200 e.Kr.

Stig Welinder

Samhällena i Nordeuropa befann sig runt 1000-talet i omvälvande förändring. Som på många andra håll handlade det inom det nuvarande Jämtlands län (d.v.s. landskapen Jämtland och Härjedalen samt mindre delar av Ångermanland och Hälsingland) om kristnande och en växande marknadsekonomi. Väster och söder om Jämtlands län bestod det nya också i tanken på, och i någon mån förverkligandet av, kristna kungariken och en späd grundläggning av handelsplatser och städer.

Mitt i strömmen av förändringar – de kanske till och med lade märke till dem och reflekterade över dem – stod individer, som hade att ta ställning, välja sida i konflikter, fatta beslut, skapa sig livsmönster med nytt innehåll. Jag skall diskutera samhällsförändringarna och några monument, platser och individer som ingick i dessa förändringar inom Jämtlands län i tiden 900–1200 e.Kr.

Ett särskilt förhållande är, att några människor benämndes ”jämtar” och ”härddölar”, medan andra benämndes ”finnar” eller med ett sentida ord ”samer”. Frågan är således med vilket innehåll och från när denna uppdelning av människorna inom Jämtlands län är, eller var, meningsfull och intressant. Min tes är att i förhållande till modern etnicitetsdebatt var just 1000-talet och kristnandet en väsentlig vändpunkt för hur människor förhöll sig till varandra med avseende på att vara samer och icke-samer.

Bakgrund

Med början på 200-talet e.Kr. restes långhus, ärljades några kornåkrar och släpptes boskap på bete runt Storsjön i Jämtland. Den äldsta ¹⁴C-daterade ekofakten från jordbruk är ett getben från 300-talet, funnet i ett röjningsröse i skogen nära Undrom i Rödöns socken. Ungefär samtidigt blåstes det första järnet i små ugnar utefter sjöstränderna. De äldsta problematiska ¹⁴C-dateringarna är från omkring 100-talet e.Kr. i Myssjö och Rödöns socknar.

Vallen runt Mjälleborgen på Öneberget nära Östersundet på Frösön byggdes också omkring 300 e.Kr. ¹⁴C-daterade brandlager där från 300- eller 400-talet handlar om storstilade ritualer – eller om krigiska konflikter. En något yngre husgrund och ett svårdaterat spadformat ämnesjärn pekar mot en befäst gård, som utgjorde en nod i insamlingen och vidaretransporten av smidesjärn mot kustbygderna i väster och öster.

Äldre namn på platser med husgrunder och gravhögar, såsom Mjälle och Undrom som är *hem*-namn och Rödön som är ett *vin*-namn, indikerar att i de äldsta långhusgårdarna runt Storsjön talades något slags germansk urjämtska. Det kan vara onödigt att diskutera om människorna i långhusen hade invandrat från andra sidan fjällkedjan, någon annanstans ifrån eller alls inte. Långhusen, gravhögarna och de i gravhögarnas föremål belagda dräkterna och vapenuppsättningararna innebar hur som helst en germanisering av Storsjöområdet runt 300-talet.

I långhusgårdarnas utmarker för skogsbete, järnframställning, älgfångst, näverhämtning och mycket annat vistades människor, för vilka området alls inte var utmärkt utan deras livs centrum. Den kontroversiella forskningsfrågan har varit, och är, huruvida dessa människor kan benämnas "samer" och vilken mening benämningen i så fall har. Diskussionen har också handlat om, huruvida det är meningsfullt att använda benämningen "samer", och då ofta i varianter som "protosamer" och liknande, för tiden dessförinnan.

Litteraturen om samisk arkeologi har vuxit avsevärt sedan 1980-talet. Moderna referensrika översiktsverk finns, även för det sydsamiska området och speciellt Jämtlands län.¹ Föreliggande text är ett kompilat ur dessa böcker och naturligtvis särskilt ur min egen bok. Jag har därför här varit sparsam med referenser utöver denna generella hänvisning till översiktsverken.

Den skrifthistoriska traditionen

År 98 var den romerske ämbetsmannen Cornelius Tacitus lilla bokrulle *Germania* färdig att högläsas. Den består av en första allmän del om germanernas etnografi och en andra del om de enskilda germanska folken ordnade geografiskt. Mot slutet står det om folkgrupper som bodde vid randen av den norra oceanen och på öar ute i oceanen. Obestämt bortom dessa bodde finnarna och en del folk som Tacitus betvivlade att de verkligen fanns. Även hans korta beskrivning av finnarna är tämligen kuriös. Enklast kan den sammanfattas som att Tacitus av romerska resenärer till *Germania magna* utanför *limes* och av germanska legosoldater och slavar hade hört berättelser om rörliga jägare-samlare, som fanns bortom dem som bodde i hus, bar sköldar och bedrev jordbruk. Han ansåg inte att finnarna var germaner. Den moderna forskningen kan fundera över vad Tacitus över huvud taget menade med "germaner" och om begreppet

1 Zachrisson et al. 1997; Hansen & Olsen 2004; Fossum 2006; Karlsson 2006; Welinder 2008.

bidrar till förståelsen av människor i Nordeuropa i århundradena kring Kristi födelse, men den saken lämnar jag åt sidan här.

Ordet *finnar*, med Tacitus' latin *fenni*, är nordiskt och betyder bara människor som levde och rörde sig utanför bygden. Också den grekiske astronomen, geografen med mera Claudius Ptolemaios, samtida med Tacitus, kände till ordet. Han placerade *finnoi*, om vilka han intet hade att berätta, på den nordligaste av fyra öar i oceanen öster om vad som kunde vara den jylländska halvön. Finnarna kan tänkas ha bott någonstans i Ryssland, Finland eller norra Skandinavien. Egentligen är det meningslöst att fundera på saken. I den nordeuropeiska arkeologin är det trivialt, att bortom jordbruksbygder fanns i norr och nordöst jägare-samlare-fiskare, och mer av intresse än så står det inte om *fenni* i *Germania*.

Åtminstone så långt som kan förstås utifrån de bevarade antika skrifterna knäsatte Tacitus en litterär tradition. Hans berättelse om finnarna återgavs i århundraden som en schablon med begränsade förändringar och tillägg: Jordanes, Prokopios, Paulus Diaconus, magister Adam. Ett och annat hade nog någon av dem sett och hört talas om som inte redan kunde läsas i bibliotekens rullar och efter hand böcker, men grundmönstret förblev detsamma.

En detaljrik berättelse skrevs av Paulus Diaconus omkring 780 e.Kr. i inledningen till en historiekronika om langobarderna, som ansågs ha utvandrat från ön *Scandinvia*. Paulus ingick i Karl den stores akademi men satt i Italien och skrev sin kronika. Han hade emellertid också vistats vid hovet i Aachen och kan mycket väl ha träffat människor som hade varit i Birka och som hade med sig goda historier och föremål därifrån. Hans berättelse om finnarna, som han benämnde "skridfinnar", är egentligen ganska festlig:²

I närheten av denna plats [norra Skandinavien] bor skridfinnar; så kallas nämligen detta folk. Hos dem försvinner inte snön ens på sommaren, och liksom man överhuvudtaget har svårt att skilja dem från djur så lever de inte av något annat än rått kött från markens djur, och av deras ludna skinn förfärdigar de sina kläder. Deras namn kan härledas av det barbariska språkets ord för hoppa. Ty i det de hoppar fram hinner de ikapp de vilda djuren med hjälp av ett krökt trästycke, som de skickligt format till att likna en båge. Hos dem finns ett djur som inte är mycket olik en hjort; av deras skinn, tätt bevuxet med hår som det var, har jag sett en klädnad som liksom en tunika räckte ner till knät, en sådan som de nyss nämnda skridfinnar använder.

I magister Adams tämligen förvirrade geografi kan finnarna – även han använde benämningen "skridfinnar" – placeras någonstans bortom Värmland. Skridfinnarnas *civitas maxima* var Hälsingland. Eljest skrev han ingenting om dem utöver att de inte

2 Paulus Diaconus (omkr. 780) 1878, bok 1, kap. 5, här i översättning av Weimarck (1971, s. 16 f.).

alla var kristna och att en särskild missionsbiskop hade utsetts för dem.³

Den förste, som själv har träffat och samtalat med finnar och som har lämnat efter sig något skriftligt vittnesbörd om dem, är stormannen Ottar, som på 800-talet bodde i Troms eller trakten av Lofoten. Han styrde sitt skepp vida kring med handelsvaror från den egna gården, dess utmarker och den nordnorska ishavskusten. Han berättade för kung Alfreds skrivare i Wessex på 890-talet:⁴

Han hade på den tida, da han opsøkte kongen seks hundre usolgte dyr. Disse dyrene kaller de reinsdyr. Seks av dem var lodderein. De er meget kostbare blandt finnene, fordi de fanger ville reinsdyr med dem. [...]

Men det de eier kommer for det meste fra den skatt som finnene betaler dem. Denne skatten består i dyrehuder og fuglefjær og hvalbein og skipstau, som er laget av hvalhud og selhud. Enhver betaler etter sin byrd. Den fornemste må betale femten mårskinn, fem reinskinn, et bjørneskinn, ti ambarer fjær, en bjørne- eller oterskinnskofte og to skipstau; hver skal være seksti alen langt, det ene skall være laget av hvalhud, det andre av selhud.

[...] Det ligger øde fjellstrekninger mot øst og ovenfor, langs det bebodde land. På disse fjellområdene bor det finner.

Ottar berättade också om bjarmer och terfinnar. Kanske bodde det också andra folk bortom hans gård. Alla dessa talade olika, dock ibland tämligen likalydande, språk. I övrigt kan man ana att Ottar och hans män var flerspråkiga eller träffade på flerspråkiga människor under sina färder uppåt kusten.

Ottar torde ha berättat ofullständigt och obegripligt för de engelska skrivarna, som hade begränsade förutsättningar för att förstå. Av finnarnas skattepersedlar att döma bodde de inte bara i fjällen utan också utesluttat kusterna. Skatten var rimligtvis snarare en formaliserad byteshandel än en avgift. Ottars hushåll fungerade i symbios med renskötande, renjagande och på många andra sätt jagande och fiskande finnar. Hur nära dessa och de 600 tamrenarna var knutna till hans hushåll kan diskuteras. Det anakronistiska ordet "klienter" kan vara ett förslag.

Snorre Sturlassons norska kungasagor och annat tidigmedeltida historieberättande belyser några århundraden i efterhand regelbunden samhandling, och någon gång mothandling, mellan finnar och germanska norrmän. Harald Hårfager skall ha varit gift med finnen Svåses trollkunniga dotter Snöfrid.

Det är således skrifthistoriskt väl belagt att de bofasta i jordbrukshushållen i långhusen i Skandinavien sedan omkring 100 e.Kr. hade särskilda benämningar på mindre bofasta jägare-samlare och från 700- eller 800-talet renskötare i norr. Benämningen "finnar" är den vanligaste i källorna. Detta är också väl belagt med arkeologiska fynd och fyndplatser. De samiska språken innehåller urnordiska låneord. Något slags samiska har talats i norra Skandinavien sedan åtminstone 300- eller 400-talet.

3 Adam av Bremen (1070-talet) 1917, bok 4, kap. 24 (jfr översättning av Svenberg 1984, s. 221).

4 Ohthere (890-tal) 2007, s. 45 f., här i översättning av Hansen & Olsen (2004, s. 67 ff.).

Skrifthistoriens finnar, arkeologins data om försörjningsekonomi och språkhistorien presenterar tillsammans en flertusenårig samisk närvaro inom det nuvarande Sápmi, från förslagsvis Hedmark och Dalarna i söder till Finnmark i norr. Därmed har emellertid ingen blivit klokare. Frågan kvarstår: vad innebar det att vara finne, eller möjligen same, till skillnad från att vara norrman, eller i min diskussion jämte och härdöl, vid olika tidpunkter och på olika platser? Är skillnaden över huvud taget intressant att upprätthålla annat än som en tom etikett? Om inte – i dag är det inte så – så blir frågorna när och hur en samisk och icke-samisk etnicitet växte fram.

Min uppgift är alltså att diskutera samhälle och olika slags människor i Jämtlands län 900–1200 e.Kr. och särskilt vilken mening det har, eller hade, att det fanns både finnar, eller samer, och andra i området.

Etnicitet

Fram till 1960-talet uppfattades etnicitet som en egenskap hos människor, en nästan medfödd egenskap. Etnicitet ansågs uppkomma genom att grupper av människor isolerades från varandra och då utvecklade olika kulturella mönster och språk.

Under 1960-talet, under intryck av de postkoloniala förändringarna, växte ett annat etnicitetstänkande fram. Det formulerades av Fredrik Barth som konstruktivistisk eller situationsbestämd etnicitet.⁵ Etnicitet är enligt detta synsätt en social process. Etnicitet uppstår i situationer där människor kommer i kontakt med varandra och har skäl att markera grupptillhörighet. Etnicitet handlar om vi-och-dom. Grupper av människor i samhandling eller mothandling utbildar etniska mönster och lyfter fram etniska markörer, som kan vara av materiellt slag och därmed möjligen arkeologiskt synliga.

Arkeologins människor är gripbara som individer genom föremål i individuella gravar i en samhällskontext. Samhandling och mothandling enligt Fredrik Barth är inom arkeologin tolkningar av lika och olika föremål i lika och olika kontexter. Etniska grupper inom arkeologin är grupper av gravar med människor som signalerar gruppsamhörighet, och avståndstagande, mot andra grupper, på samma sätt i valet av gravplats och gravritual, och i de klädedräkter, vapenuppsättningar och mycket annat, som är knutna till individerna i gravarna.

Allt detta är förstås oändligt problematiskt. Banala är riskerna att förväxla etniska grupper med många andra slags grupper vid läsningen och tolkningen av utgrävningsrapporterna och föremålskatalogerna från en samling gravplatser. Begreppet "etnicitet" har blivit sällsynt i den arkeologiska debatten sedan 1990-talet. Ett försök att rädda debatten har varit att lyfta fram begreppet "kulturell identitet".⁶ Det skall förstås

5 Barth 1969. Jones 1997 är den arkeologiska klassikern.

6 Johnsen & Welinder 1998.

som individers självförståelse uppbyggd på kön och ålder och relationer till andra individer. Förhoppningen är att materiell kultur ingår på ett meningsfullt och meningskapande sätt i interaktionen mellan individer i identitetsbygget.

Att byta ord är inte bara att låta väva tyget till kejsarens nya kläder. Det är också att frigöra sig från problematiska associationer som är inbyggda i de gamla orden. "Kulturell identitet" handlar om att se individer och grupper inifrån: vad håller samman gruppen? "Etnicitet" handlar om ett utifrånperspektiv: hur är grupperna relaterade till varandra? Och samtidigt ett inifrånperspektiv: hur uppfattar individerna mötet mellan "oss" och "dom"? Med andra ord är etnicitet både den föränderliga interaktionen mellan människor och ett led i samma människors kulturella identitet:⁷

Etnicitet är ett sätt att ordna kulturella skillnader [...]

Sedan återstår att pröva, om arkeologins fragmentariska materiella kultur kan förmås att berätta om denna människors syn på sig själva och andra. Tänkte Ottar "vi" och "dom" på 800-talet? Hur såg människor på varandra i Jämtlands län under århundradena därefter?

Forskningsstrategi

Vad arkeologin kan diskutera är individer och grupper av människor i föränderliga samhällen. Jag kommer att skissera tre samhällsbilder ungefär svarande mot de tre århundradena 900–1200 e.Kr.⁸ Människorna som var dessa samhällen kommer jag att diskutera utifrån gravar där gravritual och föremål kan knytas till individer.⁹ Diskussionens mål är att försöka förstå hur människor var relaterade till varandra i ett föränderligt samhälle. Särskild vikt lägger jag vid att försöka förstå om begreppet "etnicitet" och särskilt samisk etnicitet är av intresse för förståelsen (fig. 1).

Bygd runt Storsjön och bortom bygden

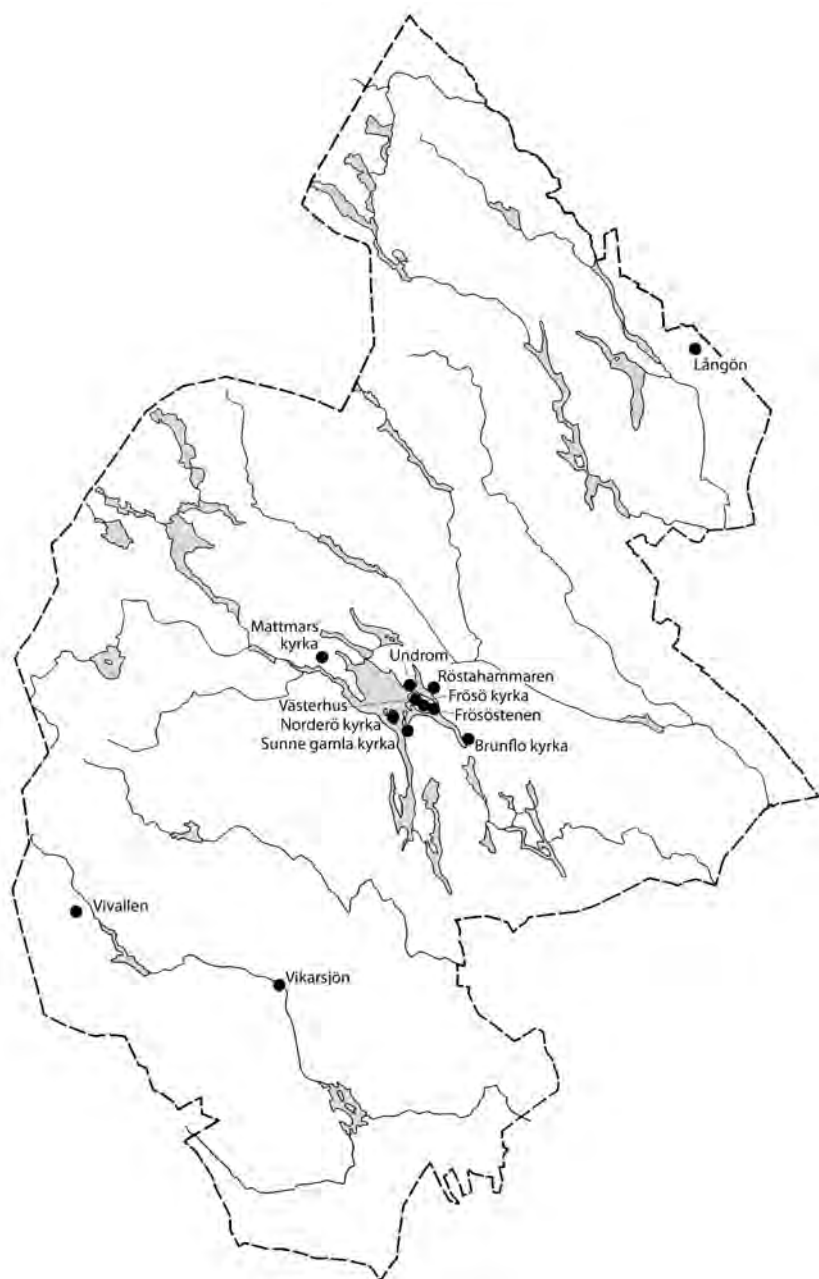
På 900-talet låg runt Storsjön i Jämtland gårdar med *hov-* eller *vi-*namn och teofora namn: *Hov* i Alsen, *Odensala* nära Östersund, *Ullvi* i Hackås, *Vi* i Näs och fler därtill; sammanlagt minst åtta är kända som ortnamn. Endast om *hov*-gården på Frösön är något känt genom arkeologin. Den återkommer jag till.

Det är rimligt att på *hov*-gårdarna och på gårdarna med gudanamn fanns stormäns hallar. I och kring dessa förrättades blot, dracks gästbud och samlades stormännens

7 Roslund 2001, s. 64.

8 Underlaget är hämtat ur Welinder 2008.

9 Gravarna refereras till med nummer enligt Welinder 2008, Appendix 1.

FIGUR 1. Jämtlands län med platser omtalade i texten. Kartan ritad av Marianne von Essen, Jamtli.

anhängare. Stormansparet upprätthöll världens gång genom att dess förening var metaforen för gudarnas förening och världens fortgång. I Storsjöns landskap var gudarna inbyggda som *Norderön*, namngiven efter Njård, och *Frösön*.

Stormännen, stormansparen, strävade efter att framträda med dräkter, djurornerade dräktspännen och konsthantverk i ädelmetall, vapen och gästabudskärl som en germansk elit. Detta fordrade att trälar och arbetsfolk på stormansgårdarna och klienter på underställda gårdar ingick i godsliknande nätverk, inom vilka stormännens förråd fylldes med handelsvaror. Dessa kanalisades i andra nätverk till andra stormän i väster, öster och söder, och de för den germanska livsstilen åtråvärda föremålen kom in till stormännen.

Den arkeologiskt synliga ekonomiska grunden för stormännens byteshandel inom nätverken var älgfångst i gropar, järnframställning och nyröjning av åkermark och gårdar. Allt ingick mer eller mindre i ett lönsamt utmarksbruk, som tillväxte, liksom antalet gårdar och människor, under den studerade perioden. De nya gårdarna, varav många senare skulle bli ödesbölen, kan tänkas ha brutits av stormännens frigivna trälar såsom underlydande eller klienter inom godsbildningarna.

Det finns eldstäder och kokgropar i fjällen i Härjedalen och Jämtland från tiden 2000 f.Kr.–500 e.Kr. Från omkring 800-talet e.Kr. växer antalet ¹⁴C-daterade lämningar. De är emellanåt belägna i anslutning till kåtatomter med föremål och slaktavfall av ren, som uppenbart liknar senare tiders samiska platser inom renskötseln. Välkänd är Vivallen nordväst om Funäsdalen i Tännäs socken i Härjedalen, men omfattande fältarbeten har också gjorts inom Ruvhten sijte (f.d. Tännäs sameby) i Härjedalen och i Njaarke sameby (f.d. Sösjö sameby) i Jämtland.

Frågan är alltså hur människorna på stormansgårdarna med hallarna, på de små nyröjda gårdarna, i utmarken och på renfjällen såg på varandra på 900-talet.

Människor på 900-talet

En del av människorna på långhusgårdarna ligger i gravhögar av sten och jord (fig. 2). På sluttningarna mot Storsjön och annorstädes runt sjöar och i dalgångar ligger högarna i Jämtlands län oftare spridda på gårdarnas marker än samlade i gravfält. Tanken ligger nära till hands, att det är de gårdsägande familjerna och deras klientfamiljer som ligger i gravhögarna. De flesta i samhället begravdes inte på så sätt att dagens arkeologi har hittat och kan diskutera dem. I högarna gravlades både kvinnor (t.ex. nr 22–23 som är osteologiskt könsbestämda) och män (t.ex. nr 35, 37 som är osteologiskt könsbestämda). De föremålsfattiga barngravarna i stenrösen med vardera flera barn (t.ex. nr 5–7) kan inte dateras till enskilda århundraden såsom de emellanåt föremålsrika gravarna för de vuxna.

Vapenuppsättningar finns, måhända överraskande, både i gravar för kvinnor (nr

FIGUR 2. Gravhögar i Hackåsbygden. I bakgrunden Hackås kyrka och Storsjön. Foto: Birgit Jansson 1976, Jamtli Bildbyrå.

22–23) och män (nr 36, 38–39). Det kan diskuteras om kvinnogravarna är korrekt könsbestämda, men en grav på Röstahammaren i Rösta i Ås socken är ett memento. En grav (nr 36) med ett manligt skelett och vapen hade en knopp från en oval spännbuckla liggande mellan benen. De något överraskande vapenbärande kvinnorna, och för övrigt också en osteologiskt könsbestämd man med en kvinnodräkt (nr 37), är alla kremationsgravar. Jag lämnar frågan om en gränsöverskridande genusuppfattning i Jämtlands län på 900-talet åt sidan.

I höggravarna med vapen ligger yxor, sköldar, spjut och pilspetsar. Svärd är uppenbart ovanliga. Att vapnen användes visas av det dödande hugget i pannan på en av de medelålders männen i gravkammaren i Oppne utanför Gällö i Revsunds socken (fig. 3).¹⁰ Männen synes ha varit uppdelade på sådana som bildade en sköldborg, från vilken det kastades spjut och höggs med yxor, och ledande bärare av prestigefyllda svärd. De senare var fåtaliga. En var en man gravlagd på Röstahammaren med våg, vikter, mynt, häst och släde. Det är en av flera praktfulla gravar på eller intill en udde ut i Storsjön. Nära gravplatsen satt svärd bärande, farande och handlande stormän på en gård.

Svärd finns däremot regelbundet i de vapensamlingar från 800- och 900-talen som brukar benämnas "fjällgravar" efter sina fyndplatser (nr 126–129) i Jämtlandsfjällen.

¹⁰ Jacobsson 1989.

FIGUR 3. Kammargrav i Oppne, Revsunds socken. Graven påträffades under schaktningens arbeten och var därför delvis skadad när den arkeologiska undersökningen startade. Här har kvarvarande delar av stenpackningen rensats fram inför utgrävningen. Foto: Mikael Jacobsson 1982, Jamtli Bildbyrå.

De vidareför en tradition av liknande vapen- och redskapssamlingar i Härjedalen från 600- och 700-talen. I en av dem (nr 126) ligger ett viktlod liksom i elitens gravar invid långhusgårdarna, och gravens svärd är avbrutet strax under underhjälet liksom i grav- en med svärdet på Röstahammaren. Gravarna markerar genom föremål och ritualer tillhörighet till långhussamhället, åtminstone något slags anknytning. Diskussionen går vidare.

Skogsgravarna, även kallade "insjögravar", började byggas såsom stensättningar år- hundradena kring Kristi födelse i fångstterrängen i Dalarna och södra halvan av Norr- land. Gravtraditionen upprätthölls ännu på 900-talet i Jämtlands län. Några skogs- gravar från 800- och 900-talen runt Storsjön i Härjedalen innehåller vardera något enstaka järnföremål, till exempel en pilspets eller en kniv. En skogsgrav vid stranden av Storsjön i Jämtland, på Rödölandet, innehåller därtill bland annat ett ringspänne och ett viktlod.

Gravfältet på Långön i Täsjö socken, Ångermanland, med sina högar som de vid långhusgårdarna i bygden, är beläget i fångstterrängen som skogsgravarna (fig. 4). I högarna, som rests över både kvinnor och män, ligger järnredskap, en yxa, pilspetsar,

någon kniv, en kam, ringspänne, bryne, eldstål och bältesdetaljer. Föremålen är desamma som i skogsgravarna och de mera föremålsfattiga högggravarna inom jordbruksbygden.

Fjällgravarna, skogsgravarna och Långögravfältet ligger alla i utmarken – sedda från långhusgårdarna. De ligger i fångst- och fiskeland, nära platser för järnframställning och i renbetesterrängen. I dem ligger både kvinnor och män, däremot – kanske tillfälligtvis – inte barn. Man gravlade de döda enligt ritualer som både liknar och inte liknar de i bygden, med samma slags föremål som användes i bygden i samma kombinationer i gravarna. De mycket få antydningarna i fynden pekar mot att alla bar liknande

FIGUR 4. En av gravhögarna på Långön i Hotingssjön, Tåsjö socken. Foto: Fredrik Herrlander 1988, Jamtli Bildbyrå.

dräkter som människorna i bygden. Frågan kan och måste ställas om skogsgravarna, fjällgravarna och Långögravfältet innehåller Ottars, Adams och de isländska sagornas finnar. Pratade de inbördes något samiskt språk i en eljest flerspråkig miljö? Mina svar kommer längre fram i texten.

Frösö kyrka

Frösö kyrka är byggd på platsen för en *hov*-gård, vars äldsta ¹⁴C-daterade lämningar är från 200-talet e.Kr. Synliga i dag är några gravhögar inom kyrkogården. Av en hall eller andra äldre byggnader har inget grävts fram; däremot är det frågan om inte spår av bloten faktiskt har hittats.

Vid utgrävningen under kyrkans golv 1984 påträffades i koret en mängd kol, sot och eldsprängd sten från 700-talet. Över detta låg ytterligare mera av detsamma jämte rikliga djurben och något människoben. Benen är sannolikast från 900-talet och början av 1000-talet.¹¹ Över allt detta fanns en björkstubbe. Dess rötter slingrade sig på så sätt mellan skärvstenarna och i förhållande till benen, att utgrävarna gjorde bedömningen att benen hade kommit på plats medan stubben ännu var ett växande träd.¹² Enligt två ¹⁴C-dateringar började björken växa på 900-talet och växte fortfarande inemot mitten av 1100-talet. Stenkyrkan torde vara byggd omkring 1200. Om även en träkyrka stått på platsen är okänt.

Djurbenen härrör från de vanliga husdjuren, mest svin och får, men också från vildda djur: älg, hjort och ekorre, och framför allt björn. Därtill finns en rad fåglar, fiskar och fladdermöss. Av de flesta djurarterna förekommer bara eller nästan bara kranieben. De blotade djurens huvuden synes ha hängts upp i björken, medan resten av djurkropparna blev gästabudsmat i hallen. Vad gudarna åt i offermåltiden är oklart. Urvalet av djur pekar emellertid längre än så, mot ett iscensättande av myten om världsträdet. I toppen på Yggdrasil betade hjortar, och en rastlös ekorre kilade upp och ner för stammen med skvaller. Hur delar av människor eller hela människokroppar hanterades i ceremonierna är oklart. Tanken på människooffer, såsom Adam mer eller mindre sanningenligt beskriver för Gamla Uppsala, är suggestiv.

Av björnarna, inalles fem, finns ben ur hela kropparna. Det har här således inte handlat om att äta björnarna i blotgästabud, varvid gudarna fått närmast symboliska, köttfattiga delar av björnkropparna. Tankarna går till nordliga björnmyter och björnceremonier, till exempel de samiska björngravarna. På stranden av Hotingssjön i Tåsjö, mitt för den nämnda gravplatsen på Långön, är påträffade en kittel, två yxor och ben, däribland av björn, från tiden kring 700 e.Kr.

Världsträd, eller världspelare, är vanliga ryggrader i kosmologier över stora delar av Europa och Asien, inklusive det samiska området, och Nordamerika. I det arktiska

11 Magnell & Iregren 2010.

12 Hildebrandt 1989.

och subarktiska området var det björkar som var vertikala axlar och band samman underjorden, människornas värld och överjorden. De vägledde schamanernas resor mellan världarna. Påtagligt kunde axeln vara mittstången i hyddan, en uppgrävd björk placerad på hyddans hård, ett offerträd eller en offerpåle. Björken ovanpå kol- och kokstensanhopningen under Frösö kyrka kommer i tankarna.

I den norröna mytologin är Oden den störste sejdmästaren och schamanen, som har hängt sig själv i ett träd för att vinna den djupaste kunskapen. I mytologin uppträder också björnar som fylgior i drömmar och varsel, och som bärsärkar. Björnklor ur fallar är vanligt förekommande gravfynd, också i Jämtlands län.

Björkstubben och djur- och människobenens under Frösö kyrka pekar mot en komplex och sammansatt tankevärld på 900- och 1000-talen. Den anas i såväl de isländska nedteckningarna av den norröna mytologin som i sentida nedteckningar av samisk religion. Ritualerna och ceremonierna kan förstås som mötet mellan det norröna och det samiska, eller som en originell, innehållsrik och variationsrik tankevärld. Det känns mindre angeläget att fråga efter germanskt, jämtländskt, respektive samiskt än efter människor i gemensamma blotgästabud. Elit och klienter känns intressantare att diskutera än etniska grupper. Kanske var det jämtlänningar och de som dessa kallade "finnar" som möttes i en ömsesidig samhandling kring ett världsträd, på ölbänkar i hallen och i byte av varor.

Människor på 1000-talet

De sista höggravarna i den norröna, hedniska traditionen restes i jordbruksbygderna i Jämtlands län ett stycke in på 1000-talet. Några förlades också invid en del av de nyrröjda gårdarna. I den sista daterbara graven i denna tradition lades en man på Röstahammaran med yxa och sköld, släde, vikter, vågar och mynt, och med en häst i en egen grop invid mannens. Dateringen ges av två mynt slagna för de engelska kungarna Ethelred (978–1016) och Knut (1017–23). Gravplatsen på Röstahammaran är emellertid egentligen inte ett höggravfält, utan där finns också stenrösen, resta stenar och gravar utan i dag synlig markering. Gravarna ligger närmre strandkanten och markerades på andra sätt än de vanliga höggravfälten runt Storsjön. Det återkommer.

Gravplatsen på Långön var i bruk genom hela 1000-talet, även efter det att höggravläggning hade gått ur bruk i jordbruksbygden. Liksom i de sista höggravarna där gravlades människorna på Långön obrända. Möjligen sveptes de i näver. Till skillnad från i bygden gravlades de tillsammans med djur. De bar dräkter av ylle- och linnetyger med bälten behängda med pärlor, mynt och ringspännen. De senare höll inte samman mantlar eller andra plagg. Detta pekar mot en gravritual och dräkt som inte överensstämde med dem i de samtida germanska höggravsområdena runt Storsjön och eljest i norra delen av Skandinavien.

Ännu mer uppenbart annorlunda människor, i sitt framträdande, och annorlunda gravritualer, är framgrävda på Vivallen i Tännäs, från 1000-talet. Kvinnor, män och barn lades här näversvepta i smala gravgropar i rader, till synes utan markeringar ovan mark, nära de ovan beskrivna kåtorna. De bar dräkter av ylle- och linnetyger. Till dessa bars smycken, hängen och spännen i andra kombinationer, och till dels av annat slag, och på andra sätt än vad människorna i högggravfälten och på Långön gjorde. Detta synes särskilt gälla barnen. I dräkter, gravritual och försörjningsekonomi, i sitt livsmönster, framstår gruppen på Vivallen som annorlunda gentemot människorna på gårdarna i jordbruksbygden. Det är lätt att föreställa sig ett vi-och-dom-tänkande, i vilket människorna på Vivallen benämndes "finnar" – i dag skulle man säga "samer" – av människorna på gårdarna. Den motsatta benämningen är okänd.

Resonemanget kan kompliceras av några föremål från gravarna på Röstahammar- en. Gravplatsens belägenhet invid stranden av Storsjön och de varierade gravformerna, jämte sofistikerade drag i gravritualerna, har föranlett en diskussion om de gravlagda människornas förhållande till samisk tradition och samisk etnicitet.¹³ Av föremål kan fingret sättas på kavelbeslagen av ben till det ovannämnda svärdet och ett bälte med tillhörande väska. Det hartsfyllda, inristade mönstret på svärdskaveln faller in i en senare tids samiska hantverkstradition; det liknar bland annat mönstren på handtag till sydsamiska trummor. Bältet och väskan är tillverkad långt österut. En likadan väska är funnen på Långön. Bälten och väskor av detta slaget utmärkte prestigefyllda män i bysantinsk och östlig tradition. Detta efterapades av samtida skandinaviska män – och av senare tiders samiska nåjder.

Det må vara problematiskt att benämna kvinnorna, männen och barnen som begravdes på Röstahammaren "finnar" eller "samer". De levde nära finnar och använde till dels samma signalerande föremål. De känns dock mindre som finnar, eller samer, än människorna, som begravdes på Vivallen. De tre gravplatserna från 1000-talet – Vivallen, Långön, Röstahammaren – skildrar ett komplext möte mellan människor och traditioner, traditioner i förändring och människor som hade att ta ställning till sitt framträdande i ett föränderligt samhälle. Gränslinjer mellan människor var på väg att dras. Gravplatserna var både ett möte och ett åtskiljande.

Frösöstenen och det nya samhället

Östman Gudfastsson reste runstenen på Frösön, i vars text han hävdar att han hade kristnat Jämtland, jämtarnas land, i tidsspannet 1050–1100, snarast i andra halvan. Jämtarna torde vara människorna på långhusgårdarna. Frågan är dock, om inte jämtarna hade varit kristna i en eller annan generation redan före resandet av stenen. Efter omkring 1030-talet tycks man inte längre ha anlagt gravar i den gamla traditionen vid

¹³ Zachrisson 2006.

sina gårdar. Kristnandet var en utdragen process, som kan ordnas i fem steg varav dessa var de två första.

När de första kristna gravplatserna anlades är okänt. En lång serie ¹⁴C-dateringar av skeletten runt kyrkan i Västerhus på Frösön daterar gravläggningarnas början där till tiden 1050–1100, snarast kanske runt 1100. Saken är anmärkningsvärt omdiskuterad.¹⁴ Möjligen fanns då en träkyrka på kyrkogården. En annan utpekad träkyrka i Jämtlands län före 1100 fanns möjligen i Mattmar. En serie ¹⁴C-dateringar av stolparna i en träkyrka är problematiska. Det är tänkbart att detta tredje steg, byggandet av kyrkor med kyrkogårdar, i tiden sammanföll med uppställandet av runstenen.

Romanska stenkyrkor byggdes i tiden 1150–1250, till exempel kyrkan på Norderön med takstolar från 1170-talet. Det har diskuterats om kyrkan i Västerhus påbörjades i sten samtidigt med de första gravläggningarna på platsen. Kastalerna i Sunne och Brunflo murades samtidigt som de första stenkyrkorna. En retrospektiv läsning av källorna antyder, att Sunnekastalen var avsedd för en kunglig övervakning och skatteuppbörd, Brunflokastalen för en motsvarande biskoplig. Det femte och sista steget i kristnandet var Jämtlands och Härjedalens inordnande i det kristna norska kungadömet och i den katolska kyrkan – Härjedalen i Nidaros stift, Jämtland i Uppsala stift. Ett förslag på tidpunkt är kong Sverres tid.

I denna mer än sekellånga process hade människorna i Jämtlands län att ta ställning till hur de och deras hushåll och samhälle skulle ställa sig. Elvahundratalets gravar innehåller människor som valde olika vägar.

Människor på 1100-talet

På kyrkogården runt Västerhus kapell begravdes senast sedan tiden runt 1100 en kristen gemenskap. Människorna, omkring hälften av dem barn, lades med mest kvinnor norr om kyrkan och mest män söder om den. De lades, oftast utan medföljande föremål, obrända i svepningar i enkla gravgropar. Några få personer lades på prestigefyllda platser inuti byggnaden. Flertalet ordnades hierarkiskt från kyrkans väggar och utåt med gravar i kistor närmast takdroppet och gravar för människor vars skelett uppvisar spår av lägre levnadsstandard längre ifrån.¹⁵

Västerhus kapell var gårdskyrka till en stormansgård, en efterföljare till hallarna och höggravarna. Långhusgårdarnas stormän valde kristendomen under loppet av 1000-talet och manifesterade detta genom resandet av en runsten. Därigenom kunde de fortsätta att samhandla på jämställd fot med stormän och kungar i angränsande och mera avlägsna landskap. I Olav Tryggvasons saga uppträder jämtlänningar på Gotland.

Människorna på kyrkogården i Västerhus satte upp en gräns kring sig genom att de

¹⁴ Iregren et al. 2009.

¹⁵ Jonsson 2009.

var döpta. Endast de kunde delta i mässan och begå nattvarden. Andra var uteslutna ur denna gemenskap. De som inte följde stormännen utan valde att stå utanför lades på andra gravplatser. Några få gravar, som med stor säkerhet är från 1100-talet, finns att sätta fingret på.

Möjligen tillhör många gravar på Vivallen tiden efter 1100; två gör det säkert (nr 43, 53). I båda ligger män med rikt metallbehängda dräkter och med kniv i bältet. Den ene, en man i femtioårsåldern, var därtill behängd med glaspärlor och en bergkristall, bar ett rosettformat spänne, en fingerring av silver och ett nålhus (nr 43). Hans bälte var rikt bronsbeslaget i den ovan diskuterade östliga traditionen. Denne äldre man framstår som en person med prestige, som bar en ovanlig och ovanligt praktfull dräkt, och som överskred den konventionella könsgränsen. Det ligger nära till hands att utpeka honom som en schaman. Om han hade kommit in i Västerhus kapell skulle det ha gått åt många korstecken och mycket vigvatten för att återställa ordningen.

Vid Vivallen fanns på 1100-talet ett renskötande samiskt samhälle. Åtminstone var det specialiserat på ren, det må ha varit tam eller vild ren. Också på den fjällnära gården Hedningsgårdet i Tännäs fanns mest ben av ren i slaktavfallet på tunet. Det är inte självklart att renar hängde samman enbart med samer.

Gravläggningsen i hög på Långön hade på 900-talet och in på 1000-talet markerat en samhörighet med långhusgårdarna i jordbruksbygden. Med den yngsta gravläggningen på ön, daterade av mynt slagna 1071–86 (nr 48), markerades i stället en åtskillnad mot människorna på kyrkogårdarna. Detta är än tydligare för den person som omkring 1200 lades kremerad tillsammans med bålresterna och en samling brända djur eller djurdelar vid stranden av Vikarsjön i Hede socken, Härjedalen (nr 116; fig. 5). De inblandade djuren var får eller get, ekorre, fåglar och fiskar. En kam och ett bronsbleck visar hur denne jägare, fiskare och djurhållare i dräkt och frisyr skapade sin framtoning. Det skulle vara intressant att veta om hon eller han eftersträfvade likhet eller olikhet med människorna på gårdarna i jordbruksbygden.

Att vara utanför

Den utifrån betraktande forskningen, med efterklokhetens överblick, kan lätt tudela människorna i Jämtlands län kring 1100-talet i två grupper. Gränsen är inte geografisk, inte kronologisk, inte social, inte hierarkisk – och den var ständigt föränderlig och i förskjutning. En startpunkt är den kristna kyrkan.

Först, men inte för det första, fanns det ordnade samhället enligt den ideologiska och militära elitens normer i kontinental tradition. Dessa människor gick i kyrkan, begravdes på kyrkogårdarna, byggde kastaler och var hierarkiskt ordnade i stormän, som samhandlade med andra stormän, och i småbönder, klienter, arbetsfolk, frigivna och trälar. De röjde nya gårdar, och de odlade korn att brygga öl av till stormännens

FIGUR 5. Fornlämning 29 vid Vikarsjön, Hede socken, under utgrävning. Det mörkfärgade området i bildens nedre kant innehöll en brandgrav från omkring 1200. Foto: Jan Sundström 1988, Jamtli Bildbyrå.

gästabud. Deras nätverk var innefattade i de kungariken och biskopsstift i väster och söder, som de själva var på väg att inordnas i.

Andra människor stod utanför den kyrkliga ordningen och nattvardsgemenskapen. De var jägare-fiskare, vallade får och getter och överblickade renhjordar. De bar dräkter med metallhängen och -beslag som hade vandrat i väldiga öst-västliga nätverk i det nordeuropeiska taigabältet. Några av dem bodde i kåtor, och när de dog begravdes några av dem enligt traditionella ritualer i sitt eget landskap: skogarna, sjöarna och lågfjällen utanför jordbruksbygden.

Den första gruppen var härdöarna och jämtarna. Den andra gruppen är mindre entydig. Vi kan benämna dem "finnar", som gissningsvis var vad människorna i den första gruppen kallade dem som inte bodde på gårdar, plöjde fält och mjölkade kor. De sentida orden "lappar" och "samer" är mera problematiska. Dessa ord ger sentida associationer, som inte var aktuella i anknytning till de högst olika människorna som ligger i gravarna på Vivallen, vid Vikarsjön och på Långön. Denna andra grupp var

heterogen; den bestod av människor med olika levnadssätt och olika framtoning. De samhandlade med människorna i gårdarna, vars utmark de kände som sin. Tiden för gemensamma blotgästabud var emellertid förbi. Den nya tiden hade dragit gränser, som överskreds av något föremål, som i dag ligger i museimagasinen från utgrävda gravar, och av människor som möttes och samtalade på något slags jämtska och samiska och då från båda håll konstaterade att vi är vi-och-dom. Det gjorde också människorna på VivalLEN och Långön och vid Vikarsjön, när de träffades inbördes.

Århundradena 900–1200 e.Kr. synes vara en tid då människor med olika livsmönster i samhandling inom Jämtlands län övergick från att markera samhörighet till att markera annorlundahet. Innanför-och-utanför och vi-och-dom blev aktuella sätt att se på världen.

Ett medeltidssamhälle med etniska skiljelinjer

Under tiden 900–1200 e.Kr. förändrades samhällena i Jämtlands län och allmänt i Nordeuropa. I det nya medeltidssamhället med nya konstellationer av makt och organisationer, och nätverk, fanns nya relationer mellan människor. Så som dessa människor syns på de arkeologiskt utgrävda gravplatserna från 1100-talet – mina exempel är Långön, Vikarsjön, VivalLEN och Västerhus – går de att förstå utifrån Fredrik Barths etnicitetsbegrepp: de markerade samhandling och mothandling, samhörighet och åtskillnad, i föremål, klädedräkter och gravritualer, delvis mot en bakgrund av olika försörjningsekonomi och livsmönster. De tänkte vi-och-dom.

Att gruppera människorna i gravarna, och de som inte ligger i arkeologiskt synliga gravar, i etniska grupper med etiketter är mera intrikat. Skrifthistorien föreslår en åtskillnad mellan å ena sidan härdölar och jämtar och å andra sidan finnar. Att de senare på det här aktuella 1100-talet har något slags traditionssammanhang med senare tiders samer är oproblematiskt. Utifrån de arkeologiska fynden kan en mera komplex värld föreslås. Ett förslag är att det fanns minst fyra etniska grupper motsvarande mina fyra exempel på gravplatser från 1100-talet. Ett annat och intressantare förslag är, att etniska grupper med gränser är en tvångströja. Människorna var en heterogen mängd i dynamisk förändring. Kyrkan satte naturligtvis upp en mur. Utanför den var dock variationen i livsstil hos människorna stor och fångas inte adekvat i en etikett, såsom ”finnar” eller ”samer”. Muren kunde för övrigt överstigas med dop eller avfall.

Den enkla tudelningen av världen i härdölar/jämtar/norrmän/svenskar respektive lappar/samer blev aktuell i det senmedeltida och tidigmoderna samhället med skattläggning och tillrättsläggande byråkrati. Världen dessförinnan var komplexitet, dynamik och förändring – och svår att gripa fatt i med avseende på en etnicitets inifrån känsla.

REFERENSER

- Adam av Bremen, (1070-talet) 1917: *Adam von Bremen: Hamburgische Kirchengeschichte/Magistri Adam Bremensis Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*. 3. Aufl. Hrsg. von B. Schmeidler. (Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae historicis separatim editi.) Hannover–Leipzig.
- Barth, Fredrik (red.), 1969: *Ethnic groups and boundaries. The social organization of culture difference*. (Scandinavian university books.) Oslo.
- Fossum, Birgitta, 2006: *Förfädernas land. En arkeologisk studie av rituella lämningar i Sápmi, 300 f.Kr.–1600 e.Kr.* (Studia archaeologica Universitatis Umensis 22.) Umeå.
- Hansen, Lars Ivar & Olsen, Bjørnar, 2004: *Samenes historie fram til 1750*. Oslo.
- Hildebrandt, Margareta, 1989: Frösö kyrka på hednisk grund. *Arkeologi i fjäll, skog och bygd*. 2. Järnålder–medeltid. Red.: O. Hemmendorff. (Fornvårdaren 24.) Östersund, s. 153–166.
- Iregren, Elisabeth, Alexandersen, Verner & Redin, Lars (red.), 2009: *Västerhus. Kapell, kyrkogård och befolkning*. (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Fristående monografier.) Stockholm.
- Jacobsson, Mikael, 1989: En vikingagrav i Arnljots hemtrakter. *Arkeologi i fjäll, skog och bygd*. 2. Järnålder–medeltid. Red.: O. Hemmendorff. (Fornvårdaren 24.) Östersund, s. 57–60.
- Johnsen, Barbro & Welinder, Stig (red.), 1998: *Etnicitet eller kultur*. Östersund.
- Jones, Siân, 1997: *The archaeology of ethnicity. Constructing identities in the past and present*. London.
- Jonsson, Kristina, 2009: Tills döden skiljer oss åt... Sociala markörer i medeltida gravskick i Västerhus på Frösön, Löddeköpinge i Skåne och Peterskyrkan i Tönsberg. *Västerhus. Kapell, kyrkogård och befolkning*. Red.: E. Iregren, V. Alexandersen & L. Redin. (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Fristående monografier.) Stockholm, s. 40–73.
- Karlsson, Nina, 2006: *Bosättning och resursutnyttjande. Miljöarkeologiska studier av boplatser med härdar från perioden 600–1000 e.Kr. inom skogssamiskt område*. (Studia archaeologica Universitatis Umensis 21.) Umeå.
- Magnell, Ola & Iregren, Elisabeth, 2010: *Veitstu hvé blóta skal? The Old Norse blót in the light of osteological remains from Frösö church, Jämtland, Sweden*. *Current Swedish archaeology* 18: 223–250.
- Ohthere, (890-tal) 2007: *Ohthere's voyages. A late 9th-century account of voyages along the coasts of Norway and Denmark and its cultural context*. Ed. by J. Bately & A. Englert. (Maritime culture of the north 1.) Roskilde.
- Paulus Diaconus, (omkr. 780) 1878: *Pauli Historia Langobardorum*. In usum schola-

rum ex Monumentis Germaniae historicis recusa. (Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae historicis separatim editi.) Hannoverae.

Roslund, Mats, 2001: *Gäster i huset. Kulturell överföring mellan slaver och skandinaver 900 till 1300.* (Skrifter utg. av Vetenskaps societeten i Lund 92.) Lund.

Svenberg, Emanuel (övers.), 1984: *Adam av Bremen: Historien om Hamburgstiftet och dess biskopar.* Övers. av E. Svenberg. Kommenterad av C. F. Hallencreutz et al. (Skrifter utg. av Samfundet Pro fide et christianismo 6.) Stockholm.

Weimarck, Helge (övers.), 1971: *Paulus Diaconus: Langobardernas historia.* Inledning och kommentar av A. Erikson. Övers. av H. Weimarck. Stockholm.

Welinder, Stig, 2008: *Jämtarna och samerna kom först.* Östersund.

Zachrisson, Inger, 2006: Väskan från Röstahamaren i Ås och gravfältets etniska tillhörighet. *Fornvännen* 101: 19–28.

Zachrisson, Inger et al., 1997: *Möten i gränsland. Samer och germaner i Mellanskandinavien.* (Statens historiska museum. Monographs 4.) Stockholm.

Mellan väst och öst

Det jämtska språkområdet över tid ur ett nordiskt perspektiv

Lars-Erik Edlund

Vid detta seminarium har jag av sammankomstens primus motor, Olof Holm, förelagts att tala över ämnet hur ”Jämtland, till följd av sin funktion av brohuvud mellan Trøndelag och Mellansverige, burit på ett dubbelt arv av väst- och östskandinavisk kultur”.¹ I mitt bidrag² kommer jag därför, utifrån äldre textkällor, ortnamn och dialektuppteckningar, att söka visa hur olika språkliga drag med tyngdpunkt i det västra eller östra Norden kan avläsas på jämtskt område samtidigt som en del av dessa språkdrag blir föremål för problematisering. Tidsperspektiven är i detta bidrag något längre än i volymens övriga artiklar. Först dock, som bakgrundsteckning, lite om förutsättningarna för språklig förändring.

1 E-brev till artikelförfattaren den 11 november 2008.

2 Detta utgör en avsevärt utbyggd version av det föredrag jag höll vid konferensen. Bl.a. har en del nyutkommen litteratur här beaktats. – Jag vill varmt tacka de personer som på olika sätt bidragit till detta arbete. Några av dem vill jag här nämna vid namn. Först och främst fil.mag. Olof Holm med vilken jag haft förmånen att i omgångar dryfta det medeltida skriftmaterialet, och tack vare detta kunnat problematisera bilden av prästernas roll i det medeltida skrivandet. Han har dessutom låtit mig ta del av sitt bidrag i denna volym, till vilket jag flerstädes hänvisat. Prof. Stefan Brink var kommentator när bidraget lades fram vid konferensen i juni 2009 och har dessutom läst en senare version, varvid en rad viktiga kommentarer lämnats. Prof. em. Lennart Elmevik har granskat en sen version av uppsatsen och bidragit med betydelsefulla kommentarer som arbetats in i slutversionen. Han har dessutom gett mig möjlighet att ta del av några bidrag som rör den s.k. hedebynordiskan i manuskriptform. Också prof. Staffan Fridell och prof. Eva Nyman har låtit mig ta del av manuskript. Prof. em. Arnold Dalen har generöst tillåtit mig att reproducera fyra kartor från Dalen (2008a, 2008b) och prof. em. Hans-Peter Naumann har, å vägnar av Schweizerische Gesellschaft für skandinavische Studien, på samma generösa sätt givit mig tillåtelse att här reproducera tre kartor från Bandle (1973). Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien har välvilligt medgivit återgivning av tre av kartorna från *Sveriges nationalatlas. Språken i Sverige* (2010).

Språket – i ständig förändring

Man kan fråga sig hur en ny språklig form, t.ex. ett nytt uttal eller en ny böjningsform, uppkommer. Lite förenklat kan skeendet beskrivas så att en *variantform* som från början uppfattats som felaktig av språkanvändarna så småningom blir en accepterad variant som används vid sidan av den tidigare enda, som korrekt uppfattade formen. Vinner den nya varianten sedan fotfäste hos språkanvändare med prestige i språksamfundet – denna prestige behöver inte alla gånger vara knuten till personer eller grupper med hög status – sprids den och kommer till sist att accepteras som (den nya) normen. Den ”avlagda” normen trängs därmed tillbaka. Det rör sig dock mestadels om långsamma förändringsprocesser, där förändringen i början är långsam, sedan accelererar för att till sist åter bli långsam, t.o.m. mycket långsam. Helge Sandøy har i en studie diskuterat dessa förändringsförlopp,³ och sociolingvistiska studier, såsom Eva Sundgrens av det nutida talspråket i Eskilstuna,⁴ visar att när två konkurrerande former finns sida vid sida (såsom supinumformerna *köpi* vid sidan av *köpt*) inom ett språksamhälle kan båda leva kvar oväntat länge.

En dialekt utmejslas i relation till grannbygdernas språk, när ett språkligt ”vi” kontrasteras mot eller konfronteras med det språk som ”dom” använder.⁵ Hörnpelarna i förändringsprocessen är *kontakt – prestige – identifikation*. Talarna i en språkgemenskap kommer i kontakt med en ny form, antingen fjärrspridd eller en som finns i en angränsande dialekt. Den nya formen kan av prestigeskäl få fäste i dialekten, då först som alternativform. Därvid iakttar man på språkkartan en spridning. Språkdraget kan sedan etableras permanent. Ibland kan emellertid en språklig innovation bli en dagslända som upptas i dialekten men lika snabbt försvinner. Men talarna kan å andra sidan hävda sin egenart genom att hålla fast vid det äldre språkmönstret och således avvisa novationen. Man talar då om identifikation, varvid språkbrukarna kan sägas hävda solidaritet med den egna språkformen, annorlunda uttryckt: prestige riktas inåt, mot det egna språket.

På dessa sätt skapas olikheter i språkbruket grannbygder emellan på olika språkliga nivåer – det kan röra uttal, ordböjning, syntax eller ordbildning men också enskilda ord. Dialekterna är sålunda resultatet av långsamt verkande, komplicerade sociala processer, där förebilderna – de miljöer som uppbär prestige och som man identifierar sig med – kan växla över tid. Influenser från olika håll och tider lagras sig sålunda på varandra, och det kan idag vara svårt att identifiera de skilda lagren.

I detta bidrag kommer en del språkgeografiska resonemang att presenteras, och

3 Sandøy 2000, s. 355.

4 Sundgren 2002, passim; 2004, passim.

5 Jämför den norske dialektologen Amund B. Larsens målände term *naboopposition*.

därför vill jag också säga lite om språkgeografi och språklig kartering.⁶ Sådan kartläggning kan ske på flera nivåer: man kan därvid tala om ljudgeografi, formgeografi, syntaxgeografi och ordgeografi.⁷

Ordgeografiska undersökningar över större nordiska områden uppvisar ofta mönster som starkt påminner om sådant som de ljud- och formgeografiska kartorna förmedlar. Natan Lindqvist (1947) kan med sin kartering av ett brett urval lexem över det sydvästsvenska dialektområdet bekräfta detta, liksom Oskar Bandle (1967a, b) för det västnordiska området på basis av studier av husdjursterminologi. Ordgeografisk kartering kan faktiskt ha fördelar framför ljud- eller formgeografisk, eftersom ordgeografin skapar möjligheter att komma åt dynamiken i språkssystemet. Har man ett någorlunda stort ordmaterial i en undersökning kommer såväl centrala som perifera delar av ordförrådet med, liksom äldre och yngre element.

Det är här lärorikt att studera Bandles kartor över husdjurstermer tillsammans med Jenstads (2001) över folkmusiktermer, där alltså ett äldre och ett yngre ordmaterial ställs mot varandra. Medan man i Bandles studie kan se en klar åtskillnad mellan västligt och östligt i de norska dialekterna, är det av Jenstads studie tydligt att ordspridningen på folkmusikens område nästan undantagsvis skett från sydost och syd, alltså från det maktcentrum som under senmedeltiden utvecklas och har sin tyngdpunkt i sydöstra Norge.

Genom studier av dialekter kan man göra sig en bild av forntidens språkliga mönster, låt vara att tolkningarna ofta får omgärdas med reservationer. Ortnamn kan ge oss en bild av en äldre, ibland forntida utbredning av någonting som i senare dialekter ter sig helt annorlunda.

Det man explicit får veta om äldre tiders språk, till exempel om medeltida språkliga förhållanden i Norden, är däremot inte så mycket.⁸

6 Jfr Edlund 2010, s. 203 ff., med cit. och anf. litt.

7 Om på ort eller område A och ort B samma språkliga enhet finns – det kan vara ett ord eller en viss syntaktisk konstruktion – kan detta i varje fall principiellt tolkas som att människor *flyttat* från den ena orten till den andra och haft med sig språkdraget. Det kan också tolkas som resultatet av *kommunikationer* mer i allmänhet mellan orterna. Men det skulle naturligtvis också kunna vara fråga om *parallella utvecklingar* på olika orter – en viss metaforik kan säkert användas i olika språkgemenskaper för att beteckna en viss växt eller ett visst djur, eller samma ljud- eller formutveckling kan ske på olika håll. Det kan alltså vara oberoende utvecklingar men man kan också tänka sig utvecklingar i ljud- och formläran och i syntaxen som varit potentiellt möjliga inom ett större område men så att säga ”bubblat upp” och gett likartade resultat på olika ställen. Sist och slutligen kan det röra sig om *gemensamma arkaismer*, ålderdomliga drag, som levt kvar i exempelvis utkantsområden.

8 Bland andra Didrik Arup Seip (1924) och Allan Karker (1978) har redovisat vissa av dessa äldre vittnesbörd. Ofta framhålls i de medeltida källorna – som ibland tillkommit långt utanför det nordiska området – att det visserligen finns skillnader mellan olika nordiska talspråk men att man ändå har goda möjligheter att förstå varandra. Andra gånger understryks att samiska och

Frösöstenen och medeltidens skriftspråk

Rekonstruktioner av en äldre tids talspråk kan till någon del göras på basis av en analys av äldre skriftliga dokument. Språkforskare har dock diskuterat vilka rekonstruktioner som kan göras på så vis. Denna trassliga diskussion skall inte redovisas här, däremot illustreras problematiken utifrån några konkreta texter från Jämtland.

Vi tar här, inte oväntat, avstamp i texten på Frösöstenen från senare delen av 1000-talet. Ett par för vårt vidkommande relevanta iakttagelser kan här göras. Ristarna särhåller uppenbarligen två olika *r*-ljud, detta med runtecknet för s.k. palatalt *r*, **r**, i **kupfastar**, **runor** och **þisar** och runtecknet för vanligt *r*-ljud i andra ställningar. Detta visar att ristningen inte ansluter till den samtida norska traditionen – på norskt område hade nämligen palatalt *r* tidigt under vikingatiden, d.v.s. på 800-talet, övergått till vanligt *r*. Däremot pekar diftongen i namnet **trium**, vilken går tillbaka på ett äldre *eu*, västerut: ett äldre samnordiskt *eu* i sådan *r*-förbindelse ger redan förlitterärt *y* på svenskt område, *iö* på västligt nordiskt område (jfr runformen **[k]rutum** på U 818 och **þru** på U 344 respektive **briuti** på Vg 67⁹).¹⁰ Vi finner alltså redan i Frösöstestens ristning, som bara omfattar cirka 120 tecken, drag som visar Jämtlands ställning mellan väst och öst.

Henrik Williams säger att Frösöstenen ”ur språklig, runologisk och ornamentalt synpunkt” kan karakteriseras som ”en typisk representant för svenskt runstensskick. Det jämtländska monumentet har dock en individuell accent, som tyder på viss självständighet och individuell utveckling”.¹¹ Det är ”uppenbart att Frösöstenen inte har

finska helt skiljer sig från de nordiska språken. Men mycket mer än så blir det inte. Lite precisare blir uttalandena förstås om de tillkommit inom det nordiska området. Óláfr Þórðarson hvítaskáld uppger vid mitten av 1200-talet att tyskar och danskar har bevarat uttalet av *v* framför *r*, medan *þat er nú ekki haft í norrœnu máli*, d.v.s. det är nu försvunnet i det norröna språket (Karker 1978, s. 8). I den endast ofullständigt traderade fornaldarsagan *Sögubrot af nokkrum fornkonungum i Dana ok Svíaveldi* – som återfinns i en isländsk handskrift från omkring 1300 – talas om de män från Telemark som kom till kung Hringr i samband med Brávallaslaget: [...] *þvíat þeir þóttu vera dragmálir ok tólmátir*, som alltså troddes vara sådana som drog på målet och var senfärdiga (Seip 1924, s. 359). Från lite senare tid, närmare bestämt slutet av medeltiden, uppmärksammas skillnader mellan danska och svenska. Biskop Hemming Gad säger i *Oratio contra Danos* (1510), säkerligen med syftning på danskarnas *stöd*, att danskarna trycker fram orden som om de vill hosta och tycks med flit förvända orden i strupen innan de kommer fram (Karker 1978, s. 11 f., jfr vidare Skautrup 1947, s. 37).

- 9 U och Vg och sifferangivelse syftar på ristningarnas beteckning i det officiella verket *Sveriges runinskrifter*, Uppland resp. Västergötland.
- 10 För formerna se närmare Williams 1996, s. 54 ff., och jfr för personnamnets del Festin 1944 (som åberopar Elias Wessén), s. 17 f., Ahnlund 1947, s. 1 ff. och Peterson 1985, s. 13 ff. Beträffande det trönderska runmaterialets vitnesbörd hänvisas till Hagland 2008a, s. 292 ff. och där anf. litt.
- 11 Williams 1996, s. 55.

utförts av en inlånad runristare, utan av en jämte, som talade en i flera avseenden konservativ runjämtska och som var väl förfaren i runstensristandets svåra konst”.¹²

Hur ser då förhållandena ut i medeltida jämtländska dokument? Man kan till att börja med iakttä att diplomerna från cirka 1300 fram till 1362 i stor utsträckning överensstämmer med det samtida trönderska diplommaterialet. För perioden från 1363 och framåt knyter de jämtländska diplomerna däremot närmare an till de fornsvenska diplomerna.¹³ Vidare kan man notera att de forn norska breven i början av perioden huvudsakligen rör norska överhetspersoners angelägenheter¹⁴ medan det bevarade brev materialet efter 1363 huvudsakligen rör bönders angelägenheter. Före 1363 var för övrigt de flesta av de kända världsliga ämbetsmännen i Jämtland norrmän, medan flertalet motsvarande ämbetsmän efter 1363 var jämtar.¹⁵

Det har ibland antagits att skrivarna bakom en betydande del av de medeltida jämtlandsbreven varit lokala präster.¹⁶ Detta antagande visar sig dock åtminstone inte vara giltigt för medeltidens slut. För perioden 1520–30 har handstilarna i bevarade brev undersökts systematiskt i samband med utgivningen av den tredje delen av det jämtländska diplomatariet (1995). Nästan alla kända originalbrev utfärdade i Jämtland från denna period är skrivna av de lagmän som verkade i Jämtland då: Hans Karlsson (till 1521/22; fem brev) och Olav Hemmingsson (från 1522/23 och framåt; 75 brev).¹⁷ Endast en handfull brev från perioden kan tänkas vara skrivna av präster.¹⁸ Diplomatarieutgivaren, Olof Holm, uppmärksammar också ett brev från början av 1500-talet, där det anges att utfärdaren bett lagmannen – som då hette Magnus Hansson – skriva brevet.¹⁹

Denna analys rör visserligen som sagt en senare tid men inget talar för att det skulle ha varit dramatiskt annorlunda tidigare under medeltiden. I varje fall är det ännu inte styrkt att lokala präster då till betydande del skulle ha varit de som skrivit jämtlandsbreven.

¹² Williams 1996, s. 56.

¹³ Nyborg 2001, passim, med anf. litt.

¹⁴ Syslomanen i Jämtland Nils Petersson, från vars arkiv ett stort antal bevarade Jämtlandsbrev 1336–55 härrör (se *JHD Suppl.*, s. 90 anm. I 36 och där anförd litt.), var visserligen östgöte men tjänstgjorde åt den norska kronan och kan ha haft norska medhjälpare vid sin sida (jfr Ahnlund 1948, s. 238; *JHD Suppl.*, s. 92 anm. I 68).

¹⁵ Se O. Holm 2010, s. 117 ff. och där anförd litt.

¹⁶ T.ex. Bull 1927, s. 132; Nyborg 2001, s. 10 f.

¹⁷ *JHD III*, s. 264 och passim.

¹⁸ *JHD III* 1, 45, 62, 63/64, 179, 186; möjligen även nr 3 och 41, som dock kanske mera troligt är skrivna av deras respektive utfärdare, fogdarna Jon Hedinsson och Peder Ranesson. Breven *JHD III* 90, 92–93, 97 och 99–102 är antagligen skrivna av någon tjänsteman som medföljde på den norske ståthållaren Vincens Lunges resa till Jämtland 1527–28.

¹⁹ Kommentar vid *JHD III* 15. – Att även jämtar utanför ämbetsmannakåren ibland har skrivit brev framgår av *JHD II* 62 (1469), som uppges vara skrivet av utfärdarnas morbror, en bonde i Fåker, Näs socken. Tyvärr är detta brev endast känt genom avskrifter med oredig ortografi.

Vi skall göra några konkreta nedslag i det rätt rika jämtländska medeltidsmaterialet för att se vad som utifrån detta eventuellt kan sägas om tidens språkförhållanden. Jag väljer först ett par brev från 1300-talets allra första år, brev som till sin språkform är unika och dessutom uppträder i olika versioner. Breven tycks vara tillkomna i samband med ärkebiskopen Nils Allessons visitation i dessa nordliga trakter år 1300. Två fornsvenska versioner – om ock i vissa avseenden ”norskfärgade” (se not 23) – finns till att börja med.²⁰ I dessa finner man skrivningar som *ovinder, hōre, heter, þem, þer, gōse* (ett tillnamn). I den fornnorska vidimationen från 1346²¹ skrivs dessa namn och ord: *æiuinder, øyiuinder, hōyra, heitir, þeim, þeir, gōysa*. Vidimationen är sedan i sin tur översatt till fornsvenska från det fornnorska diplommet vid mitten av 1300-talet²² och där lyder de nämnda namnen/orden: *æwinder, æywinder, hōra, hether, them, ther, gōysa*. I denna sista fornsvenska version har personnamnen uppenbarligen påverkats av den fornnorska förlagan. Med tanke på att diftongerna fortfarande lever i många jämtska dialekter inser man att de fornsvenska skrivarna tidigt lärt sig att undertrycka diftongerna i sitt skrivande inte bara beträffande appellativ utan också i namn, och att dessa skrivformer sålunda inte säger något i detta avseende om samtida uttalsskick.²³

Vi skall nu titta lite närmare på återgivningen i de jämtländska diplomerna av den *u*-omljudsvokal som återfinns i ord av typen *mannum* (alltså *monnum* o.dyl.) och *handum* (alltså *hondom* o.dyl.) Man får till att börja med konstatera att de jämtländska och trönderska diplom som tillkommit före 1362 visar en större blandning av markerade/omarkerade omljudsprodukter än både samtida nordöstnorska och fornsvenska diplom.²⁴ I de jämtländska diplom som tillkommit före 1362 möter man skrivformer som *fangum, margum* men också *Peters voko dagh, morkum* o.s.v., med *a* eller *o* i stamstavelsen. Man kan, menar Herbert Markström, tolka dessa förhållanden så ”att både jämtskan och tröndskan för gammalt *a* i ställning ffr *u* i nästa stavelse haft en vokal, som kunnat föranleda tvekan om hur den borde återges i skrift”.²⁵ Undantagsvis skrivs stamvokalen i denna typ av ord på annat sätt: *laughum*. I de diplom som härrör från

20 JHD I 8 och 9. Olof Holm har i JHD Suppl., s. 86, korrigerat den tidigare dateringen ”omkring 1303” till ”1300 före 5/3”.

21 JHD I 10.

22 JHD I 11.

23 Jfr till denna analys G. Holm 1980b, s. 105f. – De två diplomerna i JHD I 8 och 9 återges också i CCN 4° ser. 10, där som nr 13 a (= JHD I 9) och 13 b (= JHD I 8). Utgivaren Erik Simensen konstaterar i en inledande kommentar (i CCN 4° ser. 10, s. 27 f.), och detta med rätta, att diplomerna är skrivna ”på eit norskfarga gammalsvensk”. De uppvisar nämligen, alldeles som fornsvenska, monoftongering och vokalbalans och det finns naturligt nog en mängd svecismer som *svm, kvma, hvilikin* och *stuwkarle*. Å andra sidan finns norvagismer såsom *almanna tali, logmader, giera* samt hälsningsformeln [...] *sia æde hōre* [...]. De intressanta breven diskuteras rätt utförligt också av Nyborg 2001, s. 22 f., 104 ff.

24 Jfr Nyborg 2001, s. 88 ff., 107.

25 Markström 1954, s. 144; jfr s. 148 ff.

tiden efter 1363 återges stamvokalen oftast med *a*, men frasen *ollum monnum* förekommer några gånger. Markström²⁶ frågar sig, försiktigtvis, om man inte ”vågar anta ett faktiskt, i dialekten rotat underlag till den egendomliga växlingen av beteckningssätt av gammalt *a* ffr ett bevarat *u*”. Denna hans slutsats biträds tydligen av Nyborg²⁷ som systematiskt undersökt bl.a. detta i jämtländska diplom från 1300-talet.²⁸

Också i ord som förändrats till följd av det äldre *u*-omljudet kan vissa iakttagelser göras. Före 1362 är formen i de jämtländska dokumenten alltid *logmaðr* och dylikt medan *lagman* helt dominerar därefter. Men *logman* kan förekomma i också ganska sena dokument, och första leden *lag-* skrivs dessutom några gånger med *au*: *laughman*, *lauboken*, *laugmandz Raad*.²⁹ Måhända, men inte säkert, indikerar dessa former att det i jämtskan vid denna tid också i dessa ord funnits ett uttal av stamvokalen som skapat huvudbry hos skrivarna.

Man får konstatera att det är vanskligt att dra några säkra slutsatser om uttalsförhållanden utifrån de medeltida jämtländska diplomerna. Vissa indikationer kan nog finnas, men mer än så blir det inte. Anslutning sker i skrivandet tydligt till skrivtraditioner och skrivandet får i sin tur sättas in i icke-språkliga sammanhang. Det senare diskuteras som vi sett utförligare i Nyborgs studie av jämtländska diplom.³⁰

Ortnamn

Jag skall nu beröra några ortnamnsgrupper som kan belysa det jämtländska områdets språkgeografiska ställning.³¹ Vissa uråldriga ortnamnstyper visar av allt att döma var gränsen för det nordgermanska språkinflytandet under förhistorisk tid gick, och för oss därvid tillbaka till en tid då man över huvud taget inte kan tala om västligt och

26 Markström 1954, s. 144.

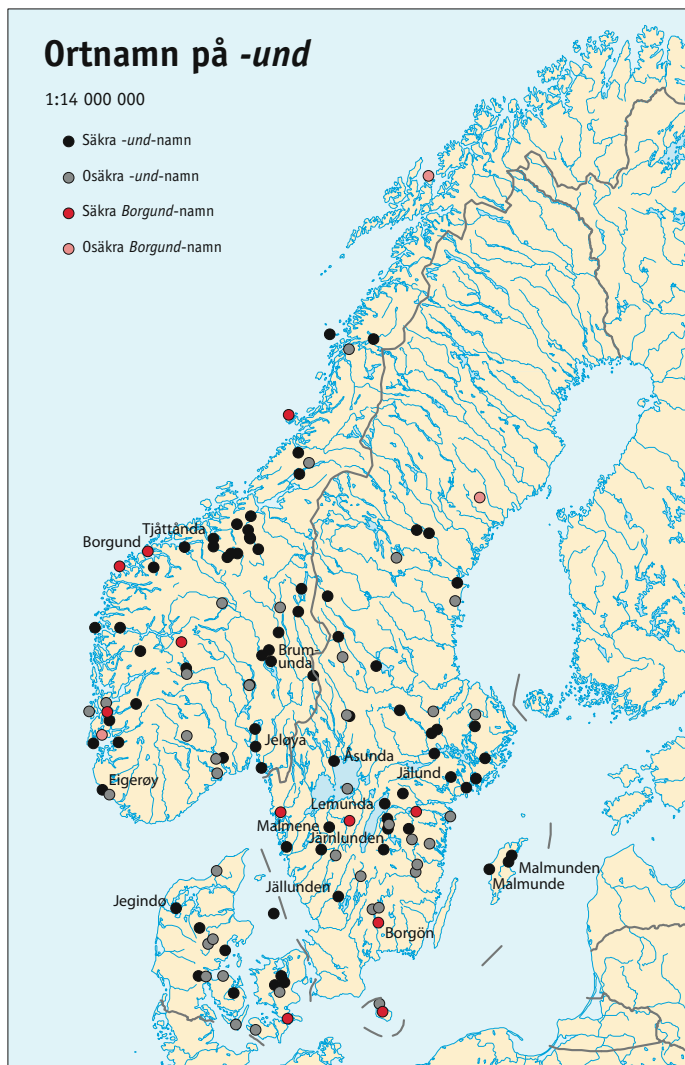
27 Nyborg 2001, s. 92 not 131.

28 Om utvecklingen av omljudsvokalen framför kvarstående *u* i de nordiska dialekterna se f.ö. Widmark 2010, s. 92 ff.

29 Markström 1954, s. 144.

30 Det skall tilläggas att det dessutom inte alltid är lätt att skilja östnorska och svenska skrivtraditioner från varandra under medeltiden, se Nyborg 2001, s. 107 f. et passim, och jfr Rindal 1997, s. 157 för 1400-talsdiplomens vidkommande.

31 Jag går i mitt föredrag inte in på de samiska språkdrag som diskuterats på mittnordiskt område och som antagits ha påverkat de nordiska språken; detta är ett svårbedömt område som kräver en alldeles egen utredning. En nyligen utgiven monografi av Jurij Kusmenko (2008) ger oss en spännande inblick i denna problematik men framställningen inbjuder också till en del invändningar. Ett tänkvärt inlägg då det gäller nordiskt-samiskt på mittnordiskt område utgör Stig Welinders år 2008 utgivna bok som bär den avväpnande titeln *Jämtarna och samerna kom först*. Frågan om vilka av dem som kom först är, menar Welinder, felställd (se även Welinder i denna volym). Men som sagt, hela denna i sig intressanta diskussion lämnas därhän i detta sammanhang.

FIGUR 1. Karta över nordiska namn på -und, baserad på Nyman 2000. Efter Sveriges nationalatlas. Språken i Sverige (2010), s. 81.

östligt i de nordiska språken. Hit hör säkerligen de ursprungliga naturnamnen på *-und*, i detalj utredda av Eva Nyman (2000).³² Dessa namn är glest spridda över Danmark och i de södra och mellersta delarna av Sverige och Norge (fig. 1), och har dessutom motsvarigheter i norra Tyskland och i Nederländerna.

I Mittnorden har vi i Jämtland och Medelpad *Gesunden*, *Ragunda* och *Njurun-da*³³ och på trönderskt område vattendragsnamnen *Horunda*, *Svorunda*, *Lomunda*, *Vullunda*, *Tjättånda*, *Ryånda*, *Ausunda*, sjönamnet *Femunden* samt *Ödyn* och *Vemun-da*, vilka två sistnämnda ursprungligen väl betecknat någon sorts terräng.³⁴

Ett par förhistoriska bebyggelsenamnsgupper har traditionellt ansetts indikera förhistoriskt västligt inflytande. Då detta emellertid inte är helt självklart väljer jag att stanna upp vid dessa namngrupper ett ögonblick. En av grupperna utgör namnen på *-vin*.³⁵ Elementet motsvarar got. *winja*, fhty. *winnia*, mty. *winne* 'betesmark'. En hel del talar för att elementet, på det sätt som Lennart Elmevik pläderat för, etymologiskt knyter an till en motsvarighet till fvn. *vinna* v. 'arbeta, uträtta', varvid grundbetydelsen skulle bli 'något som uppnås genom arbete', preciserat till 'något som uppnås genom borthuggning av skog' > 'öppen plats i skogen' > 'betesäng, betesmark'.³⁶

De flesta *-vin*-namnen finns i Norge. I Sverige är namnen i huvudsak västligt orienterade och återfinns i norra Halland, Västergötland (där namnen är vanliga), Bohuslän, Dalsland, södra Värmland. Dessutom finns de på mellannorrländskt område: Jämtland, Medelpad och Ångermanland. I Jämtland finns *-vin*-namnen i de centrala delarna,³⁷ och det gäller också Ångermanland och Medelpad. I Södermanland, Uppland och Hälsingland finns ett antal namn som diskuterats såsom hithöriga men dessa

32 Det är frestande att sätta utbredningen av dessa urgamla namn i relation till förhistoriska arkeologiska mönster, något som Evert Baudou (2002) också sökt göra. Baudou säger bl.a. att ortnamnen på *-und* som grupp "kan jämföras med gruppen av arkeologiska fynd från den yngre bronsåldern" (Baudou 2002, s. 32). Helt oproblematiska är "samkarteringar" av denna typ emellertid aldrig.

33 Jag lämnar här generell hänvisning till Nyman 2000, passim.

34 Man kunde, för att här lyfta fram också en annan grupp naturnamn, plädera för att det i Härjedalen och angränsande delar av Dalarna, Sør-Trøndelag och norra Jämtland uppträdande *-agen* i namn som *Drevdagen*, *Roragen* och *Hotagen* kunde höras samman med ett mot nyisl. *agi* 'Væde' m.m. svarande element, en form i vernersk växling med ordet *å*, se Jonsson 1966, s. 210 f. och hos honom anf. litteratur. Nils Hallan (1976, s. 32) hävdar – därtill med viss bestämdhet – att *-agen* svarar mot ett fornspråkligt appellativ **agr* 'sjö, vatn'. Dessa namn borde med en sådan utgångspunkt kunna vara av hög ålder men naturligtvis inte åldersmässigt jämförbara med namnen på *-und*. Samband med det välbelagda naturnamnelementet *ave* synes mig emellertid ge en mer sannolik utgångspunkt för härledning av namngruppen, och den möjligheten nämns även av Jonsson (1966, s. 211). En likartad bedömning gör Staffan Fridell (2009, s. 69 ff.; jfr 2010b). Med denna senare härledning behöver namnen heller inte vara så gamla.

35 Monografiskt utredd i Jansson 1951; jfr Bandle 1997, s. 39 f.

36 Elmevik 2003, s. 126 f.

37 För bedömningen av de jämtländska *-vin*-namnen se närmare Sandnes 1982, s. 126 ff.

är inte säkerställda (fig. 2).³⁸ Namntypen anses ha haft en lång produktivitetstid, från omkring Kristi födelse fram till omkring år 1000. Det betyder att vi kan räkna med både sådana namn som uppvisar *i*-omljud och sådana som skapats efter *i*-omljudsperioden i Norden.

Namngruppen representeras på mellannorrländskt område av jämtländska *Rista*, *Rödön* och *Ösa*, ångermanländska *Gräta*, *Knäfta* och *Knäppa* och medelpadiska *Hjältan*. På mellannorrländskt område synes i varje fall majoriteten av namnen vara av den äldre, *i*-omljudda typen, även om några av de ångermanländska namnen kan vara yngre och visa att elementet här varit produktivt också efter *i*-omljudstiden.

Vi har här att göra med ett *appellativ* som måste ha funnits i det nordgermanska språkets ursprungliga arsenal. Det konkurrerades tydligen tidigt ut i betydelsen 'betesäng' av andra ord. Så långt är allt helt invändningsfritt. Om man med Valter Jansson³⁹ också skall räkna med att *namnelementet -vin* varit produktivt över hela det nordiska området är väl däremot inte säkert. Han hänvisar till elementets användning i namn i Ångermanland, Medelpad, Uppland (?) och Södermanland, men för det första står de ångermanländska och medelpadiska namnen rimligen i förbindelse med de geografiskt näraliggande jämtländska namnen, och för det andra måste representationen av namnelementet på mellansvenskt område, som redan framhållits, bedömas som något osäker. Det hade känts tryggare att anta en ursprunglig mer allmän nordisk utbredning av namnelementet om vi hade haft säkerställda namn också utanför de primära utbredningsområdena.⁴⁰

Man skall alltså inte reservationslöst ta för givet att den nutida utbredningsbilden speglar ett fornspråkligt tillstånd för ett ortnamnselement.⁴¹ Vad gäller *-vin*-namnen måste dock konstateras att de finns på norskt område och på angränsade områden i Västergötland m.fl. landskap i söder⁴² respektive i Jämtland m.fl. landskap i norr. Jag

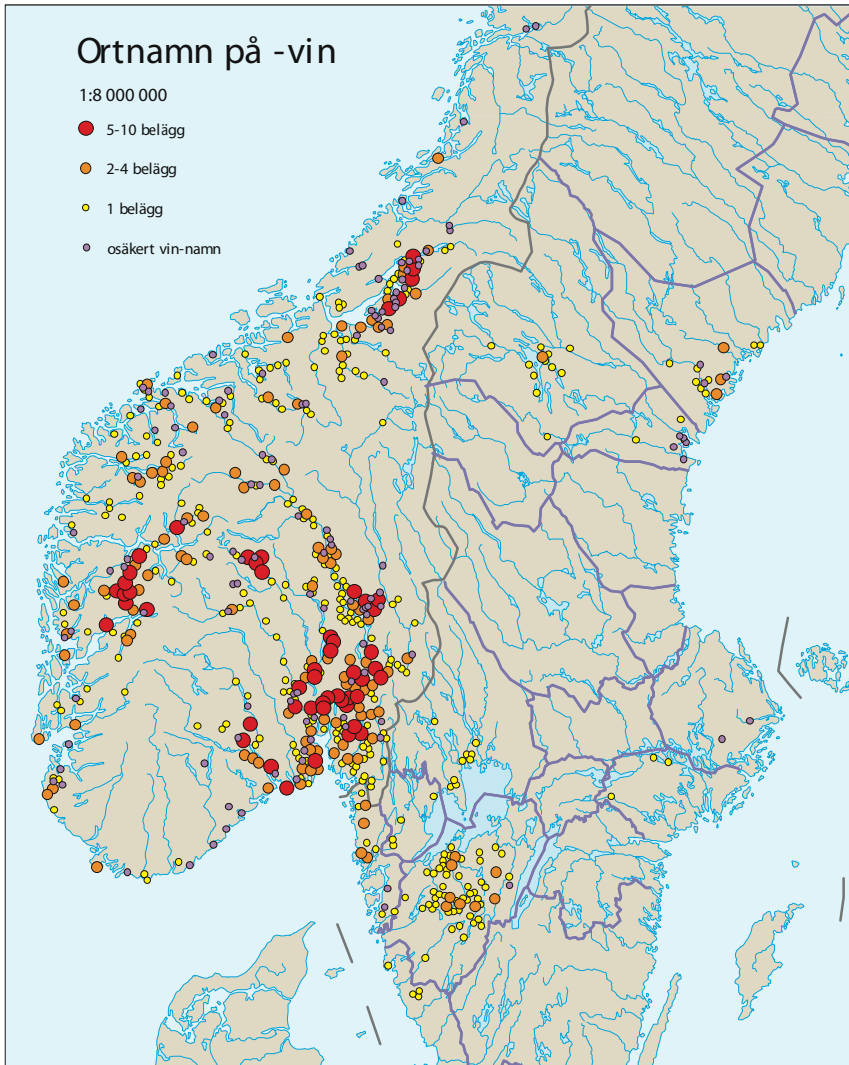
38 Jansson 1951, s. 88 ff.; Brink 1984a, s. 60 ff.; Elmevik 2010, s. 86.

39 Jansson 1951, s. 418; jfr Widmark 2010, s. 249 f.

40 Frågan är väl om man med Widmark (2010, s. 250) kan hävda att utbredningen för *-vin*-namnen kan bedömas vara "rätt lik den för *u*-omljudet". Så säkra belägg som finns för *u*-omljud utanför de primära utbredningsområdena finns inte för *-vin*-namnens del, och i varje fall säkra representanter för *-vin*-namn tycks dessutom saknas på hälsingskt område, varom Brink 1984a, s. 60 ff., där ju å andra sidan verkan av *u*-omljudet är tydlig.

41 Det är dock förtjänstfullt att Widmark (2010, s. 249 f.) korrigerar Pamps (1988, s. 29 f.) beskrivning av namngruppens ursprung och spridning. Den beror av allt att döma på en övertolkning av vad Jansson hävdar i sin monografi (1951, s. 420).

42 En del namn utöver dem som Jansson 1951 dryftat som *-vin*-namn och som karterats i hans kartbilagor, har tillkommit. Jansson 1951, s. 20, räknar exempelvis inte med att *Skeen* i småländska Sunnerbo härad är ett namn på *-vin*. Jfr dock Fridell (2010a), där författaren synar namnet som ett möjligt *-vin*-namn, i så fall det sydligaste namnet av denna typ i Sverige, beläget inte så långt från den grupp troliga namn på *-vin* om finns i norra Halland. Genom vänligt tillmötesgående från författarens sida har jag kunnat få del av detta arbete redan i manuskriptform.

FIGUR 2. Karta över de svenska och norska namnen på -vin, baserad på framför allt Jansson 1951. Efter Sveriges nationalatlas. Språken i Sverige (2010), s. 86.

tror därför att man, som tidigare, kan hävda att namnen på *-vin*, trots sin germanska förhistoria djupt ner i historiens mylla, med goda skäl måste sättas in i ett västnordiskt namnsammanhang.

En annan förhistorisk ortnamnsgrupp som finns på mellannorrländskt område och som även den ansetts vara relaterad till ett västnordiskt namnskick är namnen på *-hem/-heim*. Liksom *-vin* hör dessa till de äldsta typbildande nordiska bebyggelsenamnen, och anträffas inom ett vidsträckt nordiskt område: i södra och mellersta Sverige, på mellannorrländskt område samt på Gotland, i Norge och i Danmark.⁴³ Dessutom finns namngruppen representerad på bl.a. tyskt och engelskt område.

Elementet hör samman med det vanliga *hem*, och används, menar Stefan Brink, i ortnamn antagligen i betydelsen 'gårds/ gårdars/ bygdens revir', eller, kanske snarare, 'resursområden'.⁴⁴ Mycket talar för denna bedömning av namnelementets innebörd.

Konkret kan från det mellannorrländska området nämnas namn som *Vattjom*, *Vagle* och *Tanne*, där namnet *Vattjom* i Medelpad kan ha tillkommit så tidigt som under de första efterkristna århundradena.⁴⁵ En del av namnen, som *Grötom* och *Solum*, ger däremot ett yngre intryck.

Den nordiska utbredningsbilden⁴⁶ är inte helt lättolkad. Vi har dessutom att göra med ett ord- och namnelement med vidsträckt germansk spridning, vilket gör att det inom det mellannorrländska området – som här står i fokus – inte med säkerhet kan sättas in i ett västnordiskt perspektiv, även fast det norska området med *-hem*-namn ligger nära.⁴⁷

För att hantera de problem som är förknippade med *-hem*-namnens förhistoriska distribution kan man med Stefan Brink⁴⁸ räkna med att namnen på *-hem* bildats successivt på nordiskt område, så att vi dels har ett skikt av urgamla *-hem*-namn över ett vidsträckt nordiskt område, dels har ett yngre, mera schablonartat skikt av *-hem*-namn – namn av typen *Solhem*, *Grythem*, *Askhem*, *Forshem* etc. – som fått spridning inte minst på västnordiskt område. Namn av denna senare typ finns i Sverige bl.a. i Ångermanland, Medelpad och Jämtland men även i Värmland och Dalsland, alltså områden i anslutning till norska trakter där vi möter denna typ av namn. Alternativt kunde man räkna med två åtskilda produktivetsperioder för *-hem*-namnens vidkommande, där

43 På Island finns även ett antal *Sólheimar*, *Vindheim(a)r* och *Medálheimr*, se Olsen 1926, s. 154, och jfr Brink 1991, s. 72.

44 Brink 1991, s. 76.

45 För dateringen av det medelpadiska namnet *Vattjom* se utförligt Brink 1984b, s. 45 ff. Det finns även ett *Vattjom* i Oviken i Jämtland, se Flemström 1972, s. 233 f.

46 Se karta över de svenska namnen i Brink 2010, s. 87.

47 Beträffande namngruppens språkgeografiska ställning se bl.a. Brink 1991, s. 67 f.; Bandle 1997, s. 40, och, mer specifikt för bedömningen av de jämtländska *-hem*-namnen, Sandnes 1982, s. 126 ff.

48 Brink 1991, s. 67 f.; 2010, s. 87.

de mer schablonmässiga namnen rimligen hör en senare period till.

Utifrån ett sådant scenario blir det naturligt att inplacera de mellannorrländska namnen på *-hem* i samma västliga kontext som *-vin*-namnen. Man får dock hålla i minnet att en del av det mittnordiska områdets *-hem*-namn, nämligen de som tillhör den äldre typ som exempelvis *Vattjom* representerar, inte på ett entydigt sätt kan inplaceras i östligt/västligt sammanhang. Men den sammanhållna bild av utbredningen man får – där namn på *-hem* helt tycks saknas i både Gästrikland och Hälsingland och först möter i Uppland – gör det väl ändå troligt att också de äldre *-hem*-namnen på mellannorrländskt område skall sättas in i en västlig kontext.

Jag drar här inte in namnen på *-stadhir* som också de är väl företrädna på mellannorrländskt område. Dessa skall som jag ser det i första hand sättas i samband med motsvarande namn i östra Mellansverige men det tål ändå att påpeka att namngruppen dessutom är väl företräd i Trøndelag, och att man vid bedömningen av de mellannorrländska namnen, i synnerhet de jämtländska, måste beakta existensen av motsvarande namn på norsk sida.⁴⁹

Vi lämnar nu de förhistoriska namngrupperna för ett par namntyper som rimligen hör medeltiden till. Det är dessutom namntyper som mer exklusivt karakteriserar det mellannorrländsk-trönderska området. Den ena typen av namn indikerar medeltida expansion,⁵⁰ nämligen namnen på *Landsom* (*Landzæmpne* m.fl. former), som har utbredning i Jämtland, där det finns i varje fall en handfull representanter, i västra Ångermanland och på norskt område framför allt i Trøndelag.⁵¹ Elementet synes vara en sammansättning av *land* 'odlat stycke jord' och fsv. *æmpne* (fvn. *efni*) 'ämne (till uppodling)', jfr Hälsingelagens *byæ æmpni*. I ortnamn får man närmast räkna med en betydelse 'nybygge' hos sammansättningen.

Den andra namntypen visar däremot på medeltida kontraktion i odlingsbygderna. Det är namnen som innehåller ett element svarande till fvn. *auðn*, vilket i fornspråket haft betydelserna 'øde strækning, udyrket egn', 'ødegaard, jord der ligger udyrket og ubeboet', med sitt centrala utbredningsområde i mellersta och norra Jämtland och på anslutande norskt område från Sør-Trøndelag fylke inklusive Surnadal och Rindal

49 Eva Nyman (2010, s. 36) framhåller att *-sta*-namnen i Medelpad och Ångermanland "kan geografiskt anknytas inte bara till utbredningen i Hälsingland och söderut utan även – om ock svagare – till den i Jämtland och i Trøndelagen". Hon påpekar också (s. 24 f.) att bebyggelser i Trøndelagen med namn på fvn. *-stadir* ofta är stora och centralt belägna, vilket tyder på betydande ålder. För de mellannorrländska namnen på *-vin*, *-hem* och naturnamnen på *-ånger* säger hon (s. 25) att de "bör ses i samband med utbredningen av samma namnelement i Norge, närmast i Trøndelagen". Jag tackar för att ha fått ta del av detta arbete redan i manuskriptversion.

50 För *ekspansjonsnavn* och *kontraksjonsnavn* se Salvesen 1979, s. 125.

51 Nordlander 1896, s. 316 ff.; Flemström 1972, s. 135 f.; *SOVn* 3, s. 21, som hänvisar till det norska materialet. Jfr för ordgruppen utförligt Lidén 1911, s. 270 ff.

i Nordmøre i söder upp till Tjøtta herred i norr (se karta hos Sandnes).⁵² Namnen bildade till detta element hör sannolikt samman med gårdar som existerat under högmædeltiden men sedan blivit ödelagda.⁵³

De två sistnämnda elementen⁵⁴ har tydligen mer exklusivt använts i ortnamnsbildningen under medeltiden inom framför allt det mellannorrländsk-trönderska området.

Dialekter

Jämnskans ställning mellan svenskt och norskt har varit omdiskuterad bland dialektologerna. Jag nöjer mig här med att relatera uttalanden i några mer översiktliga arbeten.⁵⁵ Elias Wesséns arbete om de svenska dialekterna talar om jämtskan som ”avgjort” mera svensk än norsk, även om det naturligtvis finns beröringspunkter med de näraliggande norska dialekterna.⁵⁶ Sigurd Kolsruds norska översiktsarbete framhåller att ”Jamteland står i sine bygdemål nærmast millom Trøndelagsmåli, [...], og måli lenger inn gjennom Sverike, men mange drag peikar mot Austlandsmål og Øysterdalsk”.⁵⁷ E. Jessen säger å sin sida: ”jeg veed ikke, om der virkelig er en Grændse mellem ’svenske’ og ’norske’ Dialecter”, vidare att ”Spørgsmaal, om Jemtsk og Herjedalsk ’er svensk eller norsk’, egentlig faldt bort”.⁵⁸ Han tycks se ett slags språkligt kontinuum där olika dialekter infogar sig, en ståndpunkt som det ligger mycket i, även om det inte är så lätt att i detaljer följa hans resonemang om dialekternas framväxt.

J. A. Lundell skriver i artikeln om jämtskan i *Nordisk familjebok*⁵⁹ rörande förhållandet mellan jämtska och trönderska dialekterna bl.a. så här:

52 Sandnes 1975, s. 122.

53 Se utförligt Sandnes 1975, s. 119 ff.; jfr Stemshaug 2008, s. 322 f. (samt i samma volym s. 200) om namnen, s. 323 om elementets ställning i senare tröndersk dialekt, och för termens språkgeografiska ställning i fornspråket Hagland 2008b, s. 349.

54 Jag behandlar i sammanhanget inte namnen på *-lægd(en)*, vilka även de skulle ha kunnat dryftas i denna geografiska kontext. Om dessa se Salvesen 1979, s. 131 ff.; 1991, s. 374 ff., och Flemström 1980, s. 160 f. Elementet *lægd* har uppenbarligen en betydelse i anslutning till adjektivet *låg* i det kustnorrländska området, såsom visats i tidigare studier, men det får nog tillsvidare hållas öppet om elementet i jämtskan i stället har en betydelse ’igenlagd, gräsbeväxt åker’ och därvid alltså skulle kunna vara bildat till verbet *lægga*. Jfr belägg anförda i Holms bidrag i denna volym, not 14.

55 Se något utförligare och med fler exempel Dalen 2005, s. 332 f.

56 Wessén 1967, s. 39.

57 Kolsrud 1951, s. 117.

58 Jessen 1875, s. 5.

59 Uggleupplagan (1910), bd 13, sp. 370.

Jämtländskan kommer [...] mycket nära Norges nordanfjällska mål (trondhjemska), har liksom dessa förlorat slut-*e* och -*a*, t.ex. *kook*, koka, *heest*, hästar, *tyykt*, tyckte, *uut*, ute, och visar tilljämning (assimilation) i ord med tidigare kort vokal före kort konsonant: *tälä*, tala talade talat, *lovo*, lofva lofvade lofvat, *stugu*, stuga, *byry* burit, o.s.v., har *i*-omljud i pres. ind. af starka verb, t.ex. *fer*, (jag) far, samt pron. *mä*, vi, *dä*, ni; och den står genom dessa och andra kännetecken jämte härjedalskan de nämnde norska målen närmare än öfriga svenska, såsom ju också af landskapets historia kan väntas.

Enligt min mening är dock den avslutande formuleringen hos Lundell alltför kategorisk, bl.a. för att han här alls inte beaktar de uppenbara skillnader som ändå finns mellan jämtska och härjedalska dialekter.

Gösta Holm⁶⁰ har försökt sig på att sätta in de nordsvenska dialekterna i ett större nordiskt perspektiv. Ett av dragen (den omljudda presensformen *fer*)⁶¹ skymtar fram i Lundells översikt ovan, men det finns mycket mer i Holms arsenal: den geografiska fördelningen i dialekter mellan *bud* och *bod*, formen *fätt* (svarande till isl. *fét*) gentemot uppsvenskans *ffät* 'fotspår' m.m., utveckling av den urnordiska -*eu*-difongen med former som *jös*, *nöse* (eller motsvarande) gentemot uppsvenskans (*l*)*jus* och *nysa* (jfr ovan beträffande Frösöstenens **triun**),⁶² vidare exempelvis förekomst av nasalassimilationer, *u*-omljud och accentöverflyttning.

Naturligtvis kan en del av dessa drag diskuteras, och i några fall t.o.m. ifrågasättas, såsom indikatorer på "västlighet". Jag återkommer längre fram till nasalassimilation och *u*-omljud. Men det finns annat som kan sättas ifråga i Holms sammanställning. *i*-omljudt presens *i fer* har förvisso sin nuvarande tyngdpunkt i väster men det finns även östnordisk evidens. Vad gäller den ofta som västlig ansedda formen *bud*, föreligger en stor spridning, i ortnamn ända ner mot norra Halland, Småland och Blekinge.⁶³ Gun Widmark diskuterar allt detta ingående och med rik exemplifiering.⁶⁴ Hon lyfter fram det hon kallar "[e]n omedelbar invändning" mot Holms resonemang att han "gärna tar fasta på språkdrag som förbinder norra Sverige med Västnorden men avvisar drag som tyder på ett samband också söderut".⁶⁵ Vidare framhåller hon att hans redovisning inte hjälper oss "särskilt långt vid ett försök att entydigt inplacera Norrland i ett västnordiskt eller östnordiskt sammanhang".⁶⁶

60 G. Holm 1980a, s. 151 ff.

61 *i*-omljud i presensformer av denna typ står starkast i de centrala och nordliga jämtska dialekterna, svagare däremot i de östra och sydliga målen. Se samlingarna vid Dialektavdelningen, Institutet för språk och folkminnen, Uppsala, samt Dalen 2005, s. 334.

62 För utvecklingen av urnord. *eu* i svenska folkmål i allmänhet, och nordsvenska i synnerhet, jfr kortfattat Edlund 1999, s. 200 not 16, och Edlund 2005, s. 248, 249 not 15.

63 Erlandsson 1972 med kartor; jfr Widmark 2001, s. 35; Dalen 2005, s. 334; Widmark 2010, s. 247.

64 Widmark 2010, s. 246 ff.

65 A.a., s. 246.

66 A.a., s. 248.

Det är helt riktigt att materialet inte räcker till för att ”entydigt” placera in Norrland i ett språkgeografiskt sammanhang. Gösta Holm är dock, i varje fall som jag läser hans framställning, medveten om dessa svårigheter, och formulerar därför endast försiktiga slutsatser. Han visar därmed på den säkerligen oöverstigliga uppgiften att ”entydigt” teckna dessa dialekters historiska bakgrund. Det rör sig ju om dialektal variation inom ett mycket vidsträckt område där olika lager kan avläsas, och lagerföljderna skiljer sig från område till område.

Gun Widmark är klar över att de jämtska dialekterna uppvisar både ”svenska och norska drag”⁶⁷ och understryker att Jämtland ”haft en mellanställning mellan svenskt och norskt”.⁶⁸ Men också ett större nordsvenskt område, inte bara Jämtland, har mottagit impulser såväl från uppsvenskt område som från väster, och det inte bara under senare tider.

Det finns – trots de problem som Gun Widmark mönstrat – anledning att upprätthålla begreppen västligt och östligt i en diskussion om de nordsvenska dialekternas historiska utveckling – förutsatt att man inser att detta är problematiska begrepp. Jag skall med ytterligare exemplifiering föra den problematiserande diskussionen vidare, och gör det främst i anslutning till några arbeten av Widmark.

Väst och öst i det språkliga materialet

En del drag som mer ytligt skulle kunna skrivas in i ett västligt perspektiv kan som sagt problematiseras. Nasalassimilerade former exempelvis, som *bratt* av äldre *brant*,⁶⁹ ser kanhända språkgeografiskt ut att indikera att de mellannorrländska dialekterna ingår i ett västnordiskt språksammanhang (fig. 3). Helt oproblematiskt är detta nu inte. Man får anta att under urnordisk tid såväl assimilerade som oassimilerade former – alltså att de språkliga föregångarna till *bratt* och *brant* – existerat intill varandra. I ett äldre språksamfund disponerade man sålunda två varianter. Variationen ersattes emellertid så småningom, vad man kan förstå mycket långsamt, så att endera formen valdes: i det västliga Norden generaliserades därvid svagtonsvarianten (*bratt*), i det östliga Norden däremot starktonsvarianten (*brant*). Man kan dock iakttä att svagtonsvarianten sekundärt eller i vissa ställningar haft en stabilare användning också i öster.⁷⁰ Nasalassimilationerna som sådana bör alltså vara resultatet av en inomspråklig förändring men vid den slutliga fördelningen av assimilerade och oassimilerade former kan sociala faktorer ha spelat en betydande roll”, fastslår Gun Widmark.⁷¹ Det vi ser på

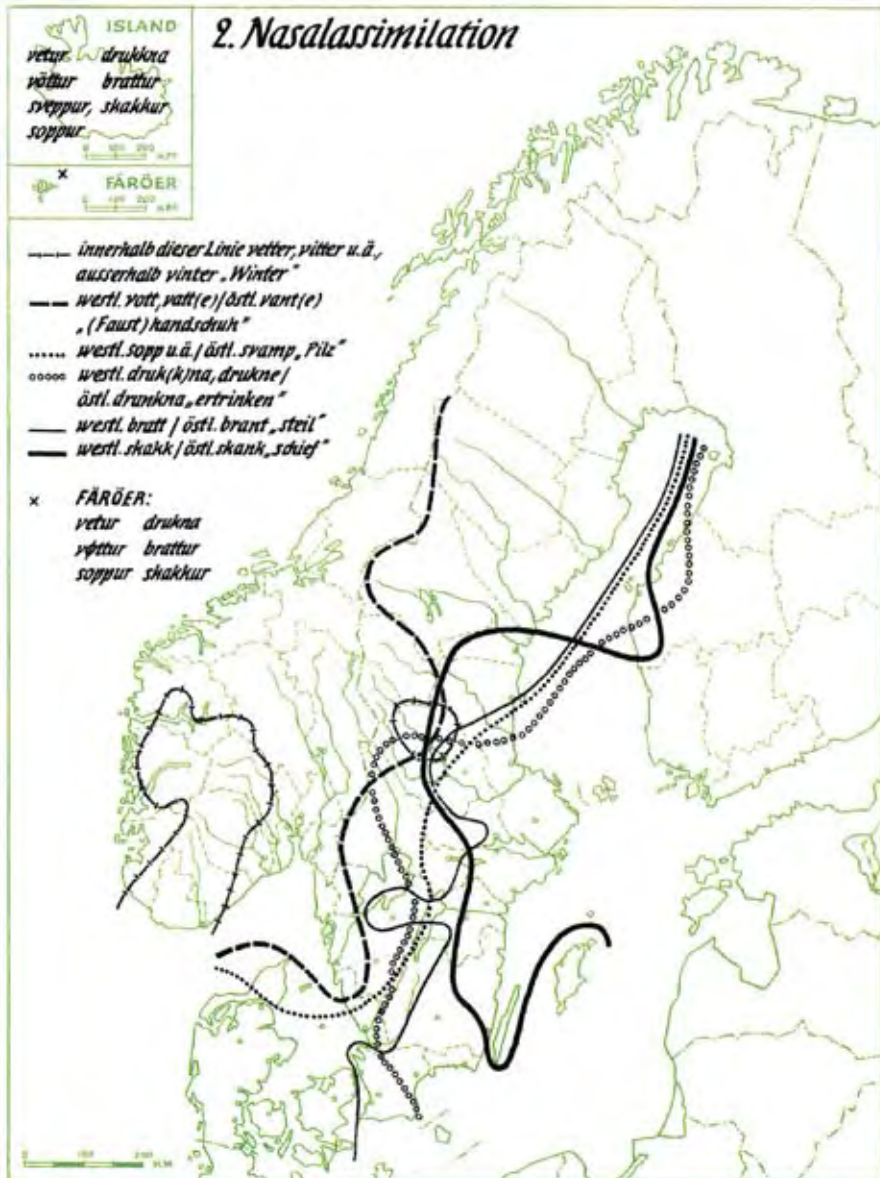
67 A.a., s. 248.

68 A.a., s. 251.

69 För kartläggningen av nasalassimilationerna se framför allt Lennart Mobergs monografi 1944.

70 Widmark 1994b, s. 146, med hänvisning till Sahlgren 1944, s. 204 ff.; och Hellberg 1973, s. 48 f.

71 Widmark 2001, s. 35.

FIGUR 3. Nasalassimilationer i nordiska dialekter. Efter Bandle 1973, karta 2.

språkkartorna är med andra ord resultatet av senare stabiliseringsfas medan de äldsta språkförhållandena varit myllrigare och därmed blir svårbedömda. Assimilationen så tolkad har sålunda varit ”delvis autokton och kräver i varje fall så långt inte något större mått av västlig identifikation”.⁷² Detta är tänkvärt.

Inte heller det man kallar det äldre *u*-omljudet⁷³ uppvisar någon alldeles lättolkad utbredningsbild. *u*-omljudda former kan i nutida traditionella dialekter beläggas framför allt i Västnorden, Sydsandinavien och Hälsingland. Inte oväntat knyter övre Frostviken i Jämtland, Härjedalen, Särna och Idre i Dalarna och Södra Finnskoga i Värmland an till dialekter i Norge, och särskilt Härjedalen har välbevarat *u*-omljud, ja, härjedalskan har t.o.m. bevarat sådana utvecklingar som försvunnit i de flesta norska dialekterna. I dialekter i Jämtland – utom då i den norska dialekten i övre Frostviken – finns däremot relativt sett få omljudda former, och flera av dem knyter dessutom an till östligare norrländska dialekter.

Beträffande det hälsingska omljudsområdet, som man a priori skulle vilja se i relation till det norska området, konstaterar Widmark att det knappast synes ansluta vare sig till det mest näraliggande västnordiska området, Härjedalen, eller till dialekter i Trøndelag. Även om de hälsingska omljudsformerna inte visar anknytning till nutida norska dialekter går det naturligtvis inte att helt utesluta att dessa former tidigare kan ha funnits på norskt område. Men hennes slutsats blir ändå snarare den ”att de hälsingska omljudsformerna hör samman med ett uppsvenskt omljudsområde, som nu nätt och jämnt kan skönjas men som i någon mån låter sig rekonstrueras”,⁷⁴ och att de alltså – vilket kan kännas en aning överraskande – knyter an till förhållanden i Svealand.⁷⁵

Lärdomen blir, enligt Widmark, att det tillstånd vi nu möter – med ett sydligt, västligt och nordligt omljudsområde och ett östligt omljudslöst område – snarast speglar ett senare språkhistoriskt förhållande, en senare stabiliseringsfas.

Dessa båda exempel visar hur problematiskt det kan vara att fastlägga fornspråkliga språkgeografiska förhållanden.

72 Widmark 1994b, s. 146.

73 Framför allt utrett i monografier av Gun Widmark 1959 och 2010.

74 Widmark 1959, s. 292.

75 I Widmark 2010, s. 111, framhålls sammanfattningsvis följande: ”Trots luckorna i materialet blir det svårt att förstå utvecklingen om vi inte får räkna med att de lite rätare omljudsområdena i Hälsingland och i Sydsandinavien en gång har hängt ihop. Att ett sådant tillstånd ligger långt tillbaka tyder de fornsvenska handskrifterna på, där omljudsorden inte är stort flera än i nutida skrift. Dialekterna ger alltså betydligt bättre besked om gammal svenska än de fornspråk som vi känner till. Runskriften visar trots sin ofullkomliga ortografi att omljudsformer fanns i det centrala Sverige och att de troligen har varit vanligare i västra Sverige”.

Exkurs: "hedebynordiska" språkdrag – om en postulerad vikingatida språkform

Diskussionen om s.k. hedebynordiska drag i de nordiska språken, som jag nu övergår till, har inneburit en viktig vitalisering av den språkhistoriska diskussionen rörande de vikingatida språkförhållandena i Norden. Därför ägnar jag dem här omfattningsmässigt större uppmärksamhet än vad som strikt är motiverat utifrån artikelns huvudsyfte, nämligen att belysa jämtskans språkgeografiska ställning.

Oskar Bandle vågar sig i översiktsarbetet *Die Gliederung des Nordgermanischen* (1973) på att göra en indelning av de nordiska språken på basis framför allt av novationer (*Neuerungen*) på olika språknivåer som uppstått under olika tider. Han studerar västliga, östliga och sydliga novationer och behandlar dessutom det han kallar "nordliga utvecklingar". Han stannar sedan för en indelning i ett nordskandinaviskt, ett sydsksandinaviskt och ett västskandinaviskt område. Han utreder utifrån sin imponerande detaljkunskap om de nordiska dialekterna vilka innovationer som utgått från olika spridningscentra, hur spridningen skett samt vilka dialektområden som därigenom utbildats. Hans indelning har såsom alla sådana sina svagheter och det finns väl också en del brister i materialet,⁷⁶ men trots detta synes indelningen fånga in väsentliga skillnader och likheter inom det nordiska områdets skilda delar, och överensstämmer dessutom, i varje fall i vissa viktiga avseenden, med iakttagelser som kan göras utifrån karteringar av exempelvis ortnamn och etnologisk evidens.⁷⁷

Gun Widmark har i flera analyser⁷⁸ anlagt mera sociolingvistiska perspektiv på tolkningen av de forntida språkförhållandena i Norden. Bland annat utmejslar hon tydligare än Oskar Bandle ett östligt nordiskt identifikationsområde. Konturerna av detta område har självfallet också tidigare lyfts fram, bl.a. av Bengt Hesselman (1936) i en studie rörande den s.k. birkasvenskan. I fokus för dennes analys står den sekundära diftongeringen av germanskt långt *e* till *ia/iä* (och liknande) i ett ord som adverbet *här*. Även presensformen *är* dras in i resonemanget. Utbredningen av detta drag är i nutida dialekter visserligen inte sammanhängande, men utifrån belägg i äldre skriftkällor argumenterar Hesselman för att diftongeringen tillhört hela Östersjöområdet, från den nordliga Bottenviken ner till Blekinge i söder samt i Svealand västerut in mot Dalarna.⁷⁹ Även i Sydslesvig finns enligt Hesselman rester av denna ljudutveckling.

76 Exempelvis har påpekats att han snarast borde ha räknat isländskan och färöiskan som självständiga enheter.

77 Jfr Bandle 1973, s. 113 ff.; Bandle 1997.

78 Widmark 1994a; 1994b; 2001; 2010, passim.

79 För adverbet *här* > *hiär* finns belägg i nästan alla finlands- och estlandssvenska mål, på Gotland, i Dalarna, Norrbotten, Västerbotten, i östra Blekinge och sydöstra Småland, och formen har i övrigt tidigare också funnits i dialekter i centralare delar av Sverige. För verbet *är* > *jär* finns belägg i nutida dialekter på Åland, i södra och mellersta Österbotten, i Nyland och Estland,

Hesselman menar att man måste hålla samman utvecklingen med motsvarande språkförändring på kontinentalt område. Hedeby med dess centrala läge som handelsplats där Östersjöområdets och Nordsjöområdets nordbor möttes, och mötte folk från kontinenten, var den plats varifrån detta språkliga inflytande genom århundraden spreds. Så långt Hesselmans fascinerande hypotes.

Gun Widmark har senare, främst i arbeten under de senaste femton åren, väckt till liv och även "vitaliserat" den birkasvenska hypotesen. Hon menar att en mer adekvat term skulle vara *hedebynordiska*,⁸⁰ då språkförhållandena synes ha sin bakgrund just i Hedeby. Ytterligare material har under de senaste decennierna dragits fram som motiverar en revidering av Hesselmans ursprungliga hypotes. Bland annat har ljudförändringen $e^2 > ia/iä$ kunnat konstateras inte bara i östra Sverige utan dessutom i Västsverige och Norge.

Också andra språkdrag än $e^2 > ia/iä$ har allt eftersom förts fram i detta hedebynordiska sammanhang.⁸¹ Hit hör monoftongeringen $au > \bar{o}$, vars utbredningscentrum har antagits ligga i östra Sverige, framför allt Svealand – den är regelmässig i dialekter i övre Dalarna men finns också i Västmanland, Uppland och kanske även i Södermanland. Från östra Mellansverige har monoftongeringen spridits norrut upp till det mellannorrländska området; särskilt vanlig synes ljudutvecklingen vara i de hälsingska dialekterna. Den förekommer mer eller mindre sporadiskt även i gästrikiska, medelpadiska och ångermanländska mål upp till Bjurholm vid Västerbottensgränsen men kan även, för enskilda ord, beläggas i vissa med de ångermanländska dialekterna besläktade nybyggarmål i södra Lappmarken samt i en del dialekter i Jämtland. Dessutom finns nedslag i västra Sverige och Norge. Även i fornnorskan finns denna monoftongering.⁸²

En annan ljudföreteelse som kunde ses i ett hedebynordiskt perspektiv är metatesen (alltså omkastning av ljuden) i initial *wr*-förbindelse, som har haft stor spridning i södra Norge, Uppland, Västmanland och Östergötland, där ljudutvecklingen är i bruk på 1200-talet men naturligtvis kan vara äldre. I dialekter i övre Dalarna finns draget

Uppland, Gotland, Västerbotten, Norrbotten; i äldre dialekt dessutom på Öland, i Östergötland, Västmanland och Dalarna. Se Hesselman 1936, passim, och Bandle 1973, s. 103. Lennart Elmevik (2010b, s. 141) behandlar ingående diskussionen rörande utvecklingen av *är* (eller snarare: dess urnord. utgångsform), och noterar bl.a. att Hesselman i ett senare sammanhang (1945, s. 46 f.) intar en delvis annan ståndpunkt vad gäller den tidiga diftongeringen i ordet. Jag tackar för att jag fått ta del av detta arbete i korrekturversion.

80 Widmark 1994a, s. 197 f.

81 Utöver de ljudförändringar som här kommer att behandlas finns en del andra som diskuterats i förbindelse med den hedebynordiska hypotesen, men jag lämnar dem i det här sammanhanget därhän. Se för dessa drag bl.a. Widmark 1994a, s. 176 f.

82 För detaljer se Moberg 1953, s. 115 ff. För belägg av växtnamnet *gron* (< *graun*) i vilhelminamål – som självfallet hör samman med motsvarande former i de ångermanländska dialekterna – se Moberg 1971, s. 178, och för belägg av *uppstop* bl.a. i olika jämtska dialekter, se Bucht 1924, s. 20 f.

ännu i Älvdalen och Vämhus men man får anta att det tidigare också funnits i andra Ovansiljansmål, alldeles som i norra Bohuslän, men också i de nordsvenska dialekterna i Norrbotten och norra Västerbotten.⁸³

Bortfallet av uddljudande *h* framför vokal skulle eventuellt också det kunna föras in i den hedebynordiska arsenalen. I svenska dialekter försvinner *h* i denna ställning i delar av Västmanland, Dalarna, sydöstra Uppland, Södertörn, (i äldre tid) på södra Gotland, i kustområden i Östergötland och norra Småland, på Öland, Åland och i Åboland och Nyland.⁸⁴ Även på norskt område finns tidiga inslag av denna utveckling⁸⁵ – man talar där om *halvemål*⁸⁶ – liksom i forndanska och danska dialekter.

Den vikingatida hedebynordiskan anammades, menar nu Widmark, inte av hela befolkningen ”utan bara en del av den, sannolikt framför allt den stormansklass som stod bakom vikingafärderna. Ett språk av äldre typ levde kvar hos andra men efter vikingatidens slut byter också det så småningom skepnad men ofta på ett annat sätt än under vikingatiden”.⁸⁷ Långt *e*² gav nu inte längre *iä/ie* utan kom i t.ex. Götaland och även i nordliga dialekter att sammanfalla med det långa *ä*, monoftongeringen av *au* resulterade nu i *ö*, o.s.v.

Om sålunda hedebynordiskan började som prestigepräk, kan det inte ha levt kvar som sådant – det rör sig om vikande språkdrag. Bäst bevarade är de hedebynordiska dragen i gotländska och dalmål, där de kommit att få ett slags identifierande funktion. I hälsingedialekten exempelvis, där det ur *au* utvecklade *ō* tydligen haft en rätt stark ställning, har man kanske i en fjärran forntid sett uttalet, vilket ”mähända [kan] ha uppfattats som förlegat uttal i de centrala delarna av Sverige”,⁸⁸ som en ”finvariant” av *au*.

Låt oss nu för ett ögonblick hålla fast vid tanken att ett hedebynordiskt färgat språk, använt i vissa tongivande kretsar i östra Mellansverige, faktiskt existerat. I vårt sammanhang här är det relevant att fråga vilken ställning dessa språkdrag haft i de norr-

83 Eklund 1991, s. 180 ff., 184 ff., et passim; Widmark 1994a, s. 187 ff.

84 Bandle 1973, s. 104, och Widmark 1994a, s. 190. Beträffande förhållandena på uppländska runinskrifter se Thompson 1975, s. 53 med karta. Om den sannolika bakgrunden till runristaren Åsmund Kåressons ålderdomliga ortografi med markering av /h/ i uddljud, trots att *h*-bortfallet av allt döma varit utbrett i dåtidens uppländska dialekter, se Källström 2007, s. 287; 2010, s. 118 ff.

85 Vad gäller möjligheten av att tolka den postulerade runföljden *iar* på Hogastenen (Orust) – daterad till tidigt 800-tal – som en diftongerad form svarande till fvn. *hér* 'här' se Peterson 1992, s. 95 ff., och jfr Elmevik 2010b, s. 138. I en runristning från Tingvoll kyrka på Nordmøre som möjligen stammar från 1100-talets slut finns bortfall av *h*-runan i verbet *hét* – ek : et : Gunnar –, ”kan elles kanskje vera eit talemålsinnslag i innskrifta her utan at det fører oss så mykje vidare i denne samanhengen”, framhåller Hagland (2008a, s. 306).

86 Widmark 2001, s. 89.

87 Widmark 2001, s. 96.

88 Widmark 1994a, s. 201.

ländska dialekter som står i fokus i denna artikel. Ett av dragen, monoftongeringen *au* > *ō*, tycks utifrån detta perspektiv ha spridits från uppländskt område utefter kusten ända till västerbottensgränsen, och från kusten till de ångermanländska nybyggarmålen i södra Lappmarken och västerut mot det centraljämtska området. Man får väl förmoda att denna norrländska spridning skett under lång tid, från område till område. Detta innebär att språkdraget kan ha levt kvar och haft livskraft i periferin länge sedan det försvunnit inom det uppsvenska primärområdet. Kanske rör det sig snarare om ordspridning, vilket det begränsade antalet ord (såsom elementet (-)stop(-) i *stop*, *stop-is*, *stop-vatten*, *uppstop* m.fl.) som tycks komma i fråga möjligen visar.⁸⁹

Att vikingatidens dialekter på uppsvenskt område på detta sätt skulle ha präglats "av en svåravgränsad men tydlig påverkan från kontinentens språk"⁹⁰ återstår emellertid väsentligen att bevisa. Eftersom det rör sig om novationer kan man i princip tänka sig att påverkan här gått i olika riktningar (exempelvis beträffande *wr-* > *rw-*),⁹¹ och man kan väl heller inte utesluta möjligheten av att identiska ljudutvecklingar uppstått oberoende av varandra på olika ställen. Jag har redan i ett tidigare sammanhang,⁹² om ock försiktigt, framfört dessa mer principiella reservationer.

Lennart Elmevik har i flera arbeten diskuterat om man inte kan räkna med att diftongering av germ. långt *e*² till *ia/iä* och kontraktion av *au* > *ō* skulle kunna förklaras utan antagande av påverkan från västgermanskt område. I sitt bidrag från konferensen Svenska språkets historia 11 anför Elmevik flera starka skäl för att utvecklingen av germ. långt *e*² > *ia/iä* inte kräver "antagande om ett birkasvenskt/hedebynordiskt språkskikt för att kunna förstås".⁹³

Elmevik säger i ett annat sammanhang⁹⁴ att uppfattningen att det existerat en vikingatida birkasvenska såsom teori ter sig "närmast spektakulär". Han ställer sig flera frågor som rör möjligheterna till språklig påverkan, och den roll de hedebynordiskt influerade talarna kan ha haft i sin hembygd. "Slutligen", säger han,

89 Utbredningen av hedebynordiska språkfenomen inom det bottniska dialektområdet, främst i Norrbotten, måste väl, i de fall dragen saknas i de mellannorrländska dialekterna – det gäller brytningen av långt *e*² till *ia/iä* och metatesen i *wr-* – närmast betraktas som resultatet av medeltida uppsvensk påverkan på bottniska dialekter. Detsamma gäller de östsvenska dialekterna. Men om förekomsten av dessa språkdrag i dialekterna inom det bottniska och östsvenska området är ett resultat av uppsvensk påverkan så visar det ju att dessa hedebynordiska språkdrag måste ha levt kvar där hos vissa grupper eller inom avgränsade områden långt in i medeltiden, vilket väl snarast indikerar att det inte kunnat vara vikande språkdrag, i varje fall inte över hela det uppsvenska området. Den hedebynordiska hypotesen erfordrar sålunda, som jag ser det, även vad gäller den kronologiska dimensionen fördjupad utredning.

90 Widmark 2010, s. 240.

91 Eklund 1991, s. 187.

92 Edlund 2002, s. 296.

93 Elmevik 2010b, s. 142.

94 Elmevik under utg.

... vill jag hävda att det är och förblir en tung belastning för hypotesen om en birkasvenska att alla drag utom ett av dem som enligt Widmark hör till denna tänkta språkart återfinns i de ålderdomliga målen i övre Dalarna.⁹⁵

Det finns säkert anledning att återkomma till diskussionen om hedebynordiskan. Alldeles som Elmevik framhåller vilar en bevisbörda på dem som argumenterar *för* hedebynordiskans existens, samtidigt som det är betydelsefullt – det tål också att understrykas – att på det sätt som Widmark gjort anlägga sociolingvistiska perspektiv vid tolkningen av språkhistoriska förlopp. Det är ju intressant att ett antaget, mer än tusen år gammalt språkligt förändringsförlopp som detta ”can be analysed from a principally sociolinguistic macro-perspective”.⁹⁶

Här avslutar jag framställningen om hedebynordiskan och fokuserar åter på jämtskan och dess språkgeografiska ställning.

Jämtskan och angränsande dialekter

I *Trøndersk språkhistorie*, en omfattande monografi som utkom 2008, beskrivs med bred exemplifiering de språkliga förhållandena inom det trönderska området. I bokens första del tecknar Arnold Dalen (2008a) de tendenser som kännetecknat utvecklingen av de trönderska målen från vår tid tillbaka till reformationen – kronologin i boken är nämligen, intressant nog, omvänd, man går från nutid och bakåt. Vokalbalans och apokope, förändringar i ljud- och böjningssystem och stadsmålet beskrivs, och upplysningar ges om källor till äldre tidsskedens språkutveckling. Även relationen till norska dialekter och till jämtskan och andra svenska dialekter beskrivs, om ock rätt kortfattat. Ett särskilt avsnitt i första delen, också det signerat Arnold Dalen (2008b), redovisar ordgeografiska mönster med trönderdialekterna i centrum. Framställningen i denna trönderska språkhistoria utgör en självklar referenspunkt för min framställning här, och jag hänvisar flitigt till främst Dalens men också till verkets övriga bidrag.

Jag har redan ovan citerat J. A. Lundells korta men innehållsrika presentation i *Nordisk familjebok* (1910) rörande relationen mellan dialekterna i Jämtland och Trøndelag. Lundell nämner som vi sett bland likheter områdenas språk emellan apokopen, tilljämningen, användningen av omljudda presensformer som *fer* – som redan kommenterats – samt användningen av pronomenen *mä/dä* – svarande till trönderdialekternas *me, mi* respektive *de, di* – gentemot svenskans *vi/ni*. Vissa av dessa drag har emellertid utbredning långt utanför det jämtsk-trönderska området, andra är däremot mera specifika för området ifråga. Vi skall nu titta lite närmare på detta.

95 Genom vänligt tillmötesgående från författaren citerat från det föreläsningsmanuskript som presenterades vid dialektologkonferensen.

96 Edlund 2002, s. 297.

FIGUR 4. *Vokalbalansen i svenska och norska dialekter. Efter Sveriges nationalatlas. Språken i Sverige (2010), s. 65.*

I ett mycket vidsträckt nordskandinaviskt område är apokopen och vokalbalansen (fig. 4) karakteristiska dialektinslag.⁹⁷ Apokopen är på norrländskt område och i Trøndelag förbundet med vokalbalansen, något som däremot inte är fallet för dialekterna i Nord-Norge. Hur de norska dialektförhållandena skall tolkas diskuteras ingående av Dalen.⁹⁸ Man kan dessutom notera att apokopen är mer konsekvent genomförd i de jämtska dialekterna än i de trönderska.

Även om vokalbalanssystemet generellt är detsamma över hela det tröndersk-norrländska området – alltså olikartad manifestation av ändelsevokal beroende på fornspråklig stavelselängd i stamstavelse – finns i detaljer skillnader inom det vidsträckta området.⁹⁹ I av gammalt kortstaviga ord – alltså sådana ord som fornspråket haft kort vokal följd av kort konsonant – har i trönderska dialekter och i nordösterdalsk dialekt konsonanten förlängts (således *vita* > *vetta*, *våttå*), i austlandsk och jämtsk dialekt däremot vokalen (således *vita* > *ve:ta*, *ve:ta*). I härjedalska dialekter har ibland konsonanten förlängts, ibland vokalen (*boggo* 'båge': *fô:rô* 'fara'). Dessa utvecklingar är av allt att döma relativt sena, något man har skäl att anta då kort stamstavelse lever kvar både i Gudbrandsdalen och i östra Jämtland.¹⁰⁰

Vad gäller tilljämningen – den assimilation som resulterar i fonetisk likhet mellan stamstavelse och ändelsevokal¹⁰¹ – beträffar iakttar man att denna är mest konsekvent genomförd i inre Trøndelag och Nordøsterdalen, däremot mindre konsekvent i dialekterna i Jämtland och Härjedalen. Dalen¹⁰² antar, som jag ser det helt riktigt, att tilljämningen har sitt kärnområde i dialekterna i inre Trøndelag. Man kan anta att den process som leder fram till tilljämning rimligen verkade endast så länge som stamstavelsens ursprungliga kvantitetsförhållanden bevarades. När kvantitetsförhållandena i stamstavelsen förändrades upphörde tilljämningsprocessen. Dalen¹⁰³ sammanfattar:

97 Jfr Bandle 1973, s. 91 ff. med karta 16; Dalen 2008a, s. 131 f.

98 Dalen 2008a, s. 131 ff.

99 Dalen 2008a, s. 25 ff., 131, 134.

100 Söderström säger (1972, s. 96) att kort stavelse i vissa typer av en- och tvåstaviga ord är bevarad inte bara i Ragunda och de anslutande Fors, Hällesjö och Stugun utan också i de västra socknarna i Jämtland (bl.a. Offerdal, Åre och Undersåker). Kanske skall man med Dahlstedt (1962, s. 62) räkna med att det i sen tid funnits ett sammanhängande kortstavighetsområde som omfattade dialekterna i östra Jämtland över ett nordvästängermanländskt område upp till dialekterna i Nordmaling–Bjurholm–Örträsk i nordost. Måhända kan man räkna med att en stavelseförlängning här kommit igång i slutet av 1600-talet, jfr Dahlstedt (a.st.), men alltså inte påverkat ”ytterändarnas” dialekter.

101 Bandle 1973, s. 92 f.

102 Dalen 2008a, s. 131.

103 A.st.

... jamninga i dei indre trønderske dialektane [kunne] gå heilt til full utjamning: /våttå/, /ståggå/, /mussu/ osv., men gjekk ikkje så langt der jamninga kom på eit seinare tidspunkt og fekk kortare tid til å verke før jamnvektssorda fekk forlenga første stavinga. Resultatet av jamninga i Jemtland, *væta*, *sjäga* 'stiga', *mösu*/*måsu* representerar da eit eldre steg i utviklinga.

Diftongerna i de jämtländska diplomerna från medeltiden har redan kommenterats ovan. Hur ser då diftongförhållandena i de nutida dialekterna ut? De karteras utifrån nordiskt perspektiv av Bandle,¹⁰⁴ och för de trönderska dialekternas vidkommande av Dalen.¹⁰⁵ De jämtska dialekterna bevarar i stor utsträckning de fornärvda diftongerna (*ai*, *au*, *ey*) medan de härjedalska, alldeles som dialekterna i Nord-Østerdalen och Øvre Gauldalen, uppvisar monoftongeringar – vissa diftonger är dock bevarade inom härjedalskt område. Man kan anta att denna kontraktion av diftongerna är en relativt sen företeelse i härjedalsmälen.¹⁰⁶ I dialekter i Ångermanland och Medelpad är på de flesta håll diftongerna numera kontraherade, även om inom mindre reliktområden, såsom i Anundsjö i norra Ångermanland, diftongerna delvis levt kvar in i vår tid. Diftongerna har sålunda bevarats i en del av det mittnordiska området med jämtskan i centrum men har i flera angränsande dialekter monoftongerats, en process som fortskridit under de senaste fyrahundra åren.

Palataliseringen av *g* och *k* framför gammal men även senare utvecklad främre vokal i inljud i ord som *skojjen* för *skogen* och *bättjen* för *bäcken* (motsv.) finns i trönderska dialekter alldeles som inom ett mycket vidsträckt nordligt svenskt område. Fenomenet beläggs inom det norrländska området ända ner till norra Uppland samt i de östsvenska dialekterna (fig. 5). Detta drag skall alltså betraktas ur ett brett nordskandinaviskt perspektiv.¹⁰⁷

De drag i dialekterna som hittills kommenterats i detta avsnitt beläggs som synes inom ett vidsträckt nordligt område där riksgränsen inte spelat någon större roll. En helt annan sak är det sedan att de utvecklingar som noteras gått olika långt i olika delar av det stora området, och slutresultaten därför i nutida dialekter skiljer sig från varandra.

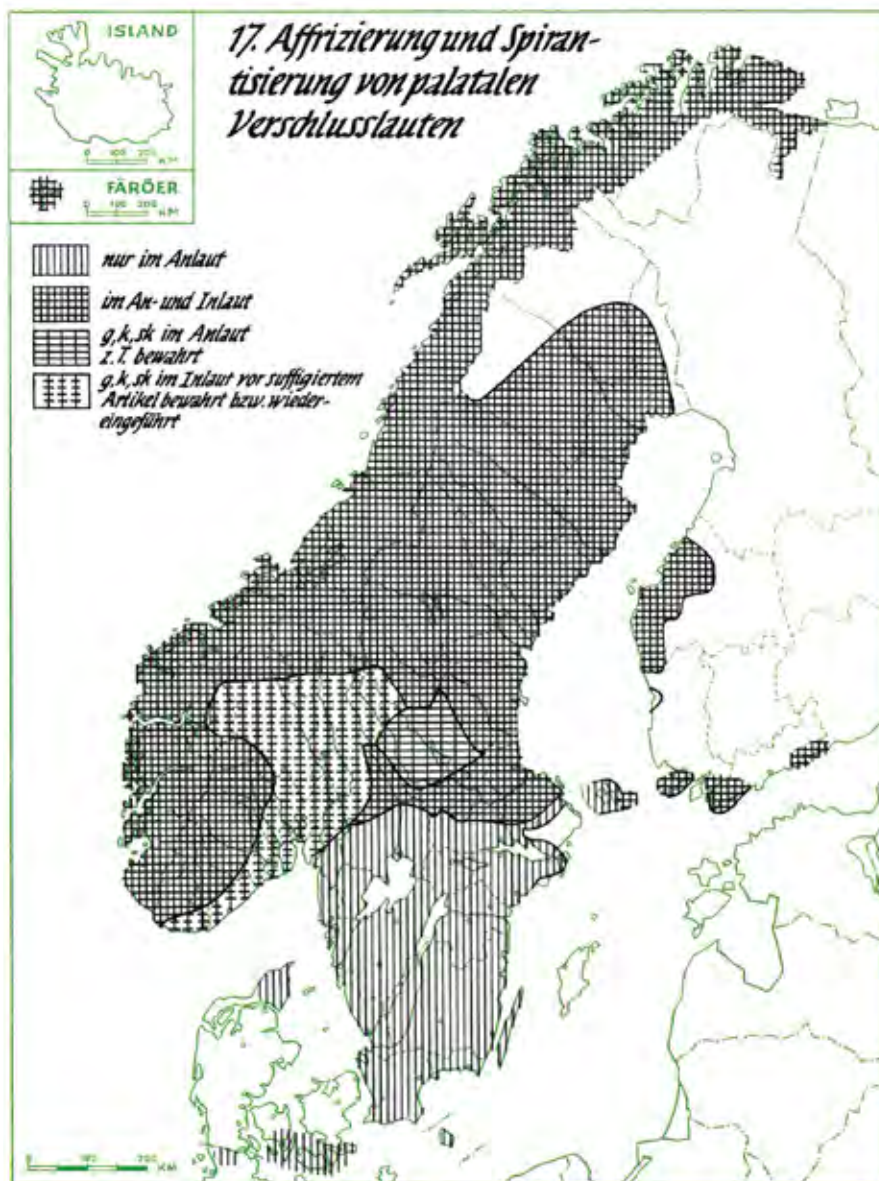
Den i trönderska och härjedalska dialekter belagda palataliseringen av långt *l* och

¹⁰⁴ Bandle 1973, s. 64 f. med karta 14.

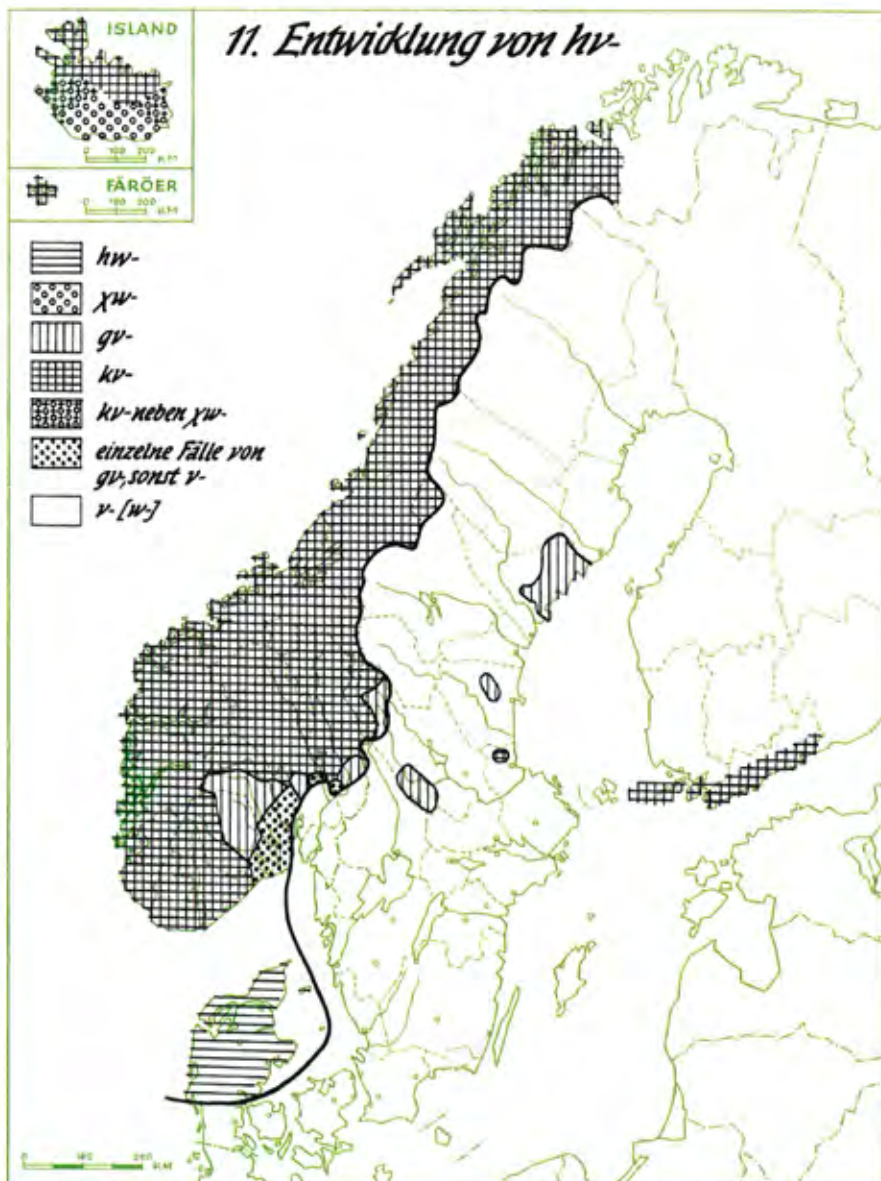
¹⁰⁵ Dalen 2008a, s. 42 ff. med karta 5.

¹⁰⁶ Dalen 2008a, s. 44, som hänvisar till Reitan 1930, s. 33, och 1932, s. 100. Den monoftongering vi ser resultatet av i Härjedalen, i stora delar av Sør-Trøndelag samt i de norra delarna av Austlandet skall skiljas från den monoftongering som från slutet av vikingatiden och framåt spridits från danskt område upp genom Sverige och till Bohuslän och Østfold. Den monoftongering som berör Härjedalen och angränsande landskap är en självständig utveckling med spridningscentrum på norskt område och har varit verksam sedan 1500- och 1600-talet. Se Dalen 1995, s. 385 ff.

¹⁰⁷ Bandle 1973, s. 81 f. med karta 17; jfr Dalen 2008a, s. 135.

FIGUR 5. Palatalisering av g- och k- i uddljud och inljud visas här med hjälp av det tätaste "rutsystemet" (skraffering i enlighet med legendens andra ruta). Efter Bandle 1973, karta 17.

FIGUR 6. Utvecklingen av initialt hv- i nordiska språk. Efter Bandle 1973, karta 11.

långt *n* (i ord som *all*, *man*) saknas i de jämtska dialekterna med undantag för lidmå-
let i Frostviken – där den dock är genomförd i mindre utsträckning än i Trøndelag.¹⁰⁸
Intressant nog håller dock Dalen¹⁰⁹ det lite öppet hur förhållandena ursprungligen
kan ha tett sig:

Kanskje har tendensen til palatalisering ikkje vori så sterk på svensk som på norsk side av
grensa, kanskje har svensk også hatt samme utviklinga men seinare mista palatalisering, jfr.
att detta fenomenet i våre dagar har trekt seg tilbake i den sørlege delen av utbreiingsområdet
både på Austlandet og på Vestlandet.

Med en sådan tolkning etableras inte heller i detta fall en säker språkgräns utefter
gränsen mellan Trøndelag och Jämtland.

I något fall verkar dock denna gräns, i varje fall väsentligen, utgöra en skiljelinje
mellan norska och svenska dialekter på det mellannorrländska området för drag av
den ålder som vi här behandlar. Förekomst av initialt *kv-* av äldre äldre *hv-* i trönderska
dialekter tycks sålunda saknas i jämtska¹¹⁰ och härjedalska dialekter. I en del dialekter
i de östliga delarna av nordsvenska området resulterar däremot äldre *hv-* i *gv-* (*gvit*)
alldeles som i dialekterna i Dalarna och östra Norge, och i de gästrikiska dialekterna¹¹¹
(inklusive gammalt Gävlemål) samt på östsvenskt område återfinner man initialt *kv-*,
på samma sätt som på västligt område (fig. 6).¹¹² Dessa *gv-/kv-*områden har säkerligen
uppstått oberoende av varandra.

Ordgeografiska exempel

Ett par av de drag Lundell nämner i sin artikel om jämtskan¹¹³ rör som vi ser enskilda
ord, nämligen ett par personliga pronomen. Jag kommenterar här dialektgeografiskt
ett av orden, *mä* 'vi', och behandlar dessutom den geografiska fördelningen av *ek/jak*
'jag'. Mer kortfattat berörs några andra ordgeografiska förhållanden.

Dialektgeografer, framför allt de franska, har understrukit att varje ord har sin his-
toria, och det är faktiskt svårt att finna två ord som i alla detaljer uppvisar identiska
utbredningsmönster. Med ordens hjälp har "de språkande människorna" säkerligen

108 Jansson 1944, s. 449, 451, et passim; Bandle 1973, karta 4; Dalen 2008a, s. 50 ff., 135.

109 Dalen 2005, s. 340.

110 Övergången *hv-* > *kv-* finns dock i lidmålet i Frostviken, se Jessen 1875, s. 47, och Kolsrud 1951, s. 118.

111 Så enligt belägg i samlingarna vid Dialektavdelningen, Institutet för språk och folkminnen, Uppsala, jfr Bandle 1973, s. 58 med not 39.

112 Bandle 1973, s. 57 ff. med karta 11; Dalen 2008a, s. 135. För förhållandena i de hälsingska dialekterna se närmare Hedblom 1948, s. 46.

113 Lundell 1910, sp. 370.

anamat ord av prestigeskäl men också bevarat ärvda ord av identifikationsskäl, se inledningen. I enskilda lexem har man lätt kunnat uppmåla ett "vi" gentemot ett "dom", inte minst eftersom orden ligger på hög medvetandenivå. Av den anledningen är variationsrikedomen i ordgeografin stor.

För 'vi' uppvisas inom området Trøndelag–Jämtland–Härjedalen tre former (med varianter): *mä*, *me*, *mö/vi/oss* (fig. 7). Här visar formen *mä*, *mö* i de jämtska och härjedalska dialekterna klar anknytning till västligt område.¹¹⁴ Även *vi* finns i jämtska dialekter men *mä* förefaller vara det äldre ordet, och det är betecknande att man i äldre tid kallat dem som bor i Storsjöbygden för *mä-bor*.¹¹⁵ I Trøndelag har *vi* trängt in från väst i Inntrøndelag och från söder i Rørosområdet. Røros bör ha varit spridningscentrum såväl för *vi* som för *je*, se nedan. Formen *oss*, ursprungligen en objektsform, återfinns inom ett inte alltför begränsat trönderskt område, och är en novation.¹¹⁶

Som Hagland¹¹⁷ påpekat slår den nya pronomenformen *vi* (för äldre *ver*) igenom i de trönderska skriftdokumenten strax före mitten av 1400-talet, och denna nya form "har truleg i utgangspunktet vore påverka av dansk, kanske òg svensk språk, men er altså så godt gjennomført i materialet at ho òg må ha hatt støtte i norsk, språket i Trøndelag irekna. I så fall har det truleg vore slik i bymiljøet ved Nidelva, jamvel om det ikke har gjort seg gjeldande i heile språkområdet".

Jag skall också beröra orden för 'jag' (fig. 8) med formen *ek* i väster, *jak* i öster, alltså norska dialektformer som *e*, *eg*, *æ*, *æg*, *eig*, i gentemot *je* i jämtska och härjedalska dialekter men även i rørosdialekten.¹¹⁸ I de trönderska dialekterna kan formen *je*, enligt Dalen,¹¹⁹ ha kommit in från söder och öster måhända "så seint som på 1600-talet, mens *je* i Jemtland och Härjedalen heng saman med svensk frå gammalt av".¹²⁰ Detta är en mycket sannolik tolkning.

I skriftdokument som föreligger från Trøndelag från mitten av 1400-talet finner

114 För bakgrunden till *mä*, se Dalen 2008a, s. 130.

115 De olika formerna av pronomina i betydelsen 'vi' har alltså, inte oväntat, uppmärksamats vid bildningen av Ortsboöknamn. Förutom *mä-bor* finns i Jämtland paret *klövsjömä – rätansvi* som speglar respektive sockenbors form av pronomenet. Rätansborna ansågs lite finare av sig, och sade *vi* för *ma* eller *mä*. Se härom Edlund 1984, s. 81, 99, och Edlund 1985, s. 109; jfr Larsson 1929, s. 206.

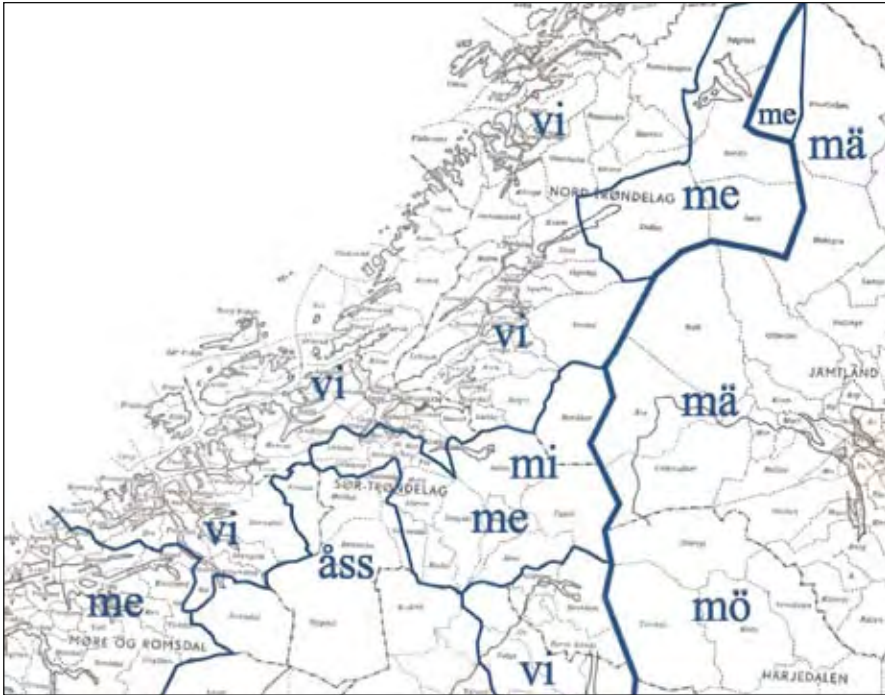
116 Dalen 2008a, s. 60 f. med karta 10, vidare s. 130, 135.

117 Hagland 2008a, s. 264.

118 Rörande de nordiska förhållandena beträffande dessa ord, och för den etymologiska bakgrunden, se Bandle 1973, s. 53 f. med karta 10. Se för etymologi även Hesselman 1945, s. 47, och jfr för de komplicerade förhållandena i germanska språk bl.a. Bjorvand & Lindeman 2007, s. 540 f.

119 Dalen 2008a, s. 135.

120 Dalen a.st., jfr Dalen 2005, s. 334. – Ett *ec* 'jag' noteras i jämtskan i en källa från 1700-talet men ordet förefaller då ha hört en äldre tids språk till. Det är väl rentav möjligt att belägget skall betraktas som medvetet arkaiserande; det ingår i Erik Tryggdals manuskript från 1772 där ordlistan bär den betecknande titeln "Jämtska språkets kvarlevor af gamle meso-götiskan", se Oscarsson 2001, s. 90, och Oscarsson 2002, s. 59 samt s. 13.

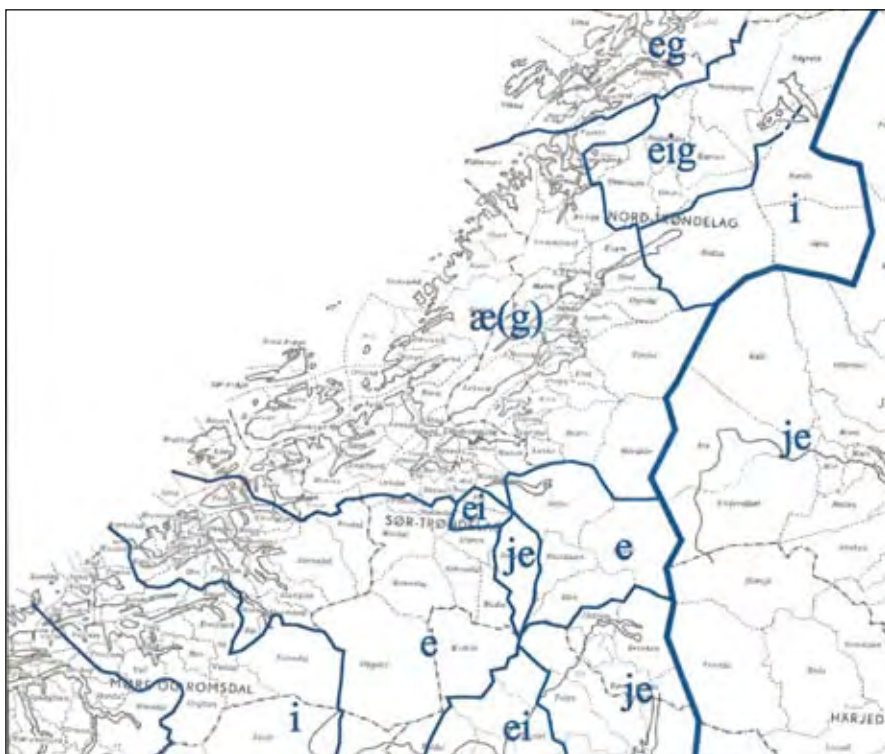
FIGUR 7. Fördelningen av mä, vi och oss 'vi' i trönderska, härjedalska och jämtska dialekter. Efter Dalen 2008a, s. 61.

man ett mer eller mindre frekvent bruk av *jak/jæk* 'jag'. Detta kan vara resultatet av "innslag i skriftspråket från den svenske birgittinarordenen, og i samband med skriftspråksmiljøet i erkebiskop Aslak Bolts administrasjon har det gjerne vore knytt til det nære sambandet han tidlegare hade hatt med Munkeliv kloster i Bergen. Dette var frå og med 1426 eit birgittinarkloster".¹²¹ Man måste emellertid utgå från att den väl etablerade formen *ek* utgjort den omarkerade varianten också i skriftmiljön – om det vittnar förhållandet att *iak* i ett brev "rättats" till *ek* när brevet avskrivits av annan skrivare.¹²²

Man kan ju med skäl fråga sig hur två ord såsom de sistnämnda som ju faller inom

¹²¹ Hagland 2008a, s. 264.

¹²² Hagland 2008a, s. 265. – I Hellströms undersökning (2008, s. 209 f.) framgår att den norskfödde Olof Bertilsson, trots att han i många avseenden efter 1647 försöker anpassa sig till en svensk skriftspråksnorm, kyrkboken igenom behåller skrivformen *jeg*. Detta beror sannolikt på att detta var den vanliga uttalsformen i Jämtland och Härjedalen. Ett ord som detta har säkert haft en starkt identifierande funktion för författaren.

FIGUR 8. Fördelningen av äldre ek respektive jak 'jag', alltså norska dialektformer som e, eg, æ, æg, eig, i gentemot je i jämtska och härjedalska dialekter samt i rorösmålet. Efter Dalen 2008a, s. 59.

alldeles samma betydelseområde på detta sätt uppvisar så olika areella mönster. Anlägger man ett sociolingvistiskt perspektiv på språklig förändring, se inledningen, kan de olika formerna ses som utslag av identifikation som riktats åt olika håll.

Ytterligare ordgeografiska studier finns, framför allt ett större antal utförda av Arnold Dalen.¹²³ Jag skall här inte i någon detalj redovisa dessa eller för den delen andra ordgeografiska studier, utan förmedlar bara några glimtar från undersökningarna. Bland annat kan man notera de gemensamma ord som finns inom ett stort nordskandinaviskt område i beteckningarna för insekter med *my* 'mygg', *knort* 'knott' respektive

¹²³ Jag lämnar generell hänvisning till Dalen 1984; 1985; 1988; 1996; 1997; jfr Dalen 2005 och 2008b.

sammansättningar med *ør-*, *øre-* och *ör-* för 'trollslända' gentemot *mygg*, *knott* respektive sammansättningar med *auge-/troll-* söder om detta område (fig. 9–10).

Dalen vill föra dessa ordgeografiska mönster långt tillbaka i tiden, och så är det helt visst, även om det är svårt att leda i bevis att det "ser ut til at ha parallell i den vestlege og nordlege kulturprovinsen som arkeologane har avdekt i Norge og Mellan-Norrland i perioden 100–500/600 e.v.t."¹²⁴

Dalen¹²⁵ visar även på likheter mellan Trøndelag och Jämtland och ibland även ett än vidare mellannorrländskt område inom andra delar av ordförrådet. Det gäller vissa ord för djur och växter (*raukjoks* 'lavskrika', *eksing* 'kvikcrot'), ord inom det traditionella jordbrukets område men också en del skidtermer. Det finns självfallet även språkgeografiska mönster där det finns skillnader mellan det trönderska området och det jämtska.

En jämförelse¹²⁶ som anställs mellan *Trønderordboka* (2002) och den jämtska ordbok som Bo Oscarsson utgivit (2001) visar påtagliga lexikala samband mellan dialekterna i Trøndelag och Jämtland, men det är samtidigt uppenbart att flera av de ord som här mönstras har en än vidsträcktare nordlig utbredning.

Avslutande reflexioner

Språket förändras ständigt. Dialekterna är resultatet av långsamt verkande sociala processer där språkbrukarna identifierar sig i relation till olika språkliga förebilder. Språkbrukarna anammar former från grannndialekter eller varieteter av språket vilka anses uppbära prestige – varigenom man kommer att uppta en novation. Men lika ofta kan språkbrukarna hävda solidaritet med de egna formerna – varigenom man bevarar en arkaism. Dialekterna uppvisar därför influenser från olika håll vid sidan av ärvda former: man kan säga att det finns olika lager.

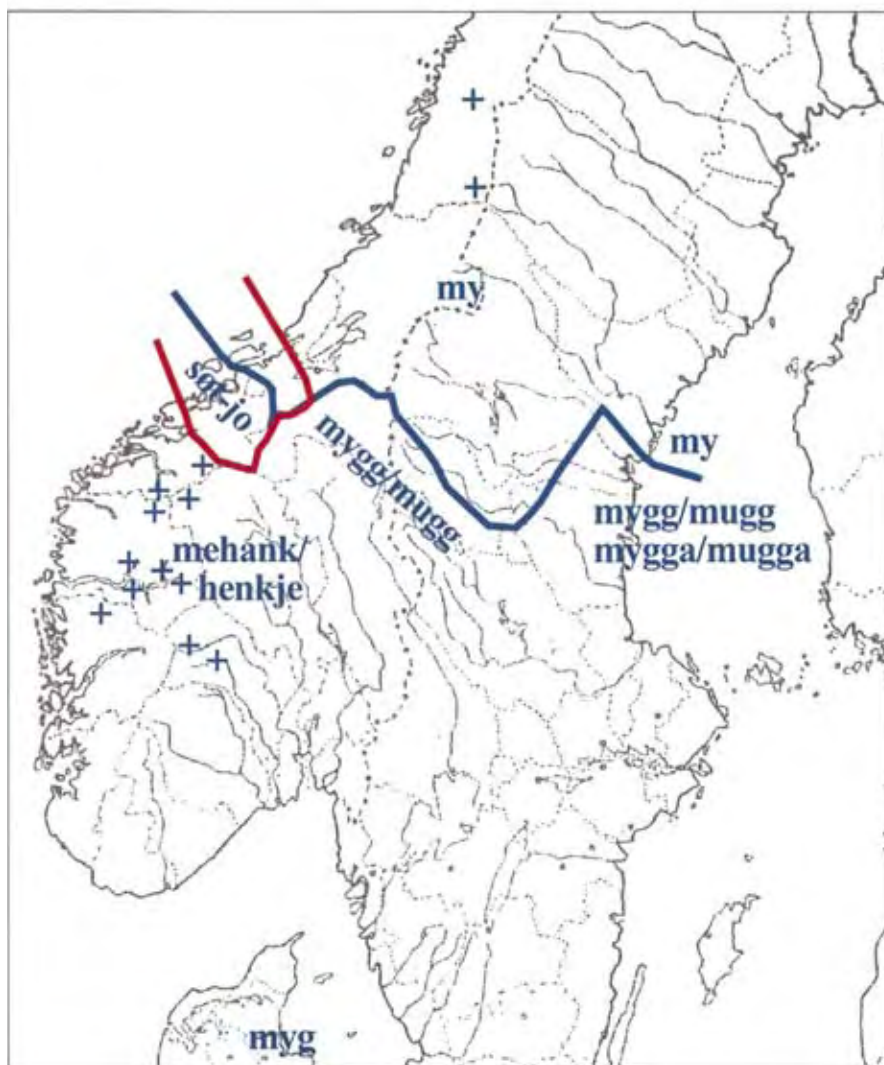
I det språkgeografiska arbetet, vare sig man nu arbetar konkret med kartor eller inte, söker man skilja dessa lager åt. Hur olika influenser strömmat in och resulterat i komplicerade språkgeografiska mönster på den nutida språkkartan visar exempelvis orden för 'vi' i trönderska dialekter som presenterats ovan. Dialekter är som sagt resultatet av processer där ett "vi" och ett "dom" etablerar sig, och på just denna språkkarta blir detta, betecknande nog, mycket tydligt.

De språksociala perspektiven är som vi sett bärande när man dryftat hedebynordiskan, som – ehuru detta knappast motiveras av artikelns huvudtematik – ägnats stort utrymme här, då diskussionen visar hur man kan anlägga språksociala perspektiv också på vikingatida språk och detta därför blir både teoretiskt och metodologiskt intres-

¹²⁴ Dalen 2005, s. 341.

¹²⁵ Dalen 2005, s. 341 ff.

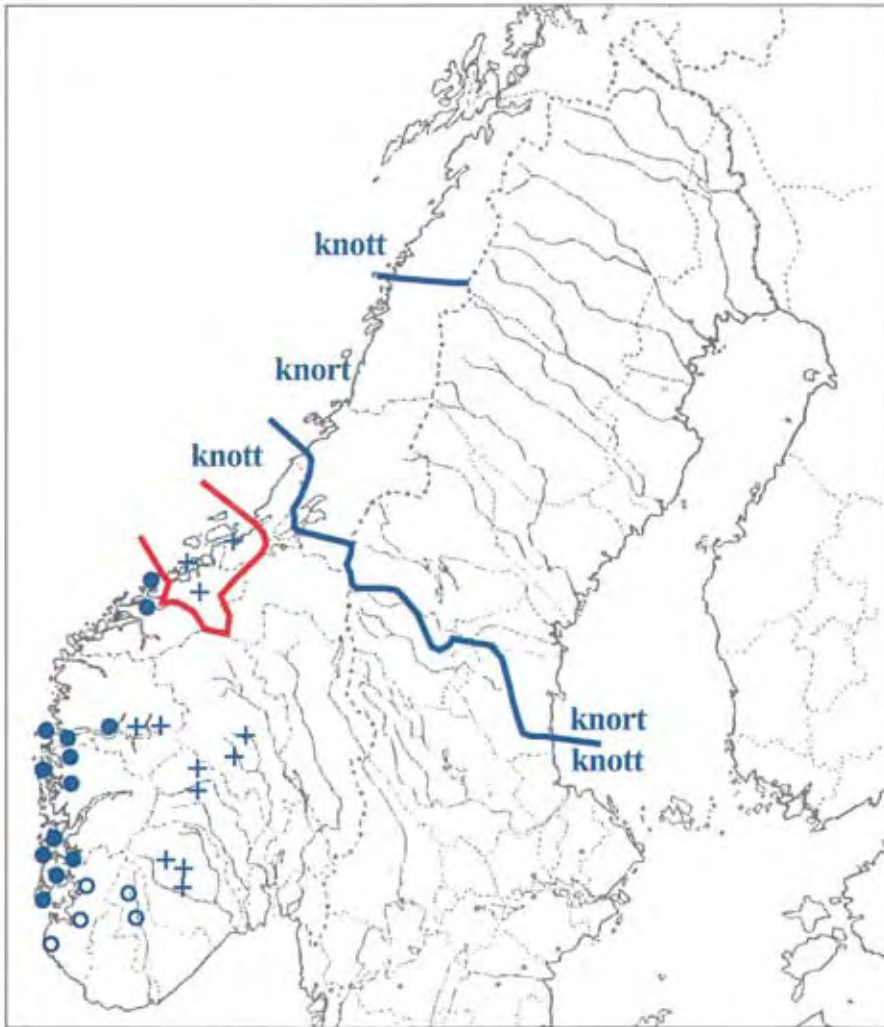
¹²⁶ Dalen 2008b, s. 245.

Kart nr. 23. Nemningar for 'mygg'

- Grense mellom *my* i nord og *mygg/mugg* i sør og søraust
- Grense for område med *søtjo*
- + Enkeltbelegg for *mygg*

FIGUR 9. Orden for 'mygg' i skandinaviske dialekter. Efter Dalen 2008a, s. 241.

Kart nr. 24. Nemningar for 'knott'

- Grense mellom *knott* i sør og *knort* i nord
- + *my* = 'knott'
- o *mytt* = 'knott'
- *smikke* = 'knott'

sant. Antagandet av ett hedebynordiskt språk har gett språkhistorikerna möjligheter att diskutera språkhistoriska fenomen i ljuset av begrepp som *kontakt-prestige-identifikation*, detta, som redan påpekats, utifrån ett makroperspektiv. Samtidigt skall man komma ihåg att antagandet av detta vikingatida prestigepräk ingalunda är oproblemiskt. Här finns spännande utmaningar för fortsatt forskning.

Ett tema i denna uppsats utgör helt givet diskussionen av västligt och östligt på nordiskt område som inte låter sig utmejslas så enkelt som man kanske kunde inbilla sig. Ambitionen i artikeln har varit att problematisera, inte att ge de slutliga svaren. Språkdrag som traditionellt räknats som västliga har som vi sett många gånger ursprungligen haft en mer allmän nordisk spridning, och det är ofta något man kunde kalla stabiliseringsfasen som visar den tydliga skillnaden mellan väst och öst. De ursprungliga förhållandena har sett annorlunda ut, vilket får konsekvenser för vår tolkning av de språkliga sambanden.

Även då det gäller forntida ortnamn kan det vara problem att med säkerhet hänföra dem till västligt respektive östligt i Norden. Detta problem finns även beträffande namnen på *-vin* som ändå mer schablonmässigt brukar räknas som västliga. Nu finns emellertid beträffande just dem ändå rätt så goda skäl att bedöma namnelementet *-vin* som västligt ur ett fornspråkligt perspektiv. Även de jämtska, och övrigt mellannorrländska, ortnamnen på *-hem* indikerar som jag ser det samband mellan Mellannorrland och ett anslutande västligt område. För *-sta*-namnens del bör man enligt min mening däremot i första hand knyta an till det svenska området, även om namn av denna typ också finns i angränsande bygder i väster. Detta senare utreds dock inte närmare här. Då det gäller ett par av de medeltida ortnamnsgrupperna – namn av typen *Lands-om* samt namn bildade till elementet *aun < auðn* – tycks det mer entydigt röra sig om element med hemortsrätt inom ett avgränsat mittnordiskt område.

Ser man till drag i dialekterna som traditionellt ansetts dela de nordiska dialekterna i ett västnordiskt och östnordiskt område är många av dem närmare besiktigade problematiska. De kan därför inte, vad avser tolkning av fornspråkliga förhållanden, entydigt knytas till väst respektive öst. Det gäller som vi redan sett *u:* (i *bud: bod*), *i*-omljudade presensformer (*fer*), nasalassimilationer och *u*-omljud. En helt annan sak är att de i nutida dialekt ofta fördelar sig i ett tydligt västligt respektive östligt utbredningsområde.

Fornärvalda diftonger är ännu väl bevarade inom stora delar av det jämtska området. De visar att vare sig den gamla östnordiska monoftongeringen eller den senare som har sitt ursprung på norskt område nämnvärt påverkat jämtskan. Det är i sammanhanget intressant att notera att även den östliga novationen *ja- > jã-* bara delvis påverkat jämtska dialekter.¹²⁷

127 Bandle 1973, s. 55; för de jämtska förhållandena dessutom samlingarna vid Dialektavdelningen, Institutet för språk och folkminnen, Uppsala, samt Dalen 2005, s. 336.

Vad gäller novationer som vokalbalans, apokopering och palatalisering av *g* och *k* i inljud framför främre vokal, finner man att dessa kan beläggas inom ett mycket vidsträckt, nordligt område, och har utvecklats med olika styrka inom olika delar av språkområdet.

Vi finner emellertid också exempel på att jämtska dialekter eller jämtska och härjedalska dialekter tillsammans mer exklusivt knyter an till angränsande dialekter antingen i väster eller i öster. Någon alldeles entydig bild utmejslar sig inte härvidlag. Den nuvarande gränsen mellan Norge och Sverige utgör, kan man iaktta, endast undantagsvis en språkgräns då det gäller företeelser av den ålder som här granskats.

Förbindelserna mellan Jämtland och Trøndelag är uppenbart gamla och kontinuerliga men har helt visst växlat i styrka över tid.¹²⁸ Men det finns andra språkliga strålningscentra som påverkat jämtskt område, såsom det uppsvenska. Vad gäller en sådan utvecklingstendens som tilljämningen tycks inre Trøndelag har varit spridningsområde. Säkerligen går det att spåra liknande regionala spridningscentra för andra drag.

Man får dessutom hela tiden hålla i minnet att jämtskan i sig sönderfaller i flera dialekter, och att enskilda sockenmål därmed uppvisar utvecklingstendenser som ibland mera påminner om mål i angränsande landskap än om jämtska mål. Målen i östra Jämtland har således en hel del drag som minner om de angränsande dialekterna längre österut, och avlägsnar sig därmed från dialekter i väster. Man kan se ett kontinuum av det slag som även Jessen¹²⁹ (se ovan) tyckt sig iaktta. Redan härnösandslektorn Fale A. Burman noterar i sina reseanteckningar från sekelskiftet 1800 att ”Rag[unda]boerne [...] tala äljest tydl[igt] ut orden närmare Svenskan, än andra Iemtl[änningar]”.¹³⁰ Men denna variation inom jämtskan går jag inte in på här, även om också en sådan studie skulle vara välkommen.

Man kan slutligen fråga sig vilken betydelse den politisk-kyrkliga dubbelställning Jämtland hade under medeltiden kan ha haft för utmejslandet av jämtskan. Vidar Reinhammar¹³¹ framhåller att förhållandet att målen i Jämtland, trots de många århundradena under norsk(-dansk) rike, inte förnorskas så mycket som man kunde vänta sig sannolikt beror på att landskapet i kyrkligt hänseende var ”svenskt”. Den annorlunda språkutvecklingen i Härjedalen å andra sidan hänger ihop med att detta landskap under hela norsktiden tillhörde Nidaros bispedømme.

128 Det har ibland hävdats, t.ex. av Zachrisson 1994, s. 35 ff., att Kölen utgjort en barriär som hindrat kommunikationen, jfr även Widmark 2010, s. 249. Sakförhållandet är dock snarare det att några av de lägsta fjällövergångarna i den skandinaviska bergskedjan ligger mellan Trøndelag och Jämtland. Detta har smidigt underlättat kommunikationen i området, se Olof Holms bidrag i denna volym och där anförd litteratur.

129 Jessen 1875, s. 5, citerad ovan.

130 Burman, s. 83. Jfr även O. Holm 2003, s. 187 ff., samt Holm i denna volym.

131 Reinhammar 2005, s. 81.

Visst måste dessa politisk-kyrkliga förhållanden ha spelat roll, men kanske mindre än man kunde tro.¹³² Steinar Imsen framhåller på annan plats i denna volym¹³³ att det

...er grunn til å tro at kirkeledelsen i Uppsala har stått sterkest i landskapet før den norske kongemakten for alvor gjorde seg gjeldende i slutten av 1200-tallet, og at det er 1200-tallet som har vært Uppsalakirkens storhetstid i landet. Håkon V's intervensjon og støtte til jemtene i 1303 danner i så måte en viktig milepel.

Särskilt nära synes emellertid inte relationen har varit mellan Jämtland och Uppsalakyrkan,¹³⁴ och inte heller under 1400-talet ser Jämtland ut att bli mer svenskt, om jag rätt tolkar Imsens inlägg. Nej, han framhåller i stället sammanfattningsvis att "landet ble heller mer trøndersk, men først og sist var det jemtisk". Han avslutar:

Jemtland var med andre ord ikke noe problem i seinmiddelalderen, verken sett fra kirkelig eller statlig side. Jemtene kunne trygt overlates til seg selv og til sitt, i det timelige som i det åndelige. Her var heller ingen andre herrer, og jemtene var godt forsynt med egne folk til oppgavene som lagmann og prost, sogneprest og kirkeverge og underfogd og domsmann. Jemtene hadde dessuten sine egne landsting, sitt eget kommunitassegel, og sin egen kirke kan vi nesten si. Og så rådde de over det meste av landets ressurser. Ikke bare var de jemtske bøndene i stor utstrekning selveiende, men også mesteparten av kirkens eiendommer og inntekter ble forvaltet av lokalkirkelige instanser i samvirke med bøndene, og kirkens inntekter forble stort sett innenfor landet.

Det var här som den medeltida jämtskan formades, således rätt fritt gentemot det uppsvenska området, även om ett inflytande därifrån finns, men uppenbart inom ramen för en gemenskap med det trønderska. Denna gemenskap förefaller mig ha varit betydelsefull, därtill över tid. Tillsammans har trønderska och jämtska utgjort vad man skulle kunna kalla en regionaldialekt i Mittnorden

... som sjølvsagt i ulike epokar har blitt påverka frå talemål lenger sør [...], frå Mälaronrådet i Sverige og frå Vestlandet og Austlandet i Norge, men som også har vori ein sterk påverkningsfaktor både i Norrland og i Nord-Norge.¹³⁵

132 Olof Holm behandlar i sitt bidrag i denna volym handeln i ett avsnitt om transitolandet Jämtland och redovisar exempel på medeltida handelskontakter mellan Norrland och Norge. Också genom sådana kontakter har förutsättningar skapats för språklig påverkan inom området.

133 Bidraget bär titeln "Uppsalakirken og det norske grenselandskapet Jemtland".

134 Det kan här finnas anledning att erinra om att norrlänningarna långt fram i medeltiden erlade vad som tycks ha varit en frivillig skatt eller gård, *Sankt Olofs hätsla*, till Nidaros. Detta försökte ärkebiskopen i Uppsala så småningom komma till rätta med genom att överföra gåvan till domkyrkan i Uppsala, se närmare Brink 1997, s. 244 f. Jfr även not 136.

135 Dalen 2005, s. 344.

På det viset kan man förstå detta mittnordiska område mellan öst och väst. Ett område som alltså dessutom utgjort ett spridningsområde, varifrån influenser strömmat ut mot andra områden genom århundradena.¹³⁶

*

Jag skulle emellertid till sist vilja kasta loss från diskussionen av västligt och östligt som genomsyrat så mycket av framställningen. Ett sådant perspektiv riskerar nämligen att resultera i att man betraktar dialekterna som avläggare av något. Det innebär i värsta fall att man vänder bort blicken från det som kittar samman talarna i en språkgemenskap, bort från alla dem som finns på arenorna där språksociala krafter är allra mest verksamma, bort från de dialektalande människorna i bygderna.

Olof Holm har (2001) analyserat jämtarnas medeltida kyrkobyggnade. Han säger bl.a. att byggandet av de medeltida stenkyrkorna bör kunna förklaras som ett utslag av tävlan om prestige och status bygder emellan.¹³⁷ De jämtländska socknarna bildades med utgångspunkt från gamla bygder som hade t.ex. gemensam rättskipning och kultutövning – och, inte minst, hade var sitt namn. Invånarna i de olika jämtländska bygderna kände säkert ”en viss samhörighet och gemenskap med varandra”.¹³⁸ Det förefaller, säger Holm, rimligt¹³⁹

... att en gammal samhörighetskänsla inom de jämtländska bygderna/socknarna kan ha utvecklats till en viss grad av rivalitet dem emellan [...]. Denna rivalitet bör i sin tur ha lett till en symbolisk tävlan när sockenborna skulle bygga sina kyrkor, en tävlan som gick ut på att med gemensamma ansträngningar göra den egna bygden synlig i landskapet och imponera på omgivningen.

Precis på samma sätt som bygdernas människor i en fjärran medeltid byggde kyrkor för att visa vad de förmådde göra, detta i relation till andra, så skapas och omskapas den dialektala identifikationen hela tiden, varvid skillnader mellan ”vi” och ”dom” målas upp. Man talar i första hand offerdalsdialekt, brunflodialekt eller ragundamål, eller

¹³⁶ Att Nidaros verkligen spelar en roll på mittnordiskt område långt utanför Trøndelag visar väl också omständigheten att Trondheim både i 1700-talskällor och i senare uppteckningar kallats *Byn* i jämtska dialekter (se Oscarsson 2001, s. 64; Oscarsson 2002, s. 52). Lite vid sidan av vill jag också dra fram ett annat exempel. Manne Hofrén har noterat att ”den gamla vallfartsvägen till Sankt Olofs stad och kyrka spelade också betydande roll långt efter tiden för helgonets dyrkan; intressant är att se huru t.ex. under häxprocesserna i Ångermanland Trondhjem lekte för folkkantasien, i ’Trunheims stora kyrkia’ ingingos ofta djävulsförbunden” (Hofrén 1921, s. 15). Detta är kanske en kuriositet men i varje fall något säger väl detta om Nidaros betydelse för folk inom det mellannorrländska området. Jfr not 134.

¹³⁷ O. Holm 2001, s. 100.

¹³⁸ A.a., s. 100 f.

¹³⁹ A.a., s. 101.

kanske rentav en egen byadialekt. Att därför, som ibland görs – inte minst i argumentationen för att ge ”jamska” minoritetsspråksstatus – säga att ”jamska” är ett språk med ett tiotal dialekter träffar som jag ser det inte riktigt rätt.

Vid utmejslandet av de enskilda sockenmålen spelar relationen mellan öst och väst mindre roll. Det hindrar nu inte att frågor om östligt och västligt i de nordiska språken kan vara både intressanta och relevanta, och naturligen kan aktualiseras när man behandlar jämtska mål. Jag vill bara inte att man glömmer bort de enskilda dialekterna i denna exercis. I synnerhet inte i Jämtland, ett landskap där målen och känslan för bygdens övriga traditioner spelar och spelat en så stor roll.

LITTERATUR

- Ahnlund, Nils, 1947: Kring Frösöstenens personnamn. *Festskrift till Iwan Wikström på hans 60-årsdag den 19 september 1947*. Östersund, s. 1–10.
- 1948: *Jämtlands och Härjedalens historia*. 1. *Intill 1537*. Stockholm.
- Bandle, Oskar, 1967a: *Studien zur westnordischen Sprachgeographie. Haustieterminologie im Norwegischen, Isländischen und Färöischen*. A. Textband. (Bibliotheca Arnarnæana 28.) København.
- 1967b: *Studien zur westnordischen Sprachgeographie. Haustieterminologie im Norwegischen, Isländischen und Färöischen*. B. Kartenband. (Bibliotheca Arnarnæana. Supplementum 4.) København.
- 1973: *Die Gliederung des Nordgermanischen*. (Beiträge zur nordischen Philologie 1.) Basel–Stuttgart. [Ny uppl. 2011. (Beiträge zur nordischen Philologie 47.)]
- 1997: Ortnamn och kulturgeografi i Norden. *Ortnamn i språk och samhälle. Hyllningsskrift till Lars Hellberg*. Red.: S. Strandberg. (Acta Universitatis Upsaliensis. Nomina Germanica. Arkiv för germansk namnforskning 22.) Uppsala, s. 37–59.
- Baudou, Evert, 2002: Kulturprovinsen Mellannorrland under järnåldern. *Namn och bygd* 90: 5–36.
- Bjorvand, Harald, & Lindeman, Fredrik Otto, 2007: *Våre arveord. Etymologisk ordbok*. Rev. og utvidet utg. (Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Ser. B. Skrifter 105.) Oslo.
- Brink, Stefan, 1984a: *Ortnamn i Hälsingland*. Stockholm.
- 1984b: Absolut datering av bebyggelsenamn. *Bebyggelsers og bebyggelsesnavnes alder. NORNA's niende symposium i København 25–27 oktober 1982*. Red.: V. Dalberg et al. (NORNA-rapporter 26.) Uppsala, s. 18–66.
- 1991: Iakttagelser rörande namnen på -hem i Sverige. *Heidersskrift til Nils Halan på 65-årsdagen 13. desember 1991*. Red.: G. Alhaug et al. Oslo, s. 66–80.
- 1997: När norrlänningen bytte religion. *Helgonet i Nidaros. Olavskult och kristnande i Norden*. Red.: L. Rumar. (Skrifter utg. av Riksarkivet 3.) Stockholm, s. 240–252.
- 2010: Ortnamn på -hem. *Sveriges nationalatlas. Språken i Sverige*. Temared.: Ö. Dahl & L.-E. Edlund. Stockholm, s. 87.
- Bucht, Torsten, 1924: *Äldre ü och ö i kort stavelse i mellersta Norrland*. (Svenska landsmål ock svenskt folkliv B 22.) Stockholm.
- Burman = *Fale Burmans dagböcker över resor genom Jämtland 1793–1802*. Pdf-dokument. (Källor till Jämtlands och Härjedalens historia utg. digitalt av Landsarkivet i Östersund och Jämtlands läns fornskriftsällskap.) www.riksarkivet.se/ostersund. Publicerat 2010.

Bull, Edv., 1927: *Jemtland og Norge*. Oslo.

CCN 4° ser. 10 = *Norske diplom 1301–1310*. Red. av E. Simensen. (Corpus codicum Norvegorum medii aevi. Quarto series 10.) Oslo 2002.

Dahlstedt, Karl-Hampus, 1962: *Det svenska Vilheminamålet. Språkgeografiska studier över ett norrländskt nybyggarmål och dess grannndialekter*. 2. *Kvantitet. Apokope*. A. Text. (Skrifter utg. av Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala Ser. A 7².) Uppsala

Dalen, Arnold, 1984: Trøndelag. Eit ordgeografisk brytingsområde. *Mot-skrift. Arbeidsskrift for språk og litteratur* 1984, h. 2: 106–117.

— 1985: Nemningar for 'opphovning og smerte i handleden'. *Heidersskrift til Kåre Elstad*. Red.: T. Bull & A. Fjeldstad. Tromsø, s. 208–217.

— 1988: Ordgeografiske problem i samband med nokre insektnamn. *Nordiske studiar. Innlegg på den tredje nordiske dialektologkonferansen 1986*. Red.: A. Bjørkum & A. Borg. Oslo, s. 285–301.

— 1995: Monophthongization in our time. A recent development in some Norwegian dialects. *Lingua Theodisca. Beiträge zur Sprach- und Literaturwissenschaft Jan Goossens zum 65. Geburtstag*. Red.: J. Cajot, L. Kremer & H. Niebaum. (Niederlande-Studien 16:1.) Münster–Hamburg–Lit, s. 385–393.

— 1996: Låm, anddor og meidd. Om nemningar på skispetet. *Studier i talesprogsvariation og sprogkontakt. Til Inger Ejekjer på halvferdsårsdagen den 20. maj 1996*. Red.: B. J. Nielsen & I. L. Pedersen. København, s. 65–72.

— 1997: På ski og andor. Nordisk skiterminologi. *Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab. Forhandlinger* 1997: 103–121.

— 2005: Jamskan – norsk, svensk eller midtnordisk? *Grenser og grannelag i Nordens historie*. Red.: S. Imsen. Oslo, s. 332–345.

— 2008a: Trøndermåla frå vår tid og tilbake til reformasjonen: Innleiing og avgrensing; Trøndermåla ca. 1950–1850; Trøndermåla frå ca. 1850 til reformasjonen. *Trøndersk språkhistorie. Språkforhold i ein region*. (Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab. Skrifter 2008:3.) Trondheim, s. 13–140.

— 2008b: Trøndermåla frå vår tid og tilbake til reformasjonen: Ordtilfanget. *Trøndersk språkhistorie. Språkforhold i ein region*. (Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab. Skrifter 2008:3.) Trondheim, s. 227–249.

Edlund, Lars-Erik, 1984: *Nordsvenska Ortsböcknamn*. (Skrifter utg. av Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå. Ser. B 1.) Umeå.

— 1985: *Studier över nordsvenska Ortsböcknamn* (Skrifter utg. av Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå. Ser. B 2.) Umeå.

— 1999: Språkgeografi och namnforskning. *Den nordiska namnforskningen. I går, i dag, i morgon. Handlingar från NORDA:s 25:e symposium i Uppsala 7–9 februari 1997*. Red.: M. Wahlberg. (NORDA-rapporter 67.) Uppsala, s. 189–203.

- 2002: The contribution of Nordic dialectology to language history. *The Nordic languages: An international handbook of the history of the North Germanic languages*. 1. Eds.: O. Bandle et al. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 22:1.) Berlin–New York, s. 282–303.
- 2005: Namnet *Styrisholm* och dess härledning. *Stora Ådalen. Kulturmiljön och dess glömda förflutna. Styresholmsprojektet – en monografi*. Red.: G. Boström, L. Grundberg & T. Puktörne. (Arkiv för norrländsk hembygdsforskning 27.) Härnösand, s. 247–250.
- 2010: Mapping the North Germanic languages. *Language and space. An international handbook of linguistic variation*. 2. *Language mapping*. Eds.: A. Lameili, R. Kehrein & S. Rabanus. Berlin–New York, s. 203–237.
- Eklund, Gerd, 1991: *Vrist–brist–rist: Utvecklingen av gammalt uddljudande wr- i nordiska, särskilt svenska, dialekter*. (Skrifter utgivna genom Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala. Ser. A 17.) Uppsala.
- Elmevik, Lennart, 2003: Das nordische Ortsnamenelement *vin* 'Weide' und die indogermanischen Wurzeln *uen-*, *uenH-*. *Orientalia Suecana* 51–52: 125–128.
- 2010a: Ortnamn på -vin. *Sveriges nationalatlas. Språken i Sverige*. Temared.: Ö. Dahl & L.-E. Edlund. Stockholm, s. 86.
- 2010b: Till diskussionen om en birkasvenska/hedebynordiska. *Studier i svenska språkets historia* 11. *Förhandlingar vid Elfte sammankomsten för svenska språkets historia i Uppsala 23–24 april 2010*. Utg. av M. Reinhammar under medverkan av L. Elmevik et al. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 113.) Uppsala, s. 137–144.
- under utg.: Sv. och no. dial. *ō* som motsvarighet till urnord. *au*. Till diskussionen om den s.k. birkasvenskan. Under utg. i förhandlingarna från Nionde nordiska dialektologkonferensen, Uppsala den 18–20 augusti 2010.
- Erlandsson, Birgitta, 1972: *Om växlingen ū–ō i ord av typen no. bru–sv. bro*. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap A 22.) Lund.
- Festin, Eric, 1944: Runstenen på Frösön. *Jämten* 1944: 10–19.
- Flemström, Bertil 1972: *Jämtländska ortnamn*. Östersund.
- 1980: [Rec. av] Helge Salvesen, Jord i Jemtland. Bosetningshistoriske og økonomiske studier i grenseland ca. 1200–1650. Östersund 1979. *Namn och bygd* 68: 159–161.
- Fridell, Staffan, 2009: Vad rymts i ett ortnamn? Exemplet *Drevdagen*. Thuréusföreläsning hållt vid prisutdelningsceremonin i Gustavianum den 1 september 2009. *Kungl. Vetenskaps-Societeten i Uppsala. Årsbok* 2009: 69–80.
- 2010a: Skeen. *Namn och bygd* 98: 148–150.
- 2010b: Swedish-Norwegian lake names in -agen. *Probleme der Rekonstruktion untergegangener Wörter aus alten Eigennamen. Akten einer internationalen*

- Symposiums im Uppsala 7.–9. April 2010.* Hrsg. von L. Elmevik & S. Strandberg. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 112.) Uppsala, s. 37–44.
- Hagland, Jan Ragnar, 2008a: Tida frå reformasjonen og bakover: Allment om skriftspråk og talemål i mellomalderen; Tida frå reformasjonen til midten av 1200-talet. *Trøndersk språkhistorie. Språkforhold i ein region.* (Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab. Skrifter 2008:3.) Trondheim, s. 251–317.
- 2008b: Tida frå reformasjonen og bakover: Ordtilfang. *Trøndersk språkhistorie. Språkforhold i ein region.* (Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab. Skrifter 2008:3.) Trondheim, s. 349–355.
- Hallan, Nils, 1976: Stadnamn i grenseland. *Maal og minne* 1976: 30–45.
- Hedblom, Folke, 1948: Om hälsingarnas språk. *Hälsingerunor* 1948: 34–53.
- Hellberg, Lars, 1973: Skänninge och Skenaån. En ortnamnskombination i ljudhistorisk belysning. *Svenska studier från runtid till nutid tillägnade Carl Ivar Ståhle på 60-årsdagen den 27 juni 1973.* (Skrifter utgivna av Nämnden för svensk språkvård 48.) Stockholm, s. 37–52.
- Hellström, Solbritt, 2008: *Att vänja sig till det svenska språket. Studier av en individuell skriftspråklig förändring utifrån Olof Bertilssons kyrkobok 1636–1668.* (Nordsvenska 14.) Umeå.
- Hesselman, Bengt, 1936: Några nynordiska dialektformer och vikingatidens historia. En undersökning i svensk och dansk språkutveckling. *Ordgeografi och språkhistoria. Bidrag från Nordiska seminariet vid Uppsala universitet.* (Nordiska texter och undersökningar 9.) Stockholm–København, s. 127–162.
- 1945: *Omljud och brytning i de nordiska språken. Förstudier till en nordisk språkhistoria.* (Nordiska texter och undersökningar 15.) Stockholm–København.
- Hofrén, Manne, 1921: Något om den norrländska allmogens handel och köpenskap. *Etnologiska studier tillägnade Nils Edvard Hammarstedt 3/3 1921.* (Föreningen för svensk kulturhistoria. Böcker 2.) Stockholm, s. 13–19.
- Holm, Gösta, 1980a: De nordiska dialekterna i Nordskandinavien och deras historiska bakgrund. *Nord-Skandinaviens historia i tvärvetenskaplig belysning. Förhandlingar vid symposium anordnat av Humanistiska fakulteten vid Umeå universitet den 7–9 juni 1978.* Red.: E. Baudou & K.-H. Dahlstedt. (Acta Universitatis Umensis. Umeå studies in the humanities 24.) Umeå, s. 151–174.
- 1980b: Monoftongeringens kronologi och de finlandssvenska folkmålen. *Festskrift till Carl-Eric Thors 8/6 1980.* (Studier i nordisk filologi 62.) Helsingfors, s. 101–107.
- Holm, Olof, 2001: Jämtarnas kyrkobyggande under medeltiden. *Jämten* 95 (2002): 86–106.
- 2003: Den norsk-svenska riksgrensens ålder och hävd. En studie av rikssam-

- lingsprocesser och gränsbildning i mellersta Skandinavien. *Collegium medievale* 16: 135–237.
- 2010: Social och ekonomisk stratifiering i Jämtland 800–1600. En kritisk forskningsöversikt. *Collegium medievale* 23: 112–146.
- Jansson, Valter, 1944: Palataliserade dentaler i nordiska språk. *Festskrift till Jöran Sablgren 8/4 1944*. Red.: K. G. Ljunggren med biträde av E. Noreen, I. Modéer & H. Ståhl. Lund, s. 447–464. [Även i Arkiv för nordisk filologi 59: 127–144.]
- 1951: *Nordiska vin-namn. En ortnamnstyp och dess historia*. (Skrifter utg. av Kungl. Gustav Adolfs Akademien 24; Studier till en svensk ortnamnsatlas 8.) Uppsala–København.
- Jenstad, Tor Erik, 2001: *Ein repetis i obligadur. Folkemusikkterminologi i norske dialektar; med vekt på feletradisjonen*. Oslo.
- Jessen, E., 1875: Notitser om dialecter i Herjedal og Jemtland. *Historisk tidsskrift* (Oslo) 3: 1–57.
- JHD = *Jämtlands och Härjedalens diplomatarium*. I–III. Ed.: K.-E. Löfqvist, R. Swedlund et al. Östersund 1943–95.
- JHD Suppl. = Holm, Olof: *Supplement till Jämtlands och Härjedalens diplomatarium*. (Landsarkivet i Östersund. Forskningsrapport 3.) Östersund 1999.
- Jonsson, Hans, 1966: *Nordiska ord för vattensamling*. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap 16.) Lund.
- Karker, Allan, 1978: Det nordiske sprogfællesskab – historisk set. *Språk i Norden* 1978: 5–16.
- Kolsrud, Sigurd, 1951: *Nynorsken i sine målføre*. Oslo.
- Kusmenko, Jurij, 2008: *Der samische Einfluss auf die skandinavischen Sprachen. Ein Beitrag zur skandinavischen Sprachgeschichte*. (Berliner Beiträge zur Skandinavistik 10.) Berlin.
- Källström, Magnus, 2007: *Mästare och minnesmärken. Studier kring vikingatida runristare och skriftmiljöer i Norden*. (Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm studies in Scandinavian philology. N.S. 43.) Stockholm.
- 2010: Runorna norr om Ödmården. Om vikingatida skrifttraditioner och missionsbiskopen som blev norrlänning. *Arkeologi i norr* 12: 109–131.
- Larsson, Lars, 1929: Mina gamla ord. Jämtskan och förbistringen. *Jämten* 1929: 205–211.
- Lidén, Evald, 1911: Om några fornsvenska lagord och lagstadganden. *Arkiv för nordisk filologi* 27: 259–285.
- Lindqvist, Natan, 1947: *Sydväst-Sverige i språkgeografisk belysning*. 1 [Text]; 2 [Kartor]. (Skrifter utgivna genom Landsmålsarkivet i Lund 2.) Lund.
- L[unde]ll, [J. A.], 1910: Jämtland [Allmogemål]. *Nordisk familjebok. Konversationslexikon och realencyklopedi*. Ny, reviderad och rikt illustrerad uppl. 13. Stockholm, sp. 370–371.

- Markström, Herbert, 1954: *Om utvecklingen av gammalt ä framför u i nordiska språk. Tilljämning och omljud*. [Text]; Kartbilaga. (Skrifter utg. av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 2.) Uppsala.
- Moberg, Lennart, 1944: *Om de nordiska nasalassimilationerna* mp > pp, nt > tt, nk > kk *med särskild hänsyn till svenskan*. (Undersökningar till en atlas över svensk folkkultur. Språkliga serien 1.) Uppsala.
- 1953: Den östnordiska diftongförenklingen Några synpunkter. *Nysvenska studier* 33: 87–129.
- 1971: Växtnamnet grön. *Studier i nordisk filologi* 58: 174–184.
- Nordlander, Johan, 1896: Några norrländska ortnamns etymologi. *Svenska Fornminnesföreningens tidskrift* 9: 298–318.
- Nyborg, Birgit, 2001: *Diplom fra Jämtland 1300–1400. Analyse av noen språklige fenomener*. Hovedoppgave i nordisk, Universitetet i Oslo. Duplic.
- Nyman, Eva, 2000: *Nordiska ortnamn på -und*. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 70; Studier till en svensk ortnamnsatlas 16.) Uppsala.
- 2010: Mellannorrlands ortnamnsskick mellan väst och syd. Några synpunkter. *Saga och sed* 2010: 21–41.
- Olsen, Magnus, 1926: *Ættegård og helligdom. Norske stedsnavn socialt og religionshistorisk belyst*. (Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Ser. A: Forelesninger 9a.) Oslo.
- Oscarsson, Bo, 2001: *Orlboka. Ordbok över jamskan*. Östersund.
- 2002: *Ordlista över 1700-talsjamskan. 8 272 uppslagsord. Sammanställd av Bo Oscarsson 2002. Med kommentarer av Tör Erik Jenstad och Arnold Dalen, Trondheims universitet*. Östersund.
- Pamp, Bengt, 1988: *Ortnamnen i Sverige*. 5 uppl. (Lundastudier i nordisk språkvetenskap. Ser. B 2.) Lund.
- Peterson, Lena, 1985: Trjónn. *Tre kulturer* 2: 13–16.
- 1992: Hogastenen på Orust. *Blandade runstudier* 1. (Runrön 6.) Uppsala, s. 81–111.
- Reinhammar, Vidar, 2005: *Hammerdalsmålet. Utg. av Maj Reinhammar*. (Folklivsskildringar och bygdestudier utg. av Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur 17.) Uppsala.
- Reitan, Jørgen, 1930: *Vemdalsmålet. Med opplysninger om andre herjedalske mål*. Oslo.
- 1932: *Rørosmålet*. (Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab. Skrifter 1932:6.) Trondheim.
- Rindal, Magnus, 1997: Norsk eller svensk i fire mellomalderdiplom frå Jämtland og Härjedalen. *Språket er målet. Festskrift til Egil Pettersen på 75-årsdagen den 4. mars 1997*. Red.: J. Bondevik et al. Bergen, s. 150–159.

- Sahlgren, Jöran, 1944: Blacksta och Rickeby. Ortnamn och ordgeografi. *Namn och bygd* 32: 204–213.
- Salvesen, Helge, 1979: *Jord i Jemtland. Bosetningshistoriske og økonomiske studier i grenseland ca. 1200–1650*. (Det nordiske ødegårdsprosjekt. Publikasjon 5.) Östersund.
- 1991: Kontraksjonsnavn i Jemtland. *Heidersskrift til Nils Hallan på 65-årsdagen 13. desember 1991*. Red. av G. Alhaug, K. Kruken & H. Salvesen. Oslo, s. 367–385.
- Sandnes, Jörn, 1975: Navneleddet *aun*, av eldre *auðn*. Bidrag til en navnehistorisk studie. *Namn och bygd* 63: 119–128.
- 1982: Gårdsnavn og bosetning i Jämtland i eldre tid. *Namn och bygd* 70: 125–135.
- Sandøy, Helge, 2000: Utviklingslinjer i moderne norske dialekter. *Folkemålsstudier* 39: 345–384.
- Seip, Didrik Arup, 1924: Noen gamle opplysninger om nordiske språk. *Nordisk tidsskrift* 1924: 355–362.
- Skautrup, Peter, 1947: *Det danske Sprogs Historie. 2. Fra Unionsbrevet till Danske Lov*. København.
- SOVn = *Sveriges ortnamn. Ortnamnen i Västernorrlands län* av Torsten Bucht på of-
fentligt oppdrag utg. av Kungl. Ortnamnskommissionen. *Territoriella namn*
1–4. Uppsala 1955–72.
- Stemshaug, Ola, 2008: Tida frå reformasjonen og bakover: Førreformatoriske namn. *Trøndersk språkhistorie. Språkforhold i ein region*. (Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab. Skrifter 2008:3.) Trondheim, s. 319–348.
- Sundgren, Eva, 2002: *Återbesök i Eskilstuna. En undersökning av morfologisk variation och förändring i nutida talspråk*. (Skrifter utg. av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 56.) Uppsala.
- 2004: *Språklig variation och förändring. Exemplet Eskilstuna*. Lund.
- Sveriges nationalatlas. Språken i Sverige*. Temared.: Ö. Dahl & L.-E. Edlund. Stockholm 2010.
- Sveriges runinskrifter*. Utg. av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. 1–. Stockholm 1900–.
- Söderström, Sven, 1972: *Om kvantitetsutvecklingen i norrländska folkmål. Gammal kort stavelse i Kalix- och Pitemålen och målen i Nordmalings och Ragunda socknar*. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 52; Studier till en svensk dialektgeografisk atlas 5.) Uppsala.
- Thompson, Claiborne W., 1975: *Studies in Upplandic runology*. Austin, Texas–London.
- Trønderordboka*. Red.: T. E. Jenstad & A. Dalen. 2. utg. Trondheim 2002.

Welinder, Stig, 2008: *Jämtarna och samerna kom först*. Östersund.

Wessén, Elias, 1967: *Våra folkmål*. 8 uppl. Stockholm.

Widmark, Gun, 1959: *Det nordiska u-omljudet. En dialektgeografisk undersökning*. 1. A. Text; B. Kartor. (Skrifter utg. av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 6.) Uppsala.

— 1994a: Birkasvenskan – fanns den? *Arkiv för nordisk filologi* 109: 173–216.

— 1994b: Fågelperspektiv och historisk förklaring: En diskussion kring ”Die Gliederung des Nordgermanischen”. *Kulturgränser – myt eller verklighet? En artikelsamling*. Red.: L.-E. Edlund. (Diabas. Skrifter från den dialektgeografiska databasen inom Institutionen för nordiska språk vid Umeå universitet 4.) Umeå, s. 139–152.

— 2001: *Det språk som blev vårt. Ursprung och utveckling i svenskan*. Urtid–Runtid–Riddartid. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 76.) Uppsala.

— 2010: *Det nordiska u-omljudet. En dialektgeografisk undersökning*. 2. (Skrifter utg. av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 81.) Uppsala.

Williams, Henrik, 1996: Runjämtsken på Frösöstenen och Östmans bro. *Jämtlands kristnande*. Red.: S. Brink. (Projektet Sveriges kristnande. Publikationer 4.) Uppsala, s. 45–63.

Zachrisson, Inger, 1994: Olika typer av gränser under Nordsveriges järnålder. *Kulturgränser – myt eller verklighet? En artikelsamling*. Red.: L.-E. Edlund. (Diabas. Skrifter från den dialektgeografiska databasen inom Institutionen för nordiska språk vid Umeå universitet 4.) Umeå, s. 35–50.

Folk, hästar och bröd

Om Jämtland som agrarlogistiskt system under äldre tid

Jan Lindegren

En marginal i en marginal

Ibland kan det vara fruktbart att betrakta historieforskningen utifrån. Att inte luta sig mot en lång forskningstradition med dess invanda frågeställningar. När vi planerade seminariet "Jämtland och den jämtländska världen 1000–1645" var vår ambition att just göra detta. Idén var således att inte utgå från vad vi vet och vad vi tror oss veta om Jämtlands äldre historia, utan att i stället ställa frågorna på ett annat sätt. Vad skulle vi vilja veta och varför vill vi veta det? Om Jämtland vet vi att det i äldre tider förekom en mycket omfattande forbondeverksamhet. Enligt jämtländsk självförståelse har begreppet "surjämte" sin förklaring i att dessa förbönder kom in alldeles snöiga i de hus där de sökte natthärbärge, men utanför Jämtland förklaras begreppet annorlunda. Hur som helst, det hela är en enastående intressant ingång till Jämtlands historia som jag fortsättningsvis skall försöka att utveckla på ett mer principiellt plan.

Självklart finns det massor av frågor som kanske inte ställts och problem som kanske endast delvis berörts, men för mig är det en aspekt som intresserar. Den hänger nära samman med en av de mest självklara saker man kan säga om äldre förhållanden i Jämtland, nämligen just bondehandeln. I grunden har Europas och världens äldre historia sedan den neolitiska revolutionen dominerats av jordbruket och de förutsättningar som det gav för befolkningens överlevnad och samhällsliga organisation samt sociala och kulturella förhållanden. Nästan alla människor levde i omedelbar anslutning till de stora jordbruksområdena: med undantag för delar av USA kan man säga att befolkningsfördelningen i världen fortfarande tämligen exakt motsvarar den som rådde för 500 år sedan. I världen har visserligen Kinas befolkning minskat från en tredjedel till en dryg femtedel och i Europa har Frankrikes befolkning minskat från att ha varit mer än en tredjedel till att vara i storleksordningen en tiondel. Utifrån Europa med sin omfattande och mycket utvecklade industriella ekonomi har alltså förändringarna i ett makroperspektiv varit mer uttalade än i världen som helhet. Men trots det är be-

folkningskoncentrationerna fortfarande ungefär desamma. Där de var störst under förindustriell tid är de fortfarande störst. I sig är det tämligen självklart. Folk måste äta och det är rationellt att bo så nära sitt levebröd som möjligt.

Ur ett svenskt perspektiv lever mer än 90% av landets befolkning alldeles i närheten (högst 15 km) från våra kuster – inberäknat Mälarens och Vänerns. Så har det alltid varit. Att vara inlandsbo har alltså varit mycket ovanligt under lång tid i Sverige. Sak samma i övriga Norden. Men i Europa är saken annorlunda. Detta bör förstås som att vårt land har varit ett agrart marginalområde där tillgång till havet varit viktig. Med tanke på att fiske knappast kan beskrivas som annat än ett tämligen obetydligt näringsfång i Sverige, till skillnad från Norge, kan man sluta sig till att vattnet framför allt var en transportresurs hos oss.

Att med hjälp av slavarbetskraft frakta en tunna sju kilometer från en sockerrörsplantage till en hamnstad på Jamaica var i början av 1600-talet dyrare än att sedan skeppa den över Atlanten till Amsterdam. I en typisk europeisk köpstad var under samma tid 95% av allt som konsumerades producerat inom en radie av 15 km, vilket i sig också kan användas som ett mått på hur tätt städerna låg. Det var endast de stora metropolerna som Paris och London och andra större städer som tack vare tillgång till omfattande nät av flod- och sjötransporter kunde växa utöver dessa ramar. Men i Sverige var det annorlunda. Stockholm var beroende av tillförsel från såväl hela Mälardalsområdet som kusttrakterna norröver i både Sverige och Finland. I förhållande till vilken stad som helst i världen hade därigenom Stockholm ett gigantiskt omland, vilket i sig åter understryker betydelsen av sjötransporter i det förindustriella Sverige.

Även om Sverige som helhet måste beskrivas som ett marginalområde är det uppenbart att detta i sig innehåller ännu mycket mer utpräglade marginalområden. I detta perspektiv är Jämtland särskilt intressant. Landskapet kan med skäl beskrivas som världens nordligaste jordbruksbygd belägen i inlandet. Alltså en marginal i en marginal. Trots det fanns det givetvis många andra liknande marginella bygder. Viktigast av dem var världens alla högt belägna bergsbygder alldeles intill odlingsgränsen. Jämtland kan också beskrivas på detta sätt.

Just bergsbygderna står i centrum för den amerikanske antropologen och statsvetarens James C. Scotts intresse. I en nyutkommen bok har han utifrån ett studium av sydöstra Asien ställt sig frågan varför stater inte klättrar i berg.¹ Folk lämnar låglandets slätter och dalar och beger sig upp i bergen för att undkomma en exploaterande stat. Det har skett åter och åter igen under historiens lopp. Men på denna punkt förefaller det att finnas en viss skillnad mellan Europa och sydöstra Asien. För här har staterna förmått att klättra i berg och att etablera fungerande kontroll över marginella områden. Eller? Ja, egentligen kan man nog säga att kontrollen kanske inte var särskilt fullständig på många håll. I fallet Jämtland kan man inordna debatten kring den fria

1 Scott 2009.

och självstyrande bonderepubliken som ett utflöde av oklarheter rörande kontrollen. Liknande är debatten rörande de ursprungliga fyra schweiziska kantonerna – som kan sägas utgöra den empiriska basen för det som kallas för bondekommunalism. Stora delar av Balkans bergstrakter låg mer eller mindre utanför statsmaktens kontroll ända långt in på 1800-talet. I Skottland ägnade man sig under 1700-talet åt den blodiga process som kallats för pacifieringen av högländerna. Alltså, även om de europeiska staterna hade en viss förmåga att klättra i berg kan man knappast säga att de var utmärkta bergsbestigare.

Orsaken var att det inte fanns särskilt mycket att hämta i dessa berg. Befolkningar i agrara marginalområden har helt enkelt inte haft speciellt mycket att undvara. För dem gällde det först och främst att överleva. Att göra det i Jämtland ställde stora krav på anpassning i en tid då närproducerat inte bara var ett försäljningsargument, utan ett existensvillkor.

Graden av självförsörjning

En lämplig utgångspunkt för den fortsatta diskussionen är de tryckta landshövdingeberättelserna från 1800-talets början.² Dessa innehåller tabellariska uppgifter om såväl utsäde som normalavkastning och även boskapsstockens storlek i Jämtlands län, vilket då som nu inkluderade Härjedalen. Att döma av dessa berättelser utvecklades jordbruksnäringen en hel del från den första berättelsen av år 1823 till nästa med jämförbara uppgifter av år 1832. Vad som framför allt hände var att potatisodlingen tilltog samt att ox- och hästhållningen minskade. Oxhållningen minskade med hela 72% medan hästhållningen minskade med 29%. Denna minskning förklaras på ett ställe till någon liten del med att korta transporter ersatts med ångbåtstransporter. Således framhålls att ångbåten på Kallsjön har transporterat mer än 7 000 stigar kol, vilka förut drogs till Huså bruk med hjälp av oxar och hästar.

Förändringen är remarkabel. Mäter man relationen mellan dragdjur och utsäde visar det sig att denna enligt 1823 års tabell är 1,56 djur per tunna, medan den 1833 har sjunkit till 0,5 dragdjur per tunna utsäde. Med andra ord hade en dramatisk omstrukturering av det jämtländska näringslivet ägt rum inom några få år. Jämför man emellertid Jämtlands län med något annat område visar det sig att dragdjuren fortfarande var väldigt många i förhållande till utsädet. Man hade alltså, precis som kan förväntas, en mycket stor transportkapacitet. Det intressantaste är likväl att uppgifterna i den första landshövdingeberättelsen pekar på en närmast enorm landtransportkapacitet som endast i ringa mån var nödvändig för åkerbruket.

Denna poäng blir accentuerad om man ser till försörjningsläget för människor och hästar. År 1823 uppges nettomedelavkastningen av havre och blandsäd motsvara

² *Jämtland & Härjedalen under 1800-talet.*

1,96 tunna per häst. Nio år senare har denna summa sjunkit obetydligt till 1,91 tunna. Skörden av råg och korn uppgick 1823 till 0,95 tunna och 1832 till 0,91 tunna per år och person. Den senare minskningen kompenserades dock mer än väl av ökad potatisodling. I själva verket kan uppskattas att den egna produktionen av vegetabilier per person hade ökat med drygt 10%. Med andra ord: beroendet av att köpa spannmål utifrån hade minskat i motsvarande omfattning.

Emellertid är det tydligt att detta beroende ännu på 1830-talet varit mycket stort. Man brukar räkna med att en människa i genomsnitt behövde tre tunnor spannmål per år. Med det sättet att räkna fattades det ungefär två tunnor per person och år för att jämtarna och härjedalingarna skulle kunna försörja sig. Dock är det sannolikt att befolkningen i Jämtlands län kan ha konsumerat mindre spannmålsprodukter men i gengäld ätit mer kött och mjölkprodukter. Mina modellberäkningar pekar dock mot att man ännu i början av 1820-talet var tvungen att importera 1–1,5 tunna spannmål per person och år.

Detta betyder att importen bör ha uppgått till 40 à 50 tusen tunnor spannmål vid denna tid. Det kan i sin tur beräknas ha motsvarat 25 tusen slädransporter från någon av kusterna. Hästarna hade i sin tur att gå åtminstone 40 mil tur och retur.

Går man längre tillbaka i tiden tyder inget på att spannmålsbehovet skulle ha varit mindre. Tvärtom. Dels hade potatisodlingen med tiden ökat självförsörjningsgraden en del, dels såldes spannmål från Jämtland till Härjedalen. Närmare bestämt måste man se Storsjöbygden som ett nav i en regional spannmålsmarknad. Härjedalen och mer marginella delar av Jämtland var beroende av att det fanns tillräckligt med spannmål att tillgå i Storsjöbygden också för deras behov.

Självklart betydde det att man också måste ha haft produkter att sälja. Dels för att skaffa spannmål och andra nödvändiga artiklar, dels för att kompensera det faktum att staten trots allt kunde bestiga en del höjder och att man alltså hade att betala en del skatter.

Lennart Palm har meddelat befolkningssiffror för Jämtland som sträcker sig tillbaka till tiden för freden i Stettin år 1570 då Jämtland överfördes från Uppsala ärkestift till Trondheims stift (tabell 1–2).³ Härjedalen tillhörde däremot både före och efter denna fred Trondheims stift. I Jämtland skall det vid denna tid ha funnits 10 300 människor medan Härjedalen hade knappt 1 500 invånare. Palm räknar sedan med att Jämtlands befolkning minskade fram till 1620 med knappt 300 personer medan han däremot menar att Härjedalens befolkning skall ha ökat snabbt till nästan 1 900 personer. I och för sig finns det enligt min mening skäl att ställa sig tvivlande till delar av den bild Palm ger av befolkningsutvecklingen under 1500- och 1600-talen. Däremot bör man kunna räkna med att hans siffror för omkring år 1700 bör vara tämligen exakta. Då skall det ha funnits 14 000 invånare i Jämtland och 3 200 i Härjedalen.

3 Palm 2000.

TABELL 1. Jämtlands och Härjedalens befolkning 1571–1830

	1571	1620	1699	1718	1735	1751	1780	1805	1830
Jämtland	10289	10016	13980	13634	16054	16934	22224	27397	36656
Härjedalen	1473	1865	3211	3512	3340	3822	4336	4960	6188

Källa: Palm 2000.

TABELL 2. Antal hushåll i Jämtland och Härjedalen 1571–1751

	1571	1620	1699	1718	1735	1751
Jämtland	1550	2022	2416	2330	2704	2732
Härjedalen	222	379	544	597	562	605

Källa: Palm 2000.

Översatt i spannmål bör det ha krävts cirka 45 000 tunnor brödsäd per år för att försörja befolkningen i Jämtland och Härjedalen omkring år 1700, uppskattat utifrån premissen att varje människa i genomsnitt behövde 2,5 tunnor spannmål per år. Även om korntalet i genomsnitt var detsamma som det medeltal som anges år 1833, det vill säga 4,5, betyder det att den odlade arealen skulle ha behövt vara nästan 50% större omkring sekelskiftet 1700 än i början av 1820-talet för att befolkningen skulle ha kunnat vara självförsörjande på spannmål. Den odlade arealen var dock snarare mindre vid den tidigare tidpunkten och forbondeverksamheten måste ha svarat för en stor del av försörjningen redan då.

Beroendet av forbondeverksamhet

Varför ägnade man sig i Jämtland och Härjedalen åt så omfattande forbondeverksamhet? Kan det vara så att huvudproblemet inte var produktionens storlek, utan dess utsatthet? Det vill säga att de visserligen normalt goda odlingsbetingelserna hotades av missväxter oftare och framför allt under längre perioder än på andra håll? Böndernas produktion kan sägas ha varit anpassad för att klara två oår i rad, men i Jämtland och Härjedalen kanske än längre perioder hotade? Det skulle betyda att forbondesystemet var en nödvändig anpassning till de grundläggande odlingsbetingelserna. Men man kan kanske i stället tänka sig att det var ekonomiskt rationellt att ägna sig åt forbondehandel. Helt klart är att det under senmedeltiden fanns en kategori rika bönder i Jämtland. Var de bondehandelsmän? Kanske var forbondeverksamhet en enklare väg att trygga hushållets försörjning än att odla upp mer åker?

Som jag ser det borde man gå vidare på spåret att jämföra det jämtska agrarlogistiska komplexet med andra extrema agrara miljöer i framför allt Europa, där staterna förefaller att ha kunnat klättra i berg. Dylika jämförelser skulle utan tvivel kunna fördjupa vår förståelse av Jämtlands historia väsentligt och samtidigt lära oss väldigt mycket om Europa.

REFERENSER

Jämtland & Härjedalen under 1800-talet. Landshövdingeberättelser åren 1818–1855.

Red.: S. Rentzhog. Östersund 1999.

Palm, Lennart Andersson, 2000: *Folkmängden i Sveriges socknar och kommuner 1571–1997. Med särskild hänsyn till perioden 1571–1751.* Göteborg.

Scott, James C., 2009: *The art of not being governed. An anarchist history of upland Southeast Asia.* (Yale agrarian studies series.) New Haven, Conn.

Egendom och maktstrukturer i Jämtland på 1600-talet

Anna Hansen

Resursknappheten var påtaglig i det jämtländska bondesamhället på 1600-talet. Tillgång till jord och utmarksresurser var således en nödvändighet för att överleva. Likaså nödvändig för uppehållet var tillgången till lös egendom i form av redskap, kläder, djur och annat. Många i Jämtland var dessutom beroende av handel med olika former av lös egendom eller med överskottsprodukter från jordbruket och utmarksnäringarna, för att försäkra sig om att man fick det man behövde.

Dispositionsrätt till egendom gav här som på annat håll makt.¹ Kampen om och hanteringen av egendom påverkade relationerna mellan människor och skapade skillnader eller hade sammanhållande verkan. Egendom var på så sätt en relationsskapande faktor mellan människor.

Den sociala organisationen var i Jämtland liksom på andra håll i stor utsträckning uppbyggd utifrån hushållsenheterna, som i sin tur grundades på att det fanns ett gift par som hade en egen gård. Det gifta paret, husbonden och matmodern, ledde och förestod hushållet. Genom släktskapsband stod det gifta paret i förbindelse med andra människor. Genom dessa band förmedlades också vanligen fast egendom mellan människor under denna tid.

Denna undersökning syftar till att se på hur en maktordning baserad på egendomsinnehav förhöll sig till andra maktordningar i samhället, för att därigenom ge en bild av den sociala strukturen i Jämtland under 1600-talet.

För att studera de komplexa kluster av idéer och normer som påverkade människors handlingsutrymme och skapade den sociala ordningen i detta samhälle använder jag mig av ett intersektionellt synsätt. Detta innebär att jag studerar hur olika maktordningar samverkar eller kommer i konflikt med varandra i olika sammanhang som rör egendomsförhållanden. Maktordningarna påverkar hela tiden varandra och måste därför beaktas tillsammans.²

¹ Se M. Sjöberg 2001a, s. 116; Ågren 1997, s. 15.

² För vidare diskussion kring begreppet intersektionalitet, se Lykke 2003.

Maktordningar

Förutom en maktordning baserad på egenomsinnehav kan flera andra urskiljas i det jämtländska samhället på 1600-talet. För det första fanns en ordning baserad på ålder, eller generation. Äldre och speciellt föräldrar skulle alltid visas respekt och vördnad. Barn fick absolut inte sätta sig upp mot sina föräldrar, varken verbalt eller genom handgemäng. Om så skedde sågs det som ett allvarligt brott mot de kristna budorden; våld mot föräldrar kunde rentav straffas med döden.³ Denna åldersbaserade hierarki gick emellertid utom föräldrarna; även andra äldre människor skulle behandlas med respekt och vördnad.

En annan maktordning baserades på genus. Kvinnor och män sågs som ganska lika varandra och kunde ha mer eller mindre makt. Mannen sågs dock alltid som norm och som den mest fullkomliga, även om kvinnor hade stor makt inom hushållen. Hushållen var under denna tid en viktig social arena – *et offentlig socialt rom*, för att citera historikerna Sølvi Sogner och Hilde Sandvik.⁴ Inom hemmet skedde många olika sorters verksamheter: man anställde folk, organiserade arbetet, köpte, sålde och lånade saker av varandra och hade många kontakter med andra människor. Detta innebär att hushållet var en viktig maktarena och en del i det offentliga livet. Inom denna sfär hade både husbonde och matmor starka maktpositioner. I offentliga sammanhang utanför hushållen var det emellertid husbonden som representerade hushållet om både husbonde och matmor fanns på plats, annars tog den som fanns på plats över.⁵ Detta innebär att matmodern hade en viktig maktposition som hushållsföreståndare. Sogner och Sandvik beskriver detta som en sidoordning snarare än en underordning, eftersom båda makarna var nödvändiga för att få hushållet att fungera.⁶ Tillsammans utgjorde de en hushållsföreståndarenhet.

En tredje maktordning baserades på positionen inom hushållet. Var man gift och hade positionen som matmor eller husbonde var man överordnad nästan alla inom hushållet, utom sina föräldrar eller svärföräldrar, om dessa var boende där. Ogifta barn, pigor och drängar hade en underordnad position och förväntades lyda sin husbonde och matmor, som vid olydnad hade rätt att straffa dem.⁷ Husbonden och matmodern var också överordnade de besökare som kom till hushållet. Man hade bestämmanderätt i sitt eget hus – även om gästerna var gifta hushållsföreståndare för andra hushåll eller om de var män eller äldre.

3 Budorden ingick från 1608 som en del i den svenska lagstiftningen. Se även Stadin 2004, s. 73 ff.; Odén 1991, s. 95 f.

4 Sogner & Sandvik 1989, s. 440.

5 Hansen 2006, s. 150; M. T. Sjöberg 1996, s. 104 ff.; M. Sjöberg 1996, s. 377 ff.

6 Sogner & Sandvik 1989, s. 461 f. Se även Andersson 1998, s. 20.

7 Hansen 2006, s. 73 f.

En fjärde maktordning baserades på att detta samhälle var ett ståndssamhälle, där människorna tydligt och klart i enlighet med hustavlan⁸ var indelade i stånd som hade olika funktioner i samhället. Enligt den svenska hustavlans ståndsindelning fanns prästerna som utgjorde det "lärande" ståndet medan bönderna var "åhörare".⁹ I Jämtland var majoriteten av befolkningen bönder, men det fanns också en del präster. Däremot fanns ingen jordägande adel, och eftersom det inte fanns några städer fanns heller inga borgare. Det fanns emellertid en grupp civila ämbetsmän – såsom lagmannen eller skrivaren – och också en del militärer, där en del av officerarna räknades till adelsståndet.¹⁰ Detta gjorde att det fanns en social skiktning som gjorde åtskillnad mellan olika stånd, men också en social skiktning mellan olika grupper inom samma stånd.

Ofta levde prästerna på samma sätt som bönderna. De brukade också jorden på sina gårdar, men de hade ändå en särställning. Rent statusmässigt blev detta tydligt genom att prästerna titulerades "herr". Dessutom hade prästerna en funktion som kunskapsförmedlare och som en länk mellan överhet och allmänhet. Framför allt innebar detta att prästerna skulle kungöra viktig information och påbud som församlingarna borde få kännedom om i kyrkan. En annan del i detta var att de skulle verkställa de kyrkliga straff människor dömdes till enligt kyrkorätten, till exempel vid sedlighetsbrott,¹¹ och rapportera osedlighet, osämja och andra missförhållanden till domkapitlet om de inte själva kunde tala parterna till rätta. De kyrkliga straffen var ett sätt att påvisa de normer befolkningen förväntades följa.

Dessa maktordningar, baserade på egendomsinnehav, generation, genus, position och stånd, sammanföll ofta och stöttade varandra, men ibland förekom konflikter mellan de olika typerna av maktordningar. Det betyder att en kvinna som var gift och var matmor på en gård besatt en makt som baserades på genus (hon var kvinna), på position (hon var gift matmor), på stånd (hon var bonde) och på egendomsinnehav (familjen hade tillgångar i form av en gård). Men om paret hade flyttat in på makens föräldrars gård och makens mor bodde på gården kunde det bli klara konflikter om vem som hade auktoritet som matmor, när de båda hade samma status som gifta och kvinnor. Den ena kunde knappast förvänta sig lydnad från den andra. Genom generationsordningen skulle de äldre lydas, men om hon gjort sytningskontrakt hade hon ju formellt lämnat matmoderskapet till den nya matmodern. Det fanns således en del komplikationer då maktordningarna inte helt sammanföll. Därtill kom förstås också andra maktordningar såsom exempelvis etnicitet, då det i källorna ibland omnämns samer eller normmän (efter 1645), som man såg som andra folkgrupper, men på hushållsnivå kommer detta sällan till synes. Maktordningarna påverkades naturligtvis

8 Hustavlan var en samling bibelcitater som talade om hur stånden skulle förhålla sig till varandra och som var väl spridda genom att de trycktes i psalmboken.

9 Hansen 2006, s. 35 och där anförd litteratur.

10 Jacobsson 1991, s. 6.

11 Stadin 2004, s. 183 f.

också av andra förhållanden, såsom naturresurser i området, som styrde försörjningen, hur stor befolkningen var och det geografiska och politiska läget.

Geografiskt och politiskt läge

Jämtarnas hushåll påverkades i stor utsträckning av det geografiska och politiska läge som provinsen befann sig i. Under 1600-talets krig mellan Danmark-Norge och Sverige bytte Jämtland statstillhörighet flera gånger. Huvudsakligen var emellertid området dansk-norskt under den första sekelhalvan och svenskt under den andra.

1613 fick pendlandet i trohet mot än Norge, än Sverige konsekvenser för egendomsförhållandena och därmed också för hushållen. Under kriget 1611–13 var jämtarna lojala med den svenska sidan. Men genom freden kom de åter att lyda under den danske kungen, och befolkningen i Jämtland och Härjedalen straffades därefter av Kristian IV. Alla som svurit den svenske kungen trohetsed, eller på annat sätt hjälpt svenskarna under kriget, fräntogs sin odelsrätt, det vill säga ett knippe rättigheter knutna till jorden, såsom äganderätt och bördsrätt.¹² Denna hårda räfst innebar i praktiken att den jord man tidigare ägt i stället kom att tillhöra kronan och att man fick betala särskilda avgifter – så kallad förstagångsbygsel vid tillträdet, tredjeårsbygsel vart tredje år i fortsättningen samt landskyld varje år – för att få bruka den.¹³

Räfsten efter kriget 1611–13 medförde således förändringar i den sociala strukturen genom förändrade ägoförhållanden. De bevarade rannsakningsprotokollen som uppgjordes i samband med räfstens visar att både kvinnor och män kunde hållas skyldiga till att ha svurit svenskarna trohetsed eller på annat sätt ha hjälpt dem. Kvinnornas situation skiljde sig emellertid från männens då de ibland dömdes för det de själva gjort, ibland för det deras makar hade gjort.¹⁴ Vem som kunde svära trohetsed och vilka som förlorade sin egendom är intressant utifrån ett maktordningsperspektiv. Detta har inte tidigare undersökts systematiskt, men bara en snabb genomgång av protokollen från räfstens visar på en del intressanta saker.

De förklaringar som finns i protokollen till hur konfiskeringen av jord skulle gå till berättar att enbart den fälde mannens och hans hustrus odelsjord skulle beslagt. Om mannens hushåll även brukade jord som ägdes av andra, skulle denna jord bara konfiskeras om även ägarna själva blev fällda. Annars skulle den undantas från konfiskering.¹⁵ Ett exempel på hur detta gick till är Erik Halvarsson, som hade svurit trohet mot svensken och som därför miste sin odelsrätt, medan hans systers jord i samma gård inte sågs som förbruten,¹⁶ det vill säga man följde föreskrifterna. Detta fungerade dock inte

12 Hansen 2003, s. 115.

13 Wikström 1934, s. 171; Bromé 1945, s. 274 ff.; Andresen 2000, s. 68 ff.; Hansen 2003, s. 117.

14 *Räfstens med jämtarna*, s. 256.

15 Ibid., s. 255 ff.

16 Ibid., s. 98.

alltid på samma tydliga sätt i praktiken. Nils Jönsson hade svurit trohetsed och hade jord taxerad till $\frac{1}{2}$ tunna säd för egen del, men även hans hustrus systerdotters del och en systers jord räknades med – utan att det nämns något om att de skulle ha varit lojala mot svenskarna.¹⁷ Här verkar det alltså som om hela familjen, även syskonbarn, involverades om hushållsföreståndaren svurit trohetsed. Som hushållets överhuvud agerade Nils på vägnar av hela familjen, som därför också drabbades av hans handlingar.

Änkor kunde som hushållsföreståndare svära trohetsed, men då verkar inte resten av hushållet ha drabbats på samma sätt. Ramborg änka svor trohetsed, men hade ingen egen odelsjord, utan brukade barnens, varför jorden inte drabbades av indragning.¹⁸ Detta är alltså helt i linje med föreskrifterna, men varför bedömdes Nils och Ramborg på olika sätt? Hushållsföreståndarens genus kan ha varit en faktor som påverkade hur jorden bedömdes, men också andra saker kan ha haft betydelse, såsom barnens ålder. I ett annat fall står det uttryckligen att både mannen och hans hustru har svurit trohetsed.¹⁹ Detta skulle tyda på att de gifta kvinnorna också sågs som viktiga och som personer med makt. Annars hade det inte funnits behov av att få också deras trohetsed: då hade det räckt med mannens i hans egenskap av hushållsföreståndare. Detta fall tyder på att genusordningen inte var så stark när det gällde lojaliteter till kungen att husbonden utan vidare representerade alla i hushållet, utan att även matmoderns agerande var betydelsebärande. I räfsteprotokollen finns alltså en hel del oklarheter i hur de olika maktordningarna spelade in, speciellt när det gäller relationerna mellan syskon och vilken betydelse hushållsföreståndaren hade. Detta får framtida forskning utreda bättre.

Att jorden blev kronans egendom och pålades bygselavgifter och landskyld innebar teoretiskt att jorden inte kunde behandlas på samma sätt som tidigare; bönderna kunde inte längre lämna gårdar i arv eller sälja dem. I praktiken tycks man emellertid ha fortsatt att genomföra jordtransaktioner på liknande sätt som tidigare, med tillägget att förstagångsbygseln blev till en extra avgift som man tvingades betala för att få tillträda en gård. Detta framkommer i de många utredningar om egendomsförhållanden som blev gjorda efter 1645, då Jämtland – efter ännu ett krig – blivit svenskt och bönderna beviljats att återfå sin en gång framtagna odelsrätt.²⁰ I dessa utredningar nämns ofta att köpeskillningar betalats för jord i tillägg till den bygselavgift som hade betalats till kronan, såsom exempelvis av Sven Jönsson, som hade ”böxlät” en gård och därmed betalat 12 riksdaler i bygselavgift (förstagångsbygsel) och dessutom givit 26 riksdaler ”i avgång” till Lars Jonsson.²¹

17 Ibid., s. 80.

18 Ibid., s. 81.

19 Ibid., s. 109.

20 Bull 1927, s. 221. Under åren 1647–48 handlade 73% av ärendena som togs upp på tingen i Jämtland om egendomsfrågor. Hansen 2002, s. 26.

21 Tingsprotokoll Lits tingslag 2/12 1647, § 9. *JD* 4, s. 37. Se även Bergs tingslag 10/12 1647, § 3;

Vi ser härav att provinsens geografiska läge och de krig som den utsattes för kunde få stor inverkan på hushållens möjligheter till försörjning och på böndernas syn på egendom. Men det geografiska läget var också betydelsefullt för områdets utveckling när det gäller handeln, som ju var en viktig syssla.²² Folket var rörligt och reste korta och långa vägar för att skaffa det man behövde eller sälja det man hade. Huvudsakligen tycks män ha bedrivit handeln, såsom Moses Andersson i Bäckén som sålde smidesvaror i Norge²³ eller Olof Larsson i Vången som lånade en häst för att kunna resa till Norge.²⁴ Handelsresor till marknader, framför allt i Norge, var vanliga. När en kvinna ska ange tidpunkten för en viss händelse omtalar hon att det var "den tid marknadsfolket reste till Norge".²⁵ Även i dessa tider av krig och statsbyte förekom det alltså en hel del handel, speciellt med Norge, vilket bekräftades av landshövding Hans Strijk när Jämtland blivit svenskt. Samtidigt reglerades handeln genom att man införde krav på pass för alla som reste på marknadsresor till Norge.²⁶ Detta efterlevdes emellertid inte alltid.²⁷ Dessutom kom påbud om restriktioner kring vissa varor,²⁸ såsom att korn bara fick säljas i Sverige och inte till Norge,²⁹ eller påbud mot införande av falskt silke och inrättande av speciella hästmarknader.³⁰

Vilka som åkte på marknaderna är lite oklart. Det förefaller i första hand ha varit husbönder, men också andra åkte med på olika färder, såsom drängarna Nils Ersson och Jon Pedersson som följde sin husbonde Ivar Persson till marknaden på Frösön.³¹ Det var således inte en persons position som var avgörande för om han/hon deltog i handelsresor eller ej, även om det mest var män som utförde denna typ av syssla, vanligen husbönder åtföljda av sina drängar.³² Detta blir exempelvis tydligt i längden över dem som betalade gränstull för varor till Levangermarknaden 1683, där det uteslutande är män som ansvarar för handelsfärden.³³ När det gäller rörligheten utanför hemmet så begränsade den sig emellertid inte bara till män. Även pigan Britta Jonsdotter följde

Brunflo tingslag 18–19/1648, § 23; Ovikens tingslag 26–28/6 1648, § 16. *JD* 4, s. 43, 57, 75.

22 Bull 1927, s. 84 ff.; Wikström 1934, s. 171 ff.; Salvesen 1979, s. 43 ff.

23 Tingsprotokoll Offerdals tingslag 22–24/5 1694, § 9. Jämtlands domsagas häradsrätts arkiv A I: 15a, fol. 95r, ÖLA.

24 Samma ting, § 27. *Ibid.*, fol. 102v.

25 Undersåkers tingslag 27/9 1650. *Ibid.* A I: 3, fol. 156r.

26 Bromé 1954, s. 46.

27 Se t.ex. Brunflo tingslag 5/12 1650, § 1. *Ibid.*, fol. 166r.

28 Wikström 1934, s. 172 f.

29 Samma ting, § 2. *Ibid.*, fol. 166r.

30 Revsunds tingslag 2/11 1663, § 1–2 och Hammerdals tingslag 27/11 1663, § 1–2. *Ibid.* A I: 5, fol. 162r, 166r.

31 Rödöns tingslag 10–12/4 1693, § 5. Gävleborgs läns renoverade domböcker nr 42, fol. 335r–v, Svea Hovrätts arkiv, RA.

32 Engman 1997, s. 20 ff.

33 Hallan 1966, s. 33–57.

med sin husbonde på en kortare färd,³⁴ men genus framstår ändå som viktigt när det gäller vem som åkte på de längre handelsfärderna.

Präster

Under den svenska perioden, efter 1645, styrdes prästernas ämbetsföring och uppgifter främst av den svenska kyrkoordningen från 1571 och de religiösa skrifter som var i bruk i Sverige. Det är främst denna svenska period som jag kommer att uppehålla mig vid här.

Prästernas och deras hushålls dagliga liv liknade i stor utsträckning böndernas, med skötseln av en gård och brukandet av jorden. Prästen och hans hustru skulle vara förebilder i sina hushållspositioner. De förväntades bland annat hjälpa sjuka och klä bruden vid bröllop, samt erbjuda mat och husrum till resande.³⁵ I många prästfamiljer var ålderskillnaden stor mellan prästen och hans hustru, eftersom mannen måste avsluta sin utbildning, och förmodligen också en första tjänst med låg lön, innan han kunde försörja en familj.³⁶

I prästens lön ingick jord att bruka plus en del av tiondet som församlingsborna betalade. Detta gjorde att prästens välstånd var beroende av bygdens.³⁷ För prästerna var det således viktigt att få tjänst på ett ställe där man hade goda förutsättningar att få in tionde, men också där det fanns en bra gård att bruka. Det var emellertid domkapitlet som bestämde över tillsättningen av tjänster, vilket gjorde att prästerna och deras familjer fick räkna med att vara rörliga och ibland flytta till nya ställen.

Under tiden närmast efter 1645, då Jämtland och Härjedalen formellt övergått från att vara dansk-norska till att vara svenska områden, fanns fortfarande dansktalande präster där. Det var inget problem för befolkningen i Jämtland, men det kunde bli problematiskt om prästerna förflyttades till andra orter. Prästen Johannes Damianus van Hvedstorp förflyttades till exempel från Jämtland till Arnäs i Ångermanland som vikarie under prästänkans nådår. Nådåret innebar att änkan hade rätt att bo kvar i prästgården under ett år efter makens död.³⁸ Under denna tid tillsattes en vikarie och först efter nådårets slut tillsattes en ny präst. Johannes talade danska, ”han heel dansker är”, står det i protokollet.³⁹ Församlingen ville därför ha någon annan, som de kunde förstå. Domkapitlet medgav att det vore den bästa lösningen och beslöt undersöka

34 Tingsprotokoll Brunflo tingslag 9–14/5 1694, § 7. Jämtlands domsagas häradsrätts arkiv A I: 15a, fol. 66r, ÖLA.

35 Stadin 2004, s. 201 f.

36 A.a., s. 177 ff.

37 A.a., s. 189 f.

38 Norrman 1993, s. 38.

39 Härnösands domkapitels arkiv A I: 1, protokoll oktober 1661, pag. 49, HLA.

om Johannes ”kunde åter igen dit [till Jämtland] förordnas”.⁴⁰ Han begärde sedan själv flera gånger att få tillträda Rödöns pastorat i Jämtland. Det var emellertid upptaget av en annan präst, som ville stanna. Tills sist lyckades dock Johannes få kungligt beslut på att han skulle få tillträda pastoratet, och den präst som hade det fick i stället tillträda Arnäs.⁴¹

Detta exempel visar på prästernas rörlighet – och således också deras familjers. Johannes hade uppenbarligen vuxit upp i Danmark⁴² och sedan fått tjänst i Jämtland. Därefter hade han förflyttats till Arnäs när prästen där dog. Sedan kom han tillbaka till Jämtland igen. Detta gör att prästerna hade en annan social organisation på hushållsnivå än bönderna. Eftersom prästgården med dess jord ingick i prästens tjänst hade denne inte samma behov av att äga fast egendom. För prästhustrurna innebar det dock en större osäkerhet än för böndernas hustrur, eftersom de sällan själva hade fast egendom att försörja sig på. De måste ju vid makens död hitta ny försörjning inom ett år. Prästgården var knuten till prästämbetet och skulle tas över av den nye prästen.

Ett alternativ för prästhustrurna var att gifta sig med den nye prästen, så kallad konservering. Prästhustrun ställde denna begäran till domkapitlet, som sedan i sin tillsättning av tjänsten försökte se till att den tillträdande prästen var villig att gifta sig med prästänkan. De talade i ett ärende om att ”dher behöfwes en wacker man” och att man vill änkan ”recommendera att sittia qwar när någon capabel man sig angifwa.”⁴³ Både för ankans del och för den tillträdande prästen handlade det om att överleva och få tillgång till egendom som gav försörjning, vilket i dessa fall måste förenas med ingåendet av ett äktenskap. Här blir det sålunda tydligt att egendom och behovet av försörjning bidrog till den sociala organiseringen av människor. Det var viktigt att prästen som åtog sig att konservera änkan var kvalificerad för tjänsten och att tycke uppstod mellan honom och änkan så att det kunde bli ett gott äktenskap. Även församlingen hade ett visst inflytande över saken genom att den tillträdande prästen måste besöka församlingen innan han fick tjänsten, varefter församlingen kunde protestera mot valet, till exempel om prästänkan inte tyckte om kandidaten.⁴⁴

Präster innehade sina tjänster på livstid. De förväntades arbeta tills de dog, vilket ibland var problematiskt, då de var för gamla för att mäktat med arbetet. Det finns flera exempel från 1600-talets slut där präster, på grund av hög ålder eller sjukdom, inte klarar av att sköta sitt ämbete och därför begär att få en hjälppräst.⁴⁵ Ett exempel är Ericus Petri i Undersåker, som enligt klagomål inkomna till domkapitlet från församlingen

40 Ibid.

41 Ibid., protokoll 19/1 1663, pag. 28, 34; 16/3 s.å., pag. 39–40. Se även Bygdén 1923–26, 3, s. 213.

42 Bygdén a.st.

43 Härnösands domkapitels arkiv A I: 2, protokoll 18/9 1693, pag. 54, HLA.

44 Norrman 1993, s. 149.

45 Härnösands domkapitels arkiv A I: 2, protokoll 28/2 1694, pag. 165; 25/4 s.å., pag. 203; 1/5 1695, pag. 387.

inte förmår hålla gudstjänster som han ska. Han har flera kyrkor dit han ska resa och hålla gudstjänst, men församlingarna kan inte lita på att han kommer och vet aldrig när det kommer att hållas gudstjänst. Brevskrivarna förklarar att prästen inte förmår betjäna församlingen på grund av sjukdom och ”för sin högha ålder skull”. Själv vill han bara ha något uppehålle i sin livstid för att slippa ”gripa till käppen och särken”,⁴⁶ det vill säga ge sig ut och tigga.

Att försöka upprätthålla sitt ämbete ända till sin död var en nödvändighet för många präster, fastän det också kunde bli en tung börda. De hade i många fall ingen annan försörjningsväg att ta till. Prästjorden var ju inte deras och om de inte ägde egen jord på annat håll eller hade samlat på sig mycket lös egendom fanns det inget för dem att erbjuda som betalning till någon för mat och omvårdnad, så kallad sytning.

Ofta begärde en äldre präst att sonen eller svärsonen skulle få ta över hans pastorat.⁴⁷ Detta hade stöd i 1571 års svenska kyrkoordning, som fastslog att bara kompetensen fanns, så hade son eller måg företräde till tjänsten.⁴⁸ Många prästers söner blev präster och många prästdöttrar gifte sig med präster. Prästerna fick vanligen ett pastorat tilldelat sig och kunde därmed som sagt förflyttas till andra orter. Flytten måste ofta ha inneburit att de lämnade sina släktingar, sina föräldrar och andra, i stället för att som många bönder gjorde ta hand om dessa då de blev gamla. För att trygga sin försörjning när man blev gammal ville man därför att sonen eller svärsonen skulle ta över ämbetet och därmed också ansvaret för att försörja resten av familjen. På det viset kunde också prästens barn hålla sig inom samma stånd. Att byta stånd var en sorts klassresa som var svår att göra, för änkor såväl som för barn. Ofta tyckte också församlingarna att det var en god idé att dottern gifte sig med efterträdaren eller att sonen efterträdde fadern på sitt ämbete. På så sätt kunde man få en präst som lätt smälte in i församlingsgemenskapen, något man satte stor vikt vid.⁴⁹ Detta fungerade emellertid inte alltid om domkapitlet hellre såg till meriter och erfarenhet när de bestämde över tillsättningar av tjänster.⁵⁰ Här fanns alltså en viss motsättning mellan prästernas strävan att bevara hemmet och ämbetet inom familjen, i viss mån att göra det ärftligt, och domkapitlets kompetenskrav. Det är också en tydlig skillnad mellan bondeståndet och prästeståndet när det gäller hur man hanterade hög ålder och vård av gamla.

En prästhustru var en viktig förutsättning för att kunna upprätthålla prästämbetet. Hon skulle naturligtvis föregå med gott exempel och om hon inte uppförde sig i enlighet med normerna sågs detta som mycket allvarligt. Konsistoriet förde exempelvis en lång diskussion om pastor Israel Stecksenius hustru i Burträsk i Västerbotten, som

46 Ibid. A I: 1, protokoll 6/2 1661, pag. 12–13. Se även Bygdén 1923–26, 4, s. 283.

47 Se t.ex. ibid. A I: 2, 14/2 1694, pag. 125; 19/9 s.å., pag. 295; 3/1 1695, pag. 334; 11/9 s.å., pag. 447.

48 Malmstedt 2002, s. 83 ff.

49 Lindström 2003, s. 48 f., 102 ff.

50 Se t.ex. Härnösands domkapitels arkiv A I: 2, 29/9 1693, pag. 57, HLA.

påstods ha förolämpat komminister Stephanus Dalins hustru genom att kalla henne "lappkatta". Prästen förmanades då "att styra sin hustru, at hon ingen förargelse här effter måtte åstadkomma."⁵¹ Här är ett tydligt uttryck för genusordningen som skapade förväntningar på att mannen som överordnad sin hustru skulle styra henne. Rättsligt sett var mannen genom giftermålet kvinnans målsman, och sågs därför delvis som ansvarig för hennes handlingar. Inom prästens hushåll, liksom inom böndernas, fanns således en struktur som i viss mån gjorde hustrun underordnad mannen.

Bönder och jord

När det gäller böndernas egendom verkar det ha funnits en hel del likheter mellan Jämtland, efter att det blivit svenskt, och andra områden i norra Sverige, såsom Dalarna och Medelpad.⁵² Här tillämpades i stor utsträckning realarv, varvid man delade upp den ärvda jorden efter en avliden person på alla arvingarna (vanligtvis barnen), så att arvingarna fick äganderätt till var sin jordlott. I Jämtland hände det sällan att föräldrarna i förväg utsåg en enda arvinge – även om det förekom i enstaka fall.⁵³ Detta tyder på att föräldrarna inte ville favorisera ett barn framför andra, och att man såg det som barnens uppgift att reda ut egendomsförhållandena efter ens död. Maktordningar baserade på generation var således inte speciellt framträdande i arvsärenden. Ett undantag är naturligtvis den ovannämnda sytningen, då en äldre person fick mat och vård av en yngre, vanligtvis ett barn, i utbyte mot all egendom eller en större del än man vanligen skulle ha fått i arv.⁵⁴ Denna form av pensionering var ganska vanlig bland bönder i Jämtland och påverkade hur egendom ärvdes. Ville inte arvingarna, det vill säga vanligtvis barnen, ta hand om åldringen var denne fri att vända sig till någon annan. I sådana fall kunde egendom hamna hos andra än arvingarna.

Historikern Maria Sjöberg, som studerat Dalarna, framhåller att där behöll ofta arvingarna dispositionsrätten till sina respektive arvedelar.⁵⁵ I Jämtland var det däremot brukligt att syskon löste ut varandra efter att arvet fördelats. Detta kunde ske genom en överenskommelse som träffades ganska snart efter ett arvskifte, varvid de som avstod sina andelar fick ersättning i lös egendom eller annan jord. Det kunde också ske senare, i form av köp.⁵⁶

I Jämtland var det därför i jämförelse med Dalarna ofta färre ägare och också färre

51 Ibid. A I: 1, 19/2 1694, pag. 148–159. Se även Bygdén 1923–26, I, s. 177 f. och 187.

52 Se Andresen 2000, s. 36 om Jämtland; M. Sjöberg 2001b om Dalarna; M. T. Sjöberg 1996 om Medelpad.

53 Hansen 2006, s. 163 ff.

54 A.a., s. 201–208.

55 M. Sjöberg 2001b, s. 28–49.

56 Se t.ex. tingsprotokoll Sunne tingslag 12/10 1647, § 13 och Ovikens tingslag 28/6 1648, § 11. *JD* 4, s. 29, 74.

brukare per gård; många gånger var det bara fråga om en enda bonde som ägde och brukade jorden. Men det förekom även i Jämtland att den som tog över gården fick tillåtelse av de andra arvingarna att nyttja deras delar, varvid han eller hon övertog brukningsrätten, medan alla behöll sin äganderätt. I sådana fall, när endast bruket och inte ägandet samlades till en person, kunde emellertid problem uppstå senare. Det var vanligt att det först var när en delägare dog och dennes arvingar tog vid, som det kom krav på ersättning för en arvedel som någon annan brukat under lång tid. Det kunde ibland ha skett flera generationsskiften innan anspråken restes – något som stämmer väl överens med situationen i Dalarna.⁵⁷ Ett problem som då kunde uppkomma var om någon betraktade hela den brukade egendomen som sin och sålde den vidare till någon annan, trots att personen i fråga egentligen inte ägde alla delar av den. Severin Karlsson sålde sin jord till Gabriel Ersson, men det visade sig sedan att Björn Hemmingssons hustru ägde en del av jorden. Den ville Björn ha ersättning för när han upptäckte att den hade sålts.⁵⁸

Det norska systemet med *skyldie* verkar inte ha funnits i Jämtland. Detta innebar att den som upplät sin jord åt en annan att bruka fick en del av avkastningen.⁵⁹ Att systemet inte var vanligt märks till exempel vid många krav på arv, då någon kräver att få tillträda sin arvedel som någon annan brukat under lång tid, såsom exempelvis Kristin Persdotter som blivit änka och då kräver att få tillträda den systemdel som tillkommit henne genom arv i den jord som Anders Eskilsson brukar.⁶⁰ Inga krav reses på ersättning för att någon annan en lång tid brukat jorden. Som i exemplet ovan kunde en del anspråk ibland vara okända för brukaren, vilket visar att denne inte regelmässigt betalade något arrende för att få bruka jorden.

I egendomsärenden var det alltså en klar skillnad mellan prästståndet och bönderna i tillgång till egendom och möjligheterna att disponera den som man ville. Generationsordningen verkar däremot inte ha varit så stark, eftersom många uppgörelser kring egendom skedde inom samma generation, även om det ibland var generationsskiften som ledde till problemen. Den genusbaserade maktordningen var dock stark. Det var inte ovanligt att mannen representerade hushållet när det gällde att resa krav på sitt eget eller sin hustrus arv. Här fungerade således den genusordning som förespråkades i de formella normerna, där en man skulle "söka och svara" för sin hustru.⁶¹ Männen hade också enligt de formella normerna större tillgång till egendom. Enligt arvsordningen fick bröder ärva dubbelt så stor lott som sina systrar.⁶² Det fanns också regler om att den som ägde den största delen i en gård hade rätt att lösa ut andra ar-

57 M. Sjöberg 2001b, s. 148.

58 Hammerdals tingslag 29/11 1647, § 6. *JD* 4, s. 31.

59 Ågren 2002, s. 405.

60 Revsunds tingslag 14-15/4 1648, § 9. *JD* 4, s. 51.

61 *KrL*, Giftermålsbalken, kap. 6.

62 *KrL*, Ärvdabalken, kap. 1.

vingar och därmed få hela äganderätten till gården.⁶³ Detta gynnade naturligtvis män, men också dem som var ekonomiskt starkare än sina syskon och som därmed hade möjligheten att genomföra sådana affärer.

Eftersom det förekom många tvister om jord och man var noga med ägoförhållandena, så måste vi dra slutsatsen att jordägandet och brukandet av jorden stod centralt för bönderna. Detta utesluter naturligtvis inte att även andra näringar var viktiga, såsom jakt och fiske eller handel. Utgångspunkten för denna verksamhet – liksom för jordbruket – var emellertid gården och det hushåll där man ingick. Att ingå i en hushållsenhet var en förutsättning för att kunna bedriva annan verksamhet och vara en del i samhället. Vilka maktordningar som dominerade när det gällde hanteringen av andra resurser i hushållet, såsom lös egendom och arbetskraft, varierade mycket beroende på situationerna.

Makten att agera

Egendomsärenden var starkt manligt kodade. Vilken makt hade då kvinnor? För att få en aning om det måste man undersöka kvinnornas deltagande vid tingen, eftersom det var där många tvister löstes och avtal stadfästes. Flera undersökningar har visat att det på vissa håll var ganska vanligt att kvinnor framträdde vid tingen, både som käreande och svarande. Enligt lagen, såväl den norska som den svenska, skulle kvinnan företräddas av sin målsman.⁶⁴ Bara änkor förväntades föra sin egen talan. När kvinnor blev änkor rörde de sig närmare ett manligt genus och fick därmed större behörighet att agera. Historikern Marja Taussi Sjöberg har visat att i Njurunda tingslag i Medelpad under mitten av 1600-talet var omkring 8% av de aktiva deltagarna på tinget kvinnor.⁶⁵ Arne Jarrick och Johan Söderberg har visat att så många som 41% kvinnor agerade som svarande och 38% som käreande i Stockholm 1681.⁶⁶ Även i den norska staden Kristiania (Oslo) var andelen kvinnor som agerade vid tinget hög, cirka 30%. På landsbygden däremot, i Rogaland, var andelen betydligt mindre, omkring 5–10%.⁶⁷ Det verkar således ha funnits en tendens till att fler kvinnor agerade själva i städer än på landsbygden, både i Norge och i Sverige.

Hilde Sandvik har visat att kvinnor ofta bedrev handel, utan att hindras av restriktioner som stadgade att kvinnor inte fick ingå köp över en viss summa.⁶⁸ I Jämtland vid mitten av 1600-talet agerade 9% kvinnor aktivt vid tinget som käreande eller svarande

63 M. Sjöberg 2001b, s. 30 ff.; Hansen 2006, s. 167 f. Även i Norge fanns liknande förordningar. Sandvik 2005, s. 193 f.

64 *KrL*, Giftermålsbalken, kap. 6; *C4NL*, Gifftinge eller Arffue balcken, kap. 2.

65 M. T. Sjöberg 1996, s. 111. Se även Maria Sjöbergs (2001b, s. 75) resonemang kring detta.

66 Jarrick och Söderberg 1998, s. 28 f.

67 Sandvik 1991, s. 286 ff.

68 Sandvik 2005, s. 117 ff.

i egendomsärenden, vilket var den dominerande ärendetypen 1647–48.⁶⁹ På detta vis kan man säga att förhållandena i Jämtland förmodligen stämde väl överens med andra landsbygdsområden, där 5–9% av kvinnorna kunde förväntas agera aktivt vid tingen. Det tyder på att männen vanligen företrädde hushållet, men att det på inget sätt var omöjligt eller ifrågasattes om en kvinna agerade på egen hand. Även om de nämnda undersökningarna är gjorda på lite olika sätt, kan ändå trenden tyda på att det var just den fasta egendomen som var manligt kodad. På landsbygden hade hushållen mer fast egendom än i städerna och det är också där som männen agerar i större utsträckning.

En annan maktordning som de ovan nämnda undersökningarna kommer in på är position. Kvinnans position hade stor betydelse för hennes benägenhet att agera själv vid tingen i egendomsärenden. Änkor är relativt vanliga, gifta kvinnor förekommer flitigt, men ogifta kvinnor är mer ovanliga.⁷⁰ Detta berodde förmodligen på att en änka rent rättsligt hade en ställning som gjorde att hon måste ta hand om sina egna ärenden, eller få någon att hjälpa sig och företräda henne på tingen. Den gifta kvinnan hade, som tidigare diskuterats, en stark maktposition inom hushållet. Hon var också den som skulle företräda hushållet om mannen inte kunde göra det. De ogifta kvinnorna hade vanligtvis lite egendom och lite makt i samhället, varför det inte är underligt att de inte förekommer i så många olika typer av ärenden, med sedlighetsmålen som ett undantag. Ser man på Jämtland 1647–48 så var cirka 60% av de kvinnor som på egen hand sakförde egendomsärenden vid tingen änkor, medan cirka 12% var gifta.⁷¹ Medan kvinnorna i protokolken benämns som "änkan", "hustru", "jungfru" eller som någons dotter, är männens civilstånd svårare att komma åt, eftersom det vanligtvis inte nämns i protokolken. Därför har ingen undersökt position och aktivitet på tingen bland män.

Jämför man med Norge när det gäller egendomsrätten så blir det ganska tydligt att svensk lag tillämpades så fort området blivit svenskt 1645. Lagarna är ganska lika varandra, men det finns vissa skillnader.⁷² Enligt den norska lagen hade kvinnor och män lika stor giftorätt till gemensam egendom,⁷³ medan den svenska lagen gav kvinnor 1/3 och män 2/3 giftorätt – på landsbygden.⁷⁴ Den svenska stadslagen däremot stämmer bättre överens med den norska.⁷⁵ Detta innebar att om ena parten dog fick den överlevande parten hälften av den gemensamma egendomen enligt norsk lag och svensk stadslag, medan det enligt svensk landslag fördelade sig så att om mannen dog fick kvinnan 1/3

69 Hansen 2002.

70 Sandvik 2005; Hansen 2002; M. T. Sjöberg 1996, s. 116 ff.

71 *JD* 4. Se även Hansen 2002, s. 29. För övriga 28% anges i protokolken inte civilstånd förutom för ett fåtal ogifta.

72 Hansen 2003.

73 *C4NL*, Gifftinge eller Arffue Balcken, kap. 3. För en bra överblick över norsk lagstiftning, se Sandvik 2005.

74 *KrL*, Ärvdabalken, kap. 1.

75 *MES*.

av den gemensamma egendomen, och om kvinnan dog fick mannen 2/3.⁷⁶ Resten av egendomen gick till arvingarna. Genusmaktordningen som gjorde män överordnade verkar således på en formell nivå vara starkare på den svenska landsbygden än vare sig i svenska städer eller i Norge.

Ser man till den sociala ordningen på andra områden än när det gäller den fasta egendomen rådde en mer pragmatisk hållning. De generella mönstren var desamma i hela Sverige. Det var samma lagstiftning som gällde, både världslig och kyrklig, folk inordnade sig i hustavlans mönster i hela landet och det kom påbud från kung och kyrka om vissa nationella angelägenheter som spreds via prästerna.⁷⁷ I enlighet med hushållsordningen var tjänstefolk underordnade husbonde och matmor och enligt genusordningen var kvinnor underordnade män. Ibland fanns det emellertid anledning till att vara flexibel och bryta mot dessa formella normer. Vid ett tillfälle blev exempelvis en piga, Elin Danielsdotter, i Jämtland "tillförordnad matmor" för ett hushåll som förestods av den ogifte soldaten Gabriel Liljesvärd. Det blev då hon som skulle säga till drängen, dragonen Nils Svan, vad han skulle göra och fatta beslut om hushållets resurser. Detta blev problematiskt då drängen givit en man tillstånd att slå hö på gårdens mark, vilket pigan inte tillfrågats om.⁷⁸ Här kom olika maktordningar i viss konflikt med varandra. Pigan hade tilldelats en position inom hushållet som matmor: det står tydligt att hon "huushåldet var ombetrodd". Samtidigt hade hon en mer underordnad position i förhållande till husbonden än vad en matmor vanligtvis hade. Dessutom gjorde genusordningen att drängen, såsom man, hade en viss överordnad position. Vi har dessutom aspekten att den man som hade tjänst som dräng också var dragon, vilket gav en lite annan samhällsställning inom standet. Drängen accepterade helt tydligt inte hennes makt inom hushållet då han agerade i hemlighet och utan hennes medgivande. Tinget å andra sidan accepterade ordningen och menade att pigan var den som borde ha tillfrågats om höet.

Detta var ovanligt i Jämtland och verkar inte ha förekommit på andra ställen. Att sådant ändå förekom visar att det fanns en viss flexibilitet i förhållningssättet till vilka befogenheter och vilket handlingsutrymme man hade. En ogift kvinna fick här samma befogenheter som en matmor och ställdes därför i en position inom hushållet som var överordnad drängen. Eftersom det fanns olika sysslor som män och kvinnor hade kompetens att utföra inom ett agrarhushåll behövdes det både en man och en kvinna som tog hand om det, och var man ogift kunde det bli nödvändigt att överlåta vissa befogenheter till en piga. Resultatet blev dock att positionsordningen och genusordningen utmanades och inte följdes. Denna pragmatiska hållning fanns förmodligen

76 *KrL*, Giftermålsbalken, kap. 5.

77 Jfr exv. Lennartsson 1999 (om Växjö); Andersson 1998 (Närke); Cronberg 1997 (Skåne).

78 Tingsprotokoll Brunflo tingslag 13–17/11 1693, § 22. Gävleborgs läns renoverade domböcker nr 42, fol. 543r–v, Svea Hovrätts arkiv, RA.

även i andra delar av Sverige och Norge; man gjorde det man var tvungen till för att överleva. För att få vardagslivet att fungera krävdes ibland att man inte helt följde de ideal som presenterades genom formella normer, såsom lagar eller hustavlan.

Ett annat exempel där den pragmatiska hållningen kommer till synes är arbetet med djur. Exempelvis menar forskaren David Gaunt att det var otänkbart för en man att mjölka,⁷⁹ och historikern Andreas Marklund har visat att män inte ens borde vistas i fähuset.⁸⁰ Kor var en starkt laddad kvinnlig symbol. Hästen däremot var manlig och sköttes av mannen.⁸¹ Den var en symbol för mannens rörlighet utanför hemmet. När det gäller arbetet med djur fanns det alltså en genusordning. Tidigare forskning har betonat dessa kulturella symboler, korna och hästarna, som mycket starka. Det finns emellertid exempel på att man ibland hade en mer resultatnriktad hållning till dessa genuskoder. Britta Jonsdotter som var piga hade som arbetsuppgift att sköta om hästen⁸² och män kunde vistas i fähuset utan att det var något konstigt, då Nils Stensson i förbigående berättar att han träffat Jonas Apelman i fähuset.⁸³ En orsak till nödvändigheten av denna pragmatism i fördelningen av arbetsuppgifter kanske kan sökas i tillgången på arbetskraft. Det är tydligt att det ibland var svårt att få tag på drängar och pigor, 1647 förbjöds rent av pigor och drängar att flytta från området för att det var ont om arbetskraft.⁸⁴ Om det inte fanns tillräckligt med arbetskraft nödvändiggjorde detta naturligtvis en viss flexibilitet, medan man kan tänka sig att det i områden med större tillgång på arbetskraft var lättare att upprätthålla en genusuppdelning av gården.

Att kvinnor vid behov var flexibla i sitt arbete är väl dokumenterat i olika sammanhang, medan manligheten vanligtvis beskrivs som mer rigid.⁸⁵ Men även här styrde tillgången på arbetskraft över genuskodningen av arbetsuppgifter. Vid ett tillfälle anställde en grupp bönder en piga för en sommar, men hon lämnade sin tjänst två veckor tidigare än avtalat. Bönderna anställde då i stället en dräng för att ta över och slutföra arbetet.⁸⁶ Värderingen av arbetet var dock olika, eftersom det sedan uppstod tvist om drängens lön, som var högre än pigans. Denna mer diffusa könsfördelning av arbetet tycks ha bestått i Jämtland även längre fram i tiden. När landshövding Per Abraham Örnsköld vid mitten av 1700-talet försökte kartlägga sysslorna inom jord-

79 Gaunt 1996, s. 176.

80 Marklund 2004, s. 156.

81 Stadin 2004, s. 269.

82 Tingsprotokoll Brunflo tingslag 9–14/5 1694, § 7. Jämtlands domsagas häradsrätts arkiv A I: 15a, fol. 66r, ÖLA.

83 Offerdals tingslag 6–8/4 1693, § 12. Gävleborgs läns renoverade domböcker nr 42, fol. 327r–v, Svea Hovrätts arkiv, RA.

84 Landstingsprotokoll 21/6 1647, § 10. *JD* 4, s. 93.

85 Hansen 2006, s. 134 ff.

86 Tingsprotokoll Undersäkers tingslag 5–9 1694, § 8. Jämtlands domsagas häradsrätts arkiv A I: 15a, fol. 241v, ÖLA.

bruket framkom det av berättelserna att många sysslor kunde utföras av antingen män eller kvinnor, beroende på tillgången på arbetskraft, och att många sysslor som i södra Sverige var manligt kodade, såsom exempelvis tröskning, i Jämtland kunde vara en kvinnoyssla.⁸⁷

Kvinnor och män uppfostrades till att kunna olika saker. De hade olika kompetenser inom hushållet. Men eftersom de i hela sina liv arbetat nära varandra kunde de när det var nödvändigt och ingen annan arbetskraft fanns att tillgå hoppa in och göra det som behövdes för att få allt att fungera.

Avslutning

Jämtlands geografiska och politiska läge under 1600-talet påverkade i stor utsträckning innevånarnas liv. I trakten fanns en hel del soldater, krigshärjningar och förstörelse förekom och egendom konfiskerades. Genom räfstén 1613 och tillbakalämnandet av odelsjorden 1645 kom fokus för befolkningen i hög grad att ligga på egendomsärenden. Relationer mellan människor, skapade genom egendomsförhållanden, utreddes och omförhandlades.

Det är tydligt att det finns flera olika maktordningar som hade inflytande på olika områden av det sociala livet och de ekonomiska relationerna. Generation, genus, position och ståndstillhörighet är några av de maktordningar som starkt påverkade den sociala strukturen i Jämtland under 1600-talet. Hushållen var centrala och en del av det offentliga livet, eftersom så många olika aktiviteter tog plats där. Inom hushållet var positionen en mycket viktig maktordning, där det är tydligt att det var husbonden och matmodern tillsammans som hade de starkaste maktpositionerna. Det förefaller som om det funnits en hållning som fokuserade på att få saker gjorda och man kunde inte vara allt för noga med om det var en kvinna eller en man som utförde arbetet, varför genus inte var någon starkt framträdande maktordning när det gäller det arbete som utfördes. Generationsordningen var viktig när det gällde arv och i hög grad för präster och prästankor, för vilka det gällde att försöka trygga sin försörjning genom att föra över ämbetet till nästa generation. Stånd – om man var präst eller bonde – hade ju en avgörande betydelse för hur egendomsförhållandena såg ut.

En hel del frågor återstår dock att undersöka när det gäller de förutsättningar som skapades av det geografiska läget, såsom till exempel tillgången på arbetskraft och hur handeln organiserades på hushållsnivå. Vid räfstén 1613 är det tydligt att både mäns och kvinnors egendom drabbades, men ingen systematisk genomgång har gjorts. Det är också oklart vad prästerna tyckte om de olika pastoraten och de villkor som följde med prästrollen. Ytterligare en maktordning, som inte berörts i denna text, är etnicitet. Det förekommer sporadiska omnämnanden av samer i olika sammanhang, men detta

87 Gaunt 1996, s. 130 f.

är också något som vore värt att se närmare på. Det finns således fler frågor som väntar på svar när det gäller maktstrukturerna i Jämtland under 1600-talet.

REFERENSER

Otryckta källor

Härnösand: Landsarkivet (HLA)

Härnösands domkapitels arkiv, vol. A I: 1; A I: 2

Stockholm: Riksarkivet (RA)

Svea Hovrätts arkiv

Gävleborgs läns renoverade domböcker, nr 42

Östersund: Landsarkivet (ÖLA)

Jämtlands domsagas häradsrätts arkiv, vol. A I: 3; A I: 5; A I: 15a

Tryckta källor och litteratur

Andersson, Gudrun, 1998: *Tingets kvinnor och män. Genus som norm och strategi under 1600- och 1700-tal.* (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia historica Upsaliensia 187.) Uppsala.

Andresen, Espen, 2000: *Landskap og maktstat. Jemtland 1613–1645.* (Landsarkivet i Östersund. Forskningsrapport 4.) Östersund.

Bromé, Janrik, 1945: *Jämtlands och Härjedalens historia. 2. 1537–1645.* Stockholm.

Bull, Edv., 1927: *Jemtland og Norge.* Oslo.

Bygdén, Leonard, 1923–26: *Härnösands stifts herdaminne. Bidrag till kännedomen om prästerskap och kyrkliga förhållanden till tiden omkring Luleå stifts utbrytning. 1–4.* Uppsala–Stockholm.

C4NL = *Kong Christian den Fjerdes norske Lovbog af 1604.* Udg. af Fr. Hallager & Fr. Brandt. Christiania 1855.

Cronberg, Marie Lindstedt, 1997: *Synd och skam. Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680–1880.* Lund–Tyngelsjö.

Engman, Anna, 1997: *Forbondehandel i Jämtland.* C-uppsats i historia, Mitthögskolan, Östersund. Duplic.

Gaunt, David, 1996: *Familjeliv i Norden. 2 uppl.* Hedemora.

Hallan, Nils, 1966: *Jemter på Levangsmarknaden i 1680-årene.* (Skrifter utg. av Jämtlands läns biblioteks vänner 1.) Östersund.

Hansen, Anna, 2002: *Ting, lag och genus. En inledande undersökning av kvinnors och mäns makt och möjligheter vid tinget i Jämtland 1647–48.* Avhandlingsavsnitt, Historiska institutionen, Uppsala universitet. Duplic.

— 2003: *Det jämtländska statsbyttets betydelse för mäns och kvinnors egendom. Hans och hennes. Genus och egendom i Sverige från vikingatid till nutid.* Red.: M. Ågren. (Opuscula historica Upsaliensia 30.) Uppsala, s. 113–137.

- 2006: *Ordnade hushåll. Genus och kontroll i Jämtland under 1600-talet.* (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia historica Upsaliensia 224.) Uppsala.
- Jacobsson, Hans, 1991: *Jämtlands försvenskning. De härskande samhällsgrupperna (den svenska överklassen) i Jämtland under svensktidens första hundra år. En socialhistorisk studie.* (Landsarkivet i Östersund. Forskningsrapport 1.) Östersund.
- Jarrick, Arne & Söderberg, Johan, 1998: *Odygd och vanära. Folk och brott i gamla Stockholm.* Stockholm.
- JD = *Jämtlands domböcker och landstingsprotokoll.* 1–4. (Skrifter utg. av Jämtlands läns fornskriftsällskap 3–5, 12.) Östersund 1933–89.
- KrL = *Codex iuris communis Sueciae Christophorianus/Konung Christoffers landslag,* utg. af C. J. Schlyter. (Corpus iuris sueo-gotorum antiqui/Samling af Sveriges gamla lagar 12.) Lund 1869.
- Lennartsson, Malin, 1999: *I säng och säte. Relationer mellan kvinnor och män i 1600-talets Småland* (Bibliotheca historica Lundensis 92) Lund.
- Lindström, Peter, 2003: *Prästval och politisk kultur 1650–1800.* (Skrifter från Institutionen för historiska studier 4.) Umeå.
- Lykke, Nina, 2003: Intersektionalitet – ett användbart begrepp för genusforskningen? *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 24, h. 1: 47–57.
- Malmstedt, Göran, 2002: *Bondetro och kyrkoro. Religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige.* Lund.
- Marklund, Andreas, 2004: *I hans hus. Svensk manlighet i historisk belysning.* Umeå.
- MESl = *Codex iuris urbi Magnaeus/Konung Magnus Erikssons stadslag,* utg. af C. J. Schlyter. (Corpus iuris sueo-gotorum antiqui/Samling af Sveriges gamla lagar 11.) Lund 1865.
- Norrman, Ragnar, 1993: *Konserverade änkor och kvinnor på undantag. Prästänkornas villkor i Uppsala stift 1720–1920. Från änkehjälp till familjepension.* (Uppsala stifts herdaminne. Ser. 1. Urkunder och bearbetningar 2.) Uppsala.
- Odén, Birgitta, 1991: Relationer mellan generationerna. Rättsläget 1300–1900. *Maktpolitik och husfrid. Studier i internationell och svensk historia tillägnade Göran Rystad.* Red.: B. Ankarloo et al. Lund, s. 85–116.
- Räfsten med jämtarna 1613. *Rannsakningsprotokollen efter Baltzarfejden.* Utg. av Hasse Petrini. (Skrifter utg. av Jämtlands läns fornskriftsällskap 11.) Östersund 1959.
- Salvesen, Helge, 1979: *Jord i Jemtland. Bosetningshistoriske og økonomiske studier i grenseland ca. 1200–1650.* (Det nordiske ødegårdsprosjekt. Publikasjon 5.) Östersund.
- Sandvik, Hilde, 1991: Kvinners rettslige handleevne. Tingbøker som kilde til forholdet mellom kjønnene. *Historisk tidsskrift* (Oslo) 70: 282–292.

- 2005: Decision-making on marital property in Norway 1500–1800. *The marital economy in Scandinavia and Britain 1400–1900*. Ed. by M. Ågren & A. L. Erickson. (Women and gender in the early modern world.) Aldershot, England, s. 111–126.
- Sjöberg, Maria, 1996: Hade jorden ett kön? Något om genuskonstruktionen i det tidigmoderna Sverige. *Historisk tidskrift* (Stockholm) 116: 362–396.
- 2001a: Släkt, kön och egendom. Kring det äldre samhällets egendomsrättsliga villkor. *Kvinnor och jord. Arbete och ägande från medeltid till nutid*. Red.: B. Liljewall, K. Niskanen & M. Sjöberg. (Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 15.) Stockholm, s. 112–130.
- 2001b: *Kvinnors jord, manlig rätt. Äktenskap, egendom och makt i äldre tid*. Hedemora.
- Sjöberg, Marja Taussi, 1996: *Rätten och kvinnorna. Från släktmakt till statsmakt i Sverige på 1500- och 1600-talen*. Stockholm.
- Sogner, Sølvi & Sandvik, Hilde, 1989: Ulik i lov og lære, lik i virke og verd? Kvinner i norsk økonomi i by og på land ca. 1500–1800. *Historisk tidsskrift* (Oslo) 68: 434–462.
- Stadin, Kekke, 2004: *Stånd och genus i stormaktstidens Sverige*. Lund.
- Wikström, Sven, 1934: Jämtlandshandel under 1500- och 1600-talen fram till freden i Brömsebro 1645. *Fornvårdaren* 5, h. 2: 155–182.
- Ågren, Maria, 1997: *Att hävda sin rätt. Synen på jordägandet i 1600-talets Sverige, speglad i institutet urminnes hävd*. (Rättshistoriskt bibliotek 57.) Stockholm.
- 2002: Det norske skyldeie – ett fruktbart begrepp? *Historisk tidsskrift* (København) 102: 403–413.

Jordmarknaderna i Jämtland/Härjedalen och Finnveden 1300–1500

Bönder och frälse i komparation

Gabriela Bjarne Larsson

Inledning

Flera undersökningar genomförda på västeuropeiskt område under senare år har visat att de som sålde och köpte jord under medeltiden ofta kände varandra. Man sålde då inte till någon främmande som betalade ett marknadspris utan till någon bekant eller till en släkting som betalade det överenskomna priset. Parterna stod i någon form av beroendeställning till varandra.¹ Den som köpte hade ofta högre rang än den som sålde och den som sålde gjorde det ofta av tvingande skäl.² Förutsättningarna för jordmarknader i modern mening var alltså ringa. En marknadsekonomi karakteriseras ju av att både varucirkulationen och prissättningen är fri och att parterna inte är särskilt bundna till varandra av beroende eller släktskap.

Vem som helst kunde inte köpa en jordegendom, eftersom det förelåg förköpsrättighet för vissa. I Norden kallades denna rättighet för bördsrätt. Även andra förvärvsformer än köp påverkades mer eller mindre av denna rättighet. Bördsrätten påverkade visserligen inte byten, men de begränsades av att parterna måste byta jord av samma jordnatur. Vid återlösen av en pantsatt egendom kunde bördsrätten träda i kraft och vid gåvor aktualiserades arvsrätten på så sätt att donatorn inte fick ge mer än en viss andel av sin egendom. Överskreds denna andel behövdes tillstånd från de arvsberättigade.³

Beroenderelationen mellan köpare och säljare kunde variera. Ju starkare beroenderelationen var, desto mer liknade transaktionen en gåvoekonomisk transaktion. Ju jämlikare och friare parterna var i förhållande till varandra desto mer fick transaktio-

1 Dyer 2005, s. 68 f. m. ref.; Schofield 2005, s. 257; Müller 2005, s. 305, 308 ff.; Page 2005, s. 317, 329.

2 Feller 2005, s. 22 f.; Menant 2005, s. 211; Page 2005, s. 328; Figueras 2005, s. 537; Wickham 2005, s. 640.

3 Larsson 2010, kap. 3, 4 och 6.

nen karaktären av en marknadsekonomisk uppgörelse. En förutsättning för att någon form av marknadsrelation kunde uppstå var dock, enligt socialantropologen Florence Weber, att överföringen skedde offentligt och att jorden värderades av utomstående parter (en legitimerande institution).⁴

Att egendomen värderades av utomstående parter var en början till en fri prissättning. I både de svenska och norska landslagarna från medeltiden betonas att egendomen ska värderas av oberoende män och inte av parterna själva.⁵ Den engelske medeltidshistorikern Phillipp R. Schofield har funnit ett samband mellan köp av släkting och brist på värdering av egendomen och drar slutsatsen att försäljningar till personer som inte är släkt främjar marknadsrelationer.⁶

Hur såg då de medeltida jordmarknaderna ut i Skandinavien? Vilka drag pekar fram mot den moderna definitionen och vilka drag från dess motsats bytesekonomin dröjer sig kvar här? I denna artikel har jag valt att undersöka försäljningar och köp under perioden 1300–1500 i två områden, det ena dominerat av självägande bönder, det andra frälse dominerat: Jämtland/Härjedalen respektive Finnveden.

I Jämtland och Härjedalen, som tillhörde Norge under medeltiden, ägdes nästan all jord av självägande bönder. Från dessa landskap – och då i synnerhet Jämtland – har ett rikt diplommaterial bevarats som belyser dessa bönders fastighetsaffärer. I Finnveden i Småland, som tillhörde Sverige, ägdes ungefär hälften av all jord av frälset, varvid jorden brukades av landbor. Här fanns, enligt Curt Härenstam, åtminstone 90 sätessgårdar under medeltiden. På många av dessa satt lågfrälse personer, enklare frälsemän som just höjt sig över den självägande bonden genom sin rustning.⁷ Här fanns dock även jordägare tillhörande högfrälset. Den andra hälften av jorden i Finnveden ägdes i stor utsträckning av självägande skattebönder. De bevarade diplom som rör egendomstransaktioner i Finnveden handlar dock nästan uteslutande om frälsets fastighetsaffärer. De få bevarade brev som rör bönders transaktioner har inte medtagits i denna undersökning.

För att komma fram till graden av beroenderelationer och graden av självständiga, fria marknadsrelationer mellan parterna i en försäljning har jag studerat uttalanden i breven om släktskap mellan parterna, studerat hur och när jordar värderats i penningräkneenheter och i vilka sammanhang de inte värderats i sådana, studerat hur priset på jorden uttryckts, det vill säga monetärt eller icke-monetärt, uttryckt med värdemätare eller utan, samt studerat hur betalningen skett – i de fall när något sägs om detta. Jag har också, till skillnad från forskarna på kontinenten, studerat om dessa relationer såg olika ut beroende på om initiativtagaren till transaktionen var en enskild man, en en-

4 Weber 2005, s. 36–41; Feller et al. 2005, s. 134 f.

5 MEL Jordabalken III; MLL VI, kap. 4, 5 och särskilt kap. 8.

6 Schofield 2003, s. 55 och där anförd litteratur.

7 Härenstam 1946, s. 279 ff.

skild kvinna, makarna tillsammans eller flera arvingar tillsammans och om det spelade någon roll att initiativtagarna tillhörde de självägande bönderna (Jämtland/Härjedalen) eller frälset (Finnveden).

En annan fråga som jag tar upp här är huruvida andelen kvinnor som sålde fast egendom ökade. Forskning om senare århundraden visar att kvinnor mycket oftare förekom som säljare än som köpare. Maria Sjöberg, som undersökt perioden 1545–1617 i Dalarna, kommer fram till att kvinnor sålde i 15% av fallen i början på undersökningsperioden, i 27% av fallen i slutet av perioden. Som köpare förekom de däremot sällan: de utgjorde 9% 1591–1603 men sjönk till 4% 1604–17.⁸ Den norska landslagen fastställer att en kvinna inte får köpa för mer än ett visst värde. Värdet skiftar beroende på vilken social ställning kvinnan har.⁹ Sjöberg studerar ju bönder, vilket gör att jag främst bör jämföra hennes resultat med resultaten för Jämtland/Härjedalen. Handlade jämtländska kvinnor på liknande sätt eller bromsade de norska lagbestämmelserna kvinnornas agerande? Hur såg det ut i Finnveden? I de fall då kvinnor sålde, sålde de sin egen eller barnens egendom?

De dokumenterade köpen av fast egendom

Det äldsta bevarade brevet gällande ett köp av fast egendom i Jämtland/Härjedalen daterar sig från 1347, medan det äldsta från Finnveden är från 1254.¹⁰ I appendixet nedan har jag sammanställt i princip alla kända brev om köp av fast egendom i Jämtland/Härjedalen fram till 1509 och om frälsets köp av fast egendom i Finnveden från perioden 1300–1499.¹¹ I bägge dessa brevggrupper är köpebrev vanligast, det vill säga brev där utfärdaren är den säljande parten och mottagaren av brevet den köpande parten. I mitt undersökningsmaterial från Jämtland/Härjedalen ingår dock även en del vittnesbrev eller intyg om försäljningar samt stadfästelsebrev på tidigare genomförda försäljningar – dock inte alla sådana som finns.¹² I det svenska materialet från Finnveden ingår också fastebrev. De flesta försäljningar/köp som dokumenterats genom

8 Sjöberg 2001, s. 110 f.

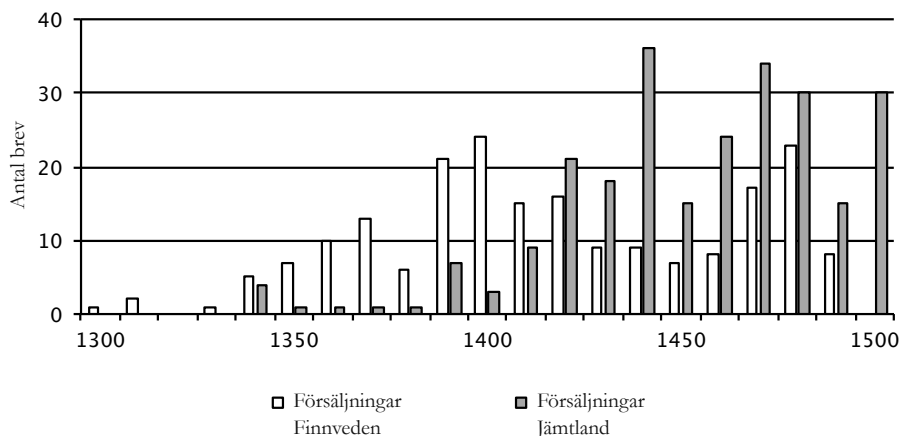
9 MLL VIII 21, § 2.

10 JHD I 63–64; DS 416 (= Gejrot 1994, nr 32). För Jämtlands del får vi veta att en egendom sålts i ett brev från 1300 (JHD I 14; om dateringen, se JHD Suppl., s. 87 anm. I 14), men brevet är inte ett köpebrev.

11 Materialet från Jämtland och Härjedalen är publicerat i JHD I–II och JHD Suppl., medan frälsematerialet från Finnveden till stor del är opublicerat. Såväl brevtexter kända i sin helhet (i original eller i avskrift) som brev kända genom kortfattade notiser har medtagits. – I materialet från Finnveden ingår inte brev där Nydala kloster står som säljare. I materialet från Jämtland/Härjedalen ingår även några brev rörande köp av jord utanför Jämtland/Härjedalen, i vilka personer från dessa landskap varit inblandade.

12 JHD I 63, 69, 71, 104. Intyg om försäljningar i Finnveden: DS 2315, 5814. Om vittnesbrevet som brevtyp, se Hagland 2005, s. 18 ff.; Larsson 2010, s. 67 ff.

FIGUR 1. *Brev om köp av fast egendom per decennium i Finnveden 1300–1499 och i Jämtland/Härjedalen 1300–1509*

Källa: Appendix.

dessas brev rör jord, men även andra typer av fast egendom, såsom kvarnstillen och fiskevatten, berörs ibland.

Totalt rör det sig om 252 jämtländska eller härjedalska brev om köp (varav endast 23 härjedalska) och 203 brev om frälsets köp i Finnveden. Av figur 1, som visar fördelningen av dessa brev över tid, framgår att skriftbruket blev utbrett jämförelsevis sent i Jämtland och Härjedalen. I Finnvedenmaterialet ingår 66 brev från hela 1300-talet, medan materialet från Jämtland/Härjedalen bara består av 16 brev från samma århundrade (varav två från Härjedalen), inget av dem äldre än 1347. Självklart har många brev försvunnit genom tiderna, men det står ändå klart att frälset i Finnveden tidigare började dokumentera köp än bönderna generellt i Jämtland/Härjedalen.

I jämförelse med andra laga fång var köp klart vanligast i det totala bevarade brev-materialet från Jämtland/Härjedalen, men endast obetydligt vanligare än gåvor i brev-materialet från Finnveden, se tabell 1. Vad döljer sig bakom denna jämförelsevis höga andel köp i materialet från Jämtland och Härjedalen? En förklaring skulle kunna vara att man under detta tidiga skede i området sällan skriftfäste andra former än just försäljningar/köp. Jag drar alltså inte slutsatsen att andra transaktionsformer var ovanliga, endast att de inte syns i materialet. De har förmodligen skett muntligen.

Den norska landslagen har flera formaliserade ritualer för hur pantsättningar skulle gå till och hur man skulle gå till väga när det var dags att återlösa dem. Vid dessa transaktionstyper använde man sig enligt norsk lag av muntliga vittnen och landslagen förordade inte skriftfästning. Däremot påbjöd den norska landslagen skriftfästning av

TABELL 1. *Fördelningen av brev om förvärv av egendom på olika laga fång i Jämtland/Härjedalen 1300–1509 och i Finnveden 1300–1499*

	Jämtland/ Härjedalen	Finnveden
Gåva	15 %	33 %
Byte	6 %	15 %
Köp	73 %	35 %
Pant	6 %	17 %
Totalt	100 %	100 %

Källa: Larsson 2010, kap. 2.

köp och av gåvor (giftermålsavtal).¹³ En ytterligare förklaring till varför brev om panter inte finns med i så stor utsträckning som man kanske kunde förvänta sig är det faktum att pantbrev ofta förstördes när man löste tillbaka dem. De pantbrev som finns kvar tyder alltså på att panten aldrig återlöstes. I sådant fall hamnade den pantsatta egendomen i långgivarens händer och blev ett förvärv. Detta hände tydligen oftare bland frälset i Finnveden än i Jämtland/Härjedalen, om man får tro det bevarade materialet.

Som framgår av tabell 1 är den näst vanligaste jordtransaktionsformen i materialet från Jämtland/Härjedalen gåvorna. De gåvor som finns registrerade i detta material är kronans gåvor av egendomar till enskilda mot skatt, enskildas gåvor i samband med sytningsavtal och några personers gåvor till kyrkliga institutioner. Det fanns alltså ett behov hos den som mottagit en gåva av att få intygat att han ägde den, på samma sätt som den som köpte en egendom ville ha skriftligt på denna övergång. Lagstiftning allena svarar inte på frågan varför vissa transaktionsformer nedtecknades i skrift utan skriftfästningen motsvarade också ett behov. Vid klander kunde man använda sig av brevet som bevis på sitt innehav.

Materialet från Finnveden bekräftar också att det var viktigare att i skrift dokumentera transaktioner av egendom som permanent gick från en släkt till en annan. I det materialet är andelen gåvobrev nästan lika stor som andelen brev om köp. Under undersökningsperioden försvann egendom från det världsliga frälset till sockenkyrkor och kloster, framförallt i form av själågåvor. Dessa institutioner var måna om att kunna bevisa sitt egendomsinnehav och bevarandegraden är hög för sådant som de förvarade. Detta är naturligtvis också en förklaring till varför det finns så många gåvobrev bevarade från Finnveden.

¹³ MLL VIII 10–11, 20.

Värderingen

Tittar vi på det totala antalet brev om köp i mitt material från Jämtland/Härjedalen (252 brev, varav 23 från Härjedalen) upptäcker vi att i nästan hälften av fallen (119) är värdeenheten för det sålda jämtska mark. I ett par fall är den härdalska mark. I 66 andra fall i mitt jämtländska och härjedalska material är värdeenheten svenska mark eller bara mark.¹⁴ I flera fall värderas det som säljs av de självägande bönderna inte i pengar utan i tyger, kor, koppar, silverskedar eller liknande.¹⁵ I vissa fall nämns i breven inga siffror eller värden alls, utan säljaren säger sig vara nöjd med betalningen eller att han har uppburit köpesumman eller "iordaværdet", "helan och halvan", utan att den specificeras.¹⁶ Vi har också exempel på att parterna själva kommit överens om värdet ("føre swa mykit wærdh, som oss assamde");¹⁷ dessa försäljningar/köp kan därmed inte sägas uppfylla kriteriet på en marknadsrelation.

Totalt anges en monetär värdeenhets i 73% av breven som ingår i mitt material från Jämtland/Härjedalen. Detta får betraktas som en stor andel, låt vara att varken den jämtska eller härdalska marken existerade som faktiska mynt. En viss stigning över tid kan skönjas. På 1300-talet uttrycktes endast hälften av breven om köp i Jämtland/Härjedalen monetärt, en andel som sedan ökade under 1400-talet.

Hos frälset i Finnveden ser bilden av värderingen delvis annorlunda ut. Av de 66 brev om köp som finns bevarade från 1300-talet har hälften prisuppgifter om de försålda objekten i monetära termer, således lika ofta som i Jämtland/Härjedalen under samma århundrade. Skillnaden är att värderingen i Finnveden hela tiden görs i svenska mark. Vid ytterligare två försäljningar under 1300-talet värderades objekten i mark silver.¹⁸ I den andra hälften av 1300-talsbrev från Finnveden anges ingen värdering i penningräkneenheter. Senare, under 1430-talet, skedde en märkbar förändring, då objekten började värderas i andra mark än svenska. Under 1400-talets andra hälft värderades således en egendom i Finnvedenmaterialet lika ofta i svenska mark som i utländska räkneneenheter. Totalt sett värderades under 1400-talet två tredjedelar av de försålda objekten i breven från Finnveden i penningvärden, medan den sista tredjedelen inte värderades alls.

Vi kan jämföra dessa resultat med vad Gramain, Feller och Weber fått fram i sina

¹⁴ Jfr Ahnlund 1948, s. 483 f.

¹⁵ T.ex. *JHD* I 271; II 106, 114, 145, 193, 256.

¹⁶ T.ex. *JHD* I 150, 156, 161, 248; II 118.

¹⁷ *JHD* II 14.

¹⁸ För liknande resultat angående transaktioner uttryckta i svenska mark i förhållande till antalet transaktioner uttryckta på annat sätt än i mark penningar, se Franzén 2006, tabell 6:1, s. 169 och tabell 10:6 s. 299.

undersökningar, nämligen att 77% av de försålda objekten värderades, och detta redan på 900-talet i deras mest utvecklade område.¹⁹

Betalningen

Jag har gjort tolkningen att köparna erlagt betalningen i mynt när det i breven uttrycks att de betalat med penningar. I Finnveden uppgavs fler olika värdeenheter än i Jämtland under 1400-talet: svenska mark,²⁰ gutniska eller lybska mark,²¹ mark silver, danska hvid,²² engelska nobler,²³ rhenska gyllen²⁴ eller en kombination av dessa. Vissa av dessa är bara räkneenheter i likhet med jämtska och härdalska mark, andra fanns som präglade mynt. Ibland uppgavs en kombination av pengar och varor: 100 rhenska gyllen plus kläde eller 100 svenska mark plus kläde.²⁵

Frälset i Finnveden började tidigt använda pengar som betalningsmedel i stället för varor. Redan 1312 påpekas i ett brev att betalningen skett i reda pengar, vilket betydde att köparen betalat i pengar och inte i andra värden som kor eller kläde.²⁶ Det förekom dock att säljobjektets värde angavs i en penningenheter men betalades i värdören, det vill säga varor accepterade och godkända som betalningsmedel.²⁷

För Jämtlands och Härjedalens del, där väldigt mycket värderades i jämtska mark och något också i härdalska mark, ser det ut som att man mera sällan betalade med pengar. Vi har flera exempel på att det i texten finns en värdering i jämtska mark men att man betalat med varor.²⁸ Även sådant värderat i svenska mark har betalats med varor, eller med en kombination av varor och reda pengar.²⁹ I ett och samma brev kan

19 Feller et al. 2005, s. 73 not 1, 77 ff.

20 Mark började inte myntas förrän 1535. Tidigare fanns bara penningar. N. L. Rasmusson i *KL*, art. Mark D, Penning.

21 Den gutniska motsvarar 1/4 svensk mark. Rasmusson i *KL*, art. Mark gutnisk. Gutniska: RAP 16/12 1442, 4/6 1451, 9/6 1460, 19/6 1460, 25/7 1481, 16/1 1485; RApp I 8/2 1474, RApp II 22/9 1475 (i vid. avskr.); lybska: RAP 6/2 1474, 19/5 1483, 12/3 1486.

22 Den danska hviden motsvarade 3 svenska penningar. Rasmusson i *KL*, art. Mark danska.

23 Ett guldmynt som började präglas i England 1344. Rasmusson i *KL*, art. Nobel. RAP 5/8 1433, 16/12 1442.

24 D.v.s. mynt av guld eller silver. Rasmusson i *KL*, art. Gyllen. RAP 26/3 1466, 16/4 1476, 13/1 1482, 4/10 1483, u.d. 1487.

25 RAP 26/3 1466, 15/11 1394.

26 *DS* 1845.

27 *DS* 7904, X 89; RAP 2/7 1440.

28 *JHD* I 192 (80 j.m. i gjorda kopparkittlar, grytor, kopparkannor och något i mässingskittlar, allt vägt i pundatal); II 250 (11 j.m. i silver och koppar), 257 (14 ½ j.m. i silver, koppar, sängkläde); *JHD* Suppl., nr 1483: A (10 j.m. i silver, koppar, järn).

29 *JHD* II 51, 280 (30 sv.m. i silver, koppar "ok i redepeningha").

också egendomen värderas både i jämtska och i svenska mark som vid betalningen utgjordes enbart av skiftande varor.³⁰

Jämför vi detta med de resultat västeuropeiska forskare fått kunde de konstatera att 38% av de värderade försäljningarna betalades med mynt medan 62% betalades in natura.³¹

Uppenbart är att i mina områden har man inte alltid betalat hela köpesumman på en gång. I sådana fall har de brev som finns bevarade idag från Jämtland/Härjedalen utfärdats efter att slutbetalningen skett. Ett exempel är när två bröder i Jämtland sålde jord, uppbar en fjärdedel av köpesumman och sedan dog. Deras mor Elin fullföljde försäljningen 1426 och hennes svåger (som var hennes ”rätta ombud”) mottog de resterande tre fjärdedeln av penningssumman å hennes vägnar ”aff fornæmda anunde swa at mik wæl athnøgher oc thy skil iac thet gozet mioasio vndan opnæmda eline oc hennar arfuom oc vnder anundh oc hans arfua, til æwerdelica ægho”.³² Ett annat exempel är det där Jon sålt till Olav och till slut har Olav ”nv loketh thet aterstodh af iordauærdet til fullo nøie”.³³ I ett brev står det uttryckligen att det tagit ett år innan betalningen var genomförd.³⁴ Den norska landslagen har flera kapitel om återbetalning av skuld och hur man bör gå tillväga för att få summan. I främsta rummet ska man som bevis använda sig av vittnena till transaktionen (och inte som i Sverige av sitt brev).³⁵

För Finnvedens del finns det kvittan på delbetalningar bara från 1300-talets första hälft (med ett undantag), vilket kan tolkas som att man efter det har erlagt hela köpesumman vid samma tillfälle (eller att brevet inte heller i Finnveden upprättades innan hela summan erlagts).³⁶

Sammanfattningsvis kan man säga att frälset i Finnveden mycket oftare än jämtarna och härjedalingarna i gemen betalade sina fastighetsköp med reda pengar och inte med varor och att man förmodligen redan i mitten på 1300-talet betalade hela penningssumman vid ett och samma tillfälle. Efter omkring 1450 betalade man också sina köp med utländska pengar. Monetariseringen hade alltså hunnit längre inom frälset i Finnveden. De självägande bönderna i Jämtland och Härjedalen betalade sina köp antingen med varor, med den svenska penningen eller med en opreciserad penningmark. Långt fram i tiden finns det exempel på att dessa bönder hade svårt att betala hela köpesumman vid ett och samma tillfälle. Kan detta ha berott på att det oftare var en närstående som köpte och som därför många gånger inte hade så mycket att betala med?

30 *JHD* II 145.

31 Feller et al. 2005, s. 78.

32 *JHD* I 184.

33 *JHD* I 248. Fler exempel: *JHD* I 181, 239, 240, 285, 295.

34 *JHD* I 192.

35 *MLL* VIII 2–6.

36 Undantag: kvitto på betalning i en försäljning mellan Kristina Bengtsdotter och drottning Filippa *DS* 2007, 2026, 3554; Kristina: *RAp* 18/5 1424.

Köparna

Den svenska landslagen och den norska stipulerade bördsrättigheter delvis på olika sätt. Enligt svensk lag skulle upplåtarens jord på fädernet erbjudas fädernesidan av släkten och upplåtarens jord på modernet modernesidan.³⁷ Om alltså ett hushåll sålde hustruns egendom som kom från hennes mor, var det hennes släktingar som hade möjlighet att köpa med företrädesrätt framför andra. Var det makens mors egendom som skulle säljas, erbjöds hans mors släkt att köpa. Att erbjuda rätten att köpa jord på modernet till modernesläkten och jord på fädernet till fädernesläkten var en princip som efterföljdes även i Jämtland.³⁸ Men enligt den norska landslagen gynnades konsekvent fler manliga släktingar på moderne- respektive fädernesidan innan kvinnornas bördsrätt inom släkterna trädde i kraft.³⁹ Detta fick konsekvenser för kvinnornas möjligheter att köpa egendom självständigt eller genom sina män. I Finnveden hade endast bror företräde framför syster, medan det enligt norsk lag (sett ur kvinnans perspektiv) inte bara var brodern utan brorson, far och farbror som hade företräde framför syster. Det återstår att klarlägga huruvida situationen var så som norska lagen stipulerade även i Jämtland.

I 80 av mina 252 brev från Jämtland/Härjedalen är ett eller flera syskon eller en systers make köpare. Släktskapet anges klart och tydligt i dessa brev. Det är bror som säljer till bror eller till flera bröder,⁴⁰ det är makar eller maken som säljer hustruns egendom till hennes bror eller bröder och det är ibland en syster som i eget namn säljer till bröder,⁴¹ eller så är det flera bröder som säljer till en eller flera bröder och slutligen är det syskon som säljer till bror, morbror eller farbror.⁴² Vad som här blir tydligt är att det alltid var en mans bördsrätt som kom i första rummet och därför blev det oftast en eller flera manliga släktingar som köpte. Denne manlige släkting var i Jämtland/Härjedalen oftast en bror, ibland flera bröder ihop.

Detta kan jämföras med vad den engelske historikern Page konstaterat för bönder i södra England 1269–1349. Där gick de flesta överföringarna till söner, i andra hand till änkor och i tredje hand till döttrar.⁴³ Å andra sidan visar Schofield för östra Englands del att försäljningar mellan bröder ökade i kristider. Han finner att antalet försälj-

37 MEL, Jordabalken 2.

38 JHD II 15, 36, 82, 263. Tackar Olof Holm för exemplen.

39 MLL V 7; VI 1.

40 JHD I 128, 165, 200, 205, 224, 253; II 2, 11, 18, 42, 56, 61, 100, 108, 140, 179, 191, 257, 293, 296, 323; JHD Suppl., nr 1473:A.

41 JHD I 137, 141, 202, 147; II 82, 107, 120, 213; kvinnans egna: JHD II 147, 168, 208, 267, 319, 231, 329.

42 JHD II 36, 98, 136, 145, 263, 318.

43 Page 2005, s. 323 f.

ningar mellan bröder gick om antalet försäljningar mellan far och son under den stora svälten 1310–1319.⁴⁴

Att män via sina hustrur köpt jord av hustruns släktingar tycks ha varit ovanligt i Jämtland. Däremot förekom det ganska ofta i Finnveden att maken köpte egendom som hustrun hade bölds rätt till. Som en möjlig förklaring till att det i sådana fall ofta inte i stället var en bror till säljaren som stod som köpare, kunde man kanske tänka sig att bröder bland frälset i Finnveden inte var lika intresserade av att köpa mera jord än vad de redan hade fått i arv.

Vid sidan av köp mellan nära släktingar var det också vanligt förekommande med köp där köparen inte var nära släkt med säljaren eller säljarna, eller inte släkt alls. Detta gäller såväl i Jämtland/Härjedalen som bland frälset i Finnveden. I sådana fall, när köparen var en oskyld eller en person som inte var närmast i böldsordning att köpa, krävdes enligt norsk och svensk lagstiftning samtycke från dem som var nära släkt. Formuleringar om att sådant samtycke givits är ganska vanliga i breven: det rör sig då ofta om säljarens barn eller syskon. Om det var en dotter eller en syster som var nära böldsberättigad gavs samtycket ofta av deras makar.⁴⁵ I de fall där en far bad sin son eller sin dotters man om samtycke sålde han egendom som sonen respektive dottern var arvsberättigade till, exempelvis via sin levande eller döda mors eller farmors arv eller kommande arv.⁴⁶

Av tabell 2 framgår att andelen köpare som var män totalt sett uppgick till 86,5% i materialet från Jämtland/Härjedalen och 88,5% i materialet från Finnveden. Kvinnliga köpare var med andra ord något mindre vanliga i Finnveden än i Jämtland/Härjedalen. De få kvinnor som köpte i Jämtland/Härjedalen har nog tillhört en elit i lokalsamhället. Något fler makar köpte tillsammans i Jämtland än i Finnveden.

Den stora skillnaden mellan de båda områdena ligger emellertid i kategorin ”Flera arvingar” i tabell 2. 10% av köpen i Jämtland genomfördes av flera arvingar som gått ihop för att köpa. Dessa arvingar var oftast bröder.⁴⁷ Men de kunde också bestå av andra konstellationer av män.⁴⁸ Här fanns inga systrar med och köpte – de fanns bara med när bröder skulle sälja. Förmodligen fanns det dock en och annan make som köpte tillsammans med hustruns bror, men detta kan vi inte avläsa eftersom hon inte nämns. De som ingår i kategorin ”Flera arvingar” köpte i Jämtland ofta av flera arvingar när de inte köpte från en man eller kvinnlig släkting.

Bland frälset i Finnveden var det ovanligt att flera arvingar gick ihop och köpte. Det hände dock att en mor och hennes son köpte tillsammans, något som inte finns

44 Schofield 2005, s. 257 f.

45 T.ex. *JHD* I 163, 214; II 51, 156, 242; *SD* 2691; *RAp* 4/6 1451, 1/5 1470, 20/3 1477, 22/9 1478, 29/4 1492; *SDhk* 30629.

46 *RAp* 4/6 1451, 29/4 1492; *SDhk* 30629.

47 *JHD* I 200, 202, 224; *JHD* II 34, 56, 61, 108, 140, 168, 213, 266, 319.

48 *JHD* I 137, 147; *JHD* II 2, 11, 38, 39, 51, 166, 211, 227, 318.

TABELL 2. *Fördelningen av olika kategorier köpare i brev om köp av egendom i Jämtland/Härjedalen 1300–1509 och i Finnveden 1300–1499*

	Jämtland/ Härjedalen	Finnveden
Man	86,5 %	88,5 %
Kvinna	1,5 %	0,5 %
Makar ihop	2 %	0,5 %
Flera arvingar ihop	10 %	0,5 %
Nydala kloster	—	10 %
Totalt	100 %	100 %

Källa: Appendix.

TABELL 3. *Fördelningen av olika kategorier säljare i brev om köp av egendom i Jämtland/Härjedalen 1300–1509 och i Finnveden 1300–1499*

	Jämtland/ Härjedalen	Finnveden
Man	59 %	59 %
Kvinna	9 %	18 %
Makar ihop	10 %	11 %
Flera arvingar ihop	22 %	12 %
Totalt	100 %	100 %

Källa: Appendix.

belagt från Jämtland/Härjedalen under min period.⁴⁹ I materialet från Finnveden framträder också klosterinstitutioner som köpare, främst Nydala kloster men också Vadstena. I 10 % av köpen var det en klosterinstitution som köpte från en frälseman. I tretton fall köpte klostren från en enskild man, i fyra fall från kvinnor och vardera två gånger från makar eller flera arvingar ihop.⁵⁰

⁴⁹ RAp 8/7 1435.

⁵⁰ DS 1845, 1984, 4343, 7129b; SD 2353, 2416, 2691, 2820; RAp 14/2 1432, 5/8 1433, 8/4 1437, 2/7 1440, 11/6 1446, 4/6 1451, 14/4 1456, 7–13/5 1475, 23/1 1476, 17/6 1482, 25/2 1484, 13/12 1493.

Forskare på kontinenten har gjort iakttagelsen att de som under medeltiden endast köpte jord en gång i sitt liv oftare betalade in natura än dem som köpte flera gånger.⁵¹ Totalt sett var köparna färre än dem som sålde, eftersom en del av dem köpte mer än en gång, medan de som sålde inte gjorde det mer än någon enstaka gång. Storköparna hade ekonomiska möjligheter i form av pengar eller andra värdeenheter. De genomförde både två och tre köp per person, och det var vanligt att det började med ett köp från en släkting. Vi ska se om dessa forskares iakttagelser stämmer på bönderna och frälset i mina undersökningsområden.

Av tabell 2 framgår att andelen köpare i mitt material som är män är ungefär densamma i såväl Jämtland/Härjedalen som inom frälset i Finnveden. Men i hur många fall köpte de mer än en gång? I materialet från Jämtland/Härjedalen framträder, såvitt jag har kunnat se, endast fjorton personer som köpte mer än en gång. Åtta av dem köpte två gånger, varvid ett av köpen nästan alltid var ett köp från en släkting. Det gick ofta lång tid mellan köpen. I materialet som berör frälset i Finnveden framträder däremot tretton personer som köpte tre gånger eller mer. Två personer köpte egendom i Finnveden så mycket som 19 respektive 20 gånger. Den högsta siffran för Jämtland ligger på sex köp, genomförda mellan 1500 och 1508 av Martin Simonsson skraddare.⁵²

Säljarna

Hushållsföreståndaren, som i de allra flesta fall var en man, kunde inte bara sälja sin egen jord, utan också arvejord på uppdrag av sina omyndiga bröder, sin hustru, sin mor, sin syster, andra kvinnliga släktingar som mist sina målsmän eller sina barn. Som framgår av tabell 3 står i 59% av breven en enskild man som säljare, såväl i Jämtland/Härjedalen som bland frälset i Finnveden.

I 21% av fallen där en enskild man står som säljare i materialet från Jämtland/Härjedalen anges det i breven att det rör sig om kvinnors egendomar. Motsvarande siffra för frälsemännen i Finnveden är 30%. Oftast var det fråga om hustruns ärvda egendomar. Enligt norsk lagstiftning (och svensk) var det ett krav att hustrun samtyckte till sådana försäljningar.⁵³ I breven från Jämtland/Härjedalen anges också ofta – och redan i de äldsta exemplen⁵⁴ – att ett sådant samtycke givits, men det sker inte alltid.⁵⁵ Inte heller i breven som rör frälset i Finnveden nämns det alltid att maken fått sin hustrus samtycke till att sälja, särskilt inte på 1300-talet.⁵⁶ Samtyckesformuleringarna uttrycktes på

51 Feller et al. 2005, s. 81.

52 *JHD* II 262, 280, 288, 290, 312, 316.

53 Kung Eirik Magnussons stora rättarbot från omkr. 1280, § 22. *NgL* 3, s. 8.

54 *JHD* I 64, 132, 156 (utf. i Hälsingland), 186, 192; *JHD* Suppl., nr 1423:B.

55 T.ex. inte i *JHD* I 193.

56 Samtyckesformuleringar förekommer i *SD* 1374, 2691; *RAp* 27/10 1437, 9/6 1460, 19/1 1467, 22/2 1476, 20/3 1477, 29/4 1492; *SDhk* 30629. – I brev från Finnveden där en man säljer en

varierande sätt. I Jämtland var det särskilt i de äldre breven vanligt med formuleringar om att den säljande mannens hustru var i "handlag" med honom vid försäljningen eller att försäljningen var gjord med hennes "ja god wilia oc handhaband".⁵⁷ Senare blir begreppet *samtycke* vanligare, ofta i kombination med de äldre formuleringarna: "samtyke och handaband", "jæ oc samtykth oc godviliæ".⁵⁸ Det förekom också att samtyckesformuleringar angavs i de fall den böldsberättigade var omyndig eller av annan anledning inte tog sin rätt i anspråk.⁵⁹

Det står alltså klart att i bägge mina områden var det i regel männen – så länge dessa var i livet – som skötte försäljningar åt sina fruar; det var de som hade kontroll över sina hustrurs egendomar. Kvinnan ägde men mannen disponerade hennes arv, vilket också Maria Sjöberg visat.⁶⁰ Vad som ytterligare styrker denna iakttagelse för Finnvedens del är att vi där har exempel på att män i efterhand godkände kvinnors försäljningar. Så gjorde till exempel Kristinas nye man och Anders som godkände sin fasters försäljning i efterhand.⁶¹ Om man inte ska tolka detta ur ett kontrollperspektiv utan ett rättighetsperspektiv, kan det vara så att maken i det första fallet och syskonbarnet i det andra fallet inte var närvarande när hustrun respektive fastern sålde så att de kunde ha synpunkter på eller utnyttja sin eventuella förköpsrätt. Det kan också vara så att köparen begärt att få garantier för att de böldsberättigade inte i efterhand skulle göra anspråk på köpet och att detta är orsaken till att han velat ha deras samtycke.

Likväl förekom det att kvinnor stod som ensam säljare av fast egendom. I mitt material från Jämtland/Härjedalen är 9% av försäljningarna gjorda av enskilda kvinnor och i materialet från Finnveden 18%. Att frälsekvinnorna i Finnveden sålde oftare än bondkvinnorna i Jämtland och Härjedalen kanske helt enkelt kommer av att de ärvde mera jord och att de, när de mist sin målsman, själva genomförde sina transaktioner.

När en enskild kvinna sålde egendom i Jämtland/Härjedalen sålde hon ofta – särskilt i slutet av min period – till en bror eller till bröder, vilket innebar att hon sålde sin arvejord till sin närmaste släkting. Fem av 21 försäljningar som enskilda kvinnor i Jämtland/Härjedalen genomförde gick till bröder.⁶² Kontrollen över försäljningen var alltså given, och man kan fråga sig hur självständiga dessa försäljningar var från kvinnans sida. I så gott som alla andra fall då kvinnan i Jämtland inte sålde till sin bror hade hon

kvinnas egendom kan det också förekomma att kvinnan eller hennes närmaste manliga släktingar beseglar brevet, vilket var ett annat sätt att ge samtycke.

57 T.ex. *JHD* I 186, 192, 195, 212, 214, 226, 227.

58 T.ex. *JHD* II 107.

59 T.ex. *JHD* II 9, 51, 242.

60 Sjöberg 2001, s. 14, 110, 154.

61 RAp 24/6 1424, 12/4 1426.

62 *JHD* II 100, 168, 208, 267, 319. Flera systrar kunde gå ihop och sälja till bror: *JHD* II 231, 329.

antingen fått samtycke från maken⁶³ eller brodern⁶⁴ eller sonen/sönerna (i ett fall också från mågarna)⁶⁵ till den försäljning hon ville genomföra.⁶⁶ I alla dessa fall kan man med viss säkerhet säga att hon sålde egendom som härstammade från den egna släkten. Jag har inte funnit att någon kvinna sålt sina barns egendom, utan endast sin egen.

Kvar har vi fem brev från Jämtland i vilka kvinnor sålde självständigt, på samma sätt som när män sålde sin egen jord.⁶⁷ I två av dessa fall anges att säljarna var änkor, som i det ena fallet ärvt egendom av sin avlidne make⁶⁸ och i det andra fallet erhållit jord som morgongåva av sin make.⁶⁹ I det senare fallet var det dock inte fråga om någon jämtländsk bondhustru utan om en svensk dam, änkan efter den jämtlandsbördige riddaren Örjan Karlsson.⁷⁰ I ett tredje fall anges att försäljningen, som gällde kvinnans fadernearv, blev gjord när hon låg på sotsängen.⁷¹ I övriga fall är inget mera känt om dem.⁷²

I likhet med de jämtländska kvinnorna kunde frälskvinnorna i Finnveden sälja till släktingar, men dessa var ofta avlägsna släktingar, ibland betecknade som "fränder". Sex av 35 försäljningar som kvinnor genomförde gick till släktingar, men inte i något fall har jag sett en försäljning till en bror.⁷³ Systerson och sonson är de närmaste släktförbindelser vi har i försäljningar från Finnveden genomförda av en kvinna.⁷⁴ Liksom i Jämtland/Härjedalen stod hon vid sådana försäljningar ofta under målsmanskap av

63 JHD I 240, 241.

64 JHD II 248.

65 JHD I 225, 264; II 57, 117, 307.

66 I ett fall från Medelpad i Sverige, JHD II 199, där den säljande kvinnan säljer jord i Östjämmtland, omnämns kvinnan som "Olof Flemmings dotter". Det är oklart om denne Olof Flemming var i livet och i så fall fungerade som hennes målsman, eller om hon ärvt den försålda jorden efter honom.

67 JHD I 69, 94, 159, 278; II 117.

68 JHD I 94.

69 JHD II 117.

70 Jfr Gillingstam 1947, s. 18 f.; Ahnlund 1948, s. 318 f.

71 JHD I 278.

72 En annan intressant försäljning var när Radgerd i Berge (i Offerdal i nordvästra Jämtland) tillsammans med sin son sålde sitt arv i Ammer (i Ragunda i Östjämmtland). För detta mottog hon pengar i betalning, men därutöver fick hon "eth bælte som ½ mark gaalth oppa iemta mooth en kætill som wogh 8 mark". Två kvinnor fungerade som fastar vid försäljningen: hustru Ingeborg i Risselås (i Ström i Nordjämmtland) och Katarina i Håsjö (i Östjämmtland). Hennes man beseglade brevet. JHD II 57. – Inom parentes kan påpekas att kvinnor fungerat som fastar och vittnen vid försäljningar enligt flera jämtländska och härjedalska brev (t.ex. JHD I 259, II 156, 231; JHD Suppl 1423:A, jfr Ahnlund 1948, s. 497), men bara ett sådant exempel är känt från Finnveden (vilket dock gäller jord i grannlandskapet Halland: Rapp 28/3 1484).

73 RAP 11/11 1390, 18/7 1422, 9/12 1428; SD 484. För en diskussion om betydelsen av *frände*, se Hansen 2000.

74 DS X 62; RAP 22/2 1383.

sin make eller sin son. Det förekommer att hon sålde sina barns egendom.

Frälseänkor i Finnveden som sålde egendom tycks många gånger ha varit välbärgade, eftersom de sålde många gårdar, bland annat morgongåvorna de fått av sina män då de gifte sig.⁷⁵ Änkan efter Bengt Götsson sålde också gårdar som hennes man ägt. Hon talar i brevet om att hon säljer å sina egna och barnens vägnar och får godkännande till affären av barnens målsmän.⁷⁶ Jag anser alltså att det just är för att dessa kvinnor sålde sina avlidna makars egendom som det var nödvändigt att framhäva att de var änkor.⁷⁷

Frälsehustrur i Finnveden förekommer som säljare av egen arvejord. För det mesta framgår det vid sådana försäljningar att maken – han som egentligen förvaltade hennes egendom – samtyckte.⁷⁸ I ett fall gavs samtycke från make och son, i ett annat fall av barn och mågar och i ytterligare ett av dotter och måg.⁷⁹

I mitt material från Jämtland/Härjedalen är det, som framgår av tabell 3, mycket mer vanligt förekommande att flera arvingar tillsammans sålde egendom än i mitt material från Finnveden. I 20% av dessa försäljningar i Jämtland/Härjedalen sålde arvingarna till släktingar.⁸⁰ I Finnveden har jag bara funnit en försäljning i kategorin ”Flera arvingar” som gått till en släkting.⁸¹ Där var det i stället vanligare att arvingarna sålde till storköparna.⁸² I Jämtland gick syskon ihop, både bröder och systrar, och sålde tillsammans, här gick män ihop och sålde sina hustrurs jordar (kinnorna var systrar), här sålde söner sin mors eller mosters jord, här sålde en bror och en syster tillsammans med systemns man och så vidare.⁸³ I 1500-talets Dalarna, som Maria Sjöberg studerat, har hon också kunnat konstatera att kollektiva försäljningar med framförallt syskon som säljare var vanliga. I hennes material ökade sådana försäljningar med tiden.⁸⁴ Schofield för ett intressant resonemang angående denna typ av försäljningar. Han föreslår att de förekommer i samhällen där primogenitur råder, d.v.s. där söner och i synnerhet äldste sonen har förtur till arv. I Jämtland hade visserligen inte äldste sonen formell förtur till arv, men han hade enligt den norska lagen förtur framför andra vid förvärv enligt börsordningen. I de fall det vid arvsskifte fanns ont om jord att fördela hamnade de bästa bitarna hos den äldste sonen. De svagare lottade måste då hjälpa varandra, eftersom deras föräldrar inte gett dem tillräckligt i arv att leva av. Enligt Schofields resultat

75 SD 237; RAp 19/4 1424, 30/9 1491.

76 SD 2318.

77 Jfr det i not 68 ovan anförda exemplet från Jämtland.

78 RAp 15/8 1426, 7/7 1456, 26/3 1466, 16/4 1476; Skokl. perg. 5/10 1481.

79 Skokl. perg. 5/10 1481; UUBp 13/12 1487; RAp 29/7 1481.

80 JHD II 36, 98, 126, 136, 145, 147, 183, 231, 263, 318, 329.

81 SD 2370.

82 RAp 5/10 1392, 15/2 1398, 28/2 1398, 24/10 1399; SD 343 – alla till Arvid Stensson.

83 JHD II 28, 36, 98, 174, 263, 318, 329.

84 Sjöberg 2001, s. 113 f.

kan det vara en av anledningarna varför syskon förekom så mycket oftare tillsammans som säljare än som köpare.⁸⁵

Men det finns också en annan omständighet som blir tydlig när vi ser på parten "Flera arvingar" som säljare: att de åberopade sin lagstadgade rätt som myndiga. Den rättighet det handlar om går för Finnvedens del tillbaka på en lagparagraf som säger att omyndiga bördemän och kvinnor hade rätt att lösa till sig såld arvejord (även pantsatt eller bytt eller donerad arvejord) när de blivit myndiga.⁸⁶ I brev utfärdade av flera arvingar möter vi i båda våra områden syskon som inte bara återkrävde såld egendom utan som också slutförde försäljningar som en mor eller far påbörjat men aldrig hunnit slutföra innan de dött.⁸⁷ I andra fall möter vi arvingar i Jämtland som givit sitt samtycke till försäljningar som skett innan de var myndiga.⁸⁸

Sammanfattning och komparation

Frälset i Finnveden använde sig mycket tidigare av skrivna dokument. Först på 1390-talet började jämtlänningarna och härjedalingarna på allvar att skriftfästa sina köp.

Det mesta som såldes i de båda områdena var arvejord och både söner och döttrar ärvde jord. I Jämtland/Härjedalen såldes denna arvejord mycket oftare till en nära släkting, framför allt till bröder, oavsett om säljaren var en enskild man (17% av hans försäljningar gick till släkt), flera arvingar som sålde tillsammans (20% till släktingar), eller en enskild kvinna (24% gick enbart till bröder). Att de gick till bröder visar dessas starka bördsrätt framför kvinnor. Naturligtvis hade söner den starkaste bördsrätten, men dessa var sällan myndiga när fadern behövde sälja. Försäljningarna till bröder kan betyda att alla fått del i arvet och att någon eller några bröder köpte tillbaka bitarna. Schofield har kommit fram till att bönder från östra England sålde till bröder i dåliga tider. Bönderna i Jämtland/Härjedalen sålde kontinuerligt under 1400-talet till bröder, så här tycks inte finnas någon koppling till dyrtider.

Även bland frälset i Finnveden såldes ofta arvejord, men den såldes inte lika ofta till släktingar som i Jämtland/Härjedalen. När den såldes till släktingar var dessa avlägsnare släktingar än i Jämtland/Härjedalen. Endast 8% av försäljningar som enskilda frälsemän genomförde i Finnveden gick explicit till släktingar, vilket skulle kunna tolkas som att marknadsrelationerna varit friare i Finnveden. Frälsekvinnorna i Finnveden sålde i lika hög utsträckning till släktingar som enskilda jämtländska män gjorde, det vill säga i 17% av sina försäljningar. Men de sålde aldrig till sina bröder utan till avlägsnare släktingar. Kvinnorna i Finnveden sålde företrädesvis till släktingar mellan

85 Schofield 2005, s. 257 f.

86 MEL och *KrL*, Jordabalken 8.

87 RAp 3/5 1421; *JHD* II 29, 51, 126, 171.

88 *JHD* I 172, 181; *JHD* II 32, 183.

1370 och 1428. Därefter finns bara något enstaka brev om försäljning från kvinna till släkting.

Andelen brev om försäljningar till släktingar är dock väsentligt lägre än brev om försäljningar som gick till oskylda i de båda områdena. Kanske var det just för att så många försäljningar trots allt gick till oskylda som man skriftfäste försäljningar. Jämtland/Härjedalen hamnar nära de procentsatser för försäljningar till släktingar som Smith och Müller redovisat med 20 respektive 22% efter digerdöden. Resten skulle alltså ha gått till oskylda, men det har varit svårt att kunna säkerställa att parterna inte var släkt, eftersom vi inte alltid i breven får veta om den som köper egendom som en man säljer å någon kvinnlig släktings eller ingift släktings vägnar är släkt med kvinnan. I detta område, där vi egentligen endast har ett större antal brev om bönders försäljningar från 1390-talet och framåt, kan jag i alla fall konstatera att andelen försäljningar till oskylda varit tämligen konstant.

I Finnveden sålde man till den som kunde betala. Det var de mäktigaste männen i samhället, de som hade ämbeten som lagman, fogde eller kronans länsinnehavare, som var köparna under hela perioden. I Finnvedenmaterialet framträder fler storköpare än i materialet från Jämtland/Härjedalen.

I båda områdena värderades jordarna lika ofta i penningräkneenheter: under 1300-talet värderades hälften av dem offentligt i någon penningräkneenhet och under 1400-talet utökades detta till två tredjedelar av försäljningarna. I de resterande breven som jag undersökt anges alltså inte värdet på det försålda objektet i monetära termer. En del av de aktuella försäljningarna gick just till släktingar, både i Jämtland och i Finnveden.

Vad gäller hur man betalade skiljde sig områdena åt. I de jämtländska brev där betalningsmedlen specificeras uppges sällan att betalningen skett i reda pengar; oftare uppges i stället betalningen ha skett med olika slags värdören, något som inte lika ofta sker i breven från Finnveden. I de flesta köpebreven från Jämtland/Härjedalen anges dock inte vilka betalningsmedel som använts, utan endast köpesummans storlek. Klart är dock att monetariseringen av jordmarknaden hunnit längre bland frälset i Finnveden än bland bönderna i Jämtland/Härjedalen.

Köparna i Jämtland/Härjedalen hade inte sällan svårt att betala hela summan på en gång, att döma av brevmaterialet. En betalning kunde ta flera år att genomföra långt in på 1400-talet.

REFERENSER

Otryckta källor och elektroniska resurser

B 15 = Lars Siggesson Sparres kopiebok, Riksarkivet, Stockholm.

Bergsh. perg. = pergamentsbrev i Bergshammarsamlingen, Riksarkivet, Stockholm.

Rap = pergamentsbrev i Stora pergamentsbrevsamlingen, Riksarkivet, Stockholm.

RApp = pappersbrev i Pappersbrevsamlingen, Riksarkivet, Stockholm. Ser. I–II.
SDhk = Svenskt diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbreven.

Internetbaserad resurs, kontinuerligt uppdaterad. www.riksarkivet.se.

Skokl. perg. = pergamentsbrev i Skoklostersamlingen, Riksarkivet, Stockholm.

Strängnäs perg. = pergamentsbrev i Roggebiblioteket, Strängnäs. Fotokopia i
Riksarkivet, Stockholm.

UUBp = pergamentsbrev i Uppsala universitetsbibliotek.

Tryckta källor och litteratur

Ahnlund, Nils, 1948: *Jämtlands och Härjedalens historia*. 1. *Intill 1537*. Stockholm.

DS = *Svenskt diplomatarium/Diplomatarium Suecanum*. I–. Ed.: J. G. Liljegren et al.
Stockholm 1829–.

Dyer, Christopher, 2005: The peasant landmarket in medieval England. *Le marché de la terre au moyen âge*. Ed.: L. Feller & Chr. Wickham. (Collection de l'Ecole française de Rome 350.) Roma, s. 65–76.

Feller, Laurent, 2005: Enrichissement, accumulation et circulation des biens: quelques problèmes liés au marché de la terre. *Le marché de la terre ...* (se under Dyer), s. 3–28.

Feller, Laurent, Gramain, Agnes & Weber, Florence, 2005: *La fortune de Karol. Marché de la terre et liens personnels dans les Abruzzes au haut Moyen Âge*. (Collection de l'Ecole française de Rome 347.) Roma.

Figueras, Lluís To., 2005: Le Marché de la terre et la seigneurie dans la Catalogne médiévale. *Le marché de la terre ...* (se under Dyer), s. 479–542.

Franzén, Bo, 2006: *Folkungatidens monetära system. Penningen mellan pest och patriarkat 1254–1370*. (Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm studies in economic history 50.) Stockholm.

Gejrot, Claes, 1994: *Diplomata novevallensia. The Nydala charters 1172–1280. A critical edition with an introduction, a commentary and indices*. (Studia latina Stockholmiensia 37.) Stockholm.

Gillingstam, Hans, 1947: Medeltidsätten Slaweka. *Personhistorisk tidskrift* 45: 1–51.

Hagland, Jan Ragnar, 2005: *Literacy i norsk seinmellomalder*. Oslo.

Hansen, Lars Ivar, 2000: Slektskap. *Holmgang. Om förmoderne samfunn. Festskrift till Kåre Lunden*. (Tid og tanke 4.) Oslo, s. 103–132.

Härenstam, Curt, 1946: *Finnveden under medeltiden*. Lund.

JHD = *Jämtlands och Härjedalens diplomatarium*. I–. Ed.: K.-E. Löfqvist, R. Swedlund et al. Östersund 1943–.

JHD Suppl. = Holm, Olof: *Supplement till Jämtlands och Härjedalens diplomatarium*. (Landsarkivet i Östersund. Forskningsrapport 3.) Östersund 1999.

KL = *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid*. 1–22. Malmö etc. 1956–78.

- KrL* = *Konung Christoffers landslag*, utg. af C. J. Schlyter. (Samling af Sweriges gamla lagar 12.) Lund 1869.
- Larsson, Gabriela Bjarne, 2010: *Laga fång för medeltidens kvinnor och män. Skriftbruk, jordmarknader och monetarisering i Finnveden och Jämtland 1300–1500*. (Rättshistoriskt bibliotek 66.) Stockholm.
- MEL* = *Magnus Erikssons landslag*. I nusvensk tolkning av Åke Holmbäck & Elias Wessén. Lund 1962.
- Menant, Francois, 2005: Comment le marché de la terre est devenu un theme de recherche pour les historiens du Moyen âge. *Le marché de la terre ...* (se under Dyer), s. 195–216.
- MLL* = *Magnus Lagabøters landslov*. Overs. av Absalon Taranger. Oslo 1915.
- Müller, Miriam, 2005: Seigniorial control and the peasant landmarket in the 14th century: a comparative approach. *Le marché de la terre ...* (se under Dyer), s. 297–313.
- NgL* = *Norges gamle Love indtil 1387*. Udg. ved R. Keyser, P. A. Munch et al. 1–5. Christiania 1846–95.
- Page, Mark, 2005: The peasant land market in Southern England: the estate of the bishops of Winchester, 1260–1350. *Le marché de la terre ...* (se under Dyer), s. 315–340.
- RDD 2* = *Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis*. R. 2. København 1928–39.
- Salvesen, Helge, 1979: *Jord i Jemtland. Bosetningshistoriske og økonomiske studier i grenseland ca. 1200–1650*. (Det nordiske ødegårdsprosjekt. Publikasjon 5.) Östersund.
- Schofield, Phillipp R., 2003: *Peasant and community in medieval England 1200–1500*. (Medieval culture and society.) Basingstoke.
- 2005: Manorial court rolls and land market in eastern England. *Le marché de la terre ...* (se under Dyer), s. 237–271.
- SD* = *Svenskt diplomatarium från och med år 1401*. Utg. av Riksarkivet. I–IV. Stockholm 1875–1904.
- Sjöberg, Maria, 2001: *Kvinnors jord, manlig rätt. Äktenskap, egendom och makt i äldre tid*. Hedemora.
- Weber, Florence, 2005: De l’anthropologie économique à l’ethnographie des transactions. *Le marché de la terre ...* (se under Dyer), s. 29–48.
- Wickham, Chris, 2005: Conclusions. *Le marché de la terre ...* (se under Dyer), s. 625–642.

APPENDIX

Brev om egendomsköp i Jämtland/Härjedalen, ingående i undersökningen:

JHD I 63, 64, 69, 71, 86, 94, 104, 109, 119, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 132, 137/141, 142, 144, 146, 147, 149, 154, 155, 156, 159, 161, 163, 165, 166, 167, 168, 171, 172, 175, 177, 178, 179, 181, 184, 186, 189, 191, 192, 193, 195, 197, 198, 200, 202, 203, 205, 206, 212, 214, 219, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 229, 230, 231, 233, 234, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 251, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 262, 264, 266, 268, 271, 272, 273, 278, 280, 282, 284, 285, 287, 288, 289, 291, 295; II 2, 3, 8, 9, 11, 12, 14, 15, 16, 18, 23, 28, 29, 32, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 49, 51, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 64, 68, 78, 81, 82, 85, 86, 88, 90, 91, 93, 94, 98, 100, 102, 105, 106, 107, 108, 109, 112, 114, 115, 117, 118, 120, 122, 126, 131, 133, 136, 137, 139, 140, 143, 145, 146, 147, 148, 156, 157, 163, 166, 168, 171, 174, 179, 183, 191, 193, 195, 199, 201, 203, 205, 206, 208, 211, 213, 214, 216, 218, 227, 231, 239, 242, 247, 248, 249, 250, 255, 256, 257, 260, 262, 263, 266, 267, 270, 271, 280, 282, 284, 288, 289, 290, 292, 293, 294, 296, 297, 301, 306, 307, 309, 310, 312, 316, 318, 319, 323, 328, 329; JHD Suppl. 1391:A, 1417:A, 1423:A, 1443:B, 1456:A, 1457:A, 1463:A, 1472:A, 1472:B, 1473:A, 1483:A, 1486:A, 1507:A.

Brev om egendomsköp i Finnveden, ingående i undersökningen:

DS 1534, 1845, 1984, 2315, 3330, 3554, 3586, 3586, 3669, 4343, 4568, 4572, 5026, 5027, 5814, 6028a, 6047, 6404, 6451, 7114, 7129b, 7276, 7480, 7721, 7805, 7904, 8103, 8104, 8139, 8214, X 62, X 89, X 141, X 173, X 203, X 281, 8765, 9415, 9569; SD 150, 165, 169, 212, 220, 223, 237, 257, 265, 343, 400, 413, 440, 484, 600, 606, 645, 789, 824, 922, 979, 1032, 1313, 1374, 1482, 1487, 1721, 1774, 1856, 2064, 2065, 2226, 2318, 2353, 2370, 2691, 2820; SDhk 13730000 t; 14540102 d; RDD 2, 1/7 1479; RAp 22/2 1383, 7/6 1385, 17/6 1388, 15/11 1389, 28/9 1390, 16/10 1390, 11/11 1390, 5/10 1392, 8/9 1393, 29/9 1393, 3/11 1393, 14/11 1394, 15/11 1394, 24/4 1395, 14/4 1395, 25/2 1396, 25/2 1397, 28/7 1397, 15/2 1398, 28/2 1398, 19/3 1399, 23/9 1399, 24/10 1399, 24/10 1399, 27/3 1400, 10/11 1400, 3/5 1421, 18/7 1422, 26/6 1423, 19/3 1424, 19/4 1424, 18/5 1424, 4/6 1424, 24/6 1424, 21/9 1424, 6/7 1425, 12/4 1426, 15/8 1426, 9/12 1428, 25/5 1430, u.d. 1432, 14/2 1432, 5/8 1433, 8/7 1435, 8/4 1437, 27/10 1437, 14/5 1439, 2/7 1440, 16/12 1442, 31/3 1443, 5/1 1444, 11/6 1446, 18/7 1446, 14/3 1447, 4/6 1451, 8/6 1451, 8/4 1452, 14/4 1456, 7/7 1456, 9/6 1460, 19/6 1460, 11/10 1462, u.d. 1463, 26/3 1466, 19/1 1467, 1/4 1467, 1/4 1470, 1/5 1470, 6/10 1472, 6/2 1474, 25/4 1475, 7-13/5 1475, 23/1 1476, 22/2 1476, 20/3 1477, 28/12 1479, 25/5 1480, u.d. 1480, 29/7 1481, 13/1 1482, 11/6 1482, 17/6 1482, 19/8 1482, 6/8 1483, 4/10 1483, 25/2 1484, 21/4 1484, 19/7 1485, 12/3 1486, u.d. 1487, 21/6 1489, 28/1 1490, 30/9 1491, 29/4 1492, 23/10 1492, 13/12 1493, 21/12 1494, 12/3 1495, 15/2 1496, 30/5 1496; RApp I u.d. 1460, 8/2 1474, RApp II 22/9 1475 i vidimerad avskr. (ligger på 11/2 1475); UUBp 23/4 1390, u.d. 1423, 22/5 1437, 16/2 1475, 13/12 1487; Bergsh. perg. 3/5 1388, 15/7 1388, 9/3 1480, 31/1 1481; Skokl. perg. 4/9 1444, 5/1 1454-57, 5/10 1481, Strängnäs perg. 4/10 1443; B 15, fol. 225 (30/11 1467), 254 (5/7 1473), 199 (22/9 1478), 259 (2/11 1479), 176 (25/7 1481), 308 (19/5 1483), 82 (16/1 1485), 233 (13/3 1485).

Uppsalakirken og det norske grenselandskapet Jemtland

Steinar Imsen

Perspektiver og problemer

Jemtlands stilling i middelalderen var spesiell både politisk og kirkelig. Landet lå under den norske krone og den svenske kirke (helt fram til 1570). Om jemtene så skal regnes som nordmenn eller svensker er nokså irrelevant og ganske anakronistisk. Det er grunn til å anta at jemtene liksom de norrøne folkene vest i havet, eksempelvis orknøyingene, først og fremst har hatt en regional identitet knyttet til sitt eget land.¹ Det kan argumenteres for at Jemtland i politisk forstand hørte til den ytre ringen av såkalte skattland (tributtpliktige territorier), som anerkjente norgeskongens herredømme, men som ikke ble regnet inn i hovedlandet.²

Når Jemtland kom under kongelig norsk herredømme er uvisst. Både Adam av Bremen i sin historie om erkebiskopene i Hamburg fra omkring 1070 og forfatteren av *Historia Norwegie* hundre år seinere regner opp en rekke kristne landskap i Midt-Norden mellom rikskongedømmene Sverige og Norge, fra Värmland i sør og nordover langs Kjølen. I *Historia Norwegie* sies det uttrykkelig at Jemtland og Ångermanland ligger utenfor både Sverige og Norge.³ Sannsynligvis var det kong Sverre som tvang jemtene til underkastelse, kanskje allerede i 1178, da han skal ha slått jemtene i et slag på den islagne Storsjön;⁴ men han har neppe fått full kontroll over landskapet før han i 1184 hadde vunnet hele Norge.

Det er rimelig å tro at inkorporasjon i den svenske kirke har skjedd en gang mellom 1164, da Uppsala fikk status som erkesete, og kong Sverres erobring. Jemtenes kirkelige orientering før opprettelsen av den svenske kirkeprovinsen, skal vi ikke spekulere over.

1 Imsen 2007.

2 Imsen 1988.

3 Adam av Bremen (1070-tall) 1917, bok 4, kap. 24, jf. Danielsen & Frihagen 1993, s. 205; *Historia Norwegie*, kap. 1, s. 52 f.

4 *Sverris saga*, kap. 26, s. 41 ff.

Det er argumentert godt både for en orientering vestover mot Trøndelag og sørover mot Mälardalen, skjønt med den stilling olavskulten fikk i landet er det tankevekkende at Jemtland ikke ble knyttet til den norske kirkeprovinsen. Stefan Brink kan fortelle at Hellig Olav var favoritthelgen i Jemtland og i Nord-Sverige i middelalderen, og at jemtene sammen med norrälänningene hvert år i begynnelsen av 1300-tallet betalte en frivillig skatt eller gjerd til domkirken i Trondheim, kalt "Sankt Olofs hätsla".⁵

Hvorfor Jemtland endte opp under Uppsala og ikke Nidaros, vet vi ikke. Nidaros var blitt erkesete alt i 1152 (eller 1153), og alle de norrøne landene vest i havet ble fra første dag underlagt metropolitten i Trondheim. Spørsmålet er knapt blitt drøftet blant svenske historikere; det er et ikke-tema i Edvard Bulls og Nils Ahnlunds jemtlandshistorier.⁶ Heller ikke i prosjektet om kristningen av Sverige har spørsmålet om hvorfor Jemtland ble lagt under Uppsala stått sentralt, selv om det drøftes en passant av Stefan Brink i hans oppsummering av delprosjektet om Jemtland. Kanskje er det slik som Brink antyder, med henvisning til Carl Fredrik Hallencreutz, at det hele skyldtes den kirkepolitiske situasjonen i Midt-Norden etter Sverres maktovertakelse, og at det har vært en stilltiende forståelse mellom erkebiskopene i Nidaros og Uppsala og de pavelige myndighetene om at alt land i Nord-Skandinavia som ikke allerede lå under Nidaros skulle høre til Uppsala.⁷ På den andre siden var det ingen ting i den kirkepolitiske situasjonen rundt 1152 som skulle være til hinder for å legge Jemtland under metropolitten i Trøndelag; heller ikke de vestlige skattlandene var på det tidspunktet blitt en del av den norske kongens rike.⁸ Mest trolig har Jemtland omkring 1150 vært betraktet som del av en stor nordøstskandinavisk misjonsmark utenfor kongers og biskopers umiddelbare rekkevidde og av heller beskjedne økonomisk og strategisk interesse.

Vi kommer neppe videre med spørsmålet om hvorfor Jemtland kirkelig sett ble svensk og ikke norsk. Adam av Bremen som var godt orientert om politiske og kirkelige forhold i Norden ved midten av 1000-tallet, kan fortelle at bare ett av de autonome landskapene mellom Norge og Sverige var underlagt et bispedømme, og det var Värmland, som hørte til Skara. Ellers rådde jo hedendommen fortsatt i Uppsala, om vi skal tro Adam. Heller ikke sier *Historia Norwegie* noe om Jemtlands eller for den saks

5 Brink 1996b, s. 122 ff.; 1997, s. 244; jf. Ahnlund 1930, s. 160 ff.; 1948, s. 185 f., 377; Blomkvist 1986, s. 73 ff.; 1996, s. 85, 104, 108; Lundegårdh 1997, s. 128 ff. Dette årlige bidraget til domkirken nevnes for øvrig ikke av Audun Dybdahl (2003, s. 301 ff.) i hans oversikt over erkesetets inntekter.

6 Bull 1927; Ahnlund 1948.

7 Brink 1996c, s. 203 f., jf. Hallencreutz 1996, s. 10 ff.

8 Det er for øvrig ikke spor etter et tilsvarende svensk kongelig engasjement ved opprettelsen av erkesetet i Uppsala som det vi møter ved opprettelsen av erkesetet i Nidaros, da spørsmålet om de norrøne provinsenes innlemmelse i den norske kirkeprovinsen sto sentralt. Desto mer forunderlig er det derfor at jemtene ikke ble underlagt nidarosmetropolittens obediens da Hellig Olav som nevnt trolig var jemtens viktigste helgen, og veien over fjellet til Trondheim relativt grei.

skyld Ångermanlands kirkelige tilknytning. Etter opprettelsen av det fellesnordiske erkesetet i Lund i 1103, må vi tro at biskopen i Skåne har hatt hovedansvaret for misjon og innretning av kristenliv i de indre delene av Midt- og Nord-Skandinavia; men det var langt fra Lund til Indalsälven og Luleå, og vi finner ikke spor etter Lundkirken i jemtlandsmaterialet. Mest sannsynlig har Jemtland fristet en *frontier*-tilværelse mellom Uppsala og Nidaros før det endelig ble innlemmet i den svenske kirke en gang etter 1164. Det er da også først i de følgende tiåra at kirkeorganiseringen for alvor kommer i gang i Jemtland med storstilt kirkebygging og fastere kirkesogn.⁹ Trolig har dette skjedd under medvirkning fra kirkeledelsen i Uppsala, slik tilfellet var med den parallelle sognedannelsesprosessen i Nidaros erkestift.¹⁰ I Trøndelag betydde sognedannelsen et viktig skritt mot kirkelig sentralisering under Nidaros.

Alt dette må likevel bli mer eller mindre kvalifisert gjetning. Vi vet lite, ja nesten ingenting, om forholdet mellom Jemtland og Uppsalakirken før mot slutten av 1200-tallet. (Det gjelder for øvrig også forholdet mellom Jemtland og den norske kongemakten.) Riktignok hevder Brink at erkebiskopen i Uppsala bygde seg et brohode i Brunflo ikke lenge etter opprettelsen av erkesetet i 1164, og han antyder at en tilsvarende norsk kongelig bastion ble etablert i Sunne av kong Sverre.¹¹ Men Brink trekker ingen tråder videre herfra når det gjelder forholdet mellom Jemtland og Uppsala eller den svenske kirkeledelsen og den norske kongemakten. Og sognedannelsen får han til å se ut som en nærmest autonom jemtsk prosess.

Det eldste dokumentet som knytter landet til kirkeledelsen i Uppsala er utstedt av erkebiskop Lars i 1257 og adressert til folket i Hälsingland og Jemtland, som bevilges avlat til gjengjeld for hjelp til byggingen av Uppsala domkirke.¹² Ifølge Ahnlund var biskop Lars også på visitas i Hälsingland i 1267 sammen med Birger jarl, men Lars reiste utenom Jemtland.¹³ Noe tilsvarende kongelig reisefølge har de svenske erkebiskopene aldri brakt med seg til Jemtland, hvor vi ikke kjenner til noen bispevisitas før Jakob Israelssons rundt 1280. Det var ved det høvet at det økonomiske fundamentet ble lagt for den såkalte sjelestuen på Ragundaskogen.¹⁴ Et titall år seinere (1290) finner vi den utvalgte uppsalabiskopen Johan på visitas nok en gang i Ragunda.¹⁵ De siste tiåra av 1200-tallet er i det hele tatt en periode preget av stor interesse for det mellomskindina-

9 Brink 1996a, s. 164–74; se også Holm 2006, s. 128, jf. samme 2001, s. 86 ff.

10 Brendalsmo 2003; se også samme 2005.

11 Op.cit. 1996c, s. 204, jf. samme 1996a, s. 181 f.; Holm 2001, s. 91.

12 *JHD* I 1. Med "Hälsingland" menes her trolig et noe større område enn dagens Hälsingland ettersom kirkelige kilder fra middelalderen ofte inkluderer Medelpad (f.eks. *DS* 1433, 1946, 4645) og stundom også Ångermanland og områder enda lenger nord (f.eks. *DS* 8666) i navnet Hälsingland (jf. Blomkvist 1986, s. 58 f.).

13 Op.cit. 1948, s. 372; *DS* 1202.

14 Ibid., s. 373.

15 *JHD* I 4.

viske innlandet både fra kongelig norsk og fra kirkelig svensk hold. Fastere riksdannelser krevde klarere grenser, og i 1270-åra ble grensa mellom Sverige og Norge fra Dalarna og sørover til Värmland bekreftet, få år etter at ei tilsvarende riksgrense ble trukket mellom Norge og Skottland.¹⁶ Alt tyder på at Jemtland ved slutten av 1200-tallet var i ferd med å få en fastere struktur som *land* i offisiell politisk og kirkelig forstand.¹⁷

Jemtlands kirkehistorie før 1300 er først og fremst dokumentert ved en rekke kirkebygninger fra slutten av 1100- og 1200-tallet, diverse arkeologisk materiale, samt stedsnavn og rester etter tidligere inndelingssystem, så som fjerdinge og sogn. Kirkebygningene er i seg selv solide monumenter over økt kontakt mellom kirkeledelsen i Uppsala og folket i Jemtland, uten at vi dermed kan si noe nærmere om karakteren av dette forholdet og hvordan det utviklet seg. Å bygge steinkirker krevde ikke bare mobilisering av økonomiske ressurser, men også organisasjon og bygningsteknisk kompetanse. Det meste av dette manglet trolig jemtene, i alle fall i første omgang, og det er vanskelig å tenke seg at de helt av egen drift har spleiset på sine bygdekatedraler og holdt dugnad.¹⁸ Med det vil jeg ikke utelukke at bygdefolk kollektivt har bekostet byggingen av disse kirkene, slik Olof Holm argumenterer for, men hvor vidt de har gjort det av egen drift eller etter påtrykk utenfra, eventuelt begge deler, er uvisst.¹⁹ Det er i det hele tatt et tankekors at nesten 90% av Jemtlands middelalderkirker ble bygd i stein, mot 90% trekirker i det folkerike og gode jordbrukslandet Trøndelag.²⁰ Flere av jemtlandskirkene har hatt mektige kirketårn, dessuten ble det bygd frittstående steinkasteller i tilknytning til et par av kirkegårdsanleggene, og de største og fineste kirkene ble bygd i den tidlige perioden, det vil si fra slutten av 1100-tallet og framover til andre halvdel av 1200-tallet. Omtrent halvparten av steinkirkene er blitt bygd fra slutten av 1200-tallet og fram til 1500-tallet.

Etter 1300 flyter det skriftlige kildematerialet ganske rikt, i alle fall sammenlignet med de fleste norske landskapene. Det dreier seg om bortimot tusen brev fram til 1530-åra skrevet av bønder og lokal øvrighet i Jemtland og av øvrighetsinstanser utenfor landet, norske som svenske, statlige som kirkelige. Først nå får vi innsyn i hopehavet mellom Uppsala og Jemtland og i den lokale kirkeorganisasjonen, om ikke i ett og alt så i alle fall når det gjelder noen viktige strukturelle og materielle sider av det.

Både kildematerialets alder og art og Jemtlands dobbeltstilling gjør det naturlig å avgrense denne undersøkelsen nedad til ca. 1300. Det er også der Bull starter framstil-

16 Holm 2003, s. 195 ff.; jf. Imsen 2009. For øvrig var arbeidet med å trekke fastere riksgrenser et viktig uttrykk for høymiddelalderens statsdannelsesprosess, og mye tyder på at det alt i Håkon Håkonssons tid ble tatt skritt for å sikre grensene mellom Norge og Sverige fra Hedmark/Värmland og nordover. Holm 2003, s. 160, 167 f., 187, 201.

17 Imsen 2006, s. 63 ff.

18 Storemyr 2003.

19 Holm 2001, s. 94 ff.

20 Ekroll 1997, s. 293.

lingen av kirkens historie i sin jemtlandsbok. Oppad kan det være naturlig å sette et skille ved 1530-årene. Da opphørte Norge å være et kongerike for seg samtidig som Nidaroskirken ble avskaffet. Dermed var den politiske konteksten radikalt endret, både på rikspanet og på et regionalt midtnordisk nivå. I Jemtland sto det nå to konger overfor hverandre, den dansk-norske og den svenske, som i 1527 hadde oppkastet seg til herre over Uppsalakirken. Med Gustav Vasa som kirkens overhode var det skapt en ny kirkepolitisk situasjon i Jemtland. Alt i 1527, kort tid etter den såkalte reformasjonsriksdagen i Västerås, fikk geistligheten merke systemskiftet, ikke minst på pungen.²¹ Først i 1570, etter sju år med krig, ble det skapt territorielt samsvar mellom stat og kirke i Norden. Jemtland var fra nå av en del av Trondhjem stift og en felles dansk-norsk stat.

Sett fra Uppsala så vel som fra Trondheim var og forble Jemtland utkant, selv om landskapet ligger i det tradisjonsrike trekket mellom Mälaren og Trondheimsfjorden. Sammenlignet med norskekysten eller leia oppover langs Bottenvika var de store skogstrekningene nordvestover mot Trøndelag ei bakevje. Storsjö-bygdene lå som ei isolert øy i den midtnordiske taigaen, og landet var heller fattig på materielle ressurser sett i lys av datidens makroøkonomiske system. Her var lite akkumulert agrar kapital og derfor mest selveiende bønder. Helge Salvesen hevder at det må ha vært risikabelt å satse ensidig på jordbruket innenfor et så marginalt område som Jemtland, og at handelen derfor må ha vært et viktig element i landets økonomi helt tilbake til høymiddelalderen. Han tenker da i første rekke på omsetningen av pelsverk og skinnvarer, som i et luksupreget nisjemarked kunne gi relativ god avkastning i penger; og det kan selvfølgelig ikke utelukkes. Men når Salvesen så sammenligner en eventuell jemtsk skinnhandel med tørrfiskhandelen fra Nord-Norge er det en heller tvilsom operasjon.²² I vår periode ble fiskehandelen langs kysten fra Møre til Varanger bygd inn i et stor europeisk handelsnett og kommersialisert, mens jemtenes skinnhandel utvilsom har vært marginal og kommet i tillegg til en alt overveiende subsistensorientert jordbruks- og fangstøkonomi.

Med andre ord, Jemtland var en fattig utkant, og bare i perioder med nordisk konflikt fikk landet strategisk betydning og politisk oppmerksomhet. De materielle forholdene og den geografiske sentrum-periferi-dimensjonen vil derfor være en viktig bakgrunnsvariabel når vi skal vurdere den kirkelige situasjonen i landet i seinmiddelalderen. Hertil kommer Jemtlands politiske grenselandsrolle og endelig den dobbelte tilhørigheten, statlig og kirkelig. Alt dette har både åpnet for viktige impulser, fra vest og fra sør, og samtidig dømt landet til regional alenegang.

Mange viktige spørsmål hva kirken angår – det gjelder særlig slikt som kirke- og fromhetsliv i mer egentlig forstand – lar seg neppe besvare på grunnlag av brevene,

21 Wangby 1975, s. 47 f.

22 Salvesen 1979, s. 43 f.

som mest handler om rettslig og økonomiske forhold. Det er derfor først og fremst den offentlig-rettslige siden ved kirkelivet i Jemtland vi kan si noe om, og vi vil begrense oss til det. Det vil med andre ord dreie seg om Uppsalakirkens posisjon i Jemtland, både i forhold til landsfolket og til den norske kongemakten; og videre jemtenes forhold til sine kirker og til landets geistlighet. På sett og vis handler dette om å anlegge tre forskjellige synsvinkler eller analysenivåer på den kirkelige situasjonen i Jemtland. Følgelig faller det naturlig å dele fremstillingen i tre. Vi starter med det politiske og rettslige rammeverket for kirkelivet i Jemtland, og dermed også forholdet mellom verdslig og kirkelig øvrighet i landet. Dernest skal vi se nærmere på Uppsalakirkens faktiske posisjon i landskapet, og endelig vil vi avslutte med noen ord om jemtlandskirken som regional og lokal størrelse.

Rammeverket

Etterjulsvinteren 1303 var erkebiskop Nils Allesson på visitas i Jemtland. Dit kom også trondheimskanniken Erlend Styrkârsson for å snakke med biskopen. Jemtene hadde klaget til kongen, og nå skulle det forhandles. Det gjaldt Nils Allessons krav på økonomiske ytelser m.m. til det lokale kirkeholdet. Nils Ahnlund kaller Nils en "ordningens man" og en driftig erkebiskop.²³ Vi må tro at biskopen fant sin jevnbyrdige i Erlend, som snart skulle bli forfremmet til kongelig skattmester med høyest gasje i kongens gård og med sete i kongens råd.²⁴

Resultatet av samtalene ble oppsummert i et brev, som vi kun kjenner i form av en vidisse gjengitt i kong Håkons midlertidige stadfestelsesbrev fra 1305.²⁵ Her sies det at kongen har sett "bref herra Nikulasar ærchibiskups", og han påbyr jemtene å overholde "allt þat sem herra nikulas ærchibiskup i vppsalum hæfir skipat æftir þui sem þætta hans [d.v.s. kongens] transkriptum vattar".²⁶ Kongen har trolig ment å komme tilbake til saken seinere. I alle fall sier han at han på grunn av presserende statsanliggender ikke har hatt anledning til å behandle jemtenes klager, og at de derfor inntil videre skal etterleve

23 Ahnlund 1948, s. 373.

24 Helle 1972, s. 601; jf. Bull 1927, s. 115.

25 Dette sentrale dokumentet i Jemtlands kirkehistorie er publisert en rekke steder. Her er Erik Simensens versjon med oversettelse lagt til grunn, *CCN* 4° ser. 10, nr. 36. Det vises ellers til *JHD* I 12, *DNV* 43, samt til oversettelsen hos Bull 1927, s. 116 f.

26 *JHD* I 15. Det er et problem at vi ikke har bevart det originale brevets protokoll. Vi vet altså ikke med sikkerhet hvem som har utstedt brevet, men det er vanskelig å mistro kongen når han entydig omtaler brevet som erkebiskopens. På den andre siden inneholder brevtteksten elementer som f.eks. referanse til kongen som "vår herre", som kan tyde på at andre enn erkebiskopen har stått bak utferdigelsen, f.eks. representanter for landsfolket. Men kong Håkon var jo også erkebiskop Nils' herre i Jemtland. Det kan også bemerkes at brevet er utformet som et protokollat, og at det kan ha vært formet som et vitnebrev, hvor erkebiskopens *skipan* gjøres vitterlig av representanter for landsfolket. Lenger kommer vi neppe med dette spørsmålet.

bestemmelsene i brevet fra 1303. Det var altså ved kongens brev og befaling at erkebiskopens såkalte *skipan* ble autorisert. *Skipan* må her bety ordning. Kongens myndighet som landsherre understrekes ytterligere når han sier at han med tid og stunder håper å kunne lage en endelig forordning som jemtene selv måtte like.²⁷ Kong Håkon har altså ment at lovgivning på det lokalkirkelige området hørte under hans herredømme, og at det skulle skje i en eller annen form for kommunikasjon med landets folk. Her er ingen plass for noen kirkelig myndighet, i alle fall ikke i prinsippet. Det ble med Håkons stadfestelse.

Vel to generasjoner seinere, i 1378, ble stadfestelsesbrevet fra 1305 i sin tur stadfestet av Håkon V's oldebarn, Håkon VI, også denne gangen etter klager fra jemtene.²⁸ Kongen formaner prosten og prestene i Jemtland om ikke å kreve mer enn det som var hjemlet i erkebiskop Nils' *skipan* fra 1303. Samtidig ber han jemtene etterleve den ordning kongen hadde bekreftet i 1305. Det er vanlig oppfatning at bestemmelsene fra 1303 ble stående middelalderen ut. "Den grundläggande och i katolsk tid aldrig återkallade eller uttryckligt ändrade urkunden rörande 'de lärde männens' rättigheter i Jämtland är 1303 års konvention mellan ärkebiskopen i Uppsala och norska kronans särskilt bemyndigade ombud", sier Ahnlund, som legger til at avtalen fra 1303 skulle komme til å danne en "mur mot kyrkliga myndigheter" i tida som fulgte.²⁹

Både Edvard Bull og Ahnlund setter forhandlingene og vedtakene i 1303 inn i en tradisjonell stat-kirke-kontekst, skjønt det må medgis at særlig Ahnlund har hatt et skarpt blick også for de fordelene jemtene oppnådde som følge av den støtte de fikk fra kongelig hold.³⁰ I den grad både landets herre (kongen) og kirkens leder (erkebiskopen) var involvert, er det selvfølgelig riktig å tale om en stat-kirke-sak. Men det er bare til det ytre. Egentlig dreier det seg om en avtale om lokalkirkelige forhold i Jemtland fremforhandlet mellom en representant for den norske kongemakt og lederen av den svenske kirke. Det er rimelig grunn til å anta at representanter for landskommunen har vært til stede og deltatt i samtalene.

Erkebiskop Nils' *skipan* handler ifølge vidissen fra 1305 primært om jemtene plikter og rettigheter i det lokale kirkestellet og i forhold til landets egen geistlighet. Det understrekes at avtalen stort sett oppsummerer gjeldende skikk og bruk, selv om det et par steder også vises til relativt ny praksis. At det er jemtene plikter og rettigheter i forhold til landets kirke og geistlighet som er hovedsaken, og ikke kirkeledelsens eller kongemaktens interesser, understrekes ytterligere i Håkon VI Magnussons stadfestelsesbrev fra 1378. Kongens beslutning har nesten karakter av en privilegiefornyelse; stadfestelsesbrevet er stilet til jemtene, og det legges stor vekt på landets lokalkirkelige

27 "[...] þar til sem guð gefr oss þat tom at ver mættem þa skípan a gera sem yðr mætte síalfum væl líka". CCN 4° ser. 10, s. 115. Jf. Blom 1992, I, s. 290.

28 JHD I 111 (= *NgL* 3, s. 201 f. nr. 113).

29 Op.cit., s. 539 og 544; jf. Bull 1927, s. 118.

30 Bull 1927, s. 115; Ahnlund op.cit., s. 386, 389 o.fl.st.

integritet. Ahnlund sier at kongens bekreftelse av ordningen fra 1303 er “[...] given i så påtagligt misstrogen form att den naturligaste förklaringen måste bli vederbörandes kännedom om att den svenske ärkebiskopen nyligen gjort ett försök att ordna dessa ting efter mer eller mindre nya regler.”³¹ Den norske kongemakten har altså stått som en garant for jemtenes kirkelige friheter både under forhandlingene i 1303 og ved bekrefteisen i 1305, samt ved den gjentatte stadfestingen i 1378. I forholdet mellom den norske kongemakten og den svenske kirkeledelsen synes det aldri å ha vært aktuelt med en tilsvarende generalavtale som den mellom kong Magnus og erkebiskop Jon i Nidaros fra 1277. Den norske kongen var ubestridt herre over Jemtland, uten hans støtte var det ikke mye erkebiskopen i Uppsala kunne utrette i denne nordvestre utkanten av sin kirkeprovis og sitt bispedømme, verken som metropolitt eller som biskop.

Et tradisjonelt stat-kirke-perspektiv å la det Bull og Ahnlund anlegger, gjerne preget av mer eller mindre klart uttrykte nasjonale forestillinger, vil lett kunne få oss til å overse andre og vel så vesentlige sider ved Jemtlands kirkehistorie i middelalderen, nemlig den regionale egenarten og de lokale forutsetningene, skjønt jeg vil ikke dermed påstå at Bull og Ahnlund har vært blinde for denne siden. Særlig har Ahnlund viet de lokalkirkelige forholdene i Jemtland stor oppmerksomhet, noe vi vil komme tilbake til seinere. Verken den norske staten eller den svenske kirken var særlig nærværende i jemtenes hverdag når vi ser perioden ca. 1300 til 1520 under ett, skjønt i enkelte perioder har øvrighetstrykket vært sterkere enn til vanlig. Håkon V's tid og de første tiåra etter hans død var en slik periode, selv om de norske kongene personlig stort sett glimret ved sitt fravær.³² Fram til 1350 har det også vært forholdsvis mye kontakt mellom kirkeledelsen i Uppsala og jemtene, og ikke få visitasreiser nordover er kjent, noe vi også vil komme tilbake til. Erkebiskopen kombinerte vanligvis visitasjonen av Jemtland med besøk i nabolandskapene Hälsingland, Medelpad og Ångermanland i øst.

La oss se nærmere på ordningen av 1303 fra en jemtsk synsvinkel. Både Erik Simensen og Bull deler teksten i åtte avsnitt eller paragrafer: De to første handler om tien- den og stolgebyrene, og det gjelder blant annet å fastsette et nivå på de økonomiske ytelsene til kirke og prest som folk kan make å betale. I tilfelle noen måtte mangle betalingsevne skal to skjønnsomme menn fra sognet fastsette avgiften etter skjønn, heter det, og den avgjørelsen skal partene rette seg etter. Heller ikke skal presten kunne kreve betaling av noen før han har gjort sin skyldighet, det vil si utført de kirkelige tjenestene

31 Op.cit., s. 388. Ahnlund (ibid., s. 389) sier også at: “Det är alltså mer än stadfästelse av äldre ordning; det är ett starkt understruket avvisande av varje ny. Samtidigheten med uppsalabiskopens norrlandsfärd kan ej vara tillfällig. Tydligt har Birger Gregersson mött en opposition i Jämtland, som skyndat att söka stöd hos den norska kungamakten”.

32 Det første kjente norske kongebesøket i Jemtland etter kong Sverres angivelige krigstokt øst for Kjølén omkring 1178 er Magnus Erikssons besøk i landet ved jamtemotstider i 1345, da han utstedte retterbøter både *a Bergi* (trolig Förberg på Frösön) og i Bräcke. *JHD* I 47–48 (= *NgL* 3, s. 164 f. nr. 76–77). Jf. Ahnlund op.cit., s. 219.

han kunne kreve betaling for, og først etter lenger tids purring skal han kunne reagere ved å holde skyldneren borte fra sakramentet, det vil si nattverden. Ingen ytre kirkelige instanser kan påkalles i slike lokale stridigheter.

Det tredje avsnittet er det eneste hvor biskopens interesser berøres; det gjelder visitasprokurasjonen (biskopsgjerden). Her settes det tak på kostnadene til underhold av visiterende biskop, og det understrekes at bare de sognene som får bispebesøk skal betale. For øvrig handler dette avsnittet om hvordan offer til altere og bilder skal deles mellom sogneprest og sognekirke. Kirken skal ha to tredeler, heter det. Her åpnes det også for at biskopen kan kreve del i inntektene, men noen slags form for fast *cathedraticum* til bispestolen er det ikke tale om. Kirkeledelsens økonomiske interesser er knapt merkbare i dokumentet.

Avsnitt fire handler om prestens fravær fra sognet, og om hvordan kirketjenesten skal ordnes i slike tilfeller. Det skilles mellom fravær i embetsmessig medfør og reiser av privat karakter. I begge tilfellene er presten pliktig å gjøre fraværet kjent for sognefolket, og i tilfelle han er innkalt til prost eller biskop, skal han utføre nødvendig tjeneste før han reiser. Ved lengre fravær skal han sørge for vikar.

Det femte avsnittet handler om sogneprestens rett til å anvende det mindre bann, det vil si utelukke folk fra nattverden (på påskedagen). Her fratas han i virkeligheten retten til å handle på egen hånd i kirkedisiplinære saker. Det er altså bare i ytterste nødsfall for å drive inn utestående fordringer hos sognefolket at sognepresten kan anvende utelukkelse fra sakramentet (avsnitt to). Sognepresten forbyr også å utestenge folk fra kirken etter vilkårlige påbud fra sysselmann eller prost. Slik utestegning kan bare skje etter åpent brev og bud fra prosten, heter det. Dette med det åpne brevet innebærer krav om full offentlighet i slike saker; det vil si lokalsamfunnet skal være kjent med prostens vedtak, som igjen må antas å være fattet etter en forutgående prosess. Skulle sognepresten handle i strid med bestemmelsene i avsnittet, vil det medføre straffeansvar. Det må imidlertid føyes til at innholdet i den siste delen av paragrafen er noe dunkelt. Verken Bull eller Simensen har greid helt å knekke de språklige nøttene her, men hovedsaken synes likevel grei nok.

Det sjetten avsnittet rommer forbud mot at sogneprestene skal kunne "skrive ut av landet i dei sakene det har vore rett landsens gransking i, og føre fram sitt eige vitnemål slik at det tyngjer(?) tvistemål mellom folk, dersom kvar vil unngå straff", heter det i Simensens oversettelse.³³ Også dette utsagnet er noe dunkelt, men det synes å være rimelig klart at sogneprestene ingen rett har til å trekke inn overordnet (kirkelig) myndighet i saker som har vært behandlet av lokal rett etter landets lov. Den siste delen av avsnittet kan tyde på at man særlig har tenkt på de sakene hvor sognepresten selv har hatt interesser, og hvor han har søkt støtte høyere opp i hierarkiet for å fremme disse i strid med lokalsamfunnets avgjørelse.

33 CCN 4° ser. 10, s. 115.

Det sjuende avsnittet handler om prester som har satt seg i gjeld til lekmenn og ikke vil betale til avtalt tid. Da skal prosten behandle tvisten, heter det. Og det føyes til at prosten ikke bare skal utøve rett i slike gjeldstvister, men “[...] i alt anna som vert klaga på geistlige, etter det som lekmenn gjorde før etter landsens rett i kyrkjelege saker.” Dette er det eneste punktet som eksplisitt avviker fra påstått sedvane, og bestemmelsen innebærer at alle lekmannsklager mot den lokale geistligheten heretter skal behandles av en kirkelig instans, men nota bene en innenlands sådan. Vi må tro at “landets rett” fortsatt skal ligge til grunn for avgjørelsen. Om prosten forsømmer plikten til å utøve rett, er han hjemfallen til straff.

Det åttende og siste avsnittet handler om prester som vanskjøtter “gården ved kirken sin” (prestegården), bygninger så vel som åkre og gjerder. Han skal bøte etter gode menns skjønn, heter det, og boten skal stå i forhold til skadeverket. Også i disse tilfellene skal prosten utøve rett, og om han forsømmer denne plikten kan han straffes, sies det med referanse til avsnittet ovenfor. Det er altså slik at prostens endelige avgjørelse skal følge det lokale skjønn, og det er rimelig å anta at prosten i de sakene som omtales under avsnitt sju forventes å forholde seg også til sognefolket.

Sammen med den kongelige stadfestelsen 1305 tegner 1303-avtalen bildet av et land som under kongelig norsk vern har styrt seg selv i viktige lokalkirkelige saker av økonomisk og rettslig karakter. I det daglige ser prosten ut til å ha vært den øverste kirkelige embetsinstans. Men også han hørte hjemme i landet; han har samvirket med sognefolk, og det er landets lov og rett og sedvaner som danner gjennomgangstemaet i dokumentet. At biskopen i Uppsala er kirkens øverste herre er selvfølgelig underforstått, han kommer stundom på visitas, og han har da krav på underhold, og han samtaler med sognefolk og samhandler med folk som har myndighet til å tegne landskommunen ved landets segl. Den øverste kirkelige tilsynsmyndigheten var i prinsippet biskopens, og vi må også anta at han både har hatt og brukt den biskoppelige kollasjonsretten. Det sies i alle fall ingenting om lokal deltakelse ved tilsetting av prest i dokumentet. Heller ikke andre ting som angår biskopens myndighet eller rettigheter nevnes, verken fiskale eller juridiske, skjønt vi vet at jemtenes forhold til biskopene i Uppsala ikke alltid var konfliktfritt. Ikke minst forekommer det mye strid mellom biskop og sognefolk utover 1300-tallet om fiske og fiskerettigheter, noe vi skal komme tilbake til. Men ikke noe av dette har vært av en slik karakter at det i 1303 var gjenstand for forhandlinger. I prinsippet er det ingenting i det samtidige kildematerialet som tyder på at den biskoppelige myndighet prinsipielt sett er blitt bestridd.

Ifølge Ahnlund skulle altså 1303-avtalen danne rammen om kirkelivet i Jemtland så lenge den katolske kirke bestod, og avtalen kom til å danne et slags bolverk mot kirkelig overstyring av landskapet gjennom resten av middelalderen. Også Bull uttaler seg i lignende vendinger når han sier at 1303-brevet fortsatt var gyldig i slutten av 1400-tallet. Bull vil likevel hevde at det skjedde et viktig skifte med hensyn til de

kirkelige forholdene i landskapet i og med dannelsen av den nordiske treriksunionen omkring 1400. Før 1400 var erkestolens stilling svak, sier Bull, som blant annet viser til at så seint som i 1382, da erkebiskopen i Uppsala skulle sende folk til Jemtland for å granske anklagene mot prosten i Lit, måtte hans menn skaffe seg leidebrev hos den kongelige norske høvedsmannen Narve Ingvaldsson.³⁴ Skiftet kom ifølge Bull i 1402 da erkebiskop Henrik i Uppsala fikk Jemtland som pantelen av dronning Margrete.³⁵ Denne begivenheten karakteriserer han som en milepel i landets historie, og som innledningen til en ny epoke i forholdet mellom stat og kirke i Jemtland.³⁶ Ahnlund derimot uttrykker seg mer forsiktig om pantsettelsen av landet, selv om også han mener at dette var betydningsfullt for Jemtlands politiske historie. Han legger imidlertid til at mye var uklart med hensyn til landskapets framtidige stilling, og at det var åpent hvor vidt Jemtland i de nærmeste åra skulle styres fra Uppsala eller Nidaros.³⁷ Begge erkebiskopene skulle ifølge dronning Margrete få del i kronens inntekter av landet, og erkebiskop Henrik skulle som pantelensherre kreve inn nidarosebiskopens andel.³⁸ Da panteavtalen mellom dronningen og erkebiskop Henrik ble inngått var fortsatt dronningens meget nære medarbeider Vinald Henriksson erkebiskop i Trondheim. Og ifølge Ahnlund må erkebiskop Henrik ha vært inneforstått med at landet kunne bli overført til erkebiskopen i Nidaros, dessuten skal Henrik personlig ikke ha vært spesielt interessert i Jemtland.³⁹

Hvor lenge erkebiskopene i Uppsala ble sittende med landet som pantelen er uvisst. Jöns Gereksson som i 1408 etterfulgte Henrik, overtok også Jemtland. Bull antar at den forvaltningsmessige underordningen under Uppsala kan ha vart en ti til femten år, og hevder at uppsalabiskopene fikk større innflytelse i Jemtland ut over 1400-tallet. "Hva der senere skapes av geistlig rett med særskilt gyldighet for Jemtland – vi kjenner først slikt fra det 15. årh. – blir da heller ikke lenger til ved overenskomst mellem verdslig og geistlig myndighet, men som erkebiskoppelige statutter", sier han.⁴⁰ Bull mener

34 Op.cit., s. 118 f.; jf. *JHD* I 115.

35 *NgL* 2. r. 1, s. 61 f. nr. 31 (= *JHD* I 130).

36 Op.cit., s. 119, 122.

37 Op.cit., s. 276 f.

38 I erkebiskop Henriks lensrevers heter det således (*NgL* 2. r. 1, s. 62): "Jtem naar wy eller wore arfuæ these forscr. tw thusend swensca mark j swo made, som fore ær sacht, opbarit haue, hwilken ærchebiscop aff Throndheem eller aff Wpsale for^{de} wor herræ oc frwæ eller theræ arwinge oc efterkommere sithen thet for^{de} land tha hælder late wiliæ, tha scal thæn ærchebiscop, som tha landit fanger, scipa thæn annen ærchebiscop oc hans kirke hwort aar saa megit, som brister wtj, at han ikke fongit oc vpbarit hauer, som her fore screuit staar; ok han som tha landit hauer æller fonger, han haue ok wpbære swo megit, som hanum oc hans kirke brister, at the ike fonget oc wpbarit haue, som fore ær sacht, aff thæn annin helftæ aff thette for^{de} land."

39 Op.cit., s. 391. For øvrig mener Sven-Erik Pernler (1999, s. 104) at Jemtland på denne tida ble stadig sterkere dratt mot Nidaros.

40 Op.cit., s. 119 ff.

også å kunne observere sterkere svensk innflytelse i sin alminnelighet i Jemtland etter 1400, underforstått som en følge av Uppsalakirkens påstått sterkere stilling. Ahnlund derimot ser ikke noe slikt skifte med hensyn til den erkebiskoppelige myndighetsutøvelse i landet og heller ikke med hensyn til forholdet mellom kirke og stat.

Begivenhetene i 1402 var framfor alt et strategisk trekk i en større kirkepolitisk plan fra dronning Margretes side. Og dronningen hadde ikke i noe fall tenkt at Jemtland skulle bli værende under erkebiskoppelig forvaltning på ubestemt tid. Tvert imot heter det i erkebiskop Henriks lensrevers at landet så snart pantet var innfridd straks skulle tilbakeføres direkte under kronen.⁴¹ Vi skal ikke her gå nærmere inn på spørsmålet om statens styre i Jemtland, men nøye oss med å fastslå at det nye unionelle regimet i alle fall ikke styrket kirkens selvstendighet i forhold til kongemakten, verken i Norge, Sverige eller Danmark, selv om enkelte biskoper ble særlig begunstiget av dronningen og hennes adoptivsonn kong Erik av Pommern.⁴²

Hva Bull egentlig mener når han hevder at begivenheten i 1402 danner en milepel i forholdet mellom stat og kirke i Jemtland er uklart. Bortsett fra at erkebiskopen ved begynnelsen av århundret utøvde verdslig myndighet i landet i noen år, er det vanskelig å se at han i egenskap av erkebiskop har opptrådt med noen større myndighet enn tidligere. Dette spørsmålet skal vi komme tilbake til seinere, men det kan være verdt å føye til at de svenske så vel som de norske biskopene nå trekkes nærmere inn under kongemakten; og kirkene i de tre unionsrikene utvikler seg i retning av det tyske kirkehistorikere kaller *Landeskirchen*. Dermed oppheves en del av det tradisjonelle skillet mellom verdslig og geistlig myndighet. Men det er neppe dette Bull har hatt i tankene når han hevder at Uppsalakirkens stilling ble styrket i Jemtland etter 1402. Snarere sikter han til erkebiskop Jöns Håkansson's statutt for Jemtland fra 1425, stadfestelsen av dette statuttet under erkebiskop Nils Ragvaldsson i 1440 og erkebiskop Jakob Ulfs-sons statutt om tienden i Jemtland fra 1471. For øvrig kan det legges til at vi fra denne perioden kan observere en tilsvarende aktivitet blant norske biskoper. Ikke få lokale statutter er bevart for Norge fra 1390-åra og fram til midten av 1400-tallet.⁴³ Uppsala-biskopens virksomhet som statuttmaker fører seg inn i et større nordisk mønster.

41 *NgL* 2. r. 1, s. 62: "Jtem naar wj [dvs. erkebiskop Henrik] æller wore arfuæ thisse forscr. tw thousand mark j swa made wpbarit haue [...] oc naar thisse for^{de} domkirker [dvs. Trondheim og Uppsala] oc wj for^{de} twa ærchibiscopæ eller wore efterkommeræ the andræ pænninge [...], wpbarit haue eller oss worther betalit aff for^{de} wor herræ koningen eller aff for^{de} wor frw drotningen eller aff theræ arwinge oc efterkommere, hwat ther j brister, at wj ike fongit oc wpbarit haue, som fore screuit staar, tha scal thette for^{de} land Jemteland friit oc frælst oc vmbewarit jgeen komme til for^{de} wor herræ oc frwæ oc til theræ arwinge oc æfterkoomeræ oc til krwnen, som thet her til tillighet hauer, genist wden alt hinder oc længre tøfring."

42 Haug 1996. Tendenser til overstyring av de nordiske kirkeprovinsene gjennom et samarbeid mellom kongene og kurien kan spores tilbake både til Valdemar Atterdags tid (Danmark) og Magnus Erikssons tid (Norge og Sverige), se eksempelvis Pernler 1999, s. 92–105, 109 ff.

43 *NgL* 2. r. 1, nr. 146, 161, 202, 247, 253, 255, 256, 257, 272.

Heller ikke statuttet fra 1425 er kjent i original. Liksom Nils Allesons *skipan* fra 1303 er det overlevert som en vidisse, i dette tilfellet inntatt i erkebiskop Nils' stadfestelsesbrev fra 1440.⁴⁴ 1425-statuttet er utstedt av erkebiskopen under visitas i Jemtland; nærmere bestemt i Brunflo 14. februar.⁴⁵ Vinteren ser altså ut til å ha vært foretrukket til visitas i Jemtland. Statuttet er adressert til alle jemtene, og det munner ut med en ordre til landets prost om å gjøre det kjent på prosteting rundt i landet. Det er blitt beseglet med erkebiskopens sekret. Erkebiskop Jöns visiterte også Hälsingland på sin ferd nord i bispedømmet, hvor et tilsvarende statutt ble utstedt 4. mars. Absalon Taranger har påvist at hele 10 av jemtlandsstatuttets 14 paragrafer er likelydende med dette. Den 14. paragrafen gjelder som nevnt prostens plikt til å bekjentgjøre erkebiskopens statutt.⁴⁶

Store deler av statuttet omhandler forvaltningen av *fabrica*. Det gjelder blant annet paragrafene 1–4. To kirkeverger skal sammen med sognepresten forestå forvaltningen av kirkens midler, og av kirkekistens tre låser skal kirkevergene ha nøklene til to mens presten skal ha den tredje. Presten skal føre kirkeregnskapet, som skal oppbevares i kisten, og som skal kunne forelegges prosten, biskopen eller en med fullmakt fra biskopen når det blir krevd. Mislighold av plikten til å føre regnskap medfører straff for presten. Bestemmelsene samsvarer godt med 1303-brevet hvor to bygdemenn sammen med sognepresten skal forvalte kirkens midler, men de er nå mer detaljerte. Det som slår en i 1425-statuttet er sognemennenes sterke posisjon. "[...] ey sculu [...] kirkioherren eller kirkioværenda noghot til laans tagha aff kirkionne wtan med soknamanna withu oc sama skælom, som før er sakt", heter det i §1. Der forestiller erkebiskopen seg også at kirkevergene sammen med sognefolket kan komme til å nekte presten den tredje nøkkelen til kirkekista; i så fall får presten rett til å lyse messefall. I §3 får vi vite at kirkevergene og sognepresten ved påsketid skal legge fram kirkeregnskapet i nærvær av sognemennene, og i §4 bestemmes det at kirkevergene skal velges av sognemennene og presten sammen. Normal periode for kirkevergene skal være to år, men omvalg er mulig. Sognemennene skal også føre kontroll med kirkens inventarium og se til at alt er i orden ved skifte av prest. Det er for øvrig prestens plikt å føre et skikkelig register, som skal oppbevares i kirkekisten (§7). Presten skal ellers ha ansvar for vedlikeholdet av prestegården, og ved vanrøkt skal han bøte til biskopen etter gode menns skjønn, heter det (§6). Bestemmelsen om prestegården stemmer helt med §8 i brevet fra 1303.

Ordningen skal altså være den samme i Hälsingland, både når det gjelder kirkefor-

44 *NgL* 2. r. 1, s. 455 ff. nr. 243 (= *JHD* I 180); *ibid.*, s. 572 f. nr. 320 (= *JHD* I 237).

45 Således heter det i protokollen: "Jn nomine Dominj amen. Wj brodher Jenes medh Guds nadh erchebiscop j Vpsalum helsom alla [...]" (*NgL* 2. r. 1, s. 455). Likeledes sier erkebiskop Nils at han har "lothom liudhelica læsa werdugx fadhers j Gudhi ærchiebiscops Jönissa Haquonsson, huars siel Gudh nadhe, stadga oc stillabreff for almoghanom" (*ibid.*, s. 572). Det kan for øvrig føyes til at *stadga* er det svenske ordet som svarer til det gammelnorske *skipan*.

46 *NgL* 2. r. 1, s. 455 note 1; jf. Ahnlund 1948, s. 393.

valtningen og prestegårdene, og det forteller oss at kirkeledelsen i Uppsala har sett det hensiktsmessig å satse på utstrakt lokalt selvstyre når det gjelder forvaltningen av de lokalkirkelige midlene. De øvrige fellesbestemmelsene for Jemtland og Hälsingland (§11, 12, 13) gjelder det vi kan kalle sedelighetsspørsmål, så som førekteskapelig samliv, frillehold, hor og ekteskap med fremmede folk, med andre ord ordinære kristenrettsaker som vi også kjenner igjen fra Norge, og som i prinsippet neppe har vært kontroversielle, verken fra statsmakten eller fra landsfolkets side. Prosten pålegges dessuten ved påsketider å ta for seg folk som ikke har betalt det de skylder til kirken for ymse tjenester. Eksempelvis kan døde folk nektes begravelse i viet jord før gjeld er betalt av boet, så langt det måtte rekke (§9).

Av de tre særjemtske paragrafene gjelder den første (§5) bygging av prestegårdshus. Under trussel om bann forbys sognepresten og kirkevergene å ta av bygdekirkens midler til dette, slik skikken ser ut til å ha vært. Det er sognefolkets plikt, heter det, å bygge de lovbestemte husene etter kristenretten. Problemet var neppe nytt, men det ble ikke tatt opp i 1303-brevet, hvor det bare er prestenes plikt til å vedlikeholde prestegårdshusene som nevnes. Her har med andre ord erkebiskop Jöns forsøkt å stramme inn en særjemtsk praksis og bringe forholdene der i landet i samsvar med svensk kirkerett.⁴⁷ Videre forbys prestene å bruke kirkedisiplinære midler mot sognefolket for å tvinge gjennom egne interesser. Således kan det lille bannet bare kunne brukes etter prostens ordre og åpne brev. Likeledes skal alle tvistemål mellom lekmenn og geistlige pādømmes av prosten (§8). Den prost som unnlater å gjøre dette vil bli bøtelagt, heter det. Paragrafen må kunne sies å være en entydig innskjerping av avsnitt 5 og 6 i brevet fra 1303. Den siste paragrafen gjelder leie av kirkeku, og det bestemmes at ingen kan kreve leie av død ku (§10).

1. mars 1440 lot erkebiskop Nils lese Jöns' statutt for landsfolket i Jemtland, som da var forsamlet på landsting ved Rödön kirke.⁴⁸ Stadfestelsen skjedde altså i full offentlighet for landsfolket. I tillegg til bestemmelsene fra 1425 føyde Nils til tre nye paragrafer. For det første forbyr han jemtene (både klerker og lekmenn) å la fremmede prester synge messe uten at de først har presentert seg for domkapitlet i Uppsala og der blitt godkjent og utnevnt til presterjeneste. Det er med andre ord rimelig å tro at jemtene har ordnet med presterjenesten på egen hånd uten å forespørre ledelsen i Uppsala. For det andre påbys det å ringe med kirkeklokkene på helligdager i samsvar med skikk og bruk i Uppsala bispedømme. Den klokke som unnlater å gjøre så, kan dømmes av prosten. Og for det tredje innskjerpes tiendeplikten. Dette er en generell innskjerping, og de spesielle tiendebestemmelsene for Jemtland berøres ikke.

At bispepåbud ikke var nok til å få jemtene på bedringens vei vitner erkebiskop

⁴⁷ *NgL* 2. r. 1, s. 457 note 1.

⁴⁸ Se ovenfor, note 44.

Jakobs nye statutt, datert Rödön 4. februar 1471, om.⁴⁹ I en lang innledning refser biskopen jemtene for deres unnlattelsesynder; han taler om deres "syndegjeld", og hevder at dyrtid, og mangel på fisk og vilt i skogen skyldes folkets forsømmelser. Og det dreier seg om de to "gjengangerne", tienden og ansvaret for å bygge prestegårdshus. Når det gjelder tienden, hevder erkebiskopen at de har betalt alt for lite i forhold til det som var bestemt i brevet fra 1303, som omtales som "[...] idher egen stille breff, ther gamble gode kunge och byscope idher vnt och giffwed haffua och gammalt och fornt haffuer wared". Hva prestegårdshusene angår, som jo skulle bekostes av sognet, har man fortsatt å bruke bygdekirkens midler, heter det.⁵⁰ Disse to bestemmelsene gjentas derfor i statuttets to første paragrafer. Også en bestemmelse om tiendekjøp fra 1425 tas opp igjen. Til slutt kommer Jakob inn på spørsmålet om underhold av biskopen under visitas. Nok en gang viser han til avtalen fra 1303, som bestemte at bare de sognene biskopen besøkte under visitas var pliktig til å yte prokurasjon.⁵¹ Her har det tydeligvis vært forskjellige oppfatninger om hvordan de gamle bestemmelsene om biskopsgjerd skulle tolkes. Ahnlund mener at jemtene påstand om at de ut fra 1303-avtalen ikke var pliktige til å betale visitasprokurasjon for alle annekssognene var rimelig. Siden 1350 var en rekke sogn blitt til annekser i større prestegjeld, og den faste kirketjenesten sentralisert til noen hovedkirker.⁵² Erkebiskop Jakob fastholder sin tolkning av 1303-avtalen i sitt brev, og forsøker til og med å gjøre prokurasjonsplikten allmenn for alle landets sogn, skjønt i noe dulgte ordelag. Det overlates til prosten å refse dem som ikke etterlever statuttets påbud.

Det er ingen grunn til å tro at jemtene var mer lydige overfor erkebiskop Jakobs påbud enn de hadde vært overfor Nils'. Det synes ganske klart at for begge parter har avtalen fra 1303 dannet en felles plattform, og at jemtene gjennom generasjoners sedvane har funnet fram til sin tolkning, som trolig både lekmenn og lærde menn har akseptert som et *modus vivendi*. Slik kommenterer Ahnlund visitasen og statuttet av 1471:

Att kontrollen från den centrala stiftsmyndighetens sida under närmast föregående tid brustit är fullt tydligt. Men det lider heller icke något tvivel, att dessa »vanseder» i flera avseenden uttryckte en för hela landsändan kännetecknade fri praxis, som icke lätteligen lät sig rubba. I alla händelser synes det anmärkningsvärt, att ärkebiskopen fick nöja sig med ett sådant maningsbrev, vars iakttagande i alla punkter i enlighet med kyrkans rätt det skulle åligga »vår älskelige prost» att med tillgängliga medel övervaka.⁵³

49 *NgL* 2. r. 2, s. 480 ff. nr. 311 (= *JHD* II 79).

50 *Ibid.*, s. 481.

51 *Ibid.*, s. 482 f.

52 *Op.cit.*, s. 400. Den samme tendensen til å samle sogn i større prestegjeld kan vi også observere i Norge, hvor det som følge av folketapet kan ha vært vanskelig å skaffe tilstrekkelig geistlig betjening i de mer perifere bygdene.

53 *Op.cit.*, s. 399.

At kirkeordningen i Jemtland hadde enkelte fellestrekk med Hälsinglands, er ikke det minste rart; hvor vidt disse nordligste delene av Uppsalakirken igjen avvek fra det som var normen lenger sør i Sverige, er et spørsmål vi får komme tilbake til. Begge steder ser det lokalkirkelige selvstyret ut til å ha vært ganske sterkt, i alle fall sett med norske øyne, og det kan ikke utelukkes at kirkeledelsen i Uppsala har sett det nødvendig å delegere myndighet til de mest perifere delene av bispedømmet, de store avstandene og vanskelige kommunikasjonene tatt i betraktning. (Erkebiskopen i Nidaros har hatt mye letter adkomst til de nordlige delene av sitt stift langs kysten, sommer som vinter.) Således hevder Sven-Erik Pernler at: "Prostarna i Hälsingland och Jämtland tillerkändes på grund av landskapens geografiska läge och struktur långtgående befogenheter som biskopens ställföreträdare."⁵⁴ Men på tross av alle likhetene var kirkeordningen i Jemtland ingen blåkopi av Hälsinglands.⁵⁵ Bare det forhold at grunnlaget for det lokale kirkelivet i Jemtland var fremforhandlet mellom den norske statsledelsen og den svenske kirkeledelsen gjorde en vesentlig forskjell. I prinsippet ble derfor avtalen av 1303 stående. Uppsalabiskopen kunne derimot anfekte lokalkirkelig praksis, uten at det ser ut til å ha virket.

Samlet tegner de sentrale dokumentene fra 1300- og 1400-tallet bildet av en lokalkirkelig ordning med sterke korporative drag, som ytterligere understrekes i 1400-tallets statutter. Sognemennene med deres kirkeverger har dannet grunnlaget for kirkeholdet i Jemtland. Det ser også ut til at de er kommet overens med sogneprestene om å bruke kirkens midler også til prestegårdenes behov og ellers tilpasset de økonomiske ytelsene til det man mente å kunne tåle. Jemtlandskirken har vært en lavkostkirke. Dessuten har man fått gjennomslag for prosteretten som et slags *forum internum* i alle saker mellom jemtene og kirken. Prosten trer fram som en sentral skikkelse i den jemtiske kirkeordningen i statuttet fra 1425, men har nok vært det allerede tidlig på 1300-tallet. Også Ahnlund bemerker dette, og ser her en klar forskjell til Hälsingland, og det enda hälsinglandsprostene ifølge Pernler, liksom kollegaen i Jemtland, var å betrakte som en slags stedfortredere for biskopen.⁵⁶ Dessuten har jemtene i noen utstrekning forsynt seg selv med prester, i samråd med lokal geistlighet, og uten å spørre Uppsala om lov. Så langt tyder ingenting på at Kalmarunionen og forleningen av landskapet til erkebiskopene i Uppsala på begynnelsen av 1400-tallet betydde noe for den kirkelige situasjonen i Jemtland. Ordningen fra 1303 besto, og den var garantert av kongemakten, to ganger sågar. I disse sentrale aktstykkene framstår Jemtland, både kirkelig og politisk, som en sluttet enhet. Rammeverket har ligget fast gjennom hele perioden.

54 Pernler 1999, s. 128.

55 Jf. Ahnlund 1948, s. 542–48.

56 Ahnlund op.cit., s. 393, 546 ff.

Kirkeledelsen og landet

Ifølge Stefan Brink skal altså kirkeledelsen ha etablert et brohode i Brunflo ikke så lenge etter at Jemtland ble en del av erkestiftet. Brink mener at erkebiskopen har medvirket til byggingen av Brunflo kirke og at biskopens inntekter i naturalia ble oppbevart i det store forsvarstårnet som fortsatt troner over kirkegårdsanlegget der.⁵⁷ Kirkeledelsen i Uppsala har trolig hatt en finger med i sognedannelsesprosessen fra slutten av 1100- tallet og framover. Mange av de fine steinkirkene i landet tyder på at det da har vært mulig å mobilisere de ikke ubetydelige økonomiske ressursene som trengtes til dette formålet.⁵⁸ Men kanskje enda viktigere: den kompetanse – både teknisk og organisatorisk – som trengtes til alt det kirkelige steinbyggeriet kan vanskelig tenkes uten kirkeledelsens medvirkning. Dermed er det ikke sagt at jemtene blott og bart handlet på erkebiskoppelig kommando. Henvisningen til gjeldende sedvaner i skipanen fra 1303 forteller videre at det da for lengst var skapt en fast ordning for finansiering av det lokale kirkeholdet, men at det har vært visse uoverensstemmelser først og fremst med hensyn til fordelingen av tienden mellom *fabrica* og *mensa*, ansvaret for prestegårdshusene, stolgebyrer m.m. Men sett fra erkebiskop Nils' side var denne ordningen neppe helt tilfredsstillende, og han har trolig varslet jemtene om nye krav foran visitasen det året. Lite tyder på at Nils fikk gjennomslag for dette, og jemtenes klager, forhandlingene med Erlend Styrkársson og kong Håkons autorisasjon av ordningen i Jemtland forteller sitt om grensene for kirkeledelsens makt i landet.

Det var stort sett gammel skikk og bruk som ble stadfestet i 1303. Bortsett fra biskopsgjerden var det imidlertid ikke tale om de biskoppelige inntektene av landet eller om rekkevidden av den biskoppelige myndighetsutøvelsen under Nils' visitas. Og bortsett fra det evinnelig maset om fisket i Fors og sjelestuen på Ragundaskogen er erkebiskopens økonomiske interesser knapt omtalt i brevene fram til midten av århundret. Nils Ahnlund hevder riktignok at Hemming Nilsson visste å vareta bispestolens økonomiske interesser på en framgangsrik måte. Som vitnemål om det viser han til at biskopen etter visitasen i 1346 oppnådde full disposisjonsrett over bispetienden.⁵⁹ Da erkebiskopen noe seinere via prosten Ogmund Sæfinnsson rettet en henvendelse til sysselmannen og folket i Jemtland angående noe jordegods som formentlig skulle tilhøre kirken, fikk han til svar at sysselmannen ikke våget å avstå noe av kongens jord.⁶⁰

57 Brink 1996a, s. 160 og 180 ff.

58 Om dateringen av de eldste steinkirkene, se Holm 2006, s. 126 ff.; jf. Brendalsmo & Bonnier 2009.

59 Ahnlund 1948, s. 384 f., jf. s. 231. *JHD* I 60 (= *NgL* 3, s. 167 f. nr. 79).

60 *RN* V 1271 og 1272. Det er her tale om "locus placiti et pretorii", som i *RN* oversettes med "tingssteder og kongsgårder", men som også er blitt oversatt til "tingsplats" (*JHD* I 83; jf. *JHD* Suppl., s. 93 f.).

Hvor mye bispetienden av Jemtland kan ha utgjort er det vanskelig å si noe om.⁶¹ Fordelingen av tienden er som nevnt et viktig punkt i brevet fra 1303, men der dreier det seg om prestetienden. Biskopens del (bispeluten) nevnes ikke. Det er kun biskopsgjerden som omtales i erkebiskop Nils' *skipan*, samt offer til altere, som erkebiskopen kunne kreve del i. Ifølge Hälsingelagen (Kyrkobalken 7) skulle tienden deles i fire med 1/6 til erkebiskopen, 1/6 til sognekirken, 1/3 til sognepresten og 1/3 til de fattige.⁶² I Jemtlands nabolandskap var altså bispeluten og kirkeluten noe mindre og presteluten og bondeluten noe større enn i Norge, hvor tienden ble delt i fire like deler mellom prest, bygdekirke, biskop og de fattige.⁶³ Også i forhold til Uppland og de fleste andra fastlandssvenske landskapene var bispeluten og kirkeluten noe mindre, ettersom det vanlige der var at biskopen, sognekirken og de fattige tok 2/9 hver mens sognepresten beholdt 1/3.⁶⁴

Trolig var bispeluten like så liten i Jemtland som i Hälsingelagens lovområde. I alle fall utgjorde den 1/6 av hele tienden da Gustav Vasa i 1540 krevde en fordobling av bispetienden (til 1/3).⁶⁵ Men, mens det i Jemtland kun skulle betales tiende av korn og smør (ifølge avtalen 1303), skulle det i Hälsingelagens område også svares tiende av jakt og fiske (ifølge et tiendestatutt av 1297 samt Hälsingelagens kyrkobalk).⁶⁶

Når det gjelder biskopsgjerden, ble betalingen av den tatt opp av erkebiskop Hemming da han kom på visitas i 1346. Menigheten i Alsen, som møtte erkebiskopen da han holdt ting i Rödön, mente å ha dekket dette utlegget ved et jordstykke de hadde kjøpt og gitt til sognepresten. Og det slo Hemming seg til ro med.⁶⁷ 125 år seinere ble spørsmålet om biskopsgjerden tatt opp på ny av erkebiskop Jakob Ulfsson, som visiterte Jemtland i 1471. I 1303 var regelen at bøndene skulle betale biskopsgjerd kun av de sognene hvor biskopen oppholdt seg under visitas. Nå krevde Jakob gjerd også av alle annekssogn under det prestegjeldet han besøkte. Det er uklart hvor vidt Jakob egentlig nådde gjennom med sitt krav, og jemtene satte seg til motverge idet de hevdet – og ikke uten rett – at dette var et brudd på tidligere avtaler.⁶⁸

Når det gjelder kirkeledelsens eiendommer og renteinntekter viser Göran Dahl-

61 Jf. Dahlbäck op.cit., s. 366.

62 *SSGL* 6, s. 8 f.

63 Se Hamre 1974, sp. 285.

64 Se Schück 1974, sp. 296; Pernler 1977, s. 133.

65 *GIR* 13, s. 111 ff.; jf. Beltzén 1945, s. 25; Ahnlund 1948, s. 542 f. En tilsvarende forhøyelse hadde Gustav Vasa drevet gjennom allerede i 1528 for Hälsinglands del. *GIR* 5, s. 60 f.; jf. Beltzén op.cit., s. 28 f. Da Vincens Lunge i 1520- og 30-årene var lensherre over Jemtland gjorde han sitt beste for å hindre kong Gustav i å kreve inn de biskoppelige inntektene der. Se f.eks. *GIR* 5, s. 220 ff. bil. 6–7 (= *JHD* III 87–88); jf. Ahnlund op.cit., s. 584 f., 588.

66 *DS* 1202 (jf. overs. i Holmbäck & Wessén 1940, s. LVIII ff.); *SSGL* 6, s. 8 f. Jf. Beltzén 1945, s. 17 ff.; Ahnlund 1948, s. 544 f.

67 *JHD* I 52.

68 *JHD* II 79.

bäck i sin monografi om Uppsala domkirkes gods i seinmiddelalderen at geistligheten i Uppsala ikke har hatt mye å hente hos jemtene. Om bispestolens eiendommer i Norrland sier han at "det går inte att exakt fastställa omfattningen, värdet och avkastningen av dem".⁶⁹ Norrland er i denne forbindelse et geografisk samlebegrep som i tillegg til Jemtland omfatter Hälsingland, Medelpad, Ångermanland, Västerbotten og Norrbotten. Når det gjelder Jemtland peker han i første rekke på sjelestuen ved Indalsälven på veien mellom Ragunda og Storsjö-traktene, laksefisket i Fors sogn og noen gårdparter på Frösön (Västerhus) m.m. som biskoppelig eiendom.⁷⁰ I Dahlbäcks materiale er det ellers ikke mye spor etter en forn erkebiskoppelig base i Brunflo.⁷¹ Heller ikke domkapitlet, som ble fullt utbygd etter 1270, eller domkirkens *fabrica* har hatt inntekter av betydning fra den nordlige periferien og knapt noe i Jemtland. Materialet gjør det vanskelig å beregne de sentralkirkelige inntektene fra Jemtland særskilt, og Dahlbäck opererer derfor med samlesummer for Norrland. Som vi ser av hans tabeller har dette vært ganske beskjedent.⁷² Det kan føyes til at jemtene, liksom folket i Ångermanland og Hälsingland (med Medelpad), heller ikke har betalt den såkalte romaskatten, også kalt peterspenning.⁷³

I tillegg til inntektene av laksefisket, noe jordegods, biskopsgjerd og bispetienden kom enkelte pålegg ad hoc, som for eksempel bidrag til erkebiskopens pallieferd og såkalt korstogs- eller seksårstiende.

Kontrasten til Nidaros erkestift er sterk. Mens de sentralkirkelige inntektene for Uppsalastiftets del var konsentrert til Upplandsbygdene, hadde både bispestol og domkapitel i Trondheim betydelige økonomiske interesser helt opp til stiftets nordligste utkant. I det minste relativt sett, har den nordnorske og kystvendte delen av bispedømmet fått økende økonomisk betydning utover i seinmiddelalderen.⁷⁴ Både bispestol og domkapitel hadde store kommersielle interesser å vareta nordpå, og har trolig ekspandert helt opp til Varangerfjorden i vår periode. Dette hadde konsekvenser for utbyggingen av det sentralkirkelige styringsverket i bispedømmet. Nidarosbiskopen etablerte et finmasket nettverk av såkalte setesveiner langs kysten fra Møre til Finnmark, de aller fleste fra Helgeland og Salten og nordover til Vardø.⁷⁵ Og domkapitlet sikret sine interesser ved utbyggingen av et system av såkalte "kannikgjeld". Det største og viktigs-

69 Dahlbäck 1977, s. 52.

70 Op.cit., s. 41, 52, 318, 426.

71 Olof Holm har gjort meg oppmerksom på at en tredel av Södergård i Brunflo tilhørte erkebispens mensalgods i 1324, og at erkebiskopen beholdt eiendomsretten til gården, selv om den ble overlatt til kirken i Brunflo (*JHD* I 27, 59, jf. Ahnlund 1948, s. 381; Vikstrand 1995, s. 31 ff.; Holm 2006, s. 135).

72 Op.cit., s. 44, 186, 264.

73 *DS* 4645 (= *JHD* I 82). Jf. ovenfor note 12.

74 Dybdahl 2003.

75 Se kart hos Dybdahl op.cit., s. 312.

te var Trondenes ved dagens Harstad, som på 1400-tallet ble lagt til dekanatet i Trondheim.⁷⁶ Vi ser at erkebiskopen i Trondheim har styrt sitt vidstrakte bispedømme ved hjelp av korsbrødrene. Således sendte Aslak Bolt i 1430-åra sine fremste medarbeidere i domkapitlet rundt i stiftet for å forhandle med menighetene om fornyelse av avgifter til bispestolen, som var gått tapt under kriseårene etter 1350.⁷⁷

Noe tilsvarende er ukjent fra Uppsalastiftet. Økonomisk forble den nordlige periferien en marginal *frontier* av beskjedne finansiell verdi, i alle fall for kirkeledelsen, perioden til endes. De biskoppelige ressursene i nord var verken av et omfang eller av en karakter som tilsa kommersiell utnyttelse på linje med de nordnorske fiskeriene. Derfor er det heller ikke spor etter en biskoppelig setesveinordning i Norrland à la den vi møter i Nordland, Troms og Finnmark. Heller ikke fantes det noe kannikgjeldsystem i Nord-Sverige; bare i det sentrale Uppland finne vi ansatser til slike domkapitelannekserte prestegjeld. Det er få spor etter uppsalakanikker i jemtlandsmaterialet. Bare ved et par visitaser ses erkebiskopen å ha medbrakt korsbrødre fra Uppsala, således hadde han med seg to kanniker på visitasferden i 1341, og likeledes har han hatt kannikfølge i 1526.⁷⁸ Men det skulle være kapitelsmedlemmer i den kommisjonen som erkebiskopen i 1382 sendte til landet for å undersøke og dømme i saken til den fordrevne prosten Lavrans i Lit. Denne saken har for øvrig prinsipiell interesse fordi den så klart markerer kirkeledelsens sterkt begrensede myndighet i landet, og det i et internt kirkelig anliggende. Ikke bare har erkebiskopen måttet søke sysselmannen om leide for sine menn, men vilkårene for leidet setter klare grenser for kommisjonens handlingsrom.⁷⁹ Og i 1410 møtte domprosten Jöns Nilsson landsfolket i Jemtland på Mordviken i Bräcke sogn.⁸⁰ Møtet gjaldt skattepenger som jemtene var skyldige øvrigheten, og det sies at Jöns representerte domkirken og dronning Margrete. Domprosten kom altså på vegne av erkebiskopen i egenskap av pantelensherre – og altså ikke som kirkeleder – og for å oppbære kronens inntekter.

Man kan spørre seg om erkebiskopen i det hele tatt hadde noe apparat for å styre kirken i Jemtland. Vi har selvfølgelig bispevisitasen, som har vært biskopenes viktigste styringsredskap i forhold til lokalt presteskap og menighet. Etter regelen skulle biskopen visitere bispedømmet hvert tredje år, men frekvensen har nok variert. I det hele tatt er materialet så fragmentarisk at vi neppe kan si noe med sikkerhet hva gjelder visitashyppigheten. Ahnlund hevder at bispevisitasene i Norrland var ganske uregelmessige, og det synes å være alminnelig oppfatning at uregelmessig også betyr ganske

76 Hansen 2003.

77 *NgL* 2. r. 1, nr. 258–83.

78 *JHD* I 39; III 63. Ahnlund presiserer i denne forbindelse at begrepet Norrland er noe anakronistisk, at det knapt forekommer før 1500, og at Jemtland neppe er blitt regnet til "Norrland" før 1645.

79 *JHD* I 115.

80 *JHD* I 145.

sjelden.⁸¹ I jemtlandsbrevene kan det dokumenteres 22 bispevisitaser fra Jakob Israels-sons archiepiscopat (1277–81) til Gustav Trolle (1515–17, 1520–21), hvorav tre er usikre.⁸² Elleve av dem er fra tida før 1350 (hvorav tre før 1300), to fra tida mellom 1350 og 1425, to mellom 1425 og 1450 og sju mellom 1462 og 1523. Hertil kommer Johannes Magnus (1523–28) som visiterte landet i egenskap av *electus* i 1526, da han også skrev til erkebiskop Olav Engelbrektsson for å få i stand et møte.⁸³ Erkebiskop Jakob Ulfsson, som hadde en usedvanlig lang yrkeskarriere (1470–1515), er registrert med seks visitaser i Jemtland. Da Nils Allesson møtte til forhandlinger med Erlend Styrkársson i 1303 hadde han allerede gjort seg kjent med landet gjennom visitaser både i 1297 og 1300. Aldri synes visitasfrekvensen å ha vært større enn mellom 1290 og 1350, skjønt den tok seg opp igjen etter 1470.

Dette er minimumstall. Som det framgår av tabell 1 i appendikset kan det dokumenteres flere erkebiskoppelige visitasreiser vinterstid til Norrland i perioden, og det kan selvfølgelig ikke utelukkes at han i en del tilfeller kan ha tatt en avstikker innom Jemtland. Ahnlund mener at det har vært vanlig. Vi må likevel være forsiktige med å slutte *e silentio* fra dokumenterte reiser i Hälsingland, Medelpad og Ångermanland til visitasbesøk i Jemtland; og når det hevdes at Jemtland var et prioritert visitasområde for metropolitten fordi landet ikke hørte til Sverige, er det en uverifiserbar påstand.⁸⁴ Men selv om biskopene kan ha vært i Jemtland flere ganger enn det kildene vitner om, har nok ikke jemtene møtt biskopen sin ofte, skjønt kirker skulle vigles, og eventuelt revigles, prester skulle innsettes og ungdommer fermes (konfirmeres). Ingen av disse oppgavene er så vidt jeg kan se blitt delegert til lokale instanser. Den biskoppelige *po-testas ordinis* kunne ingen andre enn biskopen selv utøve; det vil si den kunne delegeres til en *coadjutor* med bispevigsel. Eksempelvis ser vi at grønlandsbiskopene er blitt brukt som bispededfortredere på 1400-tallet, for eksempel på vegne av nidarosbiskopen i Herjedalen.⁸⁵ Men noen slik biskopsfullmektig er det ikke spor etter i Jemtland. Når det gjelder prestene har de rimeligvis mottatt sin kollats og vigsel i Uppsala. Og når det gjelder feringen, som bare biskopen kunne forrette, og som vanligvis fant sted under visitas, er det god grunn til å anta at mange måtte vente på konfirmasjonens

81 Op.cit., s. 369. I en noe apokryf notis datert til 1466 eller 1467 fortelles det at domkapitlet har klaget over erkebiskop Jöns Bengtssons embetsførsel. Blant annet skal han ha forsømt sine visitaser i Norrbotten og bare flyktig ha besøkt de mer avsidesliggende områdene Ångermanland, Medelpad og Jemtland (*JHD* Suppl., s. 53 nr. 1467:A).

82 Se tabell 1 i appendikset. Jeg vil takke Olof Holm som har gjort meg oppmerksom på et lite knippe visitaser som dels framgår av diplomer som han har publisert i supplement til *JHD*, dels ennå bare transkribert fra originalen, og dels ved omdatering. Det siste gjelder en visitas Nils Allesson gjennomførte i Jemtland i 1300, men som i alle norske kildeutgaver dateres til 1303 (*CCN* 4° ser. 10, nr. 13), se *JHD* Suppl., s. 86 f. (anm. I 8–11, 13).

83 *JHD* III 61.

84 Inger 1961, s. 398.

85 Kolsrud 1913, s. 283–86, jf. Pernler 1977, s. 231.

sakrament langt opp i voksen alder, når det passet biskopen å komme. Sven-Erik Pernler kan fortelle at det fantes 60-åringer som ennå ikke var blitt konfirmert.⁸⁶

Det er i utøvelsen av den biskoppelige *potestas jurisdictionis* vi møter uppsalabisbiskopen i jemtlandsbrevene. Han har utstedt statutter innenfor det området som hørte hans embete til,⁸⁷ han har forlikt prester,⁸⁸ gått inn i konflikter mellom geistlighet og lekfolk,⁸⁹ tatt imot gaver,⁹⁰ og ikke minst skjøttet om bispestolens fiskeinteresser;⁹¹ og så har han refset folket for deres syndige liv og levnet.⁹² I egenskap av metropolitt har han også forhandlet med norske myndigheter.⁹³ For øvrig kan det være verdt å ha *in mente* at en meget stor del av de brevene som eksplisitt knytter de enkelte uppsalabiskopene til Jemtland har sammenheng med visitasbesøk (se tabell 1), eller saker som trolig er kommet opp under besøk i landet, og som krevde etterarbeid.⁹⁴ Men noe erkebiskoppelig ombudsmannsapparat i Jemtland à la det norske med årsmenn og setesveiner finnes det ikke tegn til i Jemtland.

Vi står dermed igjen med prosten som det viktigste bindeleddet mellom kirkeledelsen, landsgeistligheten og landsfolket. Allerede i brevet fra 1303 står han fram som en sentral skikkelse i alle slags tvister prestene imellom og mellom geistligheten og landsfolket. Pernler sier at jemtlandsprosten i 1303 fikk domsrett i "de fall som var understådda den kyrkliga jurisdiktionen", og at han fikk det lille bannet til rådighet.⁹⁵ Hva gjelder det vi kan kalle prostens domsrett i kristenrettssakene, for eksempel hor, frillehold, helligdagsbrøde o.s.v., så framgår det ikke klart av Nils Allesons *skipan*. Proteststillingen er tydeligvis ikke ny, men erkebiskop Nils må ha ønsket å styrke prostens stilling i landskapet og sørge for at en rekke saker kunne løses på landsnivå under prostens ledelse og uten videre appell til Uppsala. Denne linjen føres som nevnte videre i statutter fra 1425, hvor prosten uttrykkelig pålegges ansvaret for å dømme i alle tvister mellom prester og lekfolk. Dette må oppfattes som en innskjerping av bestemmelsen om behandlingen av klerkemål fra 1303. Som tidligere nevnt sies det nå uttrykkelig at prosten også skal dømme i de typiske kristenrettssakene og utøve den kirkelige disiplinmyndighet. For øvrig omtales nå for første gang et eget prosteting i og med at prosten pålegges å gjøre statutter kjent på møter med sognefolk rundt i landet. Ellers er ikke prosteting dokumentert i Jemtland før mot slutten av perioden da landsprosten

86 Pernler 1977, s. 229.

87 *JHD* I 12, 180, 237; II 79.

88 Feks. *JHD* I 8–9.

89 Feks. *JHD* I 52; II 161, 169, 209; III 62.

90 Feks. *JHD* I 66; II 230; *JHD* Suppl., s. 45 (nr. 1451:A), 65 (nr. 1494:A).

91 Feks. *JHD* I 29–31, 35, 39–40, 54, 66; *JHD* Suppl., s. 16 ff. (nr. 1332:A).

92 *JHD* I 180; II 79, 330.

93 Feks. *JHD* I 12, 29, 60.

94 Feks. *JHD* I 29, 35, 59–60, 83; II 123, 142, 169, 209–10.

95 Op.cit. 1977, s. 192 f.

Erik Andersson i Oviken ved flere anledninger har sammenkalt til lokale prosteting, første gang på vegne av kirkens nye herre, Gustav Vasa.⁹⁶ Liksom lagmannen er det helst på de ordinære tingene vi møter landsprosten.

Det kan hevdes at jemtlandsprostens stilling var spesiell, og at han hadde større fullmakter enn prostene i de svenske nabolandskapene, skjønt forskjellen var ikke stor. Som vi har sett er de fleste bestemmelsene i 1425-statuttet for Jemtland identiske med det samtidige statuttet for Hälsingland. Ifølge Pernler sto prostene i Jemtland likevel i en særstilling blant prostene i den svenske kirke som følge av de lange avstandene til Uppsala og de vanskelige kommunikasjonene, samt det forhold at landet hørte til et annet rike. Jemtlandsprostene var derfor nærmest å anse som vikarer for biskopen.⁹⁷ Også Ahnlund mener at jemtlandsprostens stilling var unik, og at den ble ytterligere styrket i forhold til hälsinglandsprostenes utover 1400-tallet da erkebiskopen og domkapitlet overtok ansvaret for å felle endelig dom i klerkemålene fra Hälsingland.⁹⁸

14 jemtlandsproster nevnes ved navn 1311–1530, 7 av dem før ca 1400, 2 i første halvdel av 1400-tallet, 3 i andre halvdel av 1400-tallet og 2 etter 1500. Det har vært én prost om gangen for hele landet, men det ser ut til å ha vært en åremålsstilling som har gått på omgang. Prostestillingen var alltid knyttet til et sognekall, men noe fast “prostesogn” er det ikke tale om i denne perioden. Rödön, Hammerdal, Lit, Oviken, Brunflo, Sunne og Offerdal har skiftet på å ha huse prosten. Etter 1500 skulle imidlertid i Oviken bli fast sognekall for landsprosten.⁹⁹

Prosten framstår i brevene som en fremtredende skikkelse i jemtlandsoffentligheten. Han nevnes regelmessig blant de første ved oppregning av brevutstedere, vitner og sigillanter, og gjerne sammen med kongens sysselmann, fogd og lagmann.¹⁰⁰ Ahnlund mener også å kunne dokumentere at prosten før 1350 i flere tilfeller opptrer som dommer i verdslige saker, og at det til og med fins eksempel på at han nevnes foran lagmannen. Imidlertid skal prostens befatning med slike saker ha avtatt utover i seinmiddelalderen.¹⁰¹ Det er likevel få kirkelige saker vi kan knytte ham til, og de tilfellene vi har dreier seg for det meste om økonomiske forhold, så som testamentariske gaver¹⁰² og tvister om økonomiske interesser som erkebiskopens fiskerettigheter og lignende.¹⁰³ Flere ganger har prosten opptrådt på vegne av erkebiskopen i saker hvor kirkelige ei-

96 Se eksempelvis *JHD* III 179 (1530), samt utgiverens anmerkning til det brevet, og *DN* III 1141 (1535).

97 Op.cit. 1977, s. 192.

98 Op.cit., s. 547 f.

99 Se ellers oversikten over middelalderens jemtlandsproster i tabell 2 i appendikset.

100 F.eks. *JHD* I 18, 54, 68, 76; II 159, 280; *JHD* Suppl., s. 130 (anm. II 262).

101 Op.cit., s. 545 ff., jf. s. 237; f.eks. *JHD* I 18, 54, 68, 76.

102 F.eks. *JHD* I 66; II 236.

103 F.eks. *JHD* I 54, 59, 123; II 123, 169; III 68.

erinteresser har vært involvert.¹⁰⁴ Noen få ganger finner vi jemtlandsprosten også utenfor sitt eget område, som da han deltok i grenseforretningen mellom Uppsala og Åbo stift i 1374.¹⁰⁵ Men bortsett fra et fåtall bispevisitaser, ses han knapt i lag med erkebiskopen eller andre geistlige fra Uppsala. Hans rolle som representant for biskopen er med andre ord relativt beskjedent dokumentert i korpus. I den grad han kan sies å utøve biskoppelig myndighet gjelder det oppgaver av forvaltningsmessig og juridisk karakter.

På sett og vis svarer jemtlandsprosten til den prostestillingen vi møter i Norge på slutten av 1200-tallet, selv om ordningen med landsprost (*praepositus ruralis*) ikke var like utbredt i den norske som i den svenske kirkeprovinnsen.¹⁰⁶ Eksempelvis var ikke de norske bispedømmene (Oslo unntatt) som de svenske delt inn i faste territorielle enheter under ledelse av en prost.¹⁰⁷ Jens Arup Seip sammenligner biskopens proster i Norge med kongens sysselmenn, og fremhever særlig deres oppgaver innenfor den biskoppelige rettspleien.¹⁰⁸ Men til forskjell fra jemtlandsprosten ble de norske prostenes domsmyndighet redusert i seinmiddelalderen; og det forekom til og med lekmenn som proster, hvilket understreker de norske prostenes rent verdslige oppgaver.¹⁰⁹ De svenske prostene var alle som én vigslende menn. Edvard Bull hevder at det ikke finnes noe tilsvarende jemtlandsprosten i Norge, knapt nok i Sverige, og at jemtlandsprosten som en slags landets øverste kirkelige leder helst kan sammenlignes med erkediakonen på Shetland.¹¹⁰ Men også denne sammenligningen halter da erkediakonene på Shetland har hørt til en helt annen kategori geistlige enn jemtlandsprostene. Erkediakonerne på Shetland var som prelater å regne, og de var førstemenn i domkapitlet i Kirkevåg (Kirkwall), foran erkediakonen på Orknøyene. På Shetland styrte erkediakonen kirken i orknøybiskopens fravær. Sannsynligvis har han opptrådt som orknøybiskopens *coadjutor*, og han ble også satt på viktige oppgaver i kongedømmets tjeneste.¹¹¹ Ingen av jemtlandsprostene innehadde noe prelatur, enn si var ordinære medlemmer av domkapitlet i Uppsala, og ingen ble tildelt roller i rikspolitikken, verken i Sverige eller i Norge.¹¹² Jemtlandsprostens virke var begrenset til landet.

104 F.eks. *JHD* I 59, 83, 123; II 123, 169, 210, 236; III 68.

105 *JHD* I 66, 107.

106 Pernler 1977, s. 151 f.

107 I den såkalte Trondhjems Reformats av 1589, hvor alle prestegjeld og sogn i det gamle erkestiftet samt det nylig inkorporerte Jemtland er registrert, forekommer prost bare i forbindelse med Oviken, som kalles prostesete. *NKJ* 2, s. 8 f.

108 Seip 1942, s. 78 f., 169.

109 Hamre 1968.

110 Bull 1927, s. 131.

111 Haug 2009, s. 459 note 20, 477; Smith 2003; jf. Helle 1972, s. 136, 145, 216, 390 f.; *DNI* 89.

112 Jeg har bare funnet et tilfelle av personlig tilknytning til Uppsala-miljøet blant jemtlandsprostene. Det gjelder Olav i Rödön som har eid tomt i stiftstaden, og som etter hans død ble overlatt til Uppsala domkirke som testamentarisk gave (*JHD* I 51). Olof Holm har også gjort meg oppmerksom på at jemtlandsprosten Ogmund Sæfínsson ble tilgodesett med noen små

Bull hevder altså at erkebiskop Henriks overtakelse av Jemtland som pantelen i 1402 innevarsler et skifte i forholdet mellom jemtene og kirkeledelsen i Uppsala, implisitt også i forholdet mellom Jemtland og Sverige. Underforstått har altså Jemtland vært på drift bort fra Norge og den norske kongemakten etter dannelsen av Kalmarunionen. Dette er et stort spørsmål som jeg ikke vil ta opp til full drøfting her, men hva forholdet mellom jemtene og kirkeledelsen i Uppsala angår, kan ikke kildematerialet sies å styrke en slik påstand, snarere er det tvert i mot. 1300-tallet var kirkeledelsens mest aktive periode i Jemtland, i alle fall hva de store spørsmålene angår. Rammene ble lagt i 1303 og bekreftet i 1378, og de biskoppelige statuttene fra 1425 og 1440 pretenderer ikke å overskride disse. Det er de mindre, lokalkirkelige sakene som opptok biskopene mot slutten av middelalderen.

1400-tallsmaterialet viser oss et landskap som i både verdslige og geistlige saker stort sett har greid seg på egen hånd. Mellom 1389 og 1462 er det ikke mange brev som knytter Jemtland til kirkeledelsen i Uppsala, og når det gjelder uppsalabiskopene som pantelensherrer i landet, skulle det bare bli en parentes. Fra 1445 til 1495 var for øvrig Jemtland morgengavelen for dronning Dorothea, og hun har styrt lenet med egne fogder.¹¹³ Mest har nok hennes "styre" dreid seg om å oppbære de kongelige inntektene av lenet.

Når det gjelder den verdslige rettsforvaltningen, ser det ut til at Jemtland etter 1450 knyttes stadig nærmere til Trondheim og Trøndelag, skjønt når det gjelder det lokale rettsstellet har jemtene i det aller mest greid seg på egen hånd.¹¹⁴ Sparbu i Trøndelag og Jemtland har i perioder hatt felles fogd, så også Gauldalen og Jemtland,¹¹⁵ og flere jemter har funnet det hensiktsmessig å bringe sine saker inn for lagmannens rett i Trondheim, eller til og med erkebiskopen.¹¹⁶ I det hele tatt gjør erkebiskopene i Nidaros seg stadig mer gjeldende i Jemtland og i forhold til jemtene mot slutten av middelalderen. Olav Engelbrektsson nevnes flere ganger i forbindelse med Jemtland og hadde en periode også landskapet som len.¹¹⁷ På det regionale midtnordiske planet er det ingen ting som tyder på noen forvenskning av Jemtland. Men den egne norske kongemakten som sådan er det ikke lenger tale om; i stedet viser dronning Margrete til kronens interesser i Jemtland i sin alminnelighet, for eksempel i 1402, og etter 1450 taler erkebiskopene i Nidaros til jemtene som riksrådsformenn og på vegne av Norges rike.

skrivetavler i elfenben, kjøpt i Paris, i erkediakonen Ringvid Nilssons testamente 1360 (*JHD* Suppl., s. 18 f. nr. 1360:A).

113 Imsen 1997, s. 68 ff.

114 En passant kan det nevnes at jemtene for første gang er til stede ved en kongehylling i Nidaros i 1381, og at den stadig sterkere orienteringen mot Trøndelag har røtter tilbake til andre halvdel av 1300-tallet.

115 *JHD* Suppl., s. 114 ff. (anm. II 24, 30, 67); Ahnlund 1948, s. 346, 353 f.

116 Blom 1997, s. 296–301; Egeland 2003, s. 108 ff.

117 *JHD* III 30, 40, 42, 61, 111, 133, 139, 141, 143, 156, 159–60, 162, 167–68, 178.

Med Gustav Vasa oppsto det en ny situasjon. Som kirkens øverste leder satte han seg fore å gjennomføre vidtrekkende reformer i kirkestedet, hvilket vi ikke skal komme nærmere inn på her. Blant annet derfor har jeg funnet det naturlig å sette punktum ved 1530-årene. Det kan likevel være verdt å nevne at kong Gustav på en langt mer aktiv måte enn den tidligere kirkeledelsen i Uppsala har tatt i bruk den lokale geistligheten i Jemtland som et instrument for sine politiske interesser.¹¹⁸ Landsprosten Erik Andersson var en viktig informant for kongen. Dette, samt hans effektive svar på Gustavs krav på tiende og andre kirkelige avgifter, skulle komme til å gi ham personlig økonomisk gevinst, og i seinere svensk historiografi har Erik nærmest fått heltestatus som Jemtlands reformator, noe kildene ikke uten videre kan godtgjøre.¹¹⁹

Kirken i Midten

Det er landsnivået som best lar seg dokumentere i kildematerialet. Og selvfølgelig kan dette forlede oss til å tillegge landet relativt større betydning enn det i virkeligheten har hatt i offentlig styre og stell. Samlet sett er det likevel ingen tvil om at jemtene, i det kirkelige som i det verdslige, stor sett har styrt med seg og sitt i seinmiddelalderen, i alle fall etter 1350, uten alt for sjenerende innblanding utenfra. Sett fra Uppsala var ikke Jemtland bare en vanskelig tilgjengelig utkant hvor kirkeledelsens økonomiske interesser var svært beskjedne; prostiet befant seg også i et annet rike; og så vidt jeg kan se har svenske riksmyndigheter før Gustav Vasa vært lite opptatt av å utnytte det kirkelige brohodet til politisk-territoriell ekspansjon nordvestover. (Vi har allerede sett hvor lite spillerom norske riksmyndigheter, sentrale som lokale, har gitt kirkeledelsen i landet på 1300-tallet.) Og selv om leia oppover langs Bottenvika og videre ut til Finnmarkskysten er blitt stadig mer trafikkert i løpet av seinmiddelalderen og utover 1500-tallet, ser birkarlene ut til å ha fart forbi Jemtland.¹²⁰ La oss derfor avslutningsvis se nærmere på det lokale kirkeholdet og på jemtenes forhold til deres egen kirke og geistlighet.

Vendepunktet var dannelsen av faste kirkesogn. Stefan Brink argumenterer overbevisende for at sognedannelsen hovedsakelig fant sted etter at landet var innlemmet i Uppsalaprovinsen og helst på 1200-tallet, og at den var avsluttet omkring 1300, selv om det da fortsatt fantes noe uklarhet med hensyn til inndelingen i hovedsogn og annekser. Videre viser han at sognene for det meste er blitt tilpasset et eksisterende bygdesystem og vice versa. Brink stiller seg dermed skeptisk til Nils Ahnlunds tanke om et enda eldre sett av storsogn med tilknytning til en opprinnelig fjerdingsinndeling av landet. Og han påpeker at det i Jemtland liksom for store deler av Norrland fins få

118 Eksempelvis *JHD* III 75, 77, 104; se ellers Brattbakk 2002, s. 77–91.

119 Wangby 1975, s. 47–58.

120 Hansen 2005, s. 374 ff.

spor etter et opprinnelig egenkirke- eller høgendekirkesystem.¹²¹ Dette til forskjell fra Trøndelag, hvor de lokale høvdingene med sine kirker og sin tradisjonelle maktstilling trolig har forsøkt å sabotere det Nidaros-initierte sognesystemet.¹²²

Vi må anta at organiseringen i faste kirkesogn har skjedd i et samvirke mellom bygdefolk og kirkeledelse. Et viktig aspekt ved denne prosessen er at prestebord og kirkebygninger har fått et fast finansielt fundament i form av jordegods, tiende, stolgebyrer og offer.¹²³ Nils Allesons *skipan* bekrefter at det alt fantes gamle sedvaner på dette feltet i 1303, som man inntil videre ville bygge videre på,¹²⁴ og noen år seinere finner vi ei liste over jemtlandssognene med takst i Uppsalakirkens register.¹²⁵ Vi kan føye til at landsfolket nok har deltatt i samtale mellom erkebiskopen og kong Håkons utsending i 1303, og at deres stemme er blitt hørt. Det vises til dem i kong Håkons vidisse, og vi ser av brev materialet at de har vært aktive i lokalkirkelige saker, dels i samvirke med erkebiskopen.¹²⁶

Det er grunn til å tro at den lokalkirkelige formuen og de lokalkirkelige inntektene har veid mye tyngre enn de sentralkirkelige, uten at vi dermed kan si noe sikkert om omfanget av eiendom og inntekter til *fabrica* og *mensa*.¹²⁷ Den lokalkirkelige økonomien kan ikke ha vært så dårlig som Edvard Bull og flere med ham mener, i alle fall ikke før 1350. Som tidligere nevnt har vi oppgaver over prestetiende og andre prestelige inntekter fra slutten av 1500-tallet, da Jemtland var blitt en del av Trondhjems stift. De viser at jemtlandsprestene så visst ikke har kommet dårligere ut av det enn sogneprestene i det gamle erkestiftet.¹²⁸ Vi ser også at ordningen med store prestegjeld og en rekke mindre annekssogn, som oppsto etter 1350, og som trolig har vært nødvendig både for å kunne yte nødvendige prestetjenester og opprettholde en brukbar økonomisk standard for jemtlandsprestene, fortsatt har stått ved lag to generasjoner etter reformasjonen. Relativt sett er den lokale andelen av kirkens tilkomster neppe blitt svekket i forhold til kirkeledelsens i seinmiddelalderen.

Avgjørende for oss er den tidlige sammensmeltningen av bygd og sogn i Jemtland,

121 Brink 1996a, s. 164–77; jf. Ahnlund 1948, s. 125 f., 133 ff., 205.

122 Brendalsmo 2003.

123 Brendalsmo 2005.

124 “Hittizst þæsser retrr kirkna oc læ[r]dra manna a íamtalande af siðuæniú”. *CCN* 4° ser. 10, s. 114; jf. Ahnlund 1948, s. 517 note 2.

125 *JHD* I 22.

126 E.eks. *JHD* I 8–9; jf. Ahnlund 1948, s. 546.

127 Det er først fra midten av 1500-tallet det foreligger et regnskapsmateriale som gjør det mulig å beregne de lokalkirkelige eiendommene og inntektene. Muligens kan man forsøke med dette utgangspunktet å regne seg bakover til situasjonen i seinmiddelalderen, skjønt jeg har ikke funnet det bryet verdt. Men det er verdt å merke seg at da Gustav Vasa i 1527 krevde 2/3 av prestenes inntekter i stifte kom det inn hele 212 mark fra de ti prestegjeldene i Jemtland (Kjöllerström 1960; jf. Wangby op.cit., s. 47 f.).

128 *NKJ* 2.

et forhold som underbygger Olof Holms tese om at landets steinkirker normalt ble reist av bygdelag eller sognekollektiv, og altså ikke var lokale stormenns verk, slik enkelte har ment.¹²⁹ Denne ordningen skulle i prinsippet vare ved utover i seinmiddelalderen, selv om forholdet mellom hovedsogn og annekssogn skulle endre seg betraktelig etter 1350. Da var det ikke lenger økonomisk mulig å opprettholde fast geistlig betjening i så mange kirker som tidligere, og en rekke prestegjeld ble konvertert til annekssogn, akkurat som i Norge. Men ifølge Ahnlund var reduksjonen i Jemtland mer drastisk enn i det øvrige Norrland fordi det hadde vært så ualminnelig mange små sogn i Jemtland i høymiddelalderen.¹³⁰ Den jemtske bygda eller bygdelaget har med andre ord dannet ramme om alt det sosiale og offentlige livet i landet, rettslig som religiøst.

I Norge ble det offentlige livet kommunalisert i høymiddelalderen. Bygda ble et offentlig rettslig fellesskap, og utviklet seg som sådan i tett samvirke mellom statsmakt og bondesamfunn. Jemtland fulgte dette fellesnorske mønsteret. Få steder i Norges rike er bygdetingsordningen bedre dokumentert enn i Jemtland.¹³¹ I Jemtland synes også det lokale kirkelivet å ha blitt kommunalisert. For eksempel omtaler erkebiskop Jakob i et brev av 1503 under visitas i Jemtland sognet som en korporativ størrelse.¹³² Noe tilsvarende har jeg ikke støtt på i det "norske" materialet.

Liksom i Uppsalastiftet finner vi også i Nidaros bispedømme som i de norske suffraganstiftene en ordning med kirkeombudsmenn, fra 1400-tallet av også kalt kirkeverger.¹³³ Det var altså en slags menighetsmedvirkning i forvaltningen av *fabrica* både i Nidaroskirken og i Uppsalakirken. Men mens de norske kirkeombudsmennene var direkte regnskapsansvarlige overfor biskopen, ser det ut til at ombudsmennene i Jemtland først og fremst har forholdt seg til lokale instanser. I statuttet fra 1425 bestemmes det at kirkevergene sammen med sognepresten (kalt kirkeherren) skal framlegge regnskap hvert år i menighetens nærvær, og at dette regnskapet skal oppbevares i kirkekisten. Regnskapet skal kunne forevises for biskopen eller en på hans vegne når det kreves, heter det, enten på bispeting eller prosteting.¹³⁴ Vi må regne med at det for det meste er landsprosten som har stått for revisjon og kontroll av regnskapene. Dessuten hjemler statuttet sterk menighetskontroll i forhold til sognepresten hva adgangen til kirkekisten angår, og selve ombudsmannsordningen i Jemtland skulle være basert på sogneprestens og menighetens felles valg. Her er det ikke tale om biskoppelig utpeking og tilsetting med biskoppelig ombudsbrev, samt bestemmelser om sportler til bispestolen som betaling for revisjonen og kvittansbrev, slik tilfellet var i Norge. Tilsvarende menighetsvalg av kirkeverger er ukjent fra Norge.

129 Holm 2001, s. 93.

130 Op.cit., s. 530 ff.

131 Imsen 1990, s. 99–120, 139–72; jf. Njåstad 2003, s. 155 ff.

132 *JHD* II 294.

133 Hamre 1963.

134 *NgL* 2. r. 1, s. 456 f.

Jeg tør hevde at kirkelivet ble kommunalisert i en helt annen grad i Jemtland enn i Norge og det både på sogneplan og på lands- eller prostnivå. Denne tendensen til kommunalt kirkelig selvstyre ser ut til å ha blitt styrket på 1400-tallet. Ikke bare skjerpes hjemlene for menighetsdeltakelse i statuttene 1425 og 1440, men det ser også ut til at jemtene har tatt seg prester uten å kontakt kirkeledelsen i Uppsala. "Fframdelis forbiudhom wj Niclis forscriffne wndher ban badhe klerkoma(!) ok leekmannom, at the engaledis tilstædhie hær j landet fræmande prestom messo sæghia eller annat presta embitte øffua eller bruka, for æn the hafua warit j Wpsalom for capitulum oc presentarat sigh ther oc wnderwiist sin prestabreeff oc andra sina witnisbørðh oc bewiisningh [...]", heter det i erkebiskop Nils' statutt, datert Rödön 1. mars 1440.¹³⁵

Sognet var altså kirkekommune i Jemtland. På dette punktet har Jemtland fulgt et svensk snarere enn et norsk mønster. Vi ser alt tidlig på 1600-tallet at sognestevnet spiller en tilsvarende rolle i det bygdekommunale livet der som i Sverige, og det er grunn til å tro at den jemtske sognekommunen og sognestevne har hatt seinmiddelalderiske røtter. Men i en viss utstrekning er også kirkestyret blitt kommunalisert på landsnivået. Prosten fikk, som vi har sett, vidtgående fullmakter når det gjaldt den kirkelige jurisdiksjonen, særlig hva angår tvistemål mellom lekfolk og geistlige og lokalkirkelige økonomiske saker, som *fabrica*, prestegårdene m.m. Statuttet fra 1425 forteller at han også i de sakene som gjaldt folks moralske liv og levnet skulle håndheve den kirkelige disiplinmyndighet. Men det meste av prostens ansvarsområde skulle utøves i samvirke med sognefolk og lekmenn. Han skulle holde prosteting rundt i landet, heter det. Men bortsett fra prostestevnet, som vi egentlig ikke vet noe om, er det i Jemtland ikke tale om å innrette noe eget geistlig tribunal til å vareta den kirkelige jurisdiksjon, verken i klerkemålene eller kristenrettssakene. Sannsynligvis er det også derfor vi ikke finner spor etter prostestevnet i diplomaterialet før 1530.

Derimot møter vi prosten helst i den felles lokale offentlighet på bygdetinget og i lokale domsnemnder eller ved markegang og på tingmøter på landsnivå. Der har de fleste saker med kirkelig relevans blitt løst. Når det gjelder prosten og hans domsmyndighet, har vi en interessant sak fra 1484. Det dreier seg om skoggrensen mellom Ovikens kirke og Erik på Side. Åtte menn nevnt i prov på kirkens vegne av selveste erkebiskopen og tolv på Eriks vegne har gått markegang, men de fant ingen gamle grensemerker og vegrer seg mot å avgi endelig dom fordi prosten ikke har vært til stede. Derimot føler de seg kompetente til å forlike partene, og striden endte da også med såttemål.¹³⁶

Ofte finner vi prosten sammen med andre landsprominenser som lagmann, sysselmann og fogd, som da det i 1347 ble sammenkalt til allment ting med landsfolket representert ved to delegater fra hvert sogn. Det gjaldt sysselmanen Nikolas Petersson som mente seg sjikanert ved et brev som var blitt sendt til kongen og rådet bak hans

¹³⁵ *NgL* 2. r. 1, s. 572 f.

¹³⁶ *JHD* II 169.

rygg. Nå tok landsfolket avstand fra dette brevet og hevdet at det var noen få enkeltpersoners verk, men poenget her er at møtet ser ut til å ha blitt regissert av landets fremste menn, og i dette tilfelle med prosten i spissen. I alle fall står han først blant utstederne av den erklæringen som renvasket Nikolas. Utstederrekka teller ellers flere prester og kongelige hirdmenn, samt lagmannen (på tredje plass).¹³⁷ Det er også i disse foraene vi helst møter sogneprestene og kapellanene. Der har de utstedt brev, vært seglvitner eller parter i tvister og ved transaksjoner. Men sammenlignet med lagmannen synes prosten heller bleik som (kirkelig) "landsøvrighet", i alle fall hvis vi legger brevfrekvensen til grunn. Det er stort sett lagmannen folk har tydd til når de ikke har greid seg på egen hånd. Og mange viktige saker er blitt behandlet under medvirkning fra ham. Men i likhet med lagmannen bærer landsprosten på en dobbelt identitet som øvrighetsrepresentant og kommunal tillitsmann.

I det hele tatt kan det være verdt å merke seg at bygdefolk i betydelig grad har greid seg uten geistlig ekspertise. Vi kjenner navnet på mange titalls bygdeprester (prostene unntatt), de fleste med sognetilknytning.¹³⁸ De er relativt jevn fordelt over hele perioden. Et lite knippe opptrer hyppigere enn andre, og blant dem igjen er det noen som også opptrer sammen med standsbrødre eller andre aktører i den jemtske offentligheten.¹³⁹ Men altså, ser vi hele korpus under ett, kan ikke landsgeistligheten sies å ha spilt noen spesielt fremskutt rolle i jemtlandsoffentligheten, som både på bygde- og landsnivå har vært en bondeoffentlighet.

Det er for øvrig forholdsvis få geistlige eller kirkelige saker i korpus, og de som fins handler helst om kirkens økonomiske interesser, transaksjoner eller økonomiske tvister hvor bygdekirkens, prestebordets eller den enkelte prests økonomiske interesser har vært involvert. Stort sett møter vi sogneprestene i det vi kunne kalle rene bygdefolksaker, det vil si rettviser og transaksjoner jemtene imellom. I mange tilfeller opptrer prestene snarere som bygdefolk enn som geistlighet. Mange av dem har hatt slekt, arv og eiendom i landet. Ahnlund har trolig rett når han hevder at de fleste prestene var jemter og at landskapet var selvforsynt med geistlige.¹⁴⁰ Og prosten var én av dem: hans stilling har gått på omgang mellom de fremste sogneprestene.

Tilbakeblikk

Jemtlands politisk-kirkelige dobbeltstilling var spesiell, men ikke enestående. Overlappinge kirkelige og fyrstelige grenser fantes det mange steder i Europa, også i Norden

¹³⁷ *JHD* I 68; se ellers Egeland op.cit., s. 93–98.

¹³⁸ Bygdén 1923–26.

¹³⁹ F.eks. Tove i Frösö 1347–48 (*JHD* I 64, 68–69, 71, 83) og Severin Hansson i Oviken 1466–87 (*JHD* II 49, 54–55, 85, 106, 114, 135–36, 142, 156–58, 161, 165, 171, 173, 179, 183, 186, 191).

¹⁴⁰ Op.cit., s. 534 ff.

og Baltikum. Gotland, som fra starten av lå under bispesetet i Linköping, og som i 1361 ble erobret av Valdemar Atterdag, fristet en tilsvarende dobbelttilværelse som Jemtland fram til reformasjonen.¹⁴¹ Der også spilte prostene en sentral rolle i det lokale kirkestyret, og vi merker knapt linköpingbiskopenes nærvær i det lokale kildematerialet; metropolitten i Uppsala er helt fraværende.¹⁴² Det kan føyes til at erkebiskopen i Uppsala fortsatt strevde med å løsrive seg fra Lund etter 1164, og at spørsmålet om uppsalabiskopens myndighet over bispestolen i Åbo lenge forble uavklart. I 1360 hadde den samme Valdemar gjenerobret Skåne med erkestiftet Lund, som i 1332 hadde anerkjent Magnus Eriksson, Norges og Sveriges konge, som herre. For Skåne ble den dobbelte tilhørigheten bare en episode. Likeledes var Rügen blitt innlemmet i Roskilde stift i 1183, og øya ble liggende under bispestolen i Roskilde også etter at den danske kongemakten måtte trekke seg ut. Å opprette kirkelige satteliter eller brohoder i fremmed land inngikk gjerne i fyrstenes strategier for territoriell ekspansjon, og ikke minst gjaldt dette Østersjøområdet, som etter midten av 1100-tallet ble gjenstand for storstilt kolonisering og til og med korstog.

Men, som vi har sett, den svenske kongemakten ser ikke ut til å ha brydd seg om Jemtland, i alle fall ikke i den forstand at kongene aktivt har gått inn for å få landskapet lagt under erkesetet i Uppsala. Derimot har det forekommet at kongemakten har fulgt erkebiskopen på ferd lenger nordover. Jemtland var på mange måter en avkrok sammenlignet med Gotland, Rügen, o.s.v., som lå sentralt plassert i Østersjø-regionen; Gotland innehadde til og med en nøkkelrolle i Hansaens kommersielle nettverk, og på Gotland møttes geistlige fra flere av de omliggende bispedømmer og kirkeprovinser. Før kampen om land og folk i Norden for fullt startet med krigen i 1563, har myndighetene i Stockholm knapt hatt noen interesse av ekspansjon inn i Jemtland og videre vestover mot Norskehavet. Og for de norske kongene, som etter 1319 også var Sveriges konger, har det neppe vært noe poeng å tøye riksgrensen østover fra Ragunda og ut til kysten. Dessuten, i Jemtland var det ikke noe problem med en kirke under ledelse av en utenlandsk biskop sett fra kongemaktens side; der var det den norske øvrigheten som sammen med jemtene definerte spillereglene, i alle fall på 1300-tallet.

Enda mindre betydde Jemtlands særstilling etter dannelsen av treriksunionen i slutten av århundret. For kirkeledelsen i Uppsala var det i alle fall lite å hente av gods og gull, trolig mye mindre enn før 1350. Og tvert imot Edvard Bulls påstand om et stort skifte i 1402, da erkebiskopen i Uppsala også ble pantelensherre i Jemtland, synes Uppsalakirkens innflytelse i landet snarere å ha blitt svekket enn styrket etter århundreskiftet. Lensherreperioden ble bare en episode. Det er grunn til å tro at kirkeledelsen i Uppsala har stått sterkest i landskapet før den norske kongemakten for alvor gjorde seg gjeldende i slutten av 1200-tallet, og at det er 1200-tallet som har vært Uppsalakir-

¹⁴¹ I en kort periode på 1400-tallet inngikk Gotland i Den tyske ordensstaten.

¹⁴² Pernler op.cit. 1977.

kens storhetstid i landet. Håkon V's intervensjon og støtte til jemtene i 1303 danner i så måte en viktig milepel.

Heller ikke kan vi si at Jemtland ble mer svensk på 1400-tallet. Landet ble heller mer trønderisk, men først og sist var det jemtisk. Det var stort sett et fredens hjørne i Norden, selv om det forekom noe bondebråk i 1420–30-åra, mest rettet mot unionskongens fogder. Riktignok innevarslet den første unionssplittelsen i 1448 en potensiell konflikt om Jemtland, men denne ble utsatt til etter 1523, ikke minst fordi erkebiskopene i Trondheim fra og med Aslak Bolt (1428–50) og fram til Olav Engelbrektsson (1524–37, Erik Valkendorf 1510–22 unntatt) var sterkt svenskvennlige. Det var Aslak Bolt som fikk gjennomført valget av Karl Knutsson til norsk konge i 1449, noe som var populært blant fremtredende jemter som for eksempel Ørjan Karlsson. Erkebiskopene i Nidaros forente etter 1450 rollen som provinsledere og stiftsøvrighet med formannsvervet i det norske riksrådet og rollen som riksvikar ved tronvakanse. Dessuten var erkebiskopene ofte også kongelige lensherrer i Trøndelag. Mellom metropolittene i Nidaros og Uppsala er det ikke spor etter konflikt, snarere var forholdet vennskapelig. Det kan dokumenteres helt fra erkebiskop Gaute Ivarssons tid i 1480-åra til periodens slutt. Da den utvalgte erkebiskopen Johannes Magnus i 1526 visiterte Jemtland søkte han kontakt med erkebiskop Olav Engelbrektsson ved å vise til faglig og studiemessig fellesskap og interesser.

Jemtland var med andre ord ikke noe problem i seinmiddelalderen, verken sett fra kirkelig eller statlig side. Jemtene kunne trygt overlates til seg selv og til sitt, i det timelige som i det åndelige. Her var heller ingen andre herrer, og jemtene var godt forsynt med egne folk til oppgavene som lagmann og prost, sogneprest og kirkeverge og underfogd og domsmann. Jemtene hadde dessuten sine egne landsting, sitt eget kommunittassegl, og sin egen kirke kan vi nesten si. Og så rådde de over det meste av landets ressurser. Ikke bare var de jemtske bøndene i stor utstrekning selveiende, men også mes-teparten av kirkens eiendommer og inntekter ble forvaltet av lokalkirkelige instanser i samvirke med bøndene, og kirkens inntekter forble stort sett innenfor landet.

APPENDIKS

TABELL 1. *Uppsala biskopenes dokumenterte visitasreiser vinterstid i Hälsingland, Medelpad, Jemtland og Ångermanland 1277–1528*

Navn, embedstid	Reise	Sakstyper ved visitas i J.							Merknader
		A	B	C	D	E	F	G	
Jakob Israelsson (1277–81)	<i>ukjent år</i>		1						
Johan Odulfsson (1281–84)	—								
Magnus Bosson (1285–89)	—								
Johannes (1289–91)	1290		1						
Nils Allesson (1292–1305)	1297		1						
	1300		2		1			1	
	1303	1							
Nils Kettilsson (1305–14)	1314								
Olof Björnsson (1315–32)	1319		1						
	1324			1					
	1331(?)			1					
Peter Filipsson (1332–41)	1335		1						
	1341			1					
Hemming Nilsson (1341–51)	1346		2	1	1			1	
Peter Torgilsson (1351–66)	1358								
Birger Gregersson (1366–83)	1374								
	1378(?)								kom i alle fall til Hälsingland
Henrik Karlsson (1383–1408)	1395								
	1403								
	<i>ok. år(?)</i>				2				kan ha funnet sted 1395 el. 1403
Jöns Gereksson (1408–21)	1418								gjennomført av erkebiskopens vikar Jöns Håkansson
Jöns Håkansson (1421–32)	1425	1							

Navn, embetstid	Reise	Sakstyper ved visitas i J.							Merknader
		A	B	C	D	E	F	G	
Olof Larsson (1435–38)	—								
Nils Ragvaldsson (1438–48)	1440	I				I			
	1444								
Jöns Bengtsson (1448–67)	1450								
	1462					I	I		
Tord Pedersson (1468–70)	—								
Jakob Ulfsson (1470–1515)	1471	I	I						
	1474								
	1478								
	1482				I			I	
	1487					I	I		
	1490								
	1494		I	I					
	1503				2	I	I		
	1507			I					
	1511								
	(1514)								gjennomført av erkebiskopens kansler Jon Eriksson
	1515								nådde bare til Hälsingland
Gustav Trolle (1515–17, 1520–21)	(1520)								gjennomført av erkebiskopens kansler Jon Eriksson
	1521								nådde bare til Medelpad?
Johannes Magnus (1523–28)	1526			I	2	2		I	

Merknader: Kursivert årstall betyr at visitasreisen er belagt i jemtsk kildemateriale; ikke-kursivert årstall betyr at reisen bare er belagt i kildemateriale fra Hälsingland, Medelpad og/eller Ångermanland. NB visitasreisene starter iblant fra Uppland i slutten av året før de anførte årstallene.

Sakstyper: A = utstedelse eller stadfestelse av statutter for Jemtland; B = ang. sjelestuen og det seiere kapellet på Ragundaskogen, samt tilhørende eiendommer; C = ang. Uppsalakirkens eiendommer; D = ang. lokale kirkers, prestebords og presters eiendommer; E = utstedelse av avlatsfordeler for lokale kirker; F = ordinasjon av ny- eller ombygd kirke, nytt alter, krusifiks og/eller nytt helgenbilde i kirke; G = rettssaker med prester innblandet.

Kilder: Ahnlund 1948, s. 372–405, 579 ff.; *JHD* II 80; *JHD* Suppl., s. 29 (nr. 1408:A), s. 69 (nr. 1507:A), s. 86 f. (anm. I 13, 14), s. 126 (anm. II 226); *MÅU* 52; avskr. av brev dat. Oviken 20.2.1503 i Tunäus: Prästekronika, s. 135.

TABELL 2. *Middelalderens kjente jemtlandsproster*

Navn og kjent embetstid	Prestegjeld
Håkon (1311/12–13)	Rödön
Olav (før 1345)	Rödön
Peter (1346)	Rödön
Ogmund Sæfinnsson (1346–60)	Hammerdal, seinere Lit
Anders (1374)	(ukjent)
Lavrans (1382)	Lit
Henrik (1391)	Oviken
Torstein Pålsson (1413–23)	Brunflo
Ilian (1428–38)	Sunne
Stein (1469)	Offerdal
Magnus Andersson (1474–84)	Rödön
Lavrans Iliansson (1487–99)	Brunflo
Nils Gudmundsson (1500–25)	Oviken
Erik Andersson (1525–)	Oviken

Kilder: Bygdén 1923–26; Ahnlund 1948, s. 549 f.; *JHD* Suppl., s. 18 f. (nr. 1360:A).

KILDER OG LITTERATUR

- Adam av Bremen, (1070-tall) 1917: *Adam von Bremen: Hamburgische Kirchengeschichte/Magistri Adam Bremensis Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*. 3. Aufl. Hrsg. von B. Schmeidler. (Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae historicis separatim editi.) Hannover–Leipzig.
- Ahnlund, Nils, 1930: S:t Olofs minne i Norrland. *Norsk teologisk tidsskrift* 31: 146–174.
- 1948: *Jämtlands och Härjedalens historia*. 1. Intill 1537. Stockholm.
- Beltzén, Nils, 1945: *De kyrkliga tiondeprestationerna i Jämtland och Härjedalen*. (Bilaga till Redogörelse för Högre Allmänna Läroverket i Östersund läsåret 1944–1945.) Östersund.
- Blom, Grethe Authén, 1992: *Norge i union på 1300-tallet. Kongedømme, politikk, administrasjon og forvaltning 1319–1380*. 1–2. Trondheim.
- 1997: *Trondheims historie 997–1997*. 1. Hellig Olavs by. Middelalder til 1537. Oslo.
- Blomkvist, Nils, 1986: Bondelunk och utmarksdynamik. Samhällsutveckling i Medelpad och Ångermanland före 1600. *Ångermanland–Medelpad* 1986: 49–103.
- 1996: När blev Sundsvall stad? Om stadsbildningens förutsättningar, föregångare och slutliga förverkligande. *Sundsvalls historia* 1. Red.: L.-G. Tedebrand. Sundsvall, s. 64–116, 315–328.
- Brattbakk, Morten, 2002: *Jemtland i nordisk politikk 1519–1541*. Hovedoppgave i historie, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim.
- Brendalsmo, Jan, 2003: Kirker og sogn på den trønderske landsbygda ca. 1000–1600. *Ecclesia Nidrosiensis 1153–1537. Søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*. Red.: S. Imsen. (Senter for middelalderstudier, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet. Skrifter 15.) Trondheim, s. 233–54.
- 2005: Prestebol og prestegjeld. *Den kirkehistoriske utfordring*. Red.: S. Imsen. (Senter for middelalderstudier, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet. Skrifter 19.) Trondheim, s. 35–58.
- & Bonnier, Ann Catherine, 2009: Steinkirkebyggingen i Jämtland. Hvor kom middelalderens kirkebyggere ifra? *Västerhus. Kapell, kyrkogård och befolkning*. Red.: E. Iregren, V. Alexandersen & L. Redin. (Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Fristående monografier.) Stockholm, s. 92–129, 290–92.
- Brink, Stefan, 1996a: Kristnande och kyrklig organisation i Jämtland. *Jämtlands kristnande*. Red.: S. Brink. (Projektet Sveriges kristnande. Publikationer 4.) Uppsala, s. 155–88.

- 1996b: Land, makt och tro. Något om de norrländska landskapssamhällena och centralmakten under medeltid, jämte S:t Olofskultens betydelse för Norrland. *Før og etter Stiklestad 1030. Religionsskifte – kulturforhold – politisk makt. Seminar på Stiklestad, 1994.* Red.: Ø. Walberg. Stiklestad, s. 109–27.
 - 1996c: Problemet ”Jämtlands kristnande” i ett tvärvetenskapligt perspektiv. Slutbetraktelse och syntes. *Jämtlands kristnande.* Red.: S. Brink. (Projektet Sveriges kristnande. Publikationer 4.) Uppsala, s. 201–13.
 - 1997: När norrlänningen bytte religion. *Helgonet i Nidaros. Olavskult och kristnande i Norden.* Red.: L. Rumar. (Skrifter utg. av Riksarkivet 3.) Stockholm, s. 240–55, 285–86.
- Bull, Edv., 1927: *Jemtland og Norge*. Oslo.
- Bygdén, Leonard, 1923–26: *Hernösands stifts herdaminne. Bidrag till kännedomen om prästerskap och kyrkliga förhållanden till tiden omkring Luleå stifts utbrytning.* 1–4. Uppsala–Stockholm.
- CCN 4° ser. 10 = *Norske diplom 1301–1310*. Red. av E. Simensen. (Corpus codicum Norvegicorum medii aevi. Quarto series 10.) Oslo 2002.
- Dahlbäck, Göran, 1977: *Uppsala domkyrkas godsinnnehav med särskild hänsyn till perioden 1344–1527.* (Studier till Det medeltida Sverige 2.) Stockholm.
- Danielsen, Bjørg Tosterud & Frihagen, Anne Katrine (overs.), 1993: *Adam av Bremen: Beretningen om Hamburg stift, erkebiskopenes bedrifter og øyrikene i Norden.* Overs. fra latin, med innledning, noter og register. Oslo.
- DN = *Diplomatarium Norvegicum [...]*. I–. Ed.: C. C. A. Lange & C. R. Unger et al. Christiania (Oslo) 1847–.
- DS = *Svenskt diplomatarium/Diplomatarium Suecanum*. I–. Ed.: J. G. Liljegren et al. Stockholm 1829–.
- Dybdahl, Audun, 2003: Nidaros erkesetes økonomi. *Ecclesia Nidrosiensis 1153–1537. Søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie.* Red.: S. Imsen. (Senter for middelalderstudier, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet. Skrifter 15.) Trondheim, s. 279–319.
- Egeland, Bjørnar, 2003: *“war lagman ok idarth budh”. Lagmannsstillingen i Jemtland 1300–1563.* Hovedoppgave i historie, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim.
- Ekroll, Øystein, 1997: *Med kleber og kalk. Norsk steinbygging i mellomalderen.* Oslo.
- GIR = *Konung Gustaf den förstes registratur*. Utg. af Riksarkivet genom J. A. Almquist. 1–29. (Handlingar rörande Sveriges historia. Första serien.) Stockholm 1861–1916.
- Hallencreutz, Carl F., 1996: Jämtland i ett europeiskt perspektiv. *Jämtlands kristnande.* Red.: S. Brink. (Projektet Sveriges kristnande. Publikationer 4.) Uppsala, s. 9–20.

- Hamre, Lars, 1963: Kirkeværger. Noreg. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* 8. København etc., sp. 412–15.
- 1968: Provst. Norge. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* 13. København etc., sp. 540–41.
- 1974: Tiend. Noreg. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* 18. København etc., sp. 280–87.
- Hansen, Lars Ivar, 2003: Trondenes kannikgjeld. *Ecclesia Nidrosiensis 1153–1537. Søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*. Red.: S. Imsen. (Senter for middelalderstudier, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet. Skrifter 15.) Trondheim, s. 255–77.
- 2005: Fra Nöteborgsfreden til Lappekodicillen, ca. 1300–1751. Folkegrupper og statsdannelse på Nordkalotten med utgangspunkt i Finnmark. *Grenser og grannelag i Nordens historie*. Red.: S. Imsen. Oslo, s. 362–86.
- Haug, Eldbjørg, 1996: *Provincia Nidrosiensis i dronning Margretes unions- og makt-politikk*. (Skriftserie fra Historisk institutt 13.) Trondheim.
- 2009: Fra Stavanger kirkes tidligste historie. *Historisk tidsskrift* (Oslo) 88: 453–83.
- Helle, Knut, 1972: *Konge og gode menn i norsk riksstyring ca. 1150–1319*. (Scandinavian university books.) Bergen.
- Historia Norwegie*. Ed. by I. Ekrem & L. B. Mortensen. Trans. by P. Fisher. København 2003.
- Holm, Olof, 2001: Jämtarnas kyrkobyggande under medeltiden. *Jämten* 95 (2002): 86–106.
- 2003: Den norsk-svenska riksgrensens ålder och hävd. En studie av rikssamlingsprocesser och gränsbildning i mellersta Skandinavien. *Collegium medievale* 16: 135–237.
- 2006: The dating of Västerhus cemetery. A contribution to the study of Christianization in Jämtland. *Current Swedish archaeology* 14: 109–42.
- Holmbäck, Åke & Wessén, Elias, 1940: *Svenska landskapslagar tolkade och förklarade för nutidens svenskar*. 3. Södermannalagen och Hälsingelagen. Stockholm.
- Imsen, Steinar, 1988: Bygdesamvirket som rikspolitisk utsiktspunkt. Kommunalt liv i Norgesveldet mot slutten av gammelnorsk tid. *Heimen* 25: 129–41.
- 1990: *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart*. 1. *Middelalderen*. Trondheim.
- 1997: Late medieval Scandinavian queenship. *Queens and queenship in medieval Europe. Proceedings of a conference held at King's College, London, April 1995*. Ed. by A. J. Duggan. Woodbridge, s. 53–73.
- 2006: Det norske grenselandskapet Jemtland. *Vid gränsen. Integration och identitet i det förnationella Norden*. Red.: H. Gustafsson & H. Sanders.

- (Centrum för Danmarksstudier 10.) Göteborg–Stockholm–Lund, s. 61–85.
- 2007: "landet Orknøy oc greuescapet ther same stadhs". Biskop Thomas Tullochs lensrevers av 10. juli 1422, *Diplomatarium Norvegicum* (DN) II: 498. *Historisk tidsskrift* (Oslo) 86: 199–224.
- 2009: The Scottish-Norwegian border in the Middle Ages. *Scandinavian Scotland – Twenty years after. The proceedings of a day conference held on 19 February 2007*. Ed. by A. Woolf. (St. John's house papers 12.) St Andrews, s. 9–29.
- Inger, Göran, 1961: *Das kirchliche Visitationsinstitut im mittelalterlichen Schweden*. (Bibliotheca theologiae practicae 11.) Uppsala–Lund.
- JHD = *Jämtlands och Härjedalens diplomatarium*. I–. Ed.: K.-E. Löfqvist, R. Swedlund et al. Östersund 1943–.
- JHD Suppl. = Holm, Olof: *Supplement till Jämtlands och Härjedalens diplomatarium*. (Landsarkivet i Östersund. Forskningsrapport 3.) Östersund 1999.
- Kjollerström, Sven, 1960: Prosterier, pastorat och kyrkoherdar i Uppsala stift år 1527. *Personhistorisk tidsskrift* 1960: 97–110.
- Kolsrud, Oluf, 1913: *Den norske Kirkes Erkebiskoper og Biskoper indtil Reformationen*. (Diplomatarium Norvegicum XVII B.) Christiania.
- Lundegårdh, Ingrid, 1997: Kampen om den norrländska Olavskulten. *Helgonet i Nidaros. Olavskult och kristnande i Norden*. Red.: L. Rumar. (Skrifter utg. av Riksarkivet 3.) Stockholm, s. 115–37, 279–80.
- MÅU = Hellbom, Algot: *Medelpads äldre urkunder*. Utg. av Medelpads fornminnesförening. (Det gamla Medelpad 8.) Sundsvall 1972.
- NgL = *Norges gamle Love indtil 1387*. Udg. ved R. Keyser, P. A. Munch et al. 1–5. Christiania 1846–95.
- NgL 2. r. = *Norges gamle Love*. 2. rekke. 1388–1604. 1–. Udg. ved A. Taranger et al. Christiania (Oslo) 1904–.
- Njåstad, Magne, 2003: *Grenser for makt. Konflikter og konfliktløsning mellom lokalsamfunn og øvrighet ca. 1300–1540*. (Skriftserie fra Institutt for historie og klassiske fag 42.) Trondheim.
- NKJ 2 = *Norske kyrkjelege jordebøker etter reformasjonen*. 2. *Trondhjems reformats 1589. Oslo domkapittels jordebok 1595*. Utg. for Kjeldeskriftfondet ved A.-M. Hamre. Oslo 1983.
- Pernler, Sven-Erik, 1977: *Gotlands medeltida kyrkoliv – biskop och prostar. En kyrkorättslig studie*. Visby.
- 1999: *Sveriges kyrkohistoria*. 2. *Hög- och senmedeltid*. Stockholm.
- RN = *Regesta Norvegica*. Utg. av E. Gunnes et al. I–. Oslo 1978–.
- Salvesen, Helge, 1979: *Jord i Jemtland. Bosetningshistoriske og økonomiske studier i grenseland ca. 1200–1650*. (Det nordiske ødegårdsprosjekt. Publikasjon 5.) Östersund.

- Schück, Herman, 1974: Tiend. Sverige. *Kulturbistorisk leksikon for nordisk middelalder* 18. København etc., sp. 295–99.
- Seip, Jens Arup, 1942: *Sattargjorden i Tunsberg og kirkens jurisdiksjon*. Oslo.
- Smith, Brian, 2003: Archdeacons of Shetland 1195–1567. *Ecclesia Nidrosiensis 1153–1537. Søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*. Red.: S. Imsen. (Senter for middelalderstudier, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet. Skrifter 15.) Trondheim, s. 161–68.
- SSGL* = *Samling af Sveriges gamla lagar*. På Kongl. Maj:ts nådigste befallning utg. af H. S. Collin & C. J. Schlyter. 1–13. Stockholm/Lund 1827–77.
- Storemyr, Per, 2003: Stein til kvader og dekor i Trøndelags middelalderkirker – geologi, europeisk innflytelse og tradisjoner. *Ecclesia Nidrosiensis 1153–1537. Søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*. Red.: S. Imsen. (Senter for middelalderstudier, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet. Skrifter 15.) Trondheim, s. 445–65.
- Sverris saga*. Þorleifur Hauksson gaf út. (Íslensk fornrit 30.) Reykjavík 2007.
- Tunæus, Hans Jonsson: Prästekronika [...]. Manuskript i Härnösands läroverksbiblioteks samling, vol. 95, Landsarkivet i Härnösand.
- Wangby, Carl, 1975: "Jämtlands reformator". *Landsprosten Erik Andersson i Oviken och hans samtid*. Östersund.
- Vikstrand, Per, 1995: Det jämtländska sockennamnet Brunflo. *Namn och bygd* 83: 25–37.

Jämtarna och överheten

Om kriminalitetsstudier som ett indirekt sätt att nalkas tidigmodern politisk kultur

Per Sörlin

I.

Frågan om politisk interaktion och lokalt beslutsfattande i bondesamhället har andra forskare behandlat grundligt och med stor insikt före mig.¹ Ja, man skulle kunna säga att de bondekommunala inslagen i samhällslivet närmast kommit att dominera bilden av Jämtlands äldre historia. Det finns därför anledning att med utgångspunkt från hur forskningsläget är beskaffat försöka nalkas frågan på litet nya sätt. Min egen forskning rörande kriminalitet i det jämtländska bondesamhället lånar sig på en rad sätt till att inleda en diskussion kring relationen mellan jämtarna och deras överhet.²

Jag skall inte uppehålla mig nämnvärt vid innehållet i kriminaliteten eller ställa frågan huruvida Jämtland var mer eller mindre bemängt med brott i jämförelse med andra områden i Norden. Det kan dock noteras beträffande statsskiftet att den bötesbelagda kriminaliteten kraftigt ökade efter freden i Brömsebro, och att detta särskilt gällde tredska visavi överheten i form av lokala civila och militära befattningshavare. Jag har via bevarade länsräkenskaper registrerat samtliga böter som uppbars under 1600-talet i Jämtland (totalt rör det sig om cirka tretusen poster gällande mer än 3700 namngivna personer och än fler icke namngivna). Ohörsamhet blev tre gånger vanligare efter 1645. Frågan om detta mönster kan tas till intäkt för olikheter mellan de nordiska staterna beträffande relationen till undersåtarna fordrar ytterligare jämförande studier, där omstridda gränstrakter framstår som särskilt intressanta.

En närbesläktad fråga gäller huruvida de judiciella systemens uppbyggnad i de nordiska staterna riskerar att spela oss ett spratt när vi skall uttala oss om kriminalitetens omfattning. Möjligheterna för fogden i det norska systemet att ingå utomrättsliga förlikningar, så kallad *soning*, kan medföra att administrativt konstruerade diskrepan-

1 Räckan med namn sträcker sig från Bull (1927) och Ahnlund (1948) till forskare som exempelvis Imsen (1988, 1990–94; 2006) och Njästad (2003; Njästad et al. 2005).

2 Sörlin 2004a; 2004b.

ser uppstår vid en nordisk jämförelse baserad uteslutande på domböcker. Ett studium av gränsområden med varierande statstillhörighet kan kasta ljus över dessa förhållanden, förutsatt att studiet dessutom kompletteras med undersökningar av parallellt förda böteslängder. Mina egna undersökningar har visat att fogdesoningen i själva verket ägde rum vid tinget och i lika hög grad uttryckte böndernas vilja. I den bemärkelsen får alltså denna ursprungligen närmast källkritiska fråga en omedelbar relevans för frågan om relationen mellan bönder och överhet.

Jag skall utveckla ett tredje exempel litet utförligare, som innebär ett studium av kriminalitetens fluktuationer under ett par decennier under första hälften av 1600-talet. Tidsperspektivet är så komprimerat att undersökningen nästan får karaktär av granskning av ett händelseförlopp. Jag vill framhålla ett litet nytt perspektiv på den tidigmoderna statens roll, där efter hand kriminalitetens kvantitativa förändring utvecklas till att uttrycka en politisk legitimitetskris. Man har vanligen studerat rättsligt material med utgångspunkt från antingen kriminalitet eller politisk kultur, när dessa bägge fenomen i själva verket intimt hänger samman och detta kanske som mest accentuerat i utsatta gränsområden.

II.

I tabell 1 listas, med utgångspunkt från bevarade böteslängder, antal poster böter samt bötfällda individer under perioden 1601–45 (spridda år). Det var en omvälvande krigsig period som slutade med att Jämtland överfördes från Norge till Sverige. Under tiden hade befolkningen fått erfara allt mer påträngande krav från centralregeringen i Köpenhamn på anpassning till det danska väldet. Den interna utvecklingen av uppbörd av böter uppvisar betydande variationer årligen.³ En ökning av antalet poster äger rum under 1620-talets första hälft. Därefter inleds en nedåtgående trend, som i sin tur bryts mot slutet av 1630-talet. Den ökning som därefter sker hänger dock delvis samman med uppbörd av restantier från tidigare år.

Den utveckling av kriminaliteten, som uppbörden av böter vittnar om, med en kulmen under 1620-talet, ansluter i kronologiskt hänseende väl till ett norskt scenario. Flera studier har visat att brott och social oro kulminerade i Norge under 1600-talets första decennier, om det nu inte i själva verket – här går meningarna isär – rörde sig om en ”brottsvåg” som skapats av en i lokalsamhället intervenerande stat.⁴ Förfaktar

3 Tabellen bygger på kopiesamlingen av länsräkenskaper i landsarkivet i Östersund (original i riksarkiven i Oslo och Stockholm). Under arbetet var kopiesamlingen ofullständig så till vida att uppgifter om intäkterna från 1617–18 samt själva böteslängden 1628–29 inte ingick; jfr Bromé 1945, s. 218, 280, 297, som begagnat dessa. Avsaknaden av de sammanlagt 15 poster böter som noterades i saköreslängden år 1628–29 torde knappast påverka resultaten i föreliggande undersökning.

4 Det förra perspektivet hos Næss 1994; det senare hos Sandnes 1990, s. 58 ff. et passim.

TABELL 1. *Antal poster böter samt bötfällda individer i saköreslängder för Jämtland 1601–1645*

År	Poster	Individer	(forts.)		
1601–02	30	32	1629–30	21	26
1604–05	35	39	1630–31	7	11
1605–06	56	57	1631–32	20	27
1610–11	73	75	1632–33	14	19
1613–14	1	1	1633–34	11	14
1614–15			1634–35	30	31
1615–16	22	28	1635–36	16	18
1616–17	18	20	1636–37	15	18
1619–20	38	39	1637–38	17	24
1620–21	72	86	1638–39	44	59
1621–22	43	48	1639–40	21	51
1622–23	67	87	1640–41	37	38
1623–24	68	91	1641–42	54	135
1624–25	53	66	1642–43	34	35
1625–26	45	50	1643–44	26	29
1626–27	32	33	1644–45	28	40
1627–28	35	41	Totalt	1082	1368

Källa: Avskriftssamlingen, vol. 42–43, ÖLA.

man det senare perspektivet är det lätt att lyfta fram fogdarna som centrala aktörer; de spårade upp och lagförde kriminella handlingar; de förde regelmässigt kungens talan vid tinget och de hade därutöver rätt att på egen hand ingå förlikningar med förövare av brottsliga gärningar.⁵ För Jämtlands del går det emellertid att argumentera för en kompromiss mellan perspektiven som medför att den tidigmoderna staten tillskrivs en annan roll än den gängse disciplinerande.

Från år 1636 finns ett brev bevarat, där fogden Erik Christiansen skriver till länsman i Offerdal, Erik i Viken, att denne omedelbart skall kalla till ting. Bland annat tillhålls länsman ”attj fremsteffner alle Kong: Majj: vforklarede sager, som hid till siden seeniste ting faldenn ehr, saa ingenn aff dem vnder lousenns bøder, vorder vnderdølget, och ellers huemb som haffuer hin anden noget till att talla, dj vdj laglig tid vorder giffuende varssell”. Något senare i brevet beordras länsman att instämma ett par våldsverkare – ”Lass Nielssenn ...for hand drog sin kniff i bröllups stuen ... och dermed

5 Länge – och den står sig fortfarande väl – återfanns den mest utförliga beskrivningen av den egenartade fogdesoningen i Näss 1982, s. 148 ff.

gjorde 3 blodviden, saauel som Niels i Vigenn, for hand slog Jochenn (?) i Staffre”.⁶ Citatet visar att det ankom fogden såväl som länsman att instämma kungens saker. Det våld som fogden fått kunskap om rör emellertid en allvarlig händelse, som ägt rum i ett publikt sammanhang där exempelvis sockenprästen kan ha tillhört gästerna. Det finns anledning misstänka att åtskillig annan brottslighet instämades på eget bevåg av länsmännen, dessa de allra minsta beståndsdelarna i kontrollapparaten.

Under 1620-talet blev det vanligt att befolkningen underlät att hörsamma kallelser till tinget. Posterna böter i sakörelängderna under denna tid rörande så kallade stämmoförfall gällde nästan alltid trots och tredska mot just länsmans stämning, vilket antyder en stundom konfliktfylld relation mellan dessa och befolkningen. En genomgång av sakörelängderna under den period (1601–20, spridda år) som föregick kulmen visar endast ett par poster rörande stämmoförfall.⁷ Vid stämmoförfall under 1620-talet, som alltså är långt talrikare, är det däremot bondelänsmans stämning som föraktats. Det går knappast att bortse från att dessa lokala aktörer är så frekvent närvarande i ett skede när kulmen inträffar.

Med fokus satt på länsmännen går analysen rakt ned i bondesamhället utan att för den skull kontrollperspektivet som sådant går förlorat. Fanns det då inget i lokalsamhället som talar för att det i stället var tilltagande socio-ekonomiska konflikter av horisontellt slag som medförde den ökade kriminaliteten, snarare än energiska fogdar och länsmän? Jämtlands befolkning uppgick grovt räknat till 10 000–12 000 under 1500-talets andra hälft och 1600-talet. Stagnationen som präglade landskapet i befolkningshänseende under denna period har behandlats av Helge Salvesen.⁸ Med tanke på denna stagnation finns inget som talar för ett tilltagande resurstryck. Därför bör kanske ett annat ursprung till en eventuell ökning av de lokala konflikterna sökas än de socio-ekonomiska, som är relevanta för norskt vidkommande. Det är i stället lätt att se hur staten genom sin hårdhänta politik med räfst och skattehöjningar i spåren av Kalmarkriget 1611–13 skapade lokala spänningar, som fann ett uttryck *inom* själva bondesamhället. Steinar Imsen beskriver de inre förhållandena i landskapet i termer av att ett undantagstillstånd rådde under decennierna som följde i spåren på räfsten.⁹ Möjligen reagerade centralmakten via kedjan av befattningshavare ända ned till den enskilde bondelänsmannen mot den tendens till *decivilisering* som den själv åstadkom-

6 Fogden Erik Christiansen till länsmannen i Alsens tingslag Erik i Viken 24/3 1636. ÖLApp.

7 Sakörelängder 1610–11 och 1619–20, Avskriftssamlingen, vol. 42, s. 47, 117, Landsarkivet i Östersund. Därutöver förekom vid fyra tillfällen bönder som nedlagt tingskavlen eller ej mött till vapenting.

8 Salvesen 1979, s. 85 f. et passim; jfr Bromé 1945, s. 28 och dens. 1954 samt Holm i denna volym. Utvecklingen efter 1645 är oklar. Enligt Palm (2000, s. 265) växte befolkningen ganska kraftigt under perioden efter 1620.

9 Imsen 1990–94, 2, s. 149. De händelser som berörs i det följande framställs utförligare i Bromé 1945.

mit genom sin politik. Den utlovade kompromissen mellan ett underifrån- och ett ovanifrånperspektiv innebär alltså att den sociala oron verkligen tilltog, men denna utgjorde ett politiskt konstruerat tillstånd, inte ett socio-ekonomiskt. Min följd tanke är att dylika tillstånd särskilt uppträdde i omstridda gränstrakter, som i den bemärkelsen får en egen historia där staten har spelat en annan roll än i mer centralt belägna områden.

III.

Låt oss nu se på nedgången på 1630-talet, där ett närbesläktat resonemang kan föras som förlägger en *nedgång* i kriminaliteten till det förhållande att befolkningen *inte* låtit sig disciplineras genom statens försorg.

Först skall sägas att siffrorna avseende brottsligheten för 1630-talet förmodligen är i underkant beroende på bristande indrivning av böter. Vid fogdeskiften aktualiserades frågan om restantier, så att den gamle fogden temporärt kunde verka parallellt med den tillträdande. År 1638–39, året efter han lämnat fogdesysslan, presterade Erik Christiansen (fogde 1631–38) rent av en egen längd med uppbörd av böter.¹⁰ Dessa restantier avser emellertid endast året 1638.¹¹ De flesta av de böter som föll under Christiansens tid förefaller av befintligt källmaterial att döma aldrig ha drivits in. Den parallella domboken innehåller nämligen bötesbelagda kriminalfall som ej återfinns i saköreslängderna, och bruket med fogdeförlikningar gör det troligt att man knappast kan räkna med att samtliga dessa fått sina böter omvandlade till kroppsstraff. Restantierna förefaller att på skilda sätt vara förbundna med motsträvighet bland befolkningen. Henning Skyttes saköreslängder (han efterträdde Christiansen som fogde) innehåller böter för våld som allmogen brukat mot Erik Christiansens tjänare i samband med att denne försökt driva in restantierna.

Ändå är det troligt att det till sist rörde sig om en nedgång, om än alltså konstlat förstärkt av förekomsten av talrika restantier. Det är naturligtvis svårt att ange en bestämd orsak till nedgången, lika svårt som det är att på ett enkelt sätt peka på en enskild faktor som den allenarådande drivkraften bakom kulmen på 1620-talet.¹² Låt mig införa en kulturell dimension i vår diskussion. Den franske historikern Robert Muchem-

10 Avskriftssamlingen, vol. 43, s. 213–215. Summan på drygt 255 daler är förd till intäkt i räkenskaperna först år 1640–41, vol. 43, s. 252.

11 Så återfinns ett fall som avdömts i Sunne den 7/12 1637. *JD* 2, s. 120.

12 Skattetrycket skärptes, och redan av detta skäl kan bönderna för egen del ha undvikit att dra på sig onödiga kostnader i samband med rättegångar. Eventuellt var detta också orsaken till att böterna inte drevs in; somliga hade helt enkelt inte råd att betala, vilket i sin tur kan ha medfört en ökad användning av kompletterande kroppsstraff. Samtidigt är det svårt att se varför just 1630-talet i förhållande till 1620-talet skulle ha varit extremt i detta avseende. För en diskussion rörande så kallad processekonomi, se Ericksen 1997.

bled har talat om öppna och slutna byar i förhållande till moderniseringsprocessen.¹³ Härmed avses en rumslig dimension som emellertid lätt kan ges också en kronologisk innebörd, så att byar eller lokalsamhällen i varierande grad över tid har öppnat respektive slutit sig inför yttre krafter. Jämtland utsattes för ökat tryck efter Kalmarkriget. Det finns tecken på att den förda politiken kan ha medfört en akut legitimitetskris under i synnerhet 1630-talet, som innebar att bönderna upphörde att använda tinget som forum för intern konfliktlösning. I stället kan man skönja att en annan av tingets funktioner, nämligen den politiska, träder i förgrunden.

Problemen förefaller att ha gällt de nya ämbetsmän som tillsattes i Jämtland. Förutom en tilltagande militarisering, som resulterade i ökade krav och lokalt stationerade militära befattningshavare, återfick landskapet år 1630 en egen lagman – under en period hade lagmansstolen varit indragen, varvid man fått dela lagman med Trondheim. Konflikterna med i synnerhet lagmannen, som nu uppträdde som en överhetsrepresentant snarare än en böndernas förtroendeman, förefaller stundom helt ta överhanden på tinget. Ersättningen till lagmännen hade länge varit en källa till missnöje hos bönderna. Den förste lagmannen, Hans Michelsen, avlöstes efter några år av Claus Lauritsen, under vilken fejden kan följas i domboken. Konflikten med bönderna sammanfaller med en tydlig nedgång i saköreslängdernas poster. Även om man skulle lyckas leda i bevis att kulmen under 1620-talet går att tolka som en kampanj ovanifrån via fogdar och länsmän, betyder inte det automatiskt att nedgången i kriminalitet under det påföljande årtiondet var resultatet av en lyckad disciplinering; tvärtom kan det ha rört sig om ett uttryck för ökat motstånd. Fogdarna under perioden efter räfstens, Baltzar Karre, Daniel Rasmussen och Christian Rasmussen, uppträder som verkliga bondeplågåre, åtminstone som de framställs i böndernas klagomål mot dem.¹⁴ Tecken finns emellertid på att förslamningen från Kalmarkriget började släppa mot slutet av 1620-talet, och att de visserligen hårt trängda bönderna började gå på offensiven. Det ironiska i sammanhanget är att detta motstånd kan ha sanktionerats från allra högsta håll, av kung Christian IV själv. Denne gick i samband med talrika bondeklagomål i samband med herredagen i Bergen 1631 den norska allmogen till mötes, eftersom den erbjöd ett välkommet tillfälle att via den så kallade Bielkekommissionen 1632 centralisera lokalförvaltningen och knyta fogdarna hårdare till kronan.¹⁵

Kommissionen medförde även att Christian Rasmussen måste betala ersättning till bönderna för orättmätig uppbörd. Några av hans föregångare som fogdar i Jämtland, liksom den för tillfället i tjänst stadde fogden Erik Christiansen, måste också sona sina felsteg med pengar.¹⁶ Den sistnämndes position i lokalsamhället bör rimligen ha för-

13 Muchembled (1978) 1985, s. 263.

14 Bromé 1945, s. 283 f.

15 Mer härom i Nissen 1996.

16 Fladby 1963, s. 163 f.

svagats i samband härmed. Men kungen hade redan 1630 i ett svar på en supplik gått bönderna i Jämtland till mötes på några klagopunkter, vilket innebar en inskränkning av de rättigheter fogdarna tillskansat sig. Här kan man för övrigt inplacera fogdeskiftet 1631, då Erik Christiansen tillträdde, som åtminstone av bönderna lätt har kunnat uppfattas som ett sätt att avlägsna Christian Rasmussen.¹⁷ Den sistnämnde klagade för övrigt i ett brev till sin herre Oluf Parsberg, länsherren i Trondheim, över de uppstudsiga bönderna, ”så Gud skall veta, jag tröstar mig näppeligen till att tinga med dem”.¹⁸ Under 1630-talet förekom rent av möten bland bönderna, där avsikten var att formulera suppliker för sin sak, vilka var hemliga i den bemärkelsen att de ägde rum utan de flesta länsmäns vetskap.¹⁹ Här antyds ett misstroende från böndernas sida, som beträffande kriminalitetens utveckling kan ha betytt färre anmälda brott, alternativt att länsmännen valde att se mellan fingrarna.

Till situationen på 1630-talet måste även svårigheterna rörande indrivningen av böter tillfogas. Restantierna under Henning Skytte, som härrörde från företrädaren Erik Christiansens dagar, bär vittnesbörd om uttrycklig tredska. Hypotesen om ett folkligt ointresse för att begagna tinget som ett forum för intern konfliktlösning behöver inte falla till marken även om det skulle visa sig att det i många fall snarare rörde sig om böter som inte drivits in. Nedgången i poster böter är som nämnts delvis skenbar under 1630-talet, men samtidigt framkommer också här ett misstroende mot rättskipningen, även om det inte uttrycktes av potentiella *initiativtagare* till rättegångar utan av de *tilltalade*, som i blev mindre benägna att betala sina böter.

En del av den minskade kriminaliteten under 1630-talet kan antas ha haft sin grund i en minskad vilja från lokalbefolkningens sida att dra fall inför rätta, samtidigt som brottsligheten också skenbart avtagit till följd av uttalad bötestredska. I bägge dessa fall uttrycks enligt min mening en protest. Man skulle alltså kunna säga att nedgången i kriminalitet kan hänföras till det förhållandet att människorna under 1630-talet var fortsatt odisciplinerade, snarare än att de låtit sig disciplineras av den tidigmoderna staten.

Vi måste för detta decenniums vidkommande räkna med en oförmåga eller ovilja från fogdens sida att driva in böter som framstår som märklig i ljuset av en parallell strävan i syfte att offentligt vedergälla brott och synd. Lokalsamhällets vilja att återintegrera brottslingar framstår också som egendomlig i denna kontext, eftersom bönderna lika litet som överheten kunde ha ett intresse av ett domstolsväsende där bristen på konsekvens i påföljd måste ha urholkat alla krav på en legitim rättsutövning. Likväl kan fallet ha varit att böterna inte drevs in. Och resultatet blev kanske att rättskipningen förlorade sin legitimitet.

17 Bromé 1945, s. 299 ff.

18 Citatet ur Bromé 1945, s. 300 f.

19 JD 3, s. 42 ff.

Här är en möjlig väg på vilken en nedtrappning av kriminaliteten kunde äga rum. Generellt betraktat torde förhållanden som dessa nämligen kunna ha inneburit att bönderna tvekade att utnyttja tinget som arena för konfliktlösning. Nedgången i kriminalitet på 1630-talet i Jämtland sammanföll med en period av skärpta politiska mot-sättningar i Norge i dess helhet, vilket inte minst talrika klagomål mot fogdarna visar. Jämtland uppvisar i ett jämförande perspektiv en sorts handfasta mekanismer, där brister i förvaltning eller folkligt missnöje var för sig eller i kombination först drev fram en skenbar kriminalitetsminskning, som så småningom kanske kunde övergå i en reell. Det är dock tveksamt om begrepp som civilisering eller disciplinering förmår fånga innebörden i ett förlopp som präglas av ofullkomlig maktutövning och tilltagande motstånd, olydnad och protest.

REFERENSER

Otryckta källor

Östersund: Landsarkivet (ÖLA)

Avskriftssamlingen, vol. 42–43

Diplomsamlingen, pappersbrev (ÖLApp)

Tryckta källor och litteratur

Ahnlund, Nils, 1948: *Jämtlands och Härjedalens historia*. 1. *Intill 1537*. Stockholm.

Bromé, Janrik, 1945: *Jämtlands och Härjedalens historia*. 2. *1537–1645*. Stockholm.

— 1954: *Jämtlands och Härjedalens historia*. 3. *1645–1720*. Stockholm.

Bull, Edv., 1927: *Jemtland og Norge*. Oslo.

Ericksen, Bodil Chr., 1997: Problems financing prosecutions of thefts in seventeenth and eighteenth century Norway. *Fact, fiction and forensic evidence. The potential of judicial sources for historical research in the early modern period*. Ed.: S. Sogner. (Tid og tanke 2.) Oslo, s. 109–121.

Fladby, Rolf, 1963: *Fra lensmannstjener til Kongelig Majestets foged*. (Scandinavian university books.) Oslo–Bergen.

Imsen, Steinar, 1988: Bygdesamvirket som rikspolitisk utsiktspunkt. Kommunalt liv i Norgesveldet mot slutten av gammelnorsk tid. *Heimen* 25: 129–141.

— 1990–94: *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart*. 1–2. Trondheim.

— 2006: Det norske grenselandskapet Jemtland. *Vid gränsen. Integration och identitet i det förnationella Norden*. Red.: H. Gustafsson & H. Sanders. (Centrum för Danmarksstudier 10.) Göteborg–Stockholm–Lund, s. 61–85.

JD = Jämtlands domböcker och landstingsprotokoll. 1–4. (Skrifter utg. av Jämtlands läns fornskriftsällskap 3–5, 12.) Östersund 1933–89.

- Muchembled, Robert, (1978) 1985: *Popular culture and elite culture in France 1400–1750*. Transl. by L. Cochrane. London etc.
- Nissen, Harald, 1996: *Bondemotstand og statsmodernisering. Bjelkekommissjonen i Trondheim len 1632*. Hovedoppgave i historie, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim. Duplic.
- Njåstad, Magne, 2003: *Grenser for makt. Konflikter og konfliktløsning mellom lokal-samfunn og øvrighet ca. 1300–1540*. (Skriftserie fra Institutt for historie og klassiske fag 42.) Trondheim.
- Njåstad, Magne, Andresen, Espen, Englund, Sonja & Theland, Tord, 2005: Landet i midten: Jemtland fra unionsperiferi til grenseprovinns. *Grenser og grannelag i Nordens historie*. Red.: S. Imsen. Oslo, s. 277–331.
- Næss, Hans Eyvind, 1982: *Trolldomsprosessene i Norge på 1500–1600-tallet: En retts- og sosialhistorisk undersøkelse*. Oslo.
- 1994: *Vold. Normer og sosial kontroll i Norden ca. 1550–1850. Domstolene i samspill med lokalsamfunnet*. Red.: K. Tønnesson. (Det 22. nordiske historikermøte, Oslo 13.–18. august 1994. Rapport 2.) Oslo, s. 62–80.
- Palm, Lennart Andersson, 2000: *Folkmängden i Sveriges socknar och kommuner 1571–1997. Med särskild hänsyn till perioden 1571–1751*. Göteborg.
- Salvesen, Helge, 1979: *Jord i Jemtland. Bosetningshistoriske og økonomiske studier i grenseland ca. 1200–1650*. (Det nordiske ødegårdsprosjekt. Publikasjon 5.) Östersund.
- Sandnes, Jørn, 1990: *Kniven, ølet og æren. Kriminalitet og samfunn i Norge på 1500- og 1600-tallet*. Oslo.
- Sörlin, Per, 2004a: Om kriminalitet runt ett statsskifte. Jämtland under 1600-talet. *Blickar bakåt. Elva uppsatser om ett förgånget nu*. Red.: Chr. Kjellson, S. Olofsson & P. Sörlin. (Institutionen för humaniora. Rapport 15.) Härnösand, s. 43–60.
- 2004b: *Sakören, soning och soldater. Om fogdemakt, rättskipning och kriminalitet i Jämtland under 1500- och 1600-talen*. (Tingbokprojektet. Avhandlingar 21.) Oslo.

Jemtland fra dansk til svensk i 1645?

Staten, riket og nasjonen som identitets- og lojalitetsgrunnlag i Norden i tidlig nytid

Erik Opsahl

Innledning

Sommeren 1657 skrev landshøvdingen i Hudiksvalls og Härnösands län, Johan (Gabrielsson) Oxenstierna, brev til sin kollega i Dalarna i forbindelse med et planlagt angrep på Norge gjennom Jämtland. Ifølge Oxenstierna hadde et slikt angrep ikke vært noen sak dersom en i Jämtland hadde hatt med likeså gode svensker å gjøre som i Dalarna, “men jämtarne af den infödda arten äro så gode norske, som de i Norge bo”. Oxenstierna mente derfor at det ikke var trygt å gjennomføre angrepet.¹ Dette ble skrevet bare 12 år etter at Sverige hadde vunnet Jämtland og Härjedalen ved freden i Brömsebro. Oxenstiernas mistenksomhet overfor jemtene ser da også ut til å ha vært berettiget.² I hvert fall rapporterte han året etter, at jemtene under nordmennenes innmarsj i Jämtland 1657–58 ikke på noen måte hadde vist prov på samhörighet med Sverige. De hadde tvert i mot “förhållit sig såsom danska men icke svenske”.³

På norsk side av grensa rapporterte den danske lensherren i Trøndelag, Peder Vibe, til København i mars 1657 etter en inspeksjonsreise i Inntrøndelag angående det årlige markedet i Levanger.⁴ Ifølge Vibe var det bare jemter av svensker som hadde kommet til markedet det året. Jemtene hadde kommet trass i at de svenske myndighetene hadde spredt falske rykter om at de ville bli fengslet om de begav seg til Norge. Jemtene hadde imidlertid ikke latt seg skremme, uttalte de, fordi de visste at de ikke ville bli behandlet dårlig i Norge og det sjøl om de ble fengslet. Vibe hadde utkommandert

1 Öhlander 1904, s. 37 f.; jf. Bull 1927, s. 226. Om Johan Oxenstierna, se Gillingstam 1992–94, s. 474, 486. Om kampen om Jämtland og Trøndelag 1657–60, se Nielsen 1897; Öhlander 1904; Bromé 1954, s. 111–147; A. O. Johnsen 1967.

2 Jf. Öhlander 1904, s. 42 f., 53 og 87.

3 Bromé 1954, s. 124.

4 Om Peder Vibe, se Reksten 1983.

soldater til å holde vakt på markedet, men samhandelen mellom de to “nasjonene” forløp uten problemer i en god og gemyttlig tone.⁵

18. november samme år inngikk øverstkommanderende for den norske hæren nordafjells, nordmannen Jørgen Bjelke, en avtale med de svenske forsvarerne av Frösö skanse i Jämtland angående de sistnevntes kapitulasjon.⁶ Punkt fire i avtalen bestemte at alle “indföde Jemnter och *andre* nordsche eller dandsche [...] s[c]hall stillis strax paa frj food”.⁷ Fremdeles tolv år etter at Jämtland var avstått til Sverige, regnet altså Jørgen Bjelke jemtene som norske. Hvilken “norskhet” Bjelke inkluderte jemtene i, kom fram året etter. 29. september 1658 utstedte han sammen med stattholderen i Norge, Niels Trolle, og sin far, kansleren Jens Bjelke, et opprop til innbyggerne i Trondheims len og Båhuslen som var blitt avstått til Sverige ved Roskildefreden i februar samme år. Jørgen Bjelke var nå blitt forfremmet til militær øverstkommanderende i Norge og var den som hadde skrevet oppropet.⁸ Freden mellom de nordiske statene var på dette tidspunktet brutt i og med at den svenske Karl 10. hadde gjenopptatt krigshandlingene i august. Fra dansk-norsk side øynet en derfor muligheten for å gjenerobre de to norske provinsene.

Jørgen Bjelke henvendte seg til innbyggerne i Trondheims len og Båhuslen med blant annet følgende ord:⁹

[...] haver vi, som vores allernaadigste Konnings og Herres tro og hørsomme Undersaatter, af et oprigtig og mandhaftigt Hjerte taget Sverdet i Haanden, vores allernaad. Konge til tro Tjeneste og dette vores fælles Fæderneland til yderste og bedste Defension og Forsvar: hvortil og alle Stænder og Stæder her udi Riget sig velvilligen og med Lyst, efter det opriktige, mandelige og stridbare gamle Norske Blods Art og Proprietet, af retsindig og underdanigst Troskab mod vores allernaadigste Konge og Herre, samt Begjerlighed dette vores Fædernelands Libertet og Frihed med sin Dignitet og udi mange hundrede Aar erholden Værdighed at conservere

5 “[...] til hvilket marked mange svenske, særdelis jemter, pleier å komme og sig tilhandle salt, sild og annen fisk og dit igjen føre korn, smør, lerret, vadmél, jern og andre sådanne varer, hvilke varer de svenske og norske pleier å tuske og omveksle tilsammens. Udi år er ingen andre svenske kommet til bemeldte marked uten jemter alene, hvilke man og har villet erskrekke og forhindre, at de ikke skulde dra dit, ved en falsk tidende som blev udi Jemtland spargeret [d.v.s. ‘spredt’], nemlig at jeg vilde la ta alle de svenske fangen, som kommer til bemeldte marked. Dette uaktet er dog en stor hob jemter ditkommet, sigende at de visste vel, at dennem intet ondt her udi Norge vederfaredes, omskjønt de blev tat i arrest. Til å avverge all uskikkelighet på dette marked imellem tvende nasjoner ordonnerte jeg et kompani som der skulde holde vakt, imidlertid markedet varte; men der var så god, fortrolig konversasjon imellem dennem begge, at jeg har ikke fornummet den ringeste uskikkelighet å være skjedd.” Nielsen 1897, s. 13, her sitert etter Bull 1927, s. 226 f.; jf. A. O. Johnsen 1967, s. 127.

6 Om Jørgen Bjelke, se Nissen 1999.

7 Öhlander 1904, s. 263; min kursivering. Svenskene kapitulerte den 20. november. S.st., s. 52.

8 Johnsen 1924, s. 259.

9 Berg 1816, s. 60, 62 f. og 67; jf. O. A. Johnsen 1924, s. 259 f.

[...]. Dette vi af Eder, som ærlige Norske Mænd og opriktige Patrioter, fuldkommelingen for-moder!

[...] vi [ere] jo eet Folk, een Nation, som udi mange hundrede Aar haver levet vel under een Konge, haver havt vores Næring og Handel med hinanden, ved Fryntskab [d.v.s. 'venn-skap'] og Frændskab ['slektskap'] incorporeret, saa vi ikke uden vores egen tilfælles Fortræd og Skade, Despect ['ringeakt'] og Forakt kan separeres og adskilles.

[...] haver vi ved Guds naadige Hjælp alerede en anseenlige Makt paa Fode [...] Med hvilken Makt vi udi Herrens Navn akter Eder paa begge Sider at besøge, dog, som før er rørt, Eder til Liberation, Befrielse og Beskjermelse, og det udi fulde Forhaabning at blive et sammenholdigt Folk, som vi altid af gammel Tid over all Verden for redelige og ærlige tro Norske Mænd er berømmet.

Her har vi altså en svenske, en danske og en nordmann, alle øvrighetspersoner, som på omtrent samme tid karakteriserte jemtene tilhørighet og lojalitet i 1650-åra. Svensken betegnet jemtene som "norske", samtidig som han beskyldte dem for å ha opptrådt som "danska, men icke svenske". Dansken opererte med en norsk og en svensk "nasjon" der jemtene i 1657 tilhørte den siste. Nordmannen – som dansken – uttrykte også en bevissthet om en norsk "nasjon", men påstod samtidig at jemtene hørte til denne nasjo-nen, altså ikke til den svenske. Den danske og den svenske øvrighetspersonen opererte begge med to *likestilte* kategorier for innbyggerne i grensetraktene, enten var de *norske* eller så var de *svenske*. Og bruken skjedde i en svært spent utenrikspolitisk situasjon, ved innledningen til en krig mellom de to daværende nordiske statene. Den svenske Oxenstierna kunne imidlertid også bruke kategoriene "dansk" og "svensk" i spørsmål om *politisk lojalitet* blant befolkningen i de samme grensetraktene.

Er det mulig å finne noe system i dette tilsynelatende virvaret av begrepsbruk? Kan vi lese noe ut av dette angående statsbygging, politiske og andre identiteter og lojaliteter i Norden, inkludert Jämtland, i tidlig moderne tid? Er det videre mulig å si noe om hvordan dagens nasjonale sjølbilder i de nordiske statene er formet av den samme historien? For å låne Harald Gustafssons ord, kan vi spørre: "vilka identiteter [...] användes i den politiska diskursen, och vilken roll *bland dessa* [hade] etniska og riksanknutna identiteter"?¹⁰

Norsk og dansk i den oldenborgske konglomeratstaten

I månedsskiftet september/oktober 1657, da norske tropper under Jørgen Bjelkes ledelse var i ferd med å besette Jämtland og Härjedalen, noterte kyrkoherden (soknepresten) i Offerdal i Jämtland, den opprinnelige trønderen Olof (Ola/Olav) Bertilsson, i mar-

¹⁰ Gustafsson 2001, s. 150. Samtidig kan det være på sin plass å presisere at vi ikke skal forvente å finne en fullt ut konsekvent bruk av termer, begrep og kategoriseringer blant datidas mennesker. Sjøl i dag er dét for mye forlangt. Jf. Opsahl 2002.

gen i kirkeboka: “NB de norske komme til Bleckås”.¹¹ De svenske utgiverne av Olof Bertilssons kirkebok mener margoppteignelsen avslører at presten på det tidspunktet han skrev den, “tydligt” stod på svensk side.¹² Det kan så være, skjønt det er visse ting i oppteignelsene hans som *kan* indikere at lojaliteten hans ikke var urokkelig.¹³ Mer interessant i vår sammenheng er imidlertid at presten gjennom oppteignelsen avslører sin norske herkomst. Olof Bertilsson hadde nokså sikkert skrevet “de danske” i marginen dersom han hadde vært svenskfødt.¹⁴ Det er nemlig et gjennomgående mønster i tidlig moderne tid at svenskene temmelig konsekvent karakteriserte sivilbefolkningen i Norge som “norsk”, mens forvaltningsapparatet og dets ansatte var “dansk”. For en svenske var en bonde i Norge “norsk” så lenge han var sivil, men ble gjerne “dansk” straks han trakk i soldatuniform.¹⁵ Svenske politikere på 1600-tallet var like fullt seg bevisst at det eksisterte et Norge *atskilt* fra Danmark. Rikskansleren Axel Oxenstierna uttalte 27. juli 1640 i det svenske riksrådet at “Hade icke våre förfäder fattat een god resolution under Enge[1]brecht och gamble Konung Gustav, vij hade i thenne dag legat under Danmark med samma condition som Norrige”.¹⁶ Og den svenske historikeren Torbjörn Eng har vist hvordan forestillingen om tre separate riker i Norden levde med uforminsket kraft hos (blant andre) den svenske statsledelsen ved midten av 1600-tallet, og hvor seig “riket” var som politisk struktur.¹⁷

Bevisstheten om eksistensen av tre nordiske riker var ikke noe mindre på dansk-norsk side, og aller minst i Norge. Jørgen Bjelke karakteriserte Norge og Danmark som “disse lovlige Kongeriger” og beskrev de norske og danske som “fremfor Svenske altid berømmelige Nationer” i det nevnte oppropet fra 1658.¹⁸ Den innenlandske oppfatningen om Norges posisjon kom også til uttrykk ved den betenkningen som Bjelke og stattholderen Ulrik Fredrik Gyldenløve avgav i 1670 om Norges administrasjon. Her

11 *Olof Bertilssons kyrkobok*, s. 316. Olof hadde virket som prest i regionen helt siden 1636. S.st., s. 10.

12 S.st., s. 21. For nærmere om Olof Bertilsson, se også Hellström 2008.

13 Han var bl.a. med på å undertegne avtalen om underhold for de norske troppene den 23. september 1657, noe han neppe gjorde ut fra tvang. Öhlander 1904, s. 42 f., jf. s. 53.

14 Kanskje også, men mer usikkert, dersom han hadde vært danskfødt.

15 En kan bl.a. se dette i brev og rapporter fra den svenske hæren i Norge i 1716. Sjøl om de norske soldatene som “norrmän” ble rost som tapre og dyktige i felten, ble motstanderne av svenskene gjennomgående karakterisert som “danske”; som “danske posteringer”, “danske generalen”, “dansen på slottet” osv. Ullgren 2006.

16 *Svenska riksrådets protokoll* 8, s. 160. At svenske soldater skrev at de var “utij danska Norge” i 1716, skyldtes neppe at de trodde at de befant seg “i Danmark”. Ullgren 2006, s. 169 f. Formuleringen uttrykte i stedet det maktpolitiske forholdet at Norge lå under Danmark innenfor den oldenborgske konglomeratstaten og var i tråd med en langvarig svensk propaganda overfor nordmennene om at de var underlagt danskene.

17 Eng 2001, s. 186–94.

18 Berg 1816, s. 60.

ble Norge, konsekvent betegnet som “Riget”, sagt å *grense mot Danmark og dets provinser*, og Danmark ble plassert i forhold til Norge på samme nivå som Sverige, England og Skottland.¹⁹ Angående undersåttene i Norge, ble de karakterisert som alltid å vise “Troskab til deres Konge og Fæderneland ingen anden Nation at vige eller eftergive”.²⁰ Igjen ser vi altså en uttrykt bevissthet om et norsk rike og en norsk nasjon, og det uten at en egen norsk stat eksisterte på 1600-tallet.

Stat og riker

“Att leta efter en ‘nationell’ identitet knuten till staten är inte meningsfullt” i tidlig moderne tid, skriver Harald Gustafsson.²¹ I det hele tatt bør “nasjon” og “nasjonal identitet” frikoples fra spørsmålet om egen stat for nasjonen.²² Etter mitt syn er det imidlertid meningsfullt å leite etter en identitet knyttet til riket, nasjonen eller folket og fyrsten i perioden.²³ Samtidig er jeg helt enig med Gustafsson i at det er uheldig å operere med to stater, henholdsvis “Danmark-Norge” og “Sverige”, allerede på begynnelsen av 1500-tallet.²⁴ At det er et anakronistisk syn, slik Gustafsson hevder, kan jeg i en viss grad slutte meg til. Derimot har jeg vanskeligere for å følge ham når han påstår at et “nationellt perspektiv” ligger bak bruken, i hvert fall ikke uten å problematisere eller nyansere utsagnet. For det nasjonale perspektivet må i så fall være henholdsvis dansk og svensk, *ikke* norsk, ettersom det understreker dansk og svensk statskontinuitet.²⁵ Etter oppløsningen av Kalmarunionen i 1523 og omveltningen i den dansk-norske unionen i 1530-åra, kom de to gamle kongerikene Danmark og Sverige til å utgjøre kjernen i hver av de to nordiske statene som eksisterte fram til begynnelsen av 1800-tal-

19 Dette var det vanlige, og vi ser for eksempel det tilsvarende i nordmannen Arent Berntsens økonomisk-topografisk-administrative verk om Danmark og Norge fra 1650-åra. Berntsen (1656) 1971, s. 247.

20 *Meddelelser fra det norske Rigsarchiv* 1, s. 397 f. Se også Berntsen (1656) 1971, s. 315–21.

21 Gustafsson 2006, s. 9.

22 Opsahl, 2002, s. 102; jf. Smith 1991, s. 74 og Manninen 2008.

23 Jf. Lind 1996.

24 Gustafsson 2000, s. 56. Særlig svensk historikertradisjon har operert med et Danmark-Norge allerede fra 1380, uten tilsynelatende å ha vært seg bevisst at forholdet mellom Danmark og Norge også inneholdt en dynamikk og “uforutsigbarhet” på samme måte som forholdet mellom Sverige og Danmark etter 1389/97, sjøl om situasjonen og forholdet ikke var identisk. Det er én av fortjenestene til Harald Gustafssons bok (2000) at den så klart underbygger at det politiske spillet og kampen i Norden i perioden 1397–1523/37 ble grunnleggende formet av at det eksisterte *tre riker* i Norden. Å bruke betegnelsen “Danmark-Norge” før 1536/37 kan bare forsvares faglig for å indikere at de to rikene hadde felles konge. For perioden etter 1537 vil betegnelsen imidlertid gjenspeile den grunnleggende forandringen i forholdet mellom de to unionspartnerne etter statsomveltningen under Kristian 3.; da rikene ble “incorporerte” for å bruke det samme uttrykket som datidas nordmenn gjorde. Jf. Opsahl 2002.

25 Et eksempel på slikt kan være Østergård 1998, s. 248 f.

let.²⁶ Det tredje gamle kongeriket, Norge, var blitt politisk umyndiggjort på toppplan innenfor unionen med Danmark. Vi skal her se på hva dét fikk å si for det politiske forholdet mellom nordmenn og svensker, ikke minst i grensetraktene. Hadde betegnelsene “Norge” og “norsk” en betydning i samtidas nordiske politiske maktkamp og retorikk utover det regionale eller lokale nivå?

Etter mitt syn kom den norske historikeren Sverre Steen med en langt på veg dekkende beskrivelse av dette allerede i 1935: “Dansk politikk [...] gikk ut på å binde Norge så fast til Danmark at det aldri mer skulde kunne bryte ut. Men denne tilknytningen foregikk ikke ved fysisk vold, og heller ikke efter de linjer som var stukket ut i håndfestningen av 1536. Riksenheten i Norge blev aldri helt oppløst, enda danskene til å begynne med forsøkte på det. Tvertimot måtte de danske statsmenn snart erkjenne enheten og på forskjellige vis styrke den, og så bandt de riket Norge til Danmark”.²⁷ Flere tiårs forskning seinere, i 2001, kunne Gunner Lind i anmeldelsen av Harald Gustafssons bok *Gamla riken, nya stater* med støtte i Gustafssons konklusjoner, formulere seg langs de samme linjer som Steen i spørsmålet om identiteter i tidlig moderne Norden. Lind poengterte at “kongerikene” var de oftest erklærte og politisk mest konsekvens-tunge følelser av fellesskap og tilknytning i Norden. Forholdet til Kalmarunionen var formidlet gjennom forholdet til riket, og enda det var åpninger for territoriale og statsrettslige endringer, var de langt mindre enn hva for eksempel den svenske kong Gustav Vasa forestilte seg.²⁸

Den lange bevisstheten blant norske historikere om den sammensatte karakteren ved de europeiske statene i tidlig moderne tid, kommer også til uttrykk ved at Harald Gustafsson skriver at han “trolig” har hentet begrepet “konglomeratstat” fra Knut

26 Jf. Gustafsson 2000.

27 Steen 1935, s. 197; jf. òg Rian 2004.

28 Lind 2001, s. 196: “Kongerigerne var fokus for de oftest erklærede og politisk mest konsekvens-tunge følelser af fællesskab og tilknytning [...]. [...] denne identitetsfølelse [synes] utbredt, også uden for samfundets elite, men tilsynelatende med forskelle som er fremkaldt af den forskellige grad af politisk participation [...]” S.st., s. 197: “Identitetsfølelser på landskabsniveau forekom, men var klart underordnede, først og fremmest fordi selve landskabets identitet var knyttet til dets stilling som landskab i riket. En identitetsfølelse over for unionen af de tre riger [d.v.s. Kalmarunionen] eksisterede praktisk taget ikke – *forholdet til unionen var medieret gennem forholdet til riket* [min utheving]. De to dominerende kollektive identiteter i den politiske kultur var altså en identifikation med riket og med et sprogligt-kulturelt-historisk defineret ‘folk.’” S.st., s. 198 f.: “[...] forestillingen om de gamle riger med deres kendte grænser spillede en meget stor rolle [...]. Konklusionen må [...] være, at der var åbninger [for territoriale og politiske endringer], men at de var langt mindre, end radikale sjæle som Gustav Vasa forestillede sig, blandt andet fordi centrale elementer i den politiske kultur skabte stærk modstand mod visse arter af ændringer.” Jf. Gustafsson 2000, s. 275–320. Jeg leser Linds formuleringer som noe sterkere når det gjelder riksidentitetens gjennomslagskraft i politikk og statsoppbygging enn hva Gustafsson forefekter. Jf. Gustafsson 2000, s. 332 og 2008, s. 72.

Mykland, en norsk nestor innenfor studiet av “dansketida”.²⁹ At Mykland også inkluderte språklige og kulturelle variasjoner i sitt konglomeratstatsbegrep, mens Gustafssons begrenselse seg til politiske og administrative, er, etter mitt syn, ikke tilstrekkelig til å klassifisere Gustafssons konglomeratstatsbegrep som kvalitativt annerledes enn Myklands.³⁰ Felles for dem begge er å presisere *variasjonen* og det *sammensatte* i forvaltningsstrukturen for datidas europeiske stater. Noe for øvrig de to nordiske historikerne har til felles med andre europeiske kollegaer.³¹ Den æren Gustafsson i stigende grad har fått for å ha introdusert begrepet “konglomeratstat” i nordisk historiografi, bør han derfor i det minste dele med Mykland.³²

Nettopp den motstanden mot endring av rikstilhørighet som Gunner Lind trakk fram, kan ha ligget bak de svenske myndighetenes gradvise integrering av de vunne danske og norske landskapene på 1600-tallet. Det var snakk om realpolitikk, og først fra rundt 1680 var situasjonen blitt tilstrekkelig konsolidert i det svenske riket til at myndighetene kunne forsere statsbyggingsprosessen der blant annet de tidligere danske og norske provinsene kunne integreres fullt ut som svenske.³³ Det inkluderte også

29 Gustafsson 1998, s. 195 note 25.

30 Sjøl om det nettopp kan være her Gustafsson ser den avgjørende forskjellen mellom sitt eget og Myklands begrep ettersom sistnevnte trekker inn etnisitet og språk blant konglomerattrekkene, mens Gustafsson hevder det er en misforståelse å tro at den multietniske karakteren til datidas stater har å gjøre med deres konglomeratkarakter. Mykland 1985, s. 16; Gustafsson 2008, s. 68. Jeg finner Gustafssons syn problematisk, men har ikke plass til å gå nærmere inn på det her.

31 Både Myklands og Gustafssons konglomeratperspektiv på statsprosessen i tidlig ny tid går inn i en større europeisk tradisjon, sjøl om det brukes andre betegnelser for å få fram det sammensatte i datidas stater, som f.eks. *composite states*. Jf. Gustafsson 1998; Greengrass 1991.

32 Gustafsson 2008, s. 61; Villstrand 2008, s. 15 f. Mykland brukte begrepet om én type av tidlig ny tids stater i sitt bind av Cappelens/Bonniers verdenshistorie, den andre typen var den homogene småstaten, som samtidig skilte seg fra de seinere nasjonalstatene ved at den “bare utgjorde en del av nasjonaliteten”. Mykland 1985, s. 16 f. Mykland skal imidlertid ha lansert konglomeratstatsbegrepet på faglige seminar allerede i 1970-åra. Øystein Rian, som brukte begrepet i flere arbeid på 1990-tallet, omtaler “konglomeratstaten” et sted som “Knut Myklands uttrykk”. Rian 1997, s. 11; jf. samme i Bjørge et al. 1995, s. 142.

33 Jf. Gustafsson 2006. Nettopp denne realpolitikken kan være et argument for at henholdsvis dansk og norsk identitet i de vunne landskapene var såpass sterk at den ikke kunne fjernes over natta. Jf. Scocozza 2004. Harald Gustafssons syn om at det først var etter Den skånske krig at svenske sentralmyndigheter slo inn på ei hardere integreringslinje overfor skånelandskapene og Båhuslen for å sikre grensene, understreker bare poenget om utbredt realpolitisk sans hos svenske beslutningstakere, etter mitt syn. Gustafsson 2008, s. 65; jf. og Ullgren 2006, s. 174. At svenskene faktisk så seg nødt til å føre en hardere integreringspolitikk overfor de nyvunne provinsene etter kraftige danske og norske gjenerobningsforsøk under krigen, kan dessuten vanskelig ses som annet enn belegg for skåningers og båhusleningers henholdsvis danske og norske identitets- og fellesskapsfølelse. – Etter at denne artikkelen var ferdigskrevet, ble jeg klar over Johannes Ljungbergs interessante studie (2009) over identitetsutviklingen i Bohuslän etter Roskildefreden. Mye ved Ljungbergs arbeid kunne ha vært kommentert, men det er det ikke

Jämtland, som likevel hadde stått i en særstilling før 1570 ved at det var delt mellom Norge og Sverige i administrativt henseende. Da den kirkelige myndigheten også ble overført til Norge etter 1570, er det imidlertid avslørende for statsbyggingsprosessen innenfor oldenborgstaten, som altså bestod av kongerikene Danmark og Norge med underliggende land, samt hertugdømmene Slesvig og Holstein, at landskapet ble integrert i det norske kongeriket og under den norske kronen, og ikke som et dansk landskap direkte under den danske kronen. Steinar Imsen har argumentert for at Jemtland først etter 1570 blir et fullt ut integrert, *norsk* landskap.³⁴ “Jemtland ble mer norsk i løpet av dansketida”, skriver han.³⁵ Kongeriket Norge var altså en konkret, politisk enhet og realitet i 1600-tallets nordiske statsbygging, ikke bare en historisk “reminisens”. Da Jämtland ble overført til Sverige, manglet et tilsvarende “riksnivå” mellom jemtene og myndighetene i Stockholm. Jemtene skulle dermed over tid bli svenske.³⁶

Stat og folk

Den danske Peder Vibes bruk av begrepet “nasjon” om nordmenn og svensker i 1657 kan falle innunder det som Gunner Lind karakteriserer som “et språklig-kulturelt-historisk” definert “folk”. Det samme gjelder Jørgen Bjelkes karakteristikk av den norske nasjon. Tilsvarende kunne myndigheter i samtida skille mellom “svensker” og “finner” som to “nasjoner” innenfor den svenske staten.³⁷ “Nasjon” var altså ikke sammenfallende eller synonymt med “stat” i tidlig moderne tids Norden eller i det øvrige Europa; en stat kunne romme flere nasjoner.³⁸ Å kople “nasjon” fra “stat”, forutsetter *ikke* at “nasjonsbegrepet” skal oppgis for tida før 1800-tallet, men at begrepet skal *historiseres*.³⁹ Det er ingen historiefaglig grunn til å adoptere den engelskspråklige tradisjonen med gjennomgående å bruke “state” og “nation” som synonymer. Dessuten er det grunn til å kritisere den utbredte bruken av begrepet “nasjonalstater” om statene som vokste fram i Europa fra 1500-tallet av. Charles Tilly har presisert at disse statene som oftest var “national states”, ikke “nation-states”.⁴⁰ Sistnevnte er hva vi på nordiske språk kaller “nasjonalstater” og hører til moderne tid, mens “national” i denne

plass til her. Uten å uttrykke det, underbygger han imidlertid bl.a. den lange tradisjonen blant norske historikere og statsrettslære som vektlegger at Norge fortsatte å være et eget kongerike mellom 1537 og 1814 og at dette hadde betydning i datidas politikk og samfunnsliv.

34 Imsen 2006, s. 74–80.

35 S.st., s. 79.

36 Typisk nok ble de erobrete danske og norske provinsene ikke holdt sammen som éi gruppe i svensk statsheraldikk, men plassert inn i hierarkiet av svenske provinsvåpen. Eng 2008, s. 89.

37 Opsahl 2002; jf. Nordin 2000 og 2008 og Manninen 2008.

38 Opsahl 2002; jf. òg Lindh 2001.

39 Jf. Lindh 1996 og 2001, Opsahl 2002 og Moseng et al. 2003, s. 320–25.

40 Tilly 1990, s. 2 f.; jf. Mykland 1985, s. 16.

sammenhengen kan bety “landsomfattende”, “enhetlig”.⁴¹ På norsk kan en kalle slike “national states” for “fyrstestater”, fordi det understreker fyrstens sammenbindende og statsbærende betydning, eller “enhetsstater”.

Europeiske fyrstestater var i stigende grad preget av enhetsbestrebelse utover i tidlig ny tid (ca. 1500–1800). I dét ligger at sentralmakta i disse statene hadde større ambisjon og evne til å utøve myndighet over territoriet sitt enn middelalderens konger. Makta ble i stadig sterkere grad samlet i et sentralt statsapparat. Denne statlige integreringspolitikken hadde likevel sine begrensninger. Konglomeratpreg og enhetsbestrebelse måtte hele tida brynes mot hverandre. Og historisk tradisjon, statsmakt, ressurser, geografi og internasjonale forhold hadde betydning for hvordan de ulike statsdelene ble integrert og behandlet. I denne prosessen skal vi heller ikke glemme at kategorisering av innbyggere kunne ha et *politisk* element sjøl om den ikke var knyttet entydig til eksistensen av en stat. For eksempel må Vibes karakterisering av jemter som “svensker” bare tolv år etter avståelsen, også ha vært *politisk*, det vil si uttrykt hvilken øvrighetsmakt jemtene lydde under. På den andre sida er det langt fra sikkert at en nordmann på samme tid ville ha kalt jemter for “svensker”.⁴²

Så få år etter at Jämtland var blitt svensk, er det grunn til å anta at nordmenn fortsatt opplevde jemtene som å tilhøre et norsk samfunnsfellesskap, som egentlig fortsatt tilhørende det norske folk eller nasjon i Jørgen Bjelkes propagandistiske ordelag.⁴³ Og om jemtene ikke opplevde seg som like norske som øvrige innbyggere i Norge, kan det ikke være tvil om at de følte seg mer knyttet til Norge og nordmenn enn til Sverige og svensker. Jemtenes oppslutning om de norske troppene høsten 1657 understreker dette.⁴⁴ Vibes rapport om det gemyttlige forholdet mellom jemter og nordmenn på Levangermarkedet i 1657 blir understøttet av uttalelsen til en svensk kommandant i Jämtland i juli 1659: “Så länge Throndhjem ligger under Danmarks krona, blir detta folket [d.v.s. jemtene] aldrig troget”.⁴⁵ Jemtenes utsagn om at de ikke fryktet noe ved å komme til Levangermarkedet og den svenske bekymringen over manglende lojalitet fra jemtenes side så lenge Trøndelag ikke også var svensk, bekrefter langt på veg innholdet i Jørgen Bjelkes argumenter overfor innbyggerne i de avståtte provinsene. Trøndere og jemter var jo nettopp gjennom mange hundre år blitt knyttet til hverandre ved “Næring og Handel med hinanden, ved Fryntskab og Frændskab” og ved å ha levd “under een Konge”.

Vi ser altså her bruk av begrepene “folk” og “nasjon” som er *ikke* var synonyme

41 Jf. Tilly 1990, s. 2.

42 Jf. Bjelkes ordbruk i 1657 (sitert ovenfor).

43 Arent Berntsen plasserte fremdeles Jämtland og Härjedalen som et norsk fogderi og ramset opp Jämtland blant de norske lagtingene i sitt store økonomisk-topografisk-administrative verk om Danmark og Norge fra 1650-åra. Berntsen (1656) 1971, s. 252, 267 og 323.

44 Jf. Öhlander 1904.

45 Wester 1857, s. 1; jf. Öhlander 1904, s. 106 note 2.

med en tilsvarende stat. Er det da så enkelt at “norsk” på linje med “dansk”, “svensk” og “finsk” i tidlig moderne tid var språklig-kulturelt-definerte “folk”, mens “dansk” og “svensk” i tillegg også var betegnelser på *statstilhørighet* og *-lojalitet* i tidlig moderne tid? Til en viss grad må dette være riktig, men igjen, ikke fullt ut eller ubetinget. Den svenske og den dansk-norske statens behandling av henholdsvis Finland og Norge illustrerer dette. Det var flere likheter, men også ulikheter mellom Finlands og Norges posisjon innenfor hver sin stat. Jonas Nordin har argumentert for at Finland ble betraktet som en separat geografisk størrelse innenfor den svenske rikskroppen, at det ble oppfattet som opprinnelig å ha blitt innlemmet i riket gjennom erobring, og at den finske befolkningen kulturelt ble oppfattet som atskilt fra svenskene ut fra både språklige og historiske grunner.⁴⁶ Dette hadde imidlertid relativt liten konsekvens i praktisk politikk. Som statsundersåtter var finnene “svensk” på linje med svenskene.⁴⁷ Nordin argumenterer likevel for at den formelle likestillingen for finnene innenfor staten ikke gjenspeilte realiteten og at det var hva han kaller en strukturell ulikhet mellom svensker og finner som statsundersåtter.⁴⁸ Rettigheter både på rettsvesenets område og når det gjaldt vern og beskyttelse fra kronen, var ofte til ugunst for finnene, noe som skulle få skjebnesvangre følger på lang sikt.⁴⁹ Spørsmålet om sikkerhet for Finland gjaldt ikke minst trusselen fra Russland. At svenske myndigheter i 1720 besluttet å fjerne “storhertugdømmet Finland” fra den svenske monarkens tittel, kan blant annet ha skyldtes et ønske om redusere russernes mulighet for å formulere et krav på Finland. Ved å utradere storfyrstetittelen ble enhver assosiasjon med et “rike” for Finlands del, sterkt svekket. For et rike kunne normalt ut fra sin struktur ikke utraderes, bare forenes med andre stater, skriver Torbjörn Eng.⁵⁰

Norge og Finland

Både Nordin og Eng presiserer at på tross av likheter mellom Finlands og Norges statsrettslige posisjon i tidlig moderne tid var det minst én grunnleggende forskjell: Norge var et gammelt rike og ble fortsatt behandlet og oppfattet som det i tidlig moderne tid. Finland på si side, var med Nordins ord en “ohistorisk nation utan förfluten autonomi”.⁵¹ Forskjellen mellom Norge og Finland i den samtidige statsbyggingsprosessen kom blant annet fram i arbeidet med å trekke riksgrensa mellom Norge og Sverige. Dette skjedde ikke lenge etter at “storfyrstedømmet Finland” var strøket fra den svenske kongetittelen. Sverige hadde i flere hundre år hatt som mål å erobre Norge, og

46 Nordin 2000, s. 267–327 og 2008; jf. òg Manninen 2008.

47 Gustafsson 2001, s. 149.

48 Nordin 2008.

49 Nordin 2000, s. 327.

50 Eng 2001, s. 221.

51 Nordin 2000, s. 325.

sentralmyndighetene i København kunne ha god grunn for å frykte svensk erobring av landet, tilsvarende frykten svenske myndigheter hadde for russisk erobring av Finland. Politikken fra myndighetene i København var imidlertid ikke å stryke "kongeriket Norge" fra oldenborgmonarkens titulatur eller på annen måte søke å vise at Norge var innlemmet i Danmark. Tvert imot avdekker arbeidet med å trekke grensa mellom Norge og Sverige i det nordafjelske Norge, ledet av den danskfødte majoren i den norske hæren, Peter Schnitler, at sentralmyndighetene i København søkte å slå fast hva som var *norsk* i motsetning til svensk og hva som tilhørte *kongeriket Norge* i motsetning til kongeriket Sverige og hvem i grensetraktene som var *norske* i motsetning til svenske. Og dette omfattet sjølsagt jemtene. Begrepene "Danmark", "dansk" og "danske" spilte faktisk ingen rolle i arbeidet med å kartlegge de to nordiske statenes jurisdiksjon i henholdsvis Norge og Sverige ved midten av 1700-tallet.⁵² Det samme er tilfellet i den endelige avtalen mellom de to statene fra 1751, der "Danmark" utelukkende opptrer i den dansk-norske kongens titulatur.⁵³ Avtalen slo fast at Jämtland var svensk, ikke norsk.

Fremdeles så seint som ved midten av 1700-tallet var altså *riks-*, *ikke statstanken*, så dominerende innenfor den oldenborgske staten at den styrte noe så viktig som å trekke grensa overfor arvefienden Sverige. Dette viser fleksibiliteten til datidas statsstyring har det blitt hevdet. Ja, da er det i så fall viktig å spørre overfor hva og hvem fleksibiliteten ble vist? Axel Oxenstierna uttrykte seg hånlige om de danske styresmaktenes manglende evne til å bygge opp en sterk, sentralisert stat ved midten av 1600-tallet. Et av de store problemene som den dansk(-norske) staten hadde ifølge den svenske rikskansleren var at statens ulike deler hang så dårlig sammen.⁵⁴ Johan Skytte, generalguvernør over Livland, Ingermanland og Kexholm-Karelen, uttrykte på begynnelsen av 1600-tallet den svenske statens enhetsbestrebelse på følgende måte: "Én konge, én lov og ett folk."⁵⁵ Den tidligere danske riksråden Gunde Rosenkrantz skrev på si side rundt 1665: "De, der stamme fra Holsten, Slesvig, Norge, kalder jeg ikke Fremmede, de have ikke samme Fædreland, men samme Herre, og ere knyttede til oss [d.v.s. danskene] ved Slægtskabs-Baand."⁵⁶

En forskjell mellom de to nordiske statenes integreringspolitikk kommer til uttrykk i disse uttalelsene som også gjenspeiler maktpolitiske realiteter. Spørsmålet er om ikke de grunnleggende strukturene i den oldenborgske staten med en union av to

52 Schnitler 1–3.

53 *Norges traktater* 1, s. 8–22.

54 Etter å ha slått fast at stattholder Hannibal Sehested gjorde hva han kunne av militære forbedringer i Norge, fortsatte Oxenstierna: "Deres stat är och sådan, att deres egne intet kunne komma öfvereens att hafva myckit folk. Om icke dedh vore, så hade Danmark een stoor stat och kunde komma myckit högt op". *Svenska riksrådets protokoll* 12, s. 212.

55 "Unus Rex, una lex et grex unus". Katajala 2008, s. 141.

56 Lind 1996, s. 110.

kongeriker, sjøl om det ene var politisk underordnet det andre, hindret en slik sentralisering og enhetlig ledelse som Axel Oxenstierna etterlyste. På samme måte som de svenske myndighetene viste realpolitisk sans da de gradvis integrerte de vunne danske og norske provinsene i siste halvdel av 1600-tallet, viste de danske myndighetene en tilsvarende realpolitisk sans gjennom å sentralisere og strømlinjeforme statsdelene så langt som råd var, men samtidig aldri oppheve det statsrettslige faktum at én av statens grunnpillarer var en union mellom to kongeriker.⁵⁷ Det ble til og med slått fast i statens eneveldige konstitusjon, *Kongeloven*, fra 1665.

I tråd med det som er sagt foran vil jeg hevde at Sverige er eldre enn Norge som en *kontinuerlig stat*, men verken som rike eller nasjon.⁵⁸ Enkelte svenske historikere ser ut til å innsett dét gjennom å lese norsk historie.⁵⁹ Faktum er at svenskene aldri greide å vinne et helt kongerike samlet under stormaktstida. Og det er svært avslørende at den svenske ledelsen aldri planla å utradere Danmark og Norge som kongeriker dersom det lyktes Sverige å vinne begge rikene ved krig.⁶⁰ Det var først i 1814 at Sverige endelig greide å vinne et helt kongerike, da den svenske ledelsen fikk presset den dansk-norske kongen til å avstå kongeriket Norge til kongen av Sverige. At overføringen av og den følgende unionen med Norge ikke ble slik svenskene hadde tenkt, skyldtes etter mitt syn, ikke *bare* samtidigte forhold, men også Norges lange historie som et eget rike.

57 Den andre pillaren var unionen mellom Danmark og hertugdømmene Slesvig-Holstein.

58 Uten at det betyr at det har eksistert en svensk nasjonalstat gjennom hundreåra.

59 Klas Åmark (2001, s. 411) fant det verdt å poengtere i en anmeldelse av de siste bindene av Aschehougs norgeshistorie fra midten av 1990-tallet, at det "finns [...] skäl att betona att det funnits ett norsk[t] samhälle och en norsk kultur lika länge som ett danskt eller ett svenskt, även om det norska samhället inte legat till grund för en självständig statsbildning mellan 1319 och 1905". Det er imidlertid grunn til å protestere mot Åmarks utsagn om at det ikke eksisterte en norsk statsdannelse mellom 1319 og 1905. Trass i periodisk kongefelleskap med Sverige på 1300-tallet eksisterte et innenlandsk kongedømme i Norge i hvert fall fram til 1380 da Håkon 6. døde, og i realiteten fram til Kalmarunionen ble etablert. Jf. Opsahl 2007, s. IV–XIV. Og at det ble etablert en egen norsk stat i 1814, kan knapt bestrides; se f.eks. Jansson 2008, s. 24. Videre vil det neppe falle Åmark eller andre svenske historikere inn å mene at Sverige ikke utgjorde "en selvständig statsbildning" etter 1319 eller 1389/97. Anders Fröjmark (2005, s. 713) har formulert det slik: "Även om Sveriges identitet och status som kungarike knappast i egentlig mening var hotade under unionstiden var Sverige i någon mån osjälvständigt – ungefär som Norge under unionstiden 1814–1905." Det samme kan sies om Norge i perioden 1388/97–1537. Derimot ser Bo Stråth (2005, s. 17 f) ut til ikke å ha registrert eller anerkjent Åmarks betoning av eksistensen av et norsk samfunn gjennom hundreåra i sitt arbeid om den svensk-norske unionen 1814–1905. Etter mitt syn blir det i Stråths framstilling nærmest uforståelig hvordan en norsk elite kunne opptre med en slik sterk politisk målbevissthet i 1814. At grunnlaget skulle være at forestillingen om Norge som et eget rike "aldri forsvann heilt etter mellomalderen", og at den manglende "erfaringa når det gjaldt regjeringsadministrasjon, ble kompensert av den visjonen om ein norsk stat som var utleidd av historia", framstår som faglig tynt.

60 Eng 2001, s. 186–94.

Ei nordisk – ikke dansk og svensk – fortid

En oppsummering som vektlegger at vi bør snakke om ei nordisk – ikke dansk og svensk – fortid, kan framstå som banal. Etter mitt syn berører dette likevel noe som ofte ureflektert ligger bak mye av nordisk forskning på tidlig ny tid. Det samme gjelder det som formidles til offentligheten. Kampen mellom dansker og svensker om dominansen i Norden gjennom flere hundre år er sjølsagt reell og skal analyseres og formidles. Faren er imidlertid for at denne tildels sterke statsfikseringen skygger for mange andre sider ved Nordens historie. Etter mitt syn er det først når vi frigjør de nordiske folkene fra statene som har eksistert i Norden gjennom tidene at vi virkelig kan skue mangfoldet i den nordiske historien med alle sine fasetter og variasjoner.⁶¹ Dansker og svensker bør ikke tilkjennes “monopol” på flere hundre års nordisk historie ved at nordmenn, islendinger, færingar, grønlendere, samer, tyskere og finner blir gjort til henholdsvis “danske” og “svenske” i tidlig ny tid. En slik klassifisering gjenspeiler bare i så fall at Danmark og Sverige var de politisk dominerende for ikke å si styrende rikene i Norden i perioden. Det vi imidlertid må søke å avdekke, er de varierende *politiske* grunnstrukturene i Norden gjennom historien, der både over- og underordningsforhold mellom riker og folk og *hvem* som tilhørte de ulike folkene, kunne variere. Her kommer sjølsagt også regionenes historie inn, inkludert Jemtlands. En kunne i og for seg ha plassert “jemter” i lista over ulike befolkningsgrupper ovenfor. Men at jemter ikke ramses opp sammen med for eksempel færøyingar, skyldes en lang politisk prosess der Jemtland først ble integrert i det norske riket, for etter 1645 å bli forsvensket.⁶² Periodens konglomeratstater hadde som regel et integrerende fellesskapsnivå *over* regionen, men *under* statsnivået. I Danmark-Norge, som Jemtland var en del av fram til 1645, var *riket* ett slikt nivå.⁶³ Det forsvant ikke etter Kalmarunionens endelige sammenbrudd på begynnelsen av 1500-tallet. Derfor ble Jemtland etter at konglomeratstaten Danmark-Norge ble etablert 1536–37 integrert i kongeriket Norge, ikke kongeriket Danmark, fram til avståelsen til Sverige i 1645.

Det er dessuten viktig å være seg bevisst at *innholdet* i begrepene “dansk” og “svensk” var tildels annerledes den gang enn i dag.⁶⁴ At svenske myndigheter kunne oppfatte fin-

61 Jf. f.eks. Opsahl 2002, Manninen 2008 og Rian 2008.

62 Om Jemtlands integrering i Norge før 1645 og forsvenskingsprosessen deretter, se Bull 1927; Beltzén 1944 og 1945; Bromé 1945 og 1954; Ahnlund 1948; Jacobsson 1991; Sörlin 1995; Andresen 2000; Theland 2001; Wallman 2001; Brattbakk 2002; Njåstad 2003; Sandvik 2004; Njåstad et al. 2005; Imsen 2006.

63 Samtidig som de enkelte regionenes integrasjon og dermed styrke og innhold i identiteter og lojaliteter kunne variere innenfor riket.

64 Jf. Nordin 2008, s. 217 og 223. Tilsvarende gjelder det for statsbetegnelsene, der Danmark-Norge eller Oldenborgstaten får bedre fram det sammensatte og det forskjellige fra dagens danske stat enn det ofte brukte “Danmark”. Jf. Rian i Bjørge et al. 1995, s. 142; Moseng et al.

ners bosetning i Kexholms len, til erstatning for flyktende karelere på 1600-tallet, som "forsvenskning" understreker poenget.⁶⁵ Det samme gjør presiseringen av "dansk" i en anmeldelse av boka *Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere* fra 1777, der det het at boka ville være til sann heder "for det danske folk: vi mener danske, norske og holstenere og alle, som står under den danske konges scepter"⁶⁶ Styresmaktene i Danmark-Norge tok samtidig initiativ til at det ble skrevet skolebøker der et av målene var å innprente elevene et statsborgerlig fedrelandsbegrep, der fedrelandet falt sammen med staten en var borger av. Det er en indikasjon på at en slik oppfatning *ikke* var en selvfølge i befolkningen. Det er samtidig verdt å merke seg at trass i alle variasjonene som den oldenborgske konglomeratstaten inneholdt, greide likevel datidas mennesker å gruppere innbyggerne i større folke kategorier.⁶⁷

Vender vi nå tilbake til Sverre Steen, Knut Mykland og norsk historietradisjon, som jo berører Jemtlands historie i høy grad, er det neppe tilfeldig at norske historikere tidlig fikk blikket for det sammensatte eller konglomeratpreget ved de europeiske statene i tidlig ny tid. Norges politiske kultur, som historieforskningen har vært sterkt koplet til, har vært preget av at landet i store deler av sin historie har vært politisk underordnet naboland. Det har åpnet for at norsk historieforskning i perioder har brukt ekstra stor energi på å avdekke Norges posisjon og utvikling i disse hundreåra, ettersom den tradisjonelle statshistorien har vært fokusert på sentrums historie, ikke "provinsens" eller "satelittområdene".⁶⁸ Har dette i så fall bidratt til å gi norsk historieforskning ei særlig sterk nasjonal slagside i forhold til andre land? Har norske historikere i sterkere grad skrevet "historien bakover" eller vært mer "politisk korrekte" enn andre lands historikere?⁶⁹ Norsk historieforskning har utvilsomt sin andel av hva som blir kalt

2003, s. 28 f. Tilsvarende kunne en argumentere for bruk av betegnelsen "Sverige-Finland", ikke først og fremst ut fra at det seinere ble to stater, men fordi datidas svenske stat var til dels noe kvalitativt annet enn dagens moderne Sverige.

65 Katajala 2008, s. 157 f. Erkki Lehtinen (sitert hos Katajala s.st., s. 144) har samtidig understreket at en må skille mellom uniformitet og forsvenskningsspolitikk i perioden.

66 Moseng et al. 2003, s. 250; Nordin 2008, s. 222. Ludvig Holberg bestemte i en av sine stiftelser at eventuelle mottakere skulle være "dansk fød, det er at sige i Danmark eller Norge". Sollied 1942, s. 13; jf. Moseng et al. 2003, s. 250 f.

67 Slesvigere kan en i denne sammenhengen gå ut fra ble plassert som "danske" trass i politisk skille mellom kongedømmet Danmark og hertugdømmet Slesvig. Islendinger kan ha blitt glemt p.g.a. fåtallighet, mens færøyingene eventuelt muligens ble kategorisert som "norske".

68 Slik "slagside" i et lands historietradisjon avhengig av landets politiske posisjon gjennom hundreåra er et allment trekk. Opsahl 2007, s. XXVIII ff., jf. Berger et al. 1999.

69 Uffe Østergård (1998, s. 248 f) har karakterisert historikere som kaller det "Oldenborgske monarki" for "Danmark-Norge", "Dobbeltmonarkiet" eller "Tvillingeriget" for "overdrevent politisk korrekte". Også betegnelsen "Sverige-Finland" kaller han "politisk korrekt". Det kunne vært sagt mye om Østergårds utlegging av nordisk statsbygging i seinmiddelalderen og tidlig ny tid og hans kopling mellom dette og dagens politiske situasjon, men plassen er begrenset. At Østergård avviser å bruke betegnelser – samtidige eller moderne – som vektlegger den sam-

“metodologisk nasjonalisme”, som i korthet går ut på å ta dagens nasjonalstat som det gitte utgangspunktet for historiske analyser. Det er likevel lite grunnlag for å hevde at norske historikere gjennomgående har vært mer farget av dette i sine arbeid enn andre historikere.⁷⁰

I den forbindelsen kan det også være interessant å vende seg til datidas mennesker. Ludvig Holberg (1684–1754) var nok politisk korrekt i si samtid, men det berodde ikke på at han var seg sin norske identitet bevisst og argumenterte for at Danmark og Norge var to forente riker under felles konge. Det politisk korrekte hos ham kom for eksempel fram da han i verket *Dannemarks og Norges beskrivelse* (1729) skrev at de norske og danske “have [...] allertider siden den navnkundige forening blev sluttet imellem Dannemark og Norge, været anseede som eet folk.”⁷¹ Like fullt beskrev Holberg i samme verk de norske, som han plasserte seg blant, og de danske som to ulike “nasjoner”, og den tredje nordiske “nasjonen” i Holbergs framstilling var den svenske.⁷² Dessuten var ifølge Holberg forestillingen om at Norge bare var en “provins” under Danmark, basert på sviktende historisk kunnskap. Norge var ikke et vedheng (“en Accession”) til Danmark, skrev Holberg: “thi, om et Rige forpligter sig til at have en tilfælles Konge med et andet Rige, underkaster det sig derfor ikke det andet Rige”, argumenterte han.⁷³ Det politiske korrekte hos Holberg var hans forsvar for det eneveldet som var Danmark-Norges styreform i hans samtid. Som kongelig embetsmann og hva vi kan kalle “akademisk doktrineforvalter”, lot Holberg seg programmere av regimet til å skrive slik. Men verken dette eller det faktum at Holberg langt fra var noen norsk separatist, forhindret ham fra å kritisere Norges posisjon i staten. I sitt historiske hovedverk, *Dannemarks Riges Historie* (1732–35), polemiserer han skarpt mot tilsidesetting av norske interesser under det danske adelsveldet før 1660 og kritiserer gjentatte ganger Arild Huitfeldt (1546–1609) for i sin danmarkshistorie å ha forsvart det danske hegemoniet.⁷⁴ I samme verk beskriver han også krigshandlingene i Norge 1658–60 der han konsekvent snakker om “de norske”, “landsmenn”, “dette kongerike” [d.v.s. Norge] og å “befri fedrelandet” fra svensk okkupasjon.⁷⁵

mensatte karakteren til de to nordiske statene i tidlig moderne tid, kan imidlertid med minst like stor rett oppfattes som “politisk korrekt”, etter mitt syn. Han insisterer på å bruke betegnelser som tilslører forskjellen mellom fortidas dansk- og svenskdominerte konglomeratstater og de moderne danske og svenske statene. Østergård underbygger dermed seiglivet danske og svenske historikertradisjoner som har fokusert på “Danmark” og “Sverige” som stater gjennom hundreåra, uten nødvendigvis å være bevisst i tilstrekkelig grad disse statenes sammensatte karakter i store deler av historien.

70 Jf. Opsahl 2007, s. XXIV–XXVII.

71 Holberg 1969, s. 35.

72 S.st., s. 28–39.

73 Holberg (1733) 1856, s. 242 f.

74 *Historiske perler*, s. 56.

75 S.st., s. 59–69. Holbergs beskrivelse går for øvrig godt sammen med Jørgen Bjelkes opprop fra 1658 (se ovenfor).

Den politisk lojale nordmannen Ludvig Holberg greide altså på ei og samme tid å være både helstatsborger der hans medborgere bestod av flere nasjonaliteter, og samtidig argumentere for at Norge skulle oppnå en bedre posisjon innenfor staten, og dét uten å kreve eller argumentere for en egen norsk stat. Og en samtidig av Holberg, den slesvigske juristen Andreas Hojer, foreleste for statens kommende jurister og embetsmenn om forholdet mellom Danmark og Norge at “derover er disse tvende riger, i henseende til kongen, at anse som ét, og kaldes med et bekvemt ord: tvilling-rige; men i henseende til undersåtterne er de tvende forskjellige riger, da ethvert har sin egen lov”.⁷⁶ Innenfor den oldenborgske konglomeratstaten var Danmark og Norge med sine innbyggere to riker og to folk.⁷⁷ Dette kan muligens være å slå inn åpne faglige dører. I den faglige debatten rundt spørsmål om identiteter og lojaliteter i Norden gjennom historien, kan det likevel være grunn til å trekke fram slike samtidige utsagn.⁷⁸

Etter mitt syn var Norden før 1800-tallet ikke “førnasjonalt”, men det var “førnasjonalstatlig”. Eldre tiders nasjonale identiteter var ikke identitisk med de moderne.⁷⁹ De var trolig mindre dominerende, altoverskyggende og handlings- og tankestyrende enn dagens, og mennesker kunne trolig lettere skifte nasjonal identitet i eldre tider. Likevel viser empirien at folk ikke skiftet slik identitet uten betingelser eller uten videre.⁸⁰ Nasjonal identitet forutsetter ikke en nasjonalisme som har som mål å opprette en stat for nasjonen.⁸¹ Disse eldre identitetene er likevel i etterpåklokskapens lys forløpere for nasjonalismen sjøl om ikke alle eldre tiders identiteter la grunnlag for moderne nasjonalstater.⁸² En vesentlig del av historieforskningen går jo nettopp ut på å finne forutsetninger og forløpere i tidligere tider for nåtidige fenomener. Samtidig er viktig å huske at dette ikke innebærer at vi skal oppfatte disse eldre fenomenene som identiske med de moderne. En slik forståelse av eldre fenomener er anakronistisk og samtidig en av historikernes største utfordringer og fallgruver. En historiker må alltid forsøke å analysere og forstå et fenomen i den samtidige historiske konteksten. Og det gjelder sjølsagt også i studiet av Jemtlands historie. I forhold til å være del av større politiske enheter, var Jemtland i tidlig ny tid først en del av den dansk-norske og deretter den svenske konglomeratstaten. Konglomeratpreget til de to nordiske statene var tildels forskjellig. Jemtlands identitet i den oldenborgske konglomeratstaten

76 Feldbæk 1998, s. 160.

77 S.st.; Moseng et al. 2003, s. 244.

78 Ikke minst overfor syn som f.eks. Uffe Østergård forfekter.

79 Samtidig kunne en allerede på 1700-tallet finne eksempler på ulik definisjon av f.eks. en finsk “nasjon”. Daniel Juslenius (1676–1752) opererte med en territoriell avgrensning, mens Gabriel Porthan (1739–1804) først og fremst brukte et etnisk kriterium. Manninen 2008.

80 Som Øystein Rian (2008, s. 185) skriver, så var også fortidas mennesker “i stand til å tenke og snakke om sine samfunn og sitt forhold til andre”.

81 Jf. og Scocozza 2004.

82 Jf. Lind 2001, s. 198.

var primært knyttet til dets posisjon som landskap i det norske riket, ikke det danske, mens det etter 1645 ble et landskap i det svenske riket.⁸³ Den sammensatte karakteren til datidas nordiske stater var imidlertid uansett så grunnleggende sammenliknet med de nåværende, at det blir alt for enkelt å snakke om at Jemtland gikk fra å være “dansk” til å bli “svensk” i 1645.

KILDER OG LITTERATUR

- Ahnlund, Nils, 1948: *Jämtlands och Härjedalens historia*. 1. *Intill 1537*. Stockholm.
- Andresen, Espen, 2000: *Landskap og maktstat. Jemtland 1613–1645*. (Landsarkivet i Östersund. Forskningsrapport 4.) Östersund.
- Beltzén, Nils, 1944: Den kyrkliga försvenskningen av Jämtland–Härjedalen I. *Kyrkohistorisk årsskrift* 44: 169–217.
- 1945: Den kyrkliga försvenskningen av Jämtland–Härjedalen II. *Kyrkohistorisk årsskrift* 45: 45–122.
- Berg, Jens Christian (ed.), 1816: Samlinger til Krigens Historie i Norge under Kong Frederik den Tredie. *Saga* (Christiania) 1: 38–152.
- Berger, Stefan, Donovan, Mark & Passmore, Kevin (red.), 1999: *Writing national histories. Western Europe since 1800*. London.
- Berntsen, Arent, (1656) 1971: *Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed*. København.
- Bjørge, Narve, Rian, Øystein & Kaartvedt, Alf, 1995: *Norsk utenrikspolitikkens historie*. 1. *Selvstendighet og union. Fra middelalderen til 1905*. Oslo.
- Brattbakk, Morten, 2002: *Jemtland i nordisk politikk 1519–1541*. Hovedoppgave i historie, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim.
- Bromé, Janrik, 1945: *Jämtlands och Härjedalens historia*. 2. *1537–1645*. Stockholm.
- 1954: *Jämtlands och Härjedalens historia*. 3. *1645–1720*. Stockholm.
- Bull, Edv., 1927: *Jemtland og Norge*. Oslo.
- Eng, Torbjörn, 2001: *Det svenska väldet. Ett konglomerat av uttrycksformer och begrepp från Vasa til Bernadotte*. (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia historica Upsaliensia 201.) Uppsala.
- 2008: Svenska provinsvapen från Vasa til Bernadotte. En heraldisk gestaltning av konglomeratvældet. *Maktens mosaik. Enhet, särart och självbild i det svenska riket*. Red.: M. Engman & N. E. Villstrand. (Skrifter utg. av Svenska litteratursällskapet i Finland 715.) Helsingfors, s. 77–103.
- Feldbæk, Ole, 1998: *Danmark-Norge 1380–1814*. 4. *Nærhed og adskillelse 1720–1814*. Oslo.
- Fröjmark, Anders, 2005: Medeltida mörker i media. *Historisk tidskrift* (Stockholm) 125: 713–15.

83 Jf. note 28.

- Gillingstam, Hans, 1992–94: Oxenstierna. *Svenskt biografiskt lexikon* 28. Stockholm, s. 465–92.
- Greengrass, Mark (red.), 1991: *Conquest and coalescence. The shaping of the state in early modern Europe*. London.
- Gustafsson, Harald, 1998: The conglomerate state. A perspective on state formation in early modern Europe. *Scandinavian journal of history* 23: 189–213.
- 2000: *Gamla riken, nya stater. Statsbildning, politisk kultur och identiteter under Kalmarunionens upplösningsskede 1512–1541*. Stockholm.
- 2001: [Anmeldelse av Nordin 2000.] *Scandia* 67: 147–51.
- 2006: Att testa gränser. En inledande problematisering. *Vid gränsen. Integration och identitet i det förnationella Norden*. Red.: H. Gustafsson & H. Sanders. (Centrum för Danmarksstudier 10.) Göteborg–Stockholm–Lund, s. 7–18.
- 2008: De överlappande pusslen. Om partikularistiska och multietniska konglomeratstater i det tidigmoderna Europa. *Maktens mosaik. Enhet, särart och självbild i det svenska riket*. Red.: M. Engman & N. E. Villstrand. (Skrifter utg. av Svenska litteratursällskapet i Finland 715.) Helsingfors, s. 59–73.
- Hellström, Solbritt, 2008: *Att vänja sig till det svenska språket. Studier av en individuell skriftspråklig förändring utifrån Olof Bertilssons kyrkobok 1636–1668*. (Nordsvenska 14.) Umeå.
- Historiske perler. Norsk historieskrivning gjennom 800 år*. Red.: Ø. Rian. 2. utg. Oslo.
- Holberg, Ludvig, (1733) 1856: *Dannemarks Riges Historie. Deelt udi 3 Tomer*. Ny Udg. 1–3. Kjøbenhavn.
- 1969: *Værker i tolv bind. Dikteren, Historikeren, Juristen, Vismanden*. Udg. med inledninger og kommentarer af F. J. Billeskov Jansen. 1. *Natur- og Folkeret*. København.
- Imsen, Steinar, 2006: Det norske grenselandskapet Jemtland. *Vid gränsen. Integration och identitet i det förnationella Norden*. Red.: H. Gustafsson & H. Sanders. (Centrum för Danmarksstudier 10.) Göteborg–Stockholm–Lund, s. 61–85.
- Jacobsson, Hans, 1991: *Jämtlands försvenskning. De härskande samhällsgrupperna (den svenska överklassen) i Jämtland under svensktidens första hundra år. En socialhistorisk studie*. (Landsarkivet i Östersund, Forskningsrapport 1). Östersund.
- Jansson, Torkel, 2008: Mellan öst och väst. *Signums svenska kulturhistoria. Karl Johantiden*. Stockholm, s. 19–48.
- Johnsen, Arne Odd, 1967: *Krabbekrigen og gjenerobringen av Jämtland 1657–1658*. Oslo.
- Johnsen, Oscar Albert, 1924: Gjensidige nationale stemninger hos nordmænd og

- svensker, særlig i det 16. og 17. aarhundred. *Historisk tidsskrift* (Oslo) 5. r. 5: 233–61.
- Katajala, Kimmo, 2008: Differentiering och unifisering. Provinspolitiken vid det svenska rikets östgräns ca 1617–1809. *Maktens mosaik. Enhet, särart och självbild i det svenska riket*. Red.: M. Engman & N. E. Villstrand. (Skrifter utg. av Svenska litteratursällskapet i Finland 715.) Helsingfors, s. 141–64.
- Lind, Gunner, 1996: Gamle patrioter. Om kærlighed til fædrelandet i 1600-tallets Danmark. *Søfart, politik, identitet. Tilegnet Ole Feldbæk*. Red.: H. Jeppesen et al. (Søhistoriske skrifter 19.) København, s. 91–115.
- 2001: [Anmeldelse av Gustafsson 2000.] *Historisk tidsskrift* (København) 101: 195–99.
- Ljungberg, Johannes, 2009: Bohuslänsk identitetsutveckling efter Roskildefreden. *Scandia* 75, h. 2: 38–60.
- Manninen, Juha, 2008: Den finska nationen i det svenska riket. *Maktens mosaik. Enhet, särart och självbild i det svenska riket*. Red.: M. Engman & N. E. Villstrand. (Skrifter utg. av Svenska litteratursällskapet i Finland 715.) Helsingfors, s. 233–63.
- Meddelelser fra det norske Rigsarchiv, indeholdende Bidrag til Norges Historie af utrykte Kilder*. 1. Christiania 1865–70.
- Moseng, Ole Georg, Opsahl, Erik, Pettersen, Gunnar I. & Sandmo, Erling, 2003: *Norsk historie*. 2. 1537–1814. Oslo.
- Mykland, Knut, 1985: *Cappelen's verdenshistorie*. 13. *Revolusjonstid–napoleonstid*. Oslo.
- Nielsen, Yngvar, 1897: *Kampen om Trondhjem 1657–1660*. Trondhjem.
- Nissen, Harald, 1999: Jørgen Bjelke. *Norsk biografisk leksikon* 1. Oslo, s. 319–20.
- Njåstad, Magne, 2003. *Grenser for makt. Konflikter og konfliktløsning mellom lokal-samfunn og øvrighet ca. 1300–1540*. (Skriftserie fra Institutt for historie og klassiske fag 42.) Trondheim.
- Njåstad, Magne; Andresen, Espen; Englund, Sonja & Theland, Tord, 2005: Landet i midten: Jemtland fra unionsperiferi til grenseprovinns. *Grenser og grannelag i Nordens historie*. Red.: S. Imsen. Oslo, s. 277–331.
- Nordin, Jonas, 2000: *Ett fattigt men fritt folk. Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden*. Stockholm.
- 2008: Finland och riket. Formell och strukturell ojämlikhet. *Maktens mosaik. Enhet, särart och självbild i det svenska riket*. Red.: M. Engman & N. E. Villstrand. (Skrifter utg. av Svenska litteratursällskapet i Finland 715.) Helsingfors, s. 211–31.
- Norges traktater*. 1. 1661–1944. Oslo 1967.

- Olof Bertilssons kyrkobok, *förd i Sveg och Offerdal 1636–1668*. Utarbetad av S. Hellström och Chr. Kalin. (Skrifter utg. av Jämtlands läns fornskriftsällskap 15.) Östersund 2006.
- Opsahl, Erik, 2002: "Norge [...] thette rige som vort federne rige og land." Norsk identitet i Lydriketida (1537–1660)? *Historisk tidsskrift* (Oslo) 81: 99–118.
- 2007: "...som ieg tusindfold indfødder war." *Norsk innvandringshistorie ca. 900–1537*. Tromsø.
- Reksten, Erling, 1983: Wibe, Peder. *Norsk biografisk leksikon* 19. Oslo, s. 150.
- Rian, Øystein, 1997: *Danmark-Norge 1380–1814. 2. Den aristokratiske fyrrestaten 1536–1648*. Oslo.
- 2004: Olav Engelbrektssons kamp for det norske system. Det viktigste og mest interessante nederlag i norgeshistorien. *Nytt søkebys på Olav Engelbrekts-son. Rapport frå eit seminar i regi av Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab 10.–11. oktober 2003*. Red.: S. Supphellen. (Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab. Skrifter 2004:2.) Trondheim, s. 91–102.
- 2008: Norge i den oldenborgske staten. Om hvorfor det norske riket ble et nordisk annerledesland. *Maktens mosaik. Enhet, særart och självbild i det svenska riket*. Red.: M. Engman & N. E. Villstrand. (Skrifter utg. av Svenska litteratursällskapet i Finland 715.) Helsingfors, s. 185–208.
- Sandvik, Ole Kristian, 2004: "Bare en jordlapp?" *Kampen om Jemtland 1563–1571*. Hovedoppgave i historie, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim.
- SBL = *Svenskt biografiskt lexikon*. Red.-kommitté: J. A. Almquist et al. 1–. Stockholm 1918–.
- Schnitler = *Major Peter Schnitlers grenseeksaminasjonsprotokoller 1742–1745*. Utg. av Kjeldeskriftfondet ved K. Nissen et al. 1–3. Oslo 1929–85.
- Scocozza, Benito, 2004: [Anmeldelse av *Da Østdanmark blev Sydsverige. Otte studier i dansk-svenske relationer i 1600-tallet*. Red. af K.-E. Frandsen og J. Chr. V. Johansen. (Skånsk senmedeltid och renässans. Skriftserie utg. av Vetenskaps-Societeten i Lund 19.) Lund 2003.] *Fortid og Nutid* 2004, h. 3: 72–75.
- Smith, Anthony D., 1991: *National Identity*. London.
- Sollied, Peter Ravn, 1942: Oberstløjtnant Christian Nielsen Holbergs avstamning. *Norsk slektshistorisk tidsskrift* 8: 11–15.
- Steen, Sverre, 1935: *Det norske folks liv og historie gjennom tidene. 4. Tidsrummet fra omkring 1500 til omkring 1640*. Oslo.
- Stråth, Bo, 2005: *Union og demokrati. Dei sameinte rika Noreg-Sverige 1814–1905*. Omsett av E. I. Hovland. (Norge og Sverige gjennom 200 år 1.) Oslo.
- Svenska riksrådets protokoll*. Utg. av Riksarkivet genom N. A. Kullberg et al. 1–. (Handlingar rörande Sveriges historia. Tredje serien.) Stockholm 1878–.

- Sörlin, Per (red.), 1995: *Mellan två statssystem. Jämtland under 1600-talet*. Östersund.
- Theland, Tord, 2001: Från Trondheims län till Härnösands hövdingadöme. Om den svenska centralmaktens integration av Jämtland efter freden i Brömsebro 1645. *Mellan makten och menigheten. Ämbetsmän i det tidigmoderna Sverige*. Red.: B. Harnesk & M. Taussi Sjöberg. (Institutet för rättshistorisk forskning. Ser. 3. Rättshistoriska skrifter 1.) Stockholm, s. 69–95.
- Tilly, Charles, 1990: *Coercion, capital and European states, AD 990–1990*. (Studies in social discontinuity 2.) Oxford.
- Ullgren, Peter, 2006: *Uppsnappade brev. Karl XII:s soldater i Norge 1716*. Stockholm.
- Wallman, Sonja, 2001: Dansk-norska läntagare och svenska ämbetsmän. Jämtland mellan två statssystem. *Tvättbjörnar och länsberrar. Tio artiklar om berättelser, text och föremål*. Red.: S. Welinder. (Institutionen för humaniora, Mitthögskolan. Rapport 2001:11.) Härnösand–Östersund, s. 157–77.
- Wester, Marcus Olof August, 1857: *Krigshändelserna i Norrige och Jemtland åren 1658–60*. Upsala.
- Villstrand, Nils Erik, 2008: Inledning. Makt och mångfald i en tidigmodern kontext. *Maktens mosaik. Enhet, särart och självbild i det svenska riket*. Red.: M. Engman & N. E. Villstrand. (Skrifter utg. av Svenska litteratursällskapet i Finland 715.) Helsingfors, s. 11–36.
- Öhlander, C., 1904: *Det egentliga Sveriges försvar mot Danmark-Norge under Carl den X:s Danska krig 1657–1660*. Uppsala.
- Østergård, Uffe, 1998: *Europa. Identitet og identitetspolitik*. København.
- Åmark, Klas, 2001: Att skriva Norges – och Sveriges – historia. *Historisk tidskrift* (Stockholm) 121: 406–21.

Jämtlands karaktärsdrag 1000–1645

Försök till en syntes och förslag till vidare forskning

Olof Holm

En uttalad förhoppning hos initiativtagarna till seminariet ”Jämtland och den jämtländska världen 1000–1645” i Östersund 2009 var att man i framtida forskning borde intressera sig mera för det äldre jämtländska samhällets likheter och olikheter gentemot andra samhällen – dess karaktärsdrag. Det gäller då att utveckla angreppssättet ”Jämtland som typ”, för att citera ur Maria Ågrens inledningskapitel i denna bok.

Vilka var då, på ett övergripande plan, det jämtländska samhällets mest påfallande karaktärsdrag under den långa perioden från sen vikingatid till statsskiftet 1645? Personligen ser jag fem sådana. I denna artikel skall jag försöka skissera dessa karaktärsdrag och peka på en del problem och utmaningar när det gäller att utforska dem närmare.¹

Det första karaktärsdraget kallar jag ”Det marginella Jämtland”, det andra ”Transitolandet Jämtland”, det tredje ”Kolonisationslandet Jämtland”, det fjärde ”Gränsprovinsen Jämtland” och det femte karaktärsdraget, slutligen, ”Det etniskt tudelade Jämtland”.

Det marginella Jämtland

”Intet land, om ej Herdalen [d.v.s. Härjedalen] och öfversta delen af Åsele, hafva så stora variationer i Is-läggning och lossning, Frondescence [’lövsprickning’] och Sädens skyndsamma växt som Iemtland.” Detta konstaterande gjordes för drygt två hundra år sedan av den lärde Härnösandslektorn Fale Burman (†1809).² Yttrandet kan beläggas med statistik från slutet av 1800-talet. Jämtlands län (omfattande Jämtland och Här-

1 Jag vill här rikta ett varmt tack till prof. Nils Blomkvist, som var kommentator när detta bidrag lades fram vid seminariet 2009, samt prof. Lars-Erik Edlund, fil.dr Kjell-Åke Aronsson, 1:e antikvarie Ove Hemmendorff och fil.mag. Fredrik Charpentier Ljungqvist, som granskat en senare version.

2 *FBAJ*, s. 15.

jedalen och några socknar i Ångermanland och Hälsingland) var det län i Sverige där kornskördarna under åren 1871–1900 var mest utsatta för förödande nattfrost om sensommaren; frekvensen var i detta höglänta inlands-län till exempel dubbelt så hög som i Västernorrlands län (omfattande större delen av Ångermanland samt Medelpad). Dock var Härjedalsdelen av Jämtlands län ännu mera utsatt än Jämtlandsdelen.³ Ytterrandet kan också belysas med äldre källmaterial, såsom tiondelängder från perioden 1565–1645. Av dessa framgår att skördarna varierade kraftigt i Jämtland från år till år och att det ibland på sina håll inte fanns något alls att skörda.⁴

Medan en etablering av permanentbebodda gårdar skedde i Härjedalen först under vikingatid/tidig medeltid⁵ och i Lappland så sent som under tidigmodern tid,⁶ hade i Jämtland den historiska bondebebyggelsen etablerats redan under yngre romersk järnålder/folkvandringstid.⁷ Jämtland kan därmed sägas utgöra den nordligaste agrara inlandsregionen med rötter i äldre järnåldern i Skandinavien – ja, faktiskt i hela världen.

Det agrara Jämtland var med andra ord ett marginalområde. *Marginalitet* i ekonomisk-geografiskt hänseende innebär stor känslighet. I ett marginellt område var människors frihetsgrad i förhållande till naturen mindre än i mera centrala områden. Här satte naturen, dess villkor och resurser upp större gränshinder för människor och medförde att livsvillkoren på ett övergripande plan blev strängare än i andra, mera centrala områden.⁸

Det har ibland antagits att de jämtländska böndernas försörjning i äldre tider främst byggde på boskapsskötsel och inte åkerbruk.⁹ Det är dock knappast giltigt för

3 Hellström 1917, s. 31 f. – Jämtlands 41 sockenkyrkor vid 1500-talets slut var i genomsnitt belägna cirka 330 meter över havet, med en spridning från 160 m (Fors längst i öster) till 505 m (Klövsjö). Härjedalens sju dåtida kyrkor låg i genomsnitt på 420-metersnivån, med en spridning från 290 m (Överhogdal) till 648 m (Tännäs).

4 Bull 1927, s. 59 ff.; 193 f. not 2. Det återstår att studera skördeutfallen i Jämtland under nämnda period närmare. Härvidlag kan nog kyrkoräkenskaper från 1580-talet och framåt (i kyrkoarkiven, ÖLA) visa sig vara ett värdefullt källmaterial. – För 1700-talets del finns en del data publicerade i Granbom & Tryggdahl 1767 och av Wichman i Wichman et al. 1962, s. 137 ff.

5 Holm 2010b, s. 229 f.

6 Bylund 1956; Hultblad 1968.

7 Welinder 2008, s. 41 f.

8 Bylund 1996, s. 183; Myrdal 1999, s. 170; D. Larsson 2006, s. 72 f., 122 f.

9 T.ex. Biörnstad i Janson et al. 1962, s. 136; Magnusson 1986, s. 284, 286. – De siffror om 10–40 kor i jämtländska hushåll i slutet av 1500-talet och början av 1600-talet som J. Bromé (1945, s. 37 f.) anför är icke-representativa och missvisande. Dessa siffror gäller prästboställen (1588/89) samt dödsboet efter den förmögne bonden Jon Örjansson (Jörgensson) i Vigge, Bergs socken (1625; jfr a.a., s. 50). I själva verket höll jämtländska bondehushåll på 1630-talet i genomsnitt endast fem eller sex kor och än färre får respektive getter, samt därtill oftast en häst, enligt en informationsrik men i hittillsvarande forskning föga uppmärksammas jordebok från 1633. Jordeböcker Norrlands län 1633: 10, RA. Jfr J. Larsson 2009, s. 127 f. – Under medeltiden synes får ha varit sällsynta i Jämtland. Ahnlund 1948, s. 431.

perioden 1000–1645. Undersökningar av de på Västerhus kyrkogård gravlagda individernas diet, gjorda med hjälp av spårämnen och kolisotoper i ben och odontologiska data, tyder på att kosten i bondehushåll i centrala Jämtland åtminstone under 1200- och 1300-talen huvudsakligen bestod av säd och grönsaker och endast i mindre utsträckning av produkter från husdjuren eller av fisk och vilt.¹⁰ Jämtländska brev från 1300- till 1500-talet rörande transaktioner av egendom handlar också oftast om åkerjord, inte om egendomar som primärt användes till bete eller slätter.¹¹

Framför allt odlade man korn, det sädesslag som har den kortaste växtsäsongen och därmed var bäst lämpat för jämtländska förhållanden. Korn utgjorde mer än 99% av den totala spannmålsproduktionen i Jämtland under nordiska sjuårskrigets år (1564–70), enligt bevarade räkenskaper,¹² och korn var det helt dominerande sädesslaget redan under den yngre järnåldern, enligt pollenanalytiska undersökningar.¹³ Kornodlingen måste med andra ord anses ha varit fundamentet för jämtarnas försörjning och ett *conditio sine qua non*, en grundförutsättning, för att leva som bonde i Jämtland under den här aktuella perioden.¹⁴ Av detta följer att möjligheterna till kornodling var den klart viktigaste lokaliseringsfaktorn för böndernas bosättningar.¹⁵ Balansen mellan kornodling och boskapsskötsel kan dock ha varierat över tid.

Även präster och världsliga ämbetsmän bosatta i Jämtland bedrev jordbruk, och specialiserade hantverkare var i grunden bönder de med.¹⁶ Det är över huvud taget föga

10 Iregren et al. 2000.

11 Det jämtländska brevmaterialet skiljer sig härvidlag från det härjedalska, som i större utsträckning handlar om egendomar primärt brukade till bete eller slätter. Holm 2010b, s. 230.

12 Jfr summeringar i tiondelängden 1571 i *JR* 2, s. 379 ff. Endast i obetydlig utsträckning skördades råg på Frösön, Norderön och i Sunne enligt denna längd. Jfr Bull 1927, s. 59 not 1 med liknande uppgifter från 1567 års tiondelängd.

13 Belägg för rågodling finns i mycket begränsad utsträckning sedan hög- eller senmedeltiden. Wallin & Oskarsson 2002, s. 13 fig. 2 d och s. 25; Ahnlund 1948, s. 436 f. Havreodling under den här aktuella perioden är mig veterligt inte belagd i Jämtland. Havre funnen vid sidan av korn vid undersökningarna av ett bostadshus på Kyrklägdan, Ås socken, har visserligen tolkats som skördad på gården (Olausson 1985, s. 41; R. Engelmärk ibid., s. 49), men kan mycket väl tänkas härröra från importerad spannmål. Vete odlades inte i Jämtland – klimatet tillät inte det.

14 Ahnlund 1948, s. 436 f.; Salvesen 1979, s. 42, 46, 97. – Åkrarna brukades normalt i tvåsåde enligt källor från 1500-talets andra hälft och 1600-talets början. *JR* 1, s. 219 f.; *JD* 1, s. 91 f.; Thulin 1909, s. 258; jfr Bromé 1945, s. 36. En åkerteg kunde dock även brukas som *lægd(a)* 'igenlagd åker som bär gräs; linda' för slätter och bete, se t.ex. *JHD* II 170; *DN* XIV 756; XV 684 och brev 20/3 1535 i avskr. i Heimbygdas dep., vol. 28, bok C, pag. 3, ÖLA; jfr Antonson et al. 1996, s. 40. – Antonsons förmodan (2004, s. 138, 170, 208) om att fjärdedelsträda tillämpats i Jämtland under högmedeltid saknar stöd i källmaterialet.

15 Detta gäller även andra marginalområden i Skandinavien. Jfr Selinge 1976, s. 53 f.; Sandnes 1980, s. 67, 74 ff.; Bylund 1996, s. 203.

16 Även detta gäller generellt om marginalområden i Skandinavien. Jfr Ahnlund 1948, s. 447 ff., 550 f.

troligt att någon jämte kunde bilda familj och sätta bo under den här aktuella perioden utan tillgång till jord för att odla korn.

Att en så nordlig och höglänt inlandsprovins som Jämtland alls kunnat hysa en bondebefolkning sedan den äldre järnåldern beror framför allt på fem för Jämtland specifika gynnsamma förutsättningar. För det första har landskapet gott om något som till exempel Härjedalen och Lappland har ont om, nämligen områden med jordlager som avsatts i vatten – i issjöar, isälvar och längst i öster i havet. På sådana jordar har åkrar kunnat anläggas och uppodlas.¹⁷

För det andra har hela Storsjöområdet och betydande delar av Nord- och Västjämtland kambrosilurberggrund. Jordlagren i större delen av Jämtland är därför kalkrika, vilket gynnar odlingen.¹⁸

För det tredje ligger några av de lägsta fjällen och de lägsta fjällövergångarna längs hela den skandinaviska bergskedjan på gränsen mellan Jämtland och Tröndelagen. Detta innebär dels att luft uppvärmd av Golfströmmen i Nordatlanten kan strömma in med västvindar relativt lätt över fjällkedjan, mildra vinterklimatet och påskynda våren i särskilt västra och centrala Jämtland,¹⁹ dels att jämtarna och andra har kunnat färdas förhållandevis lätt och smidigt över Kölen.²⁰

För det fjärde ligger Sveriges femte största sjö, Storsjön, i Jämtlands mitt. Mindre men ändå betydande sjöar och sjösystem ligger i nära anslutning till Storsjön. Dessa sjöars vatten har en utjämnande effekt på lufttemperaturen om sensommaren och den tidiga hösten, vilken i viss mån minskar frostfaran och gynnar odling i sjöarnas närhet.²¹ Sjöarna har också givit Jämtland förmånen av underlättande inre kommunikationer. De stod tillsammans med ett antal älvar under sommarhalvåret roddaren till buds, och om vintern, då isen låg, slädköraren.²² Den senare har dessutom kunnat färdas över tillfrusna myrstråk, öppna fjällhedar, rullstensåsar och annan framkomlig terräng. De vintervägar som på så sätt kunde anläggas och trafikerats med häst och släde var en oskattbar tillgång och gav jämtarna ypperliga förutsättningar för fjärrsamband till lands.²³

För det femte har Jämtland haft den särskilda positionen av att ha legat på förhål-

17 Hellström 1917, kap. 2; Salvesen 1979, s. 35 ff.

18 Hellström a.a., s. 67 ff.; Salvesen a.a., s. 35.

19 H. Vedin i *NU* 2, s. 265. I sin helhet har Norrland med hänsyn till sitt nordliga läge ett extremt gynnsamt klimat vintertid och i början av våren, präglad av närheten till Golfströmmen. Lamb 1972.

20 Ahnlund 1948, kap. 16; Biörnstad 1962; Baudou 1995, s. 117 f.; Nyman 2010, s. 30 ff.

21 Selinge 1976, s. 53.

22 Vid båtfärder på älvar och åar i äldre tid släpades båtarna förbi forsarna. Se Hülphers 1775, s. 227; Holm 2003a, s. 173 med litt.hänv. – En slädsmed i Jämtland omtalas t.ex. 1435 och en båtbyggare 1564. *JHD* I 214; *JR* I, s. 9.

23 Bull 1927, s. 7; Ahnlund 1948, s. 406 ff., 476.

landevis överkomliga avstånd *mellan* relativt bördiga, folkrika och tidigt utvecklade centralområden dels i väster, dels i öster och sydost. Denna faktor återkommer jag till i avsnittet om Jämtland som transitoland nedan.

De stora skördeväxlingarna i Jämtland, som påtalades ovan, fordrade en ekonomi med förrådshushållning, där man sparade under goda år för att klara dåliga. Betecknande är att de jämtländska bönderna, enligt uppgifter från 1700-talet, inte ens under goda år använde oblandad spannmål i brödet utan alltid tillsatte sådor, agnar eller barkmjöl.²⁴ Dessutom fordrades ett flexibelt och diversifierat försörjningssystem, där andra näringar än spannmålsproduktionen i största möjliga utsträckning kunde täcka upp hushållets matbehov i samband med missväxt. Folk var mångsysslarbönder och hushållets medlemmar arbetade även vintertid.

Trots denna försiktighet och riskspridning kunde allvarliga problem uppstå om ett missväxtår inträffade efter flera mediokra år eller om flera missväxtår följde på varandra. Bondehushållens förråd och besparingar riskerade då att förtäras helt, och om så skedde vidtog undernäring och svält. Detta i sin tur medförde minskad motståndskraft mot sjukdomar och skapade grogrund för epidemier. Många, särskilt många barn, mötte under sådana villkor döden.

Före 1690 är källäget dåligt för att studera missväxt och dess effekter i Jämtland. För hundraårsperioden därefter är däremot läget bättre, tack vare den i slutet av 1600-talet inledda allmänna kyrkobokföringen²⁵ samt tabellverkets tillkomst vid 1700-talets mitt. Jämtarnas utsatthet gentemot naturen under denna period kan exemplifieras med åren 1695–97, 1719, 1739–42, 1751–52, 1764–65, 1771–72, 1781–82 och 1784, då hela eller delar av Jämtland drabbades av svåra missväxter, oftast orsakade av allmänt kalla somrar och/eller tidig höstfrost.²⁶ I samband med dessa gick dödligheten markant upp och nativiteten markant ned hos den jämtländska befolkningen.²⁷ (Den sistnämnda påföljden, att nativiteten gick ned, skall sannolikt förklaras av en kombination av faktorer som fler missfall till följd av undernäring, nedsatt förmåga att bli gravid, minskat antal ingångna äktenskap och ett av krisåren betingat förändrat sexuellt beteende.²⁸)

24 Wichman i Wichman et al. 1962, s. 135 f.

25 De tolv socknar i Jämtland som har de mest fullständiga födelse-, död- och vigselböckerna under detta århundrade är: Alsen, Aspås, Hällesjö, Kall, Mattmar, Mörsil, Näskott, Offerdal, Revsund, Rödön, Undersåker och Åre. Kyrkoarkiven, ÖLA.

26 Bromé 1954, s. 477 ff.; Wichman i Wichman et al. 1962, s. 137–146; Allmogens besvär, Jämtlands län, vol. 1, 1719, RA.

27 Detta kan lätt observeras genom sökningar på födda respektive döda under olika år i databasen Ministerialregister för Jämtlands län. Jfr diagram publicerat av Palm 2001, s. 100, som dock bygger på endast ett litet urval kyrkoböcker, samt tabell 3 hos Kj. Hansen 1987, som baseras på tabellverkets statistik från 1700-talets mitt och framåt.

28 Allmänt om sambanden mellan missväxt, hungersnöd, minskad motståndskraft hos befolkningen, minskad nativitet och ökad dödlighet speciellt bland barnen i Nordeuropa i äldre tid, se t.ex. Utterström 1957, 1, s. 208 ff.; Appleby 1978, s. 8 f.; Haarstad 1980; D. Larsson 2006, s. 91,

Jämtlands mönster med ”krisdödlighet” i äldre tid liknar alltså det som Daniel Larsson beskrivit detaljerat för två socknar i ett annat marginellt område: Lima och Transtrand i Dalarna.²⁹ Att ingå i ett bondehushåll i Jämtland i förmodern tid var på liv och död.

Det är en stor brist för forskningen om Jämtland före 1645 att det jämtländska bondesamhällets försörjningssystem inte är bättre utforskat för den svenska tiden *efter* detta år, då ju källäget är så mycket bättre. Här borde det finnas en stor forskningspotential. Om vi fick bättre kunskaper om sådant som rörde hushållens arbetsdelning, tidsanvändning, tillgångar, avkastning, kommersialiseringsgrad och möjligheter till kapitalackumulering under en period efter 1645 skulle mycket vara vunnet. Det skulle ge möjligheter att följa utvecklingslinjer från mera dunkelt kända äldre perioder framåt i tiden och kontrastera äldre förhållanden mot yngre.

I detta sammanhang kan det dock vara på sin plats att varna för att lättvindigt tillbakaskriva förhållanden från tiden efter 1645 till tiden före. Vardagslivet har nämligen varit ständigt förändring. Det kan till exempel vara värt att hålla i minnet att klimatet varit mer eller mindre strängt under olika perioder. De genomsnittliga somrarna under vikingatiden och den tidiga medeltiden var enligt klimathistoriska data på det hela taget förhållandevis varma i Skandinavien, medan de genomsnittliga somrarna omkring 1560–1710 var förhållandevis kalla.³⁰ Frågan vad sådana långsamma klimatförändringar betytt för bondebefolkningen i Jämtland är dock öppen för diskussion.³¹

Det kan också vara värt att hålla i minnet att bruket av fåbodar i Jämtland, som tycks ha spelat en viktig roll i försörjningssystemet efter 1645, inte var särskilt gammalt. Jesper Larsson har nyligen framhållit att fåbodar – det vill säga anläggningar i skogen med byggnader avsedda för människor, boskap och mjölkhantering under sommarhalvåret – var en nyhet i Jämtland runt år 1600.³² Det är nämligen först då som

121 ff., 161 f.; för Jämtlands del diskuteras sådana samband i viss mån av Wichman i Wichman et al. 1962, s. 72 f. och Kj. Hansen 1987.

29 D. Larsson 2006, s. 71 ff. Dock förefaller krisdödligheten inte slå riktigt lika hårt i Jämtland som i Lima och Transtrand. Detta vore värt att undersöka närmare.

30 H. Sundqvist et al. 2010; Gunnarson et al. 2011.

31 Jfr Welinder i Hansson et al. 2005, kap. 12.

32 J. Larsson 2009, s. 311, 385–391. Jfr Sandnes 1989, s. 353, som för Tröndelagens del påpekar att processen att ta upp fåbodar (no. *setrer*) på allmänningsmark just hade kommit i gång vid mitten av 1600-talet och att fåbodbruket då ännu var föga utbrett. Jfr även Myrdal & Söderberg 1991, kap. 7, som beskriver fåbodväsendets expansion i Sverige under 1500- och 1600-talen övergripande. – Det kan i detta sammanhang påpekas att N. Ahnlund (1948, s. 429) gör en feltolkning när han menar att en gränstvist mellan jämtar och härjedalingar 1480 handlade om fåbodväsendets expansion. Brevet i fråga (*JHD* II 144) talar i stället om *vedespell* ’förspillan eller skadegörelse med avseende på jakt eller fiske’ (jfr Hertzberg 1895, s. 699 s.v. *veidispell*). Ahnlund (a.st.) tar också fel när han menar att orden ”for till fjälls igen” i ett av den jämtländske lagmannen utfärdat brev 1518 betyder ’for till (fjäll)fåbodarna igen’. I själva verket syftar brevet

enstaka fåbodar börjar nämnas i det jämtländska brevmaterialet.³³ Genom att anlägga en fåbod kunde man bättre utnyttja utmarkens betesresurser och utöka djurhållningen och animalieproduktionen. Visserligen var det redan under 1300- och 1400-talen, att döma av bevarade brev, inte ovanligt att bönderna i Jämtland sommartid lät en del av boskapen beta i skogen för att spara på betes- och slätterresurserna på inmarken, men inget tyder på att bönderna utnyttjade några särskilda, permanenta byggnader för detta ändamål.³⁴

Ett annat exempel på att den svenska tidens jämtländska bondesamhälle väsentligen skilde sig från medeltidens var att överhetens resursuttag i provinsen nu var mångdubbelt större än vid medeltidens slut. Detta bör ha försämrat de jämtländska hushållens möjligheter att behålla en del av sitt produktionsöverskott och ackumulera kapital, något som i sin tur kan ha gjort dem mera sårbara för missväxt.³⁵ Kan fåbod-

ifråga (*JHD* II 391) på en persons hemfärd från en vistelse i Revsundstrakten. Personen var av brevtexen att döma granne till Tord i England i Åre socken och således bosatt i fjällen. Orimlig är också Ahnlunds tolkning (a.st.) av en uppgift i ett brev från 1315–16 om en bondes kittel, som blivit sönderslagen på en plats intill Solöjbäcken (som mynnar i Långan, Lits socken). Enligt Ahnlund skulle uppgiften tyda på "en särdeles ålderdomlig form av fåbodställe". Brevet ifråga (*JHD* I 20) talar emellertid om att det var *mýspýrmt fangum hans*, dvs. på hans fångst eller fångstredskap hade skymflig åverkan gjorts. Rimligen är det fråga om ett fiskeställe (som också kan ha fungerat som replipunkt vid jakt), där kitteln använts under vistelser.

- 33 Det äldsta jämtländska brev jag funnit som belägger en fåbod är ÖLAp 18/2 1600 (*en boustedt* i Bäckskog i Marby socken). I ÖLAp 3/3 1597, RAp 27/7 1602 och brev 7/9 1603 (avskr. i Sanne, Hackås socken, gårdsarkiv, ÖLA) omnämns fåbodar (*fæbuder*) i pertinensformeln. Trots långt över tusen bevarade äldre egendomsrättsliga brev från Jämtland omnämns såvitt känt aldrig fåbodar i dessa. I detta sammanhang kan påpekas att när ordet *bodvall* förekommer i jämtländska diplom från 1400- och 1500-talen är det inte fråga om någon fåbodvall, utan om 'öppen mark eller plan intill strand, med (fiske)bod (eller -bodar)'. Se t.ex. *JHD* II 198 med rättelser i *JHD* Suppl., s. 125 samt *DN* XV 625 (text på sigillremсор i sönderskuret brev). – Fåbodväsendets fortsatta framväxt i Jämtland under 1600-talet och annat som sammanhänger därmed vore värt att undersöka närmare.

- 34 Se t.ex. *JHD* I 74 (nämner anläggandet av två *burextar veghe* 'boskapsdrivningsvägar; fågator' för att nå skogsbetesmarker), 216; II 64, 170 (nämner bl.a. två bönders samfällda ägande av *bw-loth* 'boskapsbetesmark' i utmarken, varav en del ansågs duglig till att inläggas under slätter); jfr *DN* XIV 775 (1539). – Ödegårdar (ödesbölen) i Jämtland, uppkomna under senmedeltiden (se avsnittet om kolonisationslandet Jämtland nedan), har mig veterligen inte använts som fåbodar före 1600-talet, men väl till slätter (d.v.s. som hårdvallsängar, se t.ex. *DN* XV 711; *JR* I, s. 219) och i viss mån även till kornodling (t.ex. *JR* I, s. 220); jfr det betecknande ordet *slättbøle* 'ödegård nyttjad till slätter', som tidigare är belagt i ett jämtländskt brevfragment som kan dateras till före 1472 (bevarat som sigillremsa nr 1 under RAp 7/1 1472 = *JHD* II 86: "... ok j allom slothtebøloom saa wel thet som jak haffwer køpth aff fowghtanom som ..."). Därutöver användes ödegårdarnas utmarker till bl.a. jakt, fiske och bete (se t.ex. *JHD* I 216; III 85; *DN* XIV 735; RAp 1595 20/9).
- 35 En forskningsuppgift vore att försöka uppskatta hur stor ökningen av resursuttaget egentligen var från medeltidens slut till den svenska tidens början. För en del av denna period har Espen Andresen (2000) gjort värdefulla iakttagelser.

väsändets succéartade expansion i Jämtland och angränsande områden³⁶ i själva verket vara ett krisfenomen, sammanhängande med den resurskrävande tidigmoderna svenska respektive dansk-norska statens framväxt under en tid då dessutom en ovanligt kärv klimatregim rådde?

Transitlandet Jämtland

Kornproduktionen var som nämnts fundamentet för de jämtländska böndernas försörjning under den här aktuella perioden från vikingatidens slut till statsskiftet 1645. Därutöver var, liksom i många andra marginella jordbruksområden, även boskapskötseln och binärningar som jakt och fiske livsnödvändiga för de jämtländska bondehushållen. Diversifieringen av ekonomin gav flexibilitet och riskspridning.³⁷

Men i Jämtland var de grundläggande odlingsbetingelserna sådana att många bondehushåll vissa år ändå inte kunde tillfredsställa hela det dagliga behovet av produkter med vad hushållet kunde producera. ”Sällan blifwer det hemwäxta kornet dugeligt til utsäde”, meddelar till exempel kyrkoherden i Undersåkers pastorat Sven Hellström dystert om Åre socken på 1700-talet.³⁸ Många måste alltså skaffa fram bytesprodukter eller kontanter för att från annat håll byta eller handla till sig det man verkligen behövde men många gånger saknade, inte minst korn till utsäde.

Folk på sämre kornorter i Jämtland kunde till exempel under vissa år byta till sig utsäde från folk på bättre kornorter inom provinsen och ge smör från den egna animalieproduktionen eller vinterskinn från pälsbärande djur i utbyte. (De bästa kornorterna var sådana som inte låg nära fjällen men i anslutning till stora öppna sjöar och helst också i krönläge eller sydvänt lidläge. Där var frostrisken mindre.³⁹) Om till exempel vinterskinn gavs i utbyte fordrades dock att mottagarna i sin tur kunde avsätta skinnen på en extern marknad. Andra år, då utsäde inte fanns att uppbringa någonstans i provinsen, måste korn införskaffas direkt från en extern marknad, varvid något också måste ges i utbyte. Kornbristen utgjorde således ett incitament till att bedriva handel med flera varuslag, men med korn som den viktigaste basvaran, inte bara inom provinsen utan även över landskapsgränserna.

Jag framhöll ovan att Jämtland hade den särskilda positionen av att ligga på överkomligt avstånd mellan relativt bördiga och folkrika centralområden dels i väster, dels i öster och sydost.⁴⁰ Samfärdseln och utbytet mellan dessa områden skapade förutsättningar och möjligheter för det jämtländska bondesamhället. I väster utgjorde de

36 J. Larsson 2009, s. 331 f., 387.

37 Jfr Salvesen 1979, s. 43, 163 f.; Martens 1992; Blomkvist 1996, s. 84; D. Larsson 2006, s. 73, 123.

38 Hülphers 1775, s. 128.

39 Hellström 1917, s. 30 ff.; Bylund & Sundborg 1952; Rudberg 1957, s. 37–109; Selinge 1976, s. 53 f.; Salvesen 1979, s. 41 ff.

40 Jfr Blomkvist 1986, s. 54, 56, 66; Stenvik i Alsaker et al. 2005, s. 161.

centrala delarna av Tröndelagen ett tidigt utvecklat centralområde, som rentav kan betecknas som Europas nordligaste bronsåldersprovins.⁴¹ Där hade Europas nordligaste kungliga dynasti, Ladejarlarna, sitt huvudfäste under den sena vikingatiden.⁴² Under medeltiden låg där Europas nordligaste större stad, Nidaros (Trondheim), med Europas nordligaste ärkebiskopssäte och katedral. På Tröndelagens landsbygd låg under samma tid den romersk-katolska världens nordligaste koncentration av kloster.⁴³ Åt andra hållet från Jämtland räknat, i öster och i sydöstlig riktning, låg Medelpads och norra Hälsinglands kustnära bygder, vilka under järnåldern och den tidiga medeltiden utgjorde Norrlands centralområden.⁴⁴ Dessa var i sin tur periferier länkade till ett tredje, med tiden allt mera dominerande centralområde i söder: Mälardalen i Svealand. I detta tidigt mycket folkrika, bördiga och kommunikationsmässigt gynnade område grundades svearnas välde, som kom att inta en obestridlig ledarställning inom det svenska riket.⁴⁵

Jämtarna kunde tack vare denna sin geografiska hemvist och de förhållandevis goda landtransportmöjligheter om vintern, som jag påtalat ovan, idka handel och varuutbyte med människor både i öster/sydost och i väster och dessutom delta i transitohandel mellan Öst- och Västkandinavien över Jämtland. Därmed kunde man byta och handla både med produkter av egen avel men också med sådana transitohandelsvaror som var eftersökta i väster men utgjorde överskottsprodukter i öster och söder, och vice versa. Därutöver kunde jämtarna, åtminstone i början av 1600-talet, bedriva handel med samer i området.⁴⁶ Att de längre handelsfärderna ägde rum om vintern, då slädföre rådde, medförde att de inte inkräktade på jordbruket. Hästar och körkarlar var under denna säsong inte bundna vid andra sysslor.⁴⁷

Som exempel kan nämnas jämtarnas handel med ekorrskinn och lärft, bägge belagda så långt tillbaka som det finns skriftliga källor från Jämtland, det vill säga från 1200-talets slut och 1300-talets början.⁴⁸ Skinnen var en utförselprodukt, lärften troli-

41 Sognnes i Alsaker et al. 2005, s. 83, 98.

42 Ladejarlarna regerade Norge (delvis under danskt överherravälde) 970–995 och 1000–1015 och spelade därtill en betydelsefull roll under regenterna Olav Tryggvason 995–1000 och Olav Haraldsson 1015–1028/30. Bagge 2008, s. 156.

43 Skevik i Alsaker et al. 2005, s. 375.

44 Blomkvist 1996, s. 89 f., 102, 108.

45 Friberg 1983, s. 14; O. Sundqvist 2002, kap. 3; Ljungkvist 2006, s. 27 ff.

46 Handel med samer i Hammerdalstrakten omtalas i *JD* 1, s. 68 (1623). Om samerna, se vidare avsnittet "Det etniskt tudelade Jämtland" nedan.

47 Jfr Lindegren i denna volym.

48 Enligt en odaterad beskrivning av Jämtlands gränser från omkring 1275(?)–1325 hade jämtarna rätt att jaga bland annat ekorre så långt norrut som till trakten av nuvarande Vilhelmina i Lappland, utan konkurrens från ångermanlänningar. Avskrift av gränsbeskrivningen i bl.a. *JHD* II 159; jfr Ahnlund 1948, s. 181 f., 464; Holm 2003a, s. 162 ff. Ekorren var det vanligaste av de djur som jagades för sin vinterpäl. Jfr Ahnlund a.a., s. 469 f. Jakt på ekorre med pilbåge avbildas

gen i hög grad en transitohandelsvara, producerad i bland annat Hälsingland och efterfrågad i Norge. De täta vinterpälisar av hermelin, ekorre, räv och utter som jämtarna brukade handla med liknades av jämtarnas landsherre Vincens Lunge 1531 rentav vid "Arabiens guld".⁴⁹

Att jämtar under medeltiden handlade med både svenskar och norrmän – oavsett om det skedde på marknader eller i andra sammanhang – framgår tydligt av vilka mynt som då cirkulerade i Jämtland. Medeltida mynt påträffas framför allt i kyrkor vid arkeologiska undersökningar under golvet. Hittills har sådana mynt – det rör sig om flera hundra stycken – tillvaratagits i elva jämtländska medeltidskyrkor.⁵⁰ Dessa mynt får antas ha hopats främst genom att man tappade dem i samband med offer i kyrkans offerstockar under den katolska tiden.⁵¹

Den samlade bild som de påträffade mynten ger är slående. I perioder då myntning ägt rum både i Sverige och i Norge har såväl svenska som norska mynt cirkulerat och varit gångbara i Jämtland. Detta i sin tur vittnar om att jämtar bedrev handel både med svenskar och (andra) norrmän och i viss utsträckning använde mynt som betalningsmedel. Mynten speglar således tydligt Jämtlands karaktär av transitoområde.⁵²

De äldsta källorna som ger siffror för omfattningen av denna handel är tyvärr inte äldre än från 1600-talets slut.⁵³ Från 1683 finns en bevarad tullräkenskap som visar att en betydande del av alla Jämtlands bondehushåll handlade på Levanger i Trøndela-

symboliskt på jämtarnas sigill, tillverkat i slutet av 1200-talet. Hänsyftningen på den för Jämtland viktiga skinnhandeln är här tydlig. Ahnlund a.a., s. 16 ff., 470. Om dateringen av sigillet, se H. Trættemberg i *KL* 10, sp. 187 f. och mina kommentarer i *JHD* Suppl., s. 86 (anm. I 8–11). – Lärft var ett vanligt betalningsmedel i Jämtland enligt bl.a. kyrkokonventionen från 1303, *JHD* I 12. Troligen rör det sig här om linnelärft, och den får i så fall antas vara producerad i första hand i Hälsingland (beroende på ett alltför kärt klimat i för linodling i större skala i Jämtland). Jag vill dock tills vidare inte utesluta att det i stället rör sig om lärft tillverkad av hampa, vilken i så fall skulle kunna tänkas vara lokalt odlad (jfr Robertsson 1991). – Textilproduktionen i Norrland i äldre tid borde vara ett ämne värt att studera närmare. Om lin- och lärftimporten till Norge, se M. Hoffmann i *KL* 10, sp. 580; G. A. Blom ibid., sp. 587; Lunden 2002, s. 198.

49 *DN* XI 575.

50 Katalogiserade i *SML* 7 (Jä 11, 19, 33, 39, 40, 47, 66, 74, 76, 78B, 79).

51 För detta talar det faktum att anhopningen av mynt under jämtländska kyrkgolv i stort sett upphörde under reformationstiden, då offerstockarna officiellt förbjöds i kyrkorna. Jfr Klackenbergs 1992, s. 38. Ett och annat mynt kan dock tänkas ha medvetet deponerats i golven, som en form av folkreliöst offer, jfr Baklid 1995.

52 Även på många andra sätt – t.ex. när det gäller influenser i språket, personnamnsskicket, tide-räkningen och kyrkoarkitekturen – framgår Jämtlands karaktär av transitoland. Se Edlund i denna volym samt t.ex. Wiktorsson 2000; Helander 2001, s. 220; Brendalsmo & Bonnier 2009. – Angående mynt som betalningsmedel i Jämtland, se även Larsson i denna volym.

53 Om jämtarnas handel under 1600-talet, se Bull 1927, s. 84 ff.; Wikström 1934; Bromé 1945, s. 50–59; 1954, kap. 12; Hallan 1966; Salvesen 1979, s. 43 ff.

gen, där en vintermarknad hölls varje år.⁵⁴ I längden namnges cirka 450 jämtländska bönder, ungefärligen motsvarande mellan en fjärdedel och en tredjedel av totalantalet. Många färdades dock med flera hästforor och med en körkarl på varje hästfora. Totalt passerade inte mindre än 1176 hästforor tullen detta år, varav visserligen en del utgått från andra landskap än Jämtland.⁵⁵

Emellertid kan det även i detta sammanhang vara på sin plats att varna för att projicera förhållanden som rådde efter 1645 på äldre perioder. Det är till exempel högst osäkert om jämtarnas handel på Levanger var lika omfattande i äldre tider som 1683. En stor del av jämtarnas kommers på denna marknad på 1680-talet byggde nämligen på att stora mängder relativt billig torrfisk från Nordland sedan några decennier tillbaka salufördes där av norska uppköpare och fiskare. I Levanger bytte jämtarna till sig sådan torrfisk mot järnvaror med mera, som de norska Nordlandsfararna och Nordlandsfiskarna i sin tur sålde i Nordland.⁵⁶ I äldre tider synes emellertid jämtar över huvud taget inte ha importerat och ätit atlantfisk i någon nämnvärd utsträckning – kanske ansågs den då för dyr? Västerhusskelettens $\delta^{13}\text{C}$ -värden och kopparnivåer visar att konsumtionen av marina födoämnen var helt obetydlig hos merparten av dem som gravlagdes på kyrkogården under medeltiden.⁵⁷ I arkeologiskt undersökta jämtländska gårdars avfall från perioden 1000–1645 har ben från torsk och sill bara påträffats från den senare delen av perioden och endast i litet antal.⁵⁸ I jämtländska brev omtalas atlantfisk aldrig före 1600-talet, såvitt jag har kunnat se.⁵⁹ Detta talar emot att jämtarnas handel på Levanger skulle kunna ha varit lika omfattande under medeltiden som den var 1683. Levangermarknaden är för övrigt inte belagd i bevarade källor före 1470-talet.⁶⁰

Det finns på det hela taget mycket som talar för att Jämtlandshandeln genomgick ganska stora förändringar över tid, både när det gäller konjunkturer för enskilda handelsvaror och när det gäller handelns totala omsättning. En vara som var lönsam att handla med vid en viss tidpunkt kan ha blivit olönsam vid en senare tidpunkt, på grund av prisförändringar eller efterfrågebrist. Handelsregleringar och förändrade transaktionskostnader kan också ha inverkat. Vidare kan ett allt större statligt resursuttag ha medfört att det blev mindre kvar att handla med för hushållen. Att undersöka sådana

54 Hallan 1966.

55 I den tryckta utgåvan, Hallan 1966, saknas tyvärr ort- och personregister.

56 Hallan 1966, s. 11.

57 Iregren et al. 2000, s. 196.

58 Ett litet antal sådana ben har hittats i hushållsavfall vid Tibrandshögen, Rödöns socken, grovt daterat till 1350–1650 (Kjellström et al 2009, s. 241 tab. 4, jfr s. 236), samt vid Kyrklägdan, Ås socken, grovt daterat till 1300/1400–1500/1600 (Hansson et al. 2005, s. 121 tab. 28; jfr om dateringen Lagerstedt 2004, s. 167 ff.).

59 Inte heller Olaus Magnus (1555, bok 4, kap. 13) omnämner fisk bland varor som brukade fraktas vintertid över fjällen mellan Sverige och Norge för försäljning.

60 *JHD* II 94. Jfr Ahnlund 1948, s. 410 f., 475 f.; Hallan 1964, s. 357 f.

förändringar – så gott det nu låter sig göra utifrån tillgängligt källmaterial – vore en uppgift för framtida forskning. Jag skall peka på några exempel på vad som kunde undersökas närmare.

Den svenska Vasatidens räkenskaper erbjuder en möjlighet att avläsa den geografiska fördelningen av landsköpmän i norra Sverige. Att vara landsköpman innebar en möjlighet att lagligen bedriva handel på landsbygden och åtnjuta vissa handelsprivilegier, men fordrade samtidigt att en viss skatt (beräknad på årsomsättningen) årligen betalades till kronan. Landsköpmannaorganisationen var ett svenskt påfund, utan motsvarighet i det dansk-norska Jämtland, och syftade till att skaffa den svenska regeringsmakten viss kontroll över samt inkomster av bondehandeln på landsbygden i särskilt Norrland och Finland.⁶¹

Räkenskaperna för Hälsingland från 1549 visar att det främst var i Ljusdals, Färila och Ytterhogdals socknar som bönder lockats att bli och att vara bosatta som landsköpmän, med andra ord i de hälsingsocknar som kommunikationsmässigt låg närmast Jämtland och Tröndelagen.⁶² I dessa tre socknar bodde totalt inte mindre än en tredjedel av Hälsinglands alla dåvarande landsköpmän (25 av 77), trots att socknarnas befolkning bara motsvarade 11–12% av Hälsinglands.⁶³ Denna koncentration av landsköpmän till det hörn av Hälsingland som vette mot Jämtland och Tröndelagen är ett tydligt vittnesbörd om att transitohandeln över Jämtland i början av den tidigmoderna tiden fungerade och gav utkomst för de inblandade.

Drygt trettio år senare, 1582, var fördelningen av landsköpmän i Hälsingland en annan.⁶⁴ Nu bodde inte ens en femtedel (6 av 32) av dem i Ljusdal–Färila–Ytterhogdal. Över huvud taget hade Hälsingland långt färre registrerade landsköpmän nu, endast 32 stycken mot 77 år 1549.⁶⁵ Vittnar detta om att Jämtlandshandeln generellt minskat och att Jämtlands karaktär av transitoland var mindre påtaglig i slutet av 1500-talet än under 1500-talets första hälft?

Svensk koppar var en lukrativ produkt att handla med på Norge, där koppargruvor länge saknades helt. Koppvarprodukter i form av kittlar, grytor och kannor blev i Norge (liksom i Sverige) särskilt eftersökta i egenskap av praktiska och statusfyllda husgeråd.

61 Söderberg 1956, s. 56 f.; Friberg 1983, s. 186 ff.; Blomkvist 1986, s. 95 ff.; Sandström 1996, s. 64 ff.

62 Om namnet *Färila*, sannolikt bildat till ett ord *farelde* 'farväg, passage', syftande på leden mot Jämtland och Tröndelagen, se Brink 1990, s. 234–245.

63 Hälsinglands handlingar 1549: 3, uppbörd av köpmanspengar av Hälsingland för år 1549, Kammararkivet, RA. Jfr N. Friberg i *KL* 7, sp. 238. För befolkningsuppgifter, se Brink 1994, s. 127 tab. 4.

64 År 1582 var det sista året som köpmanspengar togs upp i Hälsingland. Samma år grundades staden Hudiksvall, varvid de hälsingska landsköpmännens handelsprivilegier sattes ur spel. *PRF* 3, s. 420 ff.

65 Hälsinglands handlingar 1582: 7, uppbörd av köpmanspengar av Hälsingland 1582, Kammararkivet, RA.

Uppköp, bearbetning och utförsel till Norge av svensk koppar kunde därför ge god förtjänst för dem som bodde längs vägarna mellan Dalabergslagen och Trondelagen. Att döma av talrika omnämnanden av kopparvaror som betalningsmedel i jämtländska urkunder bedrevs kopparhandel över Jämtland åtminstone från början av 1400-talet.⁶⁶ Men under hela 1500-talets andra hälft, efter 1548, saknas såvitt jag har kunnat se sådana belägg.⁶⁷ Betyder det att Gustav Vasas förbud 1548 mot utförsel av koppar, reda pengar och lärft från Sverige till Norge och senare inskräpningar av kopparexportförbudet faktiskt lyckades strypa en stor del av kopparhandeln över Jämtland?⁶⁸

Myrjärnsframställning med blästbruksmetoder och tillverkning av järnprodukter för försäljning i Norge var som sagt något som bönder på sina håll i Jämtland fortfarande ägnade sig åt på 1680-talet. Men denna verksamhet hade varit mycket mera omfattande i ett äldre skede. Enligt Gert Magnussons kurva över ¹⁴C-dateringar av jämtländska järnframställningsplatser kulminerade järnframställningen för avsalu i Jämtland under 1400-talet.⁶⁹ Beror den följande nedgången på sjunkande järnpriser? På 1600-talet hade järnpriserna i Norge sjunkit till en fjärdedel mot vad de varit på 1300-talet,⁷⁰ samtidigt som produktionskostnaderna för jämtarna rimligen låg kvar på en ganska oförändrad nivå.

Ovan nämndes att Levangermarknaden inte kan beläggas före 1470-talet. Jämtarnas viktigaste handelsforum dessförinnan och fortfarande på 1500-talet – kanske ännu längre framåt i tiden – var i stället den vintermarknad som hölls på centralast möjliga plats i deras eget landskap: jamtamot på Frösön. Denna marknads betydelse för det jämtländska samhället gör det motiverat att här gå lite närmare in på den.

Marknadsresor västerifrån över fjällen till Frösön i Jämtland var vanliga redan under 1100-talet. Det framgår av ett lagbud i den äldre Frostatingslagen (VII 27), som av innehållet att döma måste ha tillkommit och utformats före kung Sverres annektering av Jämtland omkring 1180.⁷¹ Detta lagbud säger att när kungen utfärdat *farbann* får man inte resa utomlands utan dennes tillåtelse, med tillägget att om man med den norske kungens lov far till marknaden på Frösön (Jämtland räknades således ännu inte in i det norska riket) eller till andra (ej specificerade) marknader och kungens fiender (läs köpmän från det svenska riket) kommer dit, så får man köpslå med dem såsom med fredsmän, utan att det skall medföra straff.⁷²

66 Bland de äldsta beläggen: *JHD* I 146 (1412: "en gryta"), 192 (1428: "j giordom kopper. kætza oc grytor kopperkannor oc nokot j mæssingzkætsla"), 271; II 23, 51.

67 Bland de yngsta 1500-talsbeläggen: *DN* XIV 769, 796, 812; Undersåkers kyrkoarkiv N I: 1, pag. 197, ÖLA (avskr. av brev 1548).

68 Jfr Wikström 1934, s. 162 ff.; Odén 1960, s. 115 ff.

69 Magnusson 1986, s. 174, 226; jfr Hansson et al. 2005, s. 93.

70 Stenvik i Alsaker et al. 2005, s. 115.

71 Se Holm 2000, s. 79 med not 26.

72 *NgL* 1, s. 204.

Denna lagparagraf vittnar således om att Frösömarknaden redan vid tiden för paragrafens utformning brukade få långväga besökare både från väster och från öster/sydost. Paragrafen är troligen unik på nordiskt område i så måtto att den gäller köpfred vid en marknad utanför den egna lagsagan. Det visar att Frösömarknaden hade stor merkantil betydelse till och med för trönderna och att den bildade en viktig länk för transitohandel mellan Tröndelagen (där Frostatingslagen gällde) och Uppsverige.

Hur gammal denna marknad var när lagbudet tillkom framgår inte, men fynd av vågar och/eller vikter för vägning av silver som betalningsmedel i ett dussintal förkristna gravar på och i omgivningarna av Frösön är indicier på att Frösömarknaden existerade redan på 900- och 1000-talet.⁷³ Utan ett betryggande handelsforum av detta slag kan den senvikingatida, marknadsmässiga varuhandel som nämnda vågar och vikter vittnar om svårigen ha ägt rum i Jämtland.⁷⁴

Belysande är också Frösömarknadens märkliga benämning. Marknaden kallades enligt belägg från 1300- till 1600-talet *jamtamot(et)* (senare *jämtmarknaden*).⁷⁵ Jag har i en tidigare artikel (2000) påpekat att inbyggarbeteckningen i benämningens förled, *jamta-* 'jämternas', visar att benämningen *jamtamot* uppkommit utanför Jämtland – endast där fyller ju förleden *jamta-* en särskiljande funktion.⁷⁶ Benämningen har således först börjat användas av icke-jämtnar, vilket i sin tur implicerar att *motet* tidigt fyllde en viktig funktion som forum för interregionalt varuutbyte, med stor attraktionskraft på långväga besökare. Denna slutsats stämmer för övrigt väl överens med den bild som ovannämnda lagbud ger. Jämtna själva har sedan övertagit samma benämning.

Som efterled i benämningen *jamtamot* ingår fsv. *mot*, fvn. *mót* n. 'möte, sammanträffande o.d.',⁷⁷ här i en specialiserad betydelse 'marknad, sammankomst för att idka handel'. Denna specialiserade betydelse levde kvar ännu under senmedeltiden avseende Skånemarknaden vid Skanör och Falsterbo – en av Nordeuropas viktigaste internationella marknader under medeltiden.⁷⁸ I övrigt synes denna specialiserade betydelse av

73 Följande gravfynd i Storsjöområdet innehåller (eller består av) säkra eller möjliga vågar och/eller vikter: JLM inv.-nr 26, 902 (med trol. fragment av skålar från balansvåg), 1001, 9036, 9056 (med trol. fragment av mynningskant på skål från balansvåg), 20774, 23347, 25410; SHM 12426 (mansgrav I, III, resp. IV), 14202. Inget annat område i Norrland kan uppvisa så många liknande fynd. En förnyad genomgång av de jämtländska fynden vore värdefull. – Jag tackar Ove Hemmendorff och Bengt Nordqvist, Jämtli, för upplysningar angående JLM 902 och 9056.

74 Om betydelsen av regler och institutioner för att skapa tillit och trygghet vid marknadsmässig handel, se Gustin 2004, s. 174–181 och där anförd litt.

75 Under en övergångsperiod användes benämningarna *jamtamot* och *jämtmarknaden* synonymt. För belägg, se Holm 2000, s. 65 (med not 3), 69. Ett belägg för *jamtamot* i ett hälsingskt brev från 1654 (RApp I 9/12) tyder på att benämningen *jamtamot* levde kvar längst på visst avstånd från centrala Jämtland.

76 Holm a.a., s. 70 ff.

77 Söderwall 2, s. 60 f.; Fritzner 2, s. 736 f.

78 Med orden "Thesse lund kyndes moth then tiid ther frith swæries vppa Skanör ok falsterbo"

ordet vara ganska svagt belagd på nordiskt område, uppenbarligen till följd av att ordet ganska tidigt trängdes undan av lånordet *marknad*.⁷⁹ Att inte benämningen på Frösömarknaden redan från början innehöll ordet *marknad* (fsv. *marknaþer*, fvn. *marknaðr*, *markaðr*) är ett vittnesbörd om benämningens och marknadens höga ålder.

I tidigare forskning – alltsedan P. A. Munchs historisk-geografiska handbok om det medeltida Norge utkom 1849⁸⁰ – har jamtamot felaktigt uppfattats som ett enda långt årligt landsting på Frösön, med marknadshandel pågående vid sidan om. Källorna visar dock klart att det som kallades *jamtamot* var själva marknaden. Endast enstaka filologer som Johan Fritzner och Finn Hødnebo har observerat detta,⁸¹ medan uppfattningen om jamtamot som 'jämtarnas ting' har levt vidare bland historiker och blivit till en faktoid, en försanthållen osanning.⁸² Att jamtamot misstolkats som 'jämtarnas ting' i stället för 'jämtarnas marknad' har lett till att forskningen underskattat jamtamots merkantila betydelse.

Diplommaterialet från 1300-talet och senare visar å andra sidan att det hölls ting vid marknadens början och slut, kallade *motstinget* 'marknadstinget' respektive *lyktar-tinget* 'stängningstinget'. Denna ordning, med två ting som inramade marknaden, är troligen lika gammal som marknaden själv, då hållandet av tingen måste ha varit en förutsättning för att regler om köpfred (marknadsfrid) under marknadstiden skulle kunna pålysas respektive avlysas offentligt. Jag framhöll i min ovannämnda artikel att ordningen var precis densamma för de två viktigaste marknaderna i Mälardalskapen under högmedeltiden: distingen i Uppsala och samtingen i Strängnäs. Dessa marknader var arrangerade på liknande sätt, med dubbla så kallade *köpting* som inledde och avslutade marknadshandeln och begränsade tiden då *frid* skulle råda. Bestämmelser härom finns både i Upplandslagen och Södermannalagen.⁸³

Det skriftliga, arkeologiska och språkliga källmaterialet visar således att Frösömarknaden, jamtamot, utgjorde ett mycket viktigt nav för Jämtlandshandeln åtminstone sedan 1100-talet och sannolikt ända sedan 900-talet. Där kunde såväl jämtar som icke-jämtar träffas och under betryggande former idka handel dels med lokala varor som var eftertraktade i Jämtland eller på andra håll utanför landskapet, dels med import-

inleds en dansk samling rättsföreskrifter med giltighet för Skånemarknaden under den tid då marknaden eller *motet* pågick, utfärdad av Erik av Pommern och drottning Margareta. *SSGL* 9, s. 462. Denna samling eller stadga hade nu förlorade föregångare och kallades *motboken* (da. *modbogen*). Sammansättningen *motbok* har även använts om liknande fiske- och marknadsstadgor på andra håll i Östersjöområdet. P. J. Jørgensen 1940, s. 118 f. (jfr Taranger 1935, s. 21 f.); B. Stoklund i *KL* 6, sp. 103 f.; K. Hørby i *KL* 16, sp. 68.

79 Holm 2000, s. 74 ff.

80 Munch 1849, s. 91; jfr dens. 1862, s. 374.

81 Fritzner 2, s. 226 f. och Hødnebo i Fritzner 4, s. 182, s.v. *jamtamót*.

82 Holm a.a., s. 82 ff. (här saknas dock referens till Munchs arbete från 1849).

83 Se Hjärke 1952, s. 162–167; jfr Nordberg 2006, s. 91 f.

varor som var efterfrågade i Jämtland, men också med transitohandelsvaror som var eftersökta väster om Jämtland och som jämtar eller icke-jämtar infört österifrån, eller vice versa.

Frösömarknaden, jamtamot, pågick under *motsveckan*.⁸⁴ Enligt brev från 1300- och 1400-talen (från 1200-talet finns ju i princip inga jämtländska brev bevarade) och senare källor inföll denna vecka varje år runt vårdagjämningen med början på måndagen efter Gregorius (d.v.s. 13–19 mars beroende på kalenderår). Marknaden pågick till söndagen därpå.⁸⁵ Under denna marknadstermin (från tidigast 21 mars till senast 2 april enligt vår gregorianska kalender) var vinterföret i regel det bästa tänkbara för långväga slädtransporter i mellersta Skandinavien; dessutom var ljusförhållandena gynnsamma.

Frösömarknaden, jamtamot, varade således åtminstone under 1300- och 1400-talen i en hel vecka: lika länge som distingen i Uppsala, Svealands viktigaste marknad under medeltiden, men betydligt längre än till exempel samtingen i Strängnäs, som bara varade i två dagar.⁸⁶ Detta vittnar om en relativt betydande omsättning på marknaden.

Ett annat talande vittnesbörd om marknadens betydelse är ett brev från 1468, varav framgår att prissättningen av varor i Jämtland normerades efter handeln på jamtamot.⁸⁷ Dess kommersiella betydelse och attraktionskraft omvittnas också indirekt av det faktum att privaträttsliga uppgörelser ofta träffades under marknadsveckan, antingen på marknadsplatsen (intill kungsgården på Frösön) eller på gårdar i de närlägnade Storsjösocknarna. En mängd bevarade diplom från 1300-talet och senare vittnar om detta. Jamtamot var därmed jämtländska bönders centrum på liknande sätt som städerna i Norge var norska bönders centrum, där man kunde träffa nära eller avlägsna släktingar, där avtal kunde ingås och där offentliga tjänster – såsom lagmannens utslag i tvister, skrivares författande av brev och betrodda personers besegling av brev – stod till buds.⁸⁸ Härmed sammanhänger den omständigheten, att kungens högre ämbetsmän i Jämtland under hög- och senmedeltiden, särskilt sådana som inte själva bodde i landskapet, i hög grad valde att förrätta undersökningar och hålla ”stämmor” under själva marknadsveckan. Kungens ämbetsmän brukade också uppbära en del av den årliga uppbörden i samband med marknaden. De kunde därmed kombinera juridiska och administrativa plikter med kommers.⁸⁹

84 Holm a.a., s. 65 med not 3.

85 A.a., s. 66.

86 A.a., s. 85 med not 36.

87 A.a., s. 67.

88 Jfr Imsen 1990, s. 41.

89 Holm a.a., s. 77 f.

Kolonisationslandet Jämtland

När gårdar baserade på åkerbruk och boskapsskötsel började etableras i Jämtland, troligen under 300- eller 400-talet efter Kristus, var Mälardalen och Tröndelagen redan koloniserade i stor utsträckning sedan länge. I centrala Uppland kan gårdsantalet rentav ha varit lika stort då som under 1500-talet, att döma av resultaten från de omfattande uppdragsarkeologiska boplotsundersökningar som utförts under senare år.⁹⁰ I Tröndelagen vittnar inte minst den närmast industriellt storskaliga järnframställningen under den yngre romerska järnåldern och folkvandringstiden om hur tätbefolkad provinsen måste ha varit.⁹¹

Jämtland låg således långt efter i utvecklingen och förblev under mer än tusen år, ja ända till 1700-talets början, ett relativt glesbefolkat kolonisationsland. Här fanns det alltid outnyttjade jordar som kunde tas i anspråk för odling och nybebyggelse. I detta avseende skilde sig Jämtland från till exempel de centrala delarna av Tröndelagen, som efter dåtidens mått mätt i princip var fullkoloniserade under en stor del av samma period.⁹² Jag skall här, utifrån rådande forskningsläge, teckna de stora linjerna i Jämtlands bebyggelsehistoria fram till 1600-talet och därefter försöka belysa den länge rådande, låga kolonisationsgraden.

En successiv expansion och förtätning av bebyggelsen har i Jämtland ägt rum under tre faser, avbrutna av ödeläggelsefaser. Den första expansionsfasen är dunkelt känd. Den började med etableringsskedet under 300- eller 400-talet och avbröts, som det verkar, under 500- eller 600-talet av ödeläggelse.⁹³ De arkeologiska dateringarna är visserligen oprecisa, men möjligen var denna ödeläggelse i Jämtland en del av den ödeläggelse och befolkningsnedgång som drabbade stora delar av Nordeuropa och även norra Kina under 500-talet och som möjligen orsakats av dels en extrem klimatkris efter ett vulkanutbrott någonstans på norra halvklotet 536, dels av den därpå följande justinianska pestens härjningar.⁹⁴

På 600-talet befann sig således befolkningskurvan för Jämtlands agrara bosättningar på en låg nivå. Så småningom började emellertid befolkningen att öka igen och bebyggelsen att expandera och förtätas. Under den sena vikingatiden och tidiga medeltiden tog utvecklingen fart. Detta framgår av bland annat ¹⁴C-dateringar av röjningskol under odlingsrösen och åkerterrasser, undersökta boplatslämningar; samt i viss mån även av pollenanalyser, ortnamn och gravar.⁹⁵ Många gårdar anlades då även i

90 Göthberg 2000, s. 212 f.; Ljungkvist 2006, s. 21 ff.

91 Stenvik i Alsaker et al. 2005, s. 112 ff.

92 Sandnes 1971, s. 43.

93 Vikstrand 1993, s. 58; Welinder i Hansson et al. 2005, s. 143 ff.; dens. 2008, s. 51 ff., 59 f.

94 Gräslund 2007.

95 Selinge 1976, s. 47 f.; 1979, s. 179 f.; 1983, s. 94 ff.; Salvesen 1979, s. 165 f.; Magnusson 1986, s. 128, 130, 303 f.; Sandnes 1996a, s. 111; Wallin & Oskarsson 2002, s. 25; Welinder i Hansson et al.

mera marginella bosättningslägen i Jämtland.

När det gäller att förklara varför kolonisationen av Jämtland tog sådan fart just då vore det i framtida forskning värt att diskutera och försöka väga åtminstone tre faktorer. Ett gynnsammare klimat, som gav en något längre genomsnittlig odlingssäsong och en minskad frostrisk under ett par århundraden (se ovan), är en faktor. Ny agrarteknik, som fick stort genomslag i Nordeuropa vid denna tid, såsom järnskodda spadar, nya typer av järnyxor, harv, slaga, hankärdsgård och effektivare bruk av hästar med järnskor och förbättrade seldon, är en annan faktor.⁹⁶ Detta teknologiska genombrott ledde till att jordbrukets produktivitet ökade, att nyodling underlättades samt till att hushållens arbetskraft i större utsträckning kunde användas till överskottsproduktion.⁹⁷ En tredje förklaringsfaktor vore kanske den ökande Jämtlandshandeln, som vågar, vikter och Frösömarknaden vittnar om (se ovan). Genom denna handel förbättrades möjligheterna för jämtländska hushåll att byta och handla till sig det man behövde men inte alltid klarade att producera själv. Jämtlandshandelns expansion hänger i sin tur säkert samman med den allmänt starka tillväxten av handel och kommers i hela Nordeuropa som skedde under århundradena fram emot 1000-talet.⁹⁸

Bebyggelsen fortsatte troligen att expandera under högmedeltiden. Först med digerdöden 1349/50 och efterföljande epidemier – det senaste millenniets närmaste parallell till krisen på 500-talet – upphörde den andra expansionsfasen.

Att digerdöden och efterföljande epidemier verkligen drabbade Jämtland – och det med förödande verkan, resulterande i en kraftigt decimerad befolkning – står klart från en rad indirekta vittnesbörd. Därom vittnar inte minst ”pastoratsdöden” (reduceringen av antalet prästgäll) i Jämtland efter 1350 samt den allmänna ödeläggelse som satte in omkring tiden för digerdöden och som resulterade i uppkomsten av flera hundra ödegårdar.⁹⁹

Jag har i en annan artikel (2011) framhållit att under några decennier efter 1350 var intresset bland jämtländska bönder för att bruka och äga sådana ödegårdar ljumt, till följd av att ett överskott på jord då plötsligt hade uppkommit. Många ödegårdar kom därigenom, och genom tillämpning av regalrätten, att betraktas som kronans. Men ganska snart växte en medvetenhet fram bland bönderna om att ödegårdar kunde vara nyttiga i alla fall – som underbruk till bebodda gårdar. De reste därför krav på att återfå

2005, s. 71 f., 153 f., 160; dens. 2008, s. 84 f. Befintliga pollendiagram är för Jämtlands del inte helt oproblematiska, se Welinder i a.a. 2005, s. 143 f.; dens. 2008, s. 40 f.

96 Myrdal 1989, s. 39 f., 42.; 1999, s. 30 f., 42 ff.

97 Jfr Welinder i Hansson et al. 2005, s. 157 f.

98 Jfr Welinder i a.a., s. 155, som konstaterar att Jämtland under dessa århundraden växte in i den nordeuropeiska marknaden. ”Dess tentakler nådde ända ut till hushållen på de gårdar som i dag är ödesbölen”, skriver han. – Allmänt om den växande handeln och kommersen i Nordeuropa under vikingatiden, se t.ex. Gustin 2004; Sindbæk 2005; Skre 2008.

99 Se Holm 2011, s. 26 f.

sådana som tillfallit kronan eller åtminstone få leja (arrendera) dem, krav som kung Erik av Pommern tillmötesgick i en särskild rättarbot för Jämtland 1420.¹⁰⁰

Men vad låg bakom detta stigande intresse bland bönderna för ödegårdarna i Jämtland? Man kunde tänka sig två förklaringar: 1) att en viss befolkningsåterväxt hade ägt rum och skapat en ökad efterfrågan på åkerjord, 2) att en omläggning till ett mera extensivt jordbruk hade ägt rum med en starkare inriktning på boskapsskötsel och ett därigenom ökat behov av slätter- och betesmark.¹⁰¹ Helge Salvesen räknar i sin 1979 utkomna avhandling *Jord i Jemtland* enbart med den sistnämnda förklaringen. Han utgår nämligen från att befolkningen i Jämtland vid denna tid inte befann sig i återväxt utan tvärtom minskade successivt ända till in på 1500-talet, då den var minst en tredjedel mindre, ja troligen bara hälften så stor som den varit före digerdöden. Någon befolkningsåterväxt skedde enligt Salvesen inte i nämnvärd grad i Jämtland förrän på 1700-talet.¹⁰²

Salvesens slutsatser om befolkningsutvecklingen är dock enligt min mening förhastade.¹⁰³ Redan under perioden 1475–1550 uppstod nämligen i många av Jämtlands 37 gamla socknar ett behov av att antingen förstora befintliga sockenkyrkor, som varit i bruk sedan tiden före 1350, eller att ersätta dem alldeles med större byggnader. Dessutom uppstod ett behov av att bilda helt nya socknar.¹⁰⁴ Detta talar för att befolkningen då, åtminstone i delar av Jämtland, växte sig större än den någonsin varit tidigare – till och med större än den var före digerdöden. Jag vill därför hålla möjligheten öppen för att en viss befolkningsåterväxt i Jämtland kan ha påbörjats redan före 1420 och att intresset för att bruka och förvärva ödegårdar både före och efter 1420 åtminstone delvis kan relateras till en sådan återväxt. Ingen anledning finns därmed att räkna med någon driftsomläggning till ökad boskapsskötsel under senmedeltiden.¹⁰⁵

100 *JHD* I 169. Se vidare Holm a.a., s. 27 ff.

101 Jfr Salvesen 1979, s. 94 f., 121, 167; Bjørkvik 1996, s. 42 ff.; Myrdal 2003, s. 224–242.

102 Salvesen 1979, s. 167, 170. Jfr Sandnes & Salvesen 1978, s. 162, 169 f.

103 Salvesen utgår från att ingen nämnvärd befolkningsåterväxt kan ha ägt rum så länge nya ödegårdar uppstod och befintliga ödegårdar inte återbesattes. Men om nya gårdshushåll i stor utsträckning bildades dels inom ramen för befintliga, levande byars och gårdars territorier, genom gårdsdelning och förtätning (se Antonson 2004, s. 176–180, 217 f.), dels på marker som tidigare inte varit bebyggda alls, genom nyodlingsverksamhet (se t.ex. *JHD* II 161), kunde befolkningen växa utan att ödegårdarna behövde återbefolkas. Ödegårdarna blev i stället, som nämnts ovan, populära att utnyttja som ett slags underbruk till bebodda gårdar. Med tiden blev detta ”ödegårdssystem” (jfr Dørum 1997) allt mer cementerat och har i Jämtland överlevt ända in i modern tid.

104 Se Holm 2011, s. 30 f. – Titeln *kyrkomurmästare* avseende en bonde i Beljom, Kalls socken, nämnd i ett brev 1556 (*DN* XV 666), vittnar om att byggandet av stenkyrkor under en föregående period varit så omfattande att enskilda bönder i landskapet blivit specialister på området.

105 I Salvesens efterföljd har även H. Antonson (2004, s. 206–212) och S. Welinder (i Hansson et al. 2005, s. 160 ff.) räknat med en sådan driftsomläggning. Deras argumentation lider dock av att de liksom Salvesen utgår från att befolkningen förblev liten senmedeltiden ut, en utgångspunkt som alltså enligt min mening inte kan upprätthållas.

1400- och 1500-talets befolkningstillväxt, som framför allt kyrkorna vittnar om, utgjorde den tredje expansionsfasen. Denna kom så småningom – troligen under 1500-talets andra hälft eller i början av 1600-talet – att hejdas, som det verkar. Mellan 1580 och 1720 behövde nämligen så gott som inga kyrkor i Jämtland förstöras,¹⁰⁶ vilket talar för att befolkningen inte kan ha varit särskilt mycket större i början av 1700-talet än i slutet av 1500-talet. Även uppbördslängder av olika slag och mantalslängder vittnar om stagnation under nämnda period.¹⁰⁷ Åtminstone delvis kan nog denna stagnation förklaras av en nettoavflyttning från Jämtland till Norge, men orsakerna därtill är omdiskuterade och vore värda att tas upp till förnyad diskussion.¹⁰⁸

Den länge rådande låga kolonisationsgraden i Jämtland inverkade på synen på jordägande hos såväl jämtarna själva som institutionella jordägare (det vill säga kungen/kronan samt kyrkliga institutioner). I Trøndelagen, för att ta ett kontrasterande exempel, var som sagt kolonisationsgraden hög redan i början av medeltiden. Här kunde såväl privatpersoner som institutioner bygga upp stora jordinnehav och uppbära ranta av underlydande landbor (no. *leiglendinger*). Före digerdöden var avradsavgifterna (*landskylden*) i Trøndelagen skyhöga, som framgår av att avradsfallet i samband med den följande avfolkningen efter digerdöden här uppgick till hela 70–80%.¹⁰⁹ Att jordägarna under högmedeltiden kunde få landbor att betala så höga avgifter för sitt bruk av jorden i Trøndelagen hängde samman med att det länge rått brist på jord här. Jordägarna i Trøndelagen hade under lång tid ett mycket gott förhandlingsläge.

I Jämtland, däremot, där det i princip alltid fanns koloniserbar jord, hade de ett betydligt sämre förhandlingsläge. Institutionella jordägare hade ofta svårt att över huvud taget få landbor att bruka och bo på deras jordegendomar i Jämtland. Institutionsägda gårdar i Jämtland kom därför ofta att förfalla och till slut kanske ödeläggas varaktigt – till och med om de låg centralt i bygderna, i relativt goda odlingslägen.¹¹⁰ Det förklarar att kronans representanter i Jämtland under senmedeltiden ofta hellre skänkte bort en jordegendom som kommit i kronans besittning till en bonde mot skatteplikt än att behålla den och riskera att inte få några inkomster alls av den.¹¹¹ Likadant att den

106 Ett undantag är Aspås kyrka, vars sakristia 1672 gjordes om till kor, samtidigt som en ny sakristia byggdes. I Bräcke, Näskott och Håsjö ersattes äldre träkyrkor av helt eller delvis nya på 1580-, 1610- respektive 1680-talen, men det är ej känt om dessa byggdes större än sina föregångare. Holm 2003b, under resp. sockenrubrik.

107 Palm 2000.

108 Jfr Sandnes 1968; 1996b; Fladby 1983, s. 347 ff.

109 Sandnes 1971, s. 114–128; Sandnes & Salvesen 1978, s. 137.

110 För exempel, se Holm 2011, s. 22 f.

111 Holm a.a., s. 31. Även kyrkliga institutioner sålde ibland av fasta egendomar i Jämtland, trots att det komplicerades av den kanoniska rätten. Se t.ex. *JHD* I 194; II 294; III 57; Jämtlands domsagas häradsrätts arkiv, vol. A I: 30 a, fol. 174v–175r, ÖLA (referat av brev 6/1 1533); *DN* III 1141.

norska landslagens regel (VII 62)¹¹² om att kungen äger nybyggen på allmänningssmark aldrig efterlevdes i den jämtländska lagsagan. I stället tillämpade man i Jämtland fri intäktsrätt till nyodling på allmänning,¹¹³ på liknande sätt som föreskrivs i den nord-svenska Hälsingelagen (Byalagsbalken 15).¹¹⁴ Detta dåliga förhandlingsläge gjorde det svårt även för privata jordägare att bygga upp större jordinnehav och få avkastning därav i Jämtland.¹¹⁵

I ett kolonisationsland som Jämtland, där de självägande bönderna var i klar majoritet, blev ägandet av jord upphöjt till samhällsnorm. Den bonde eller bondhustru som inte ägde någon jord hade en direkt nackdel när det gällde att till exempel förhandla om sina barns ingående av äktenskap och i samband därmed fördela arvedelar och hemgifter, eller när det gällde att på ålderns höst ingå avtal om omvårdnad och underhåll (*sytning*) med sina arvingar.¹¹⁶ Det är lätt att inse att jordägandet i ett sådant samhälle blev en prestigesak.¹¹⁷

Gränsprovinen Jämtland

Jämtland ingick från och med kung Sverres tid, omkring 1180, som en del i det norska riket och utgjorde därmed en gränsprovins mot Sverige. Integrationen av landskapet i det norska riket blev dock under medeltidens lopp aldrig särskilt stark, utan utmärktes av en relativt begränsad överhetskännsvara (med många sysslomän, fogdar och lagmän residerande på andra orter än i Jämtland), modesta krav på militära och ekonomiska prestationer och särprivilegier givna till befolkningen. Mycket av det offentliga i provinsen fungerade på jämtarnas premisser.¹¹⁸ Att integrationen av Jämtland under så lång tid inte prioriterades högre förklaras av att det helt enkelt inte fanns så mycket för någon statsmakt att hämta i detta glesbefolkade marginalområde. Kontrasten var stor i förhållande till Norges sydligaste gränsområde mot Sverige, nuvarande Bohuslän, som var av största vikt för den norska kronan i militärt, strategiskt och ekonomiskt hänseende.¹¹⁹

112 Samma regel fanns redan i Landslagens föregångare Gulatingslagen (145) och Frostatingslagen (Inledning 19, XIV 8). *NgL* I, s. 58, 125, 251; 2, s. 145; jfr Blom 1967, s. 31, 57; J. Solem 2003.

113 Se Holm 2011, s. 21.

114 *SSGL* 6, s. 78 f. – En intressant forskningsuppgift vore att göra en internationell jämförelse av historiska samhällen där en liknande fri intäktsrätt tillämpats.

115 Jfr Hansen i denna volym, som utifrån 1600-talets jämtländska domboksmaterial gör den intressanta iakttagelsen att ingen motsvarighet till det norska *skyldleie*-systemet verkar ha tillämpats i Jämtland.

116 Jfr Ahnlund 1948, s. 496 ff.

117 Jfr Bull 1927, s. 57 f.; Björkvik 1996, s. 106 f.; L. I. Hansen 2010.

118 Se Njåstad 2003; Imsen 2006; jfr Sörlin i denna volym.

119 Jfr Sigurdsson 2003, s. 16–26.

Under 1500-talet och början av 1600-talet kom dock Jämtland, som jag redan varit inne på, att knytas väsentligt starkare till det norska riket, vilket då ingick i den dansk-norska Oldenburgstaten. Denna utveckling blev påtaglig under åren efter de båda svenska ockupationerna av Jämtland 1564–70/71 respektive 1611–13. Särskilt efter den senare ockupationen härldnade överhetens grepp om det jämtländska samhället betydligt.¹²⁰ Det blev till exempel nu inte längre ofarligt att lämna in suppliker eller yttra missnöje gentemot överheten på andra sätt.¹²¹

Jämtland var också en gränsprovins i kyrklig bemärkelse.¹²² Området tycks ha införlivats i den svenska kyrkoprovinsen och blivit en del av Uppsala ärkestift redan innan kung Sverre annekterade det. Anknytningen till Uppsalastiftet varade ända till 1570/71, då Jämtland, i samband med fredsuppgörelsen efter nordiska sjuårskriget, blev en del av Trondheims (Nidaros) stift.¹²³

Forskningen om Jämtland som gränsprovins har länge varit livaktig, inte minst under de sista decennierna.¹²⁴ Det hindrar dock inte att det finns mera att forska om. Tiden borde också vara mogen för att göra komparativa studier, där utvecklingen och förhållandena i Jämtland jämförs med andra gränsprovinser såsom Gotland, Skåne-landskapen eller Bohuslän.

Som blott ett exempel på vad som kunde undersökas närmare i framtida forskning, vad gäller Jämtland som gränsprovins, vill jag peka på frågan om hur integrationen av gränsområden i större territorier tog sig uttryck i människors identitetsuppfattning över tid. En kulturell integration följer ju inte automatiskt på en administrativ-juridisk integration. Således förblev Ragundadalens (Ragunda, Fors, Hällesjö och Håsjö socknar) uppgående i landskapet och lagsagan Jämtland under 1200-talet en huvudsakligen administrativ-juridisk integration, som ännu flera århundraden senare inte hade slagit rot i ortsbornas identitetsuppfattning. Först när man på resa från Ragunda västerut var kommen till Boggsjö i Sundsjö socken ansågs man vara inne i Jämtland, skrev till exempel landsherren Tage Thott år 1622. Invånarna i Ragunda kallade sig själva inte jämtar, utan uppfattade dessa i viss mån som främlingar.¹²⁵

På ett liknande sätt förhöll det sig med jämtars relation till Norge. Belägg från sen-medeltiden och den tidigmoderna tiden, före 1645, visar att jämtar betraktade sig som bosatta i ett landskap utanför Norge, i kulturell mening, trots att Jämtland var en del

120 Andresen 2000; Imsen 2006.

121 Fladby 1983, s. 349; Bergner 1988. – T.ex. kan nämnas att sex jämtar som skulle överlämna en böneskrift till herredagen i Oslo 1617 anhölls vid ankomsten till Oslo och sedan hölls fängslade i nästan ett år på Fredriksborg slott "udi jern at arbeide". Bromé 1945, s. 286 f.

122 Se för medeltidens del Imsen i denna volym och för perioden från reformationen till statsskiftet 1645 fr.a. Beltzén 1944 och 1945; Bromé 1945 och 1954; Lysaker 1987; Telhammer 1992.

123 I detta sammanhang kan påpekas att Härjedalen, till skillnad från Jämtland, blev införlivat i Nidarosstiftet redan i ett tidigt skede av medeltiden. Holm 2010b, s. 241 f.

124 För goda översikter, se Njåstad et al. 2005; Imsen 2006 samt Imsen i föreliggande volym.

125 Holm 2003a, s. 187 ff.

av Norge. *Norge* ansågs börja först vid Tröndelagsgränsen.¹²⁶

Intressant är också att iakttä att när en jämte flyttade från Jämtland till en ort på annat håll i det dåvarande norska riket erhöll denne påfallande ofta tillnamnet *jamt*, *jemt*.¹²⁷ Men varför fick just jämtar så ofta en inbyggarbeteckning knuten till sitt namn när de bosatte sig i andra norska landsdelar? Rimligen hänger frågan samman med Jämtlands karaktär av gränsprovins, som inte ingick i det norska rikets kärna.

Det etniskt tudelade Jämtland

När samer omnämns som *finnar* eller *lappar* i jämtländska skattelängder, saköreslängder och domböcker från 1500-talets andra hälft och 1600-talet sker det alltid utifrån ett vi- och de-perspektiv, där skrivarna tillsammans med dem som ingick i det jämtländska bondesamhället representerar ett "vi" och utgör majoritetsbefolkningen. Jämtland var således etniskt tudelat i slutet av den period som denna artikel befattar sig med.

Samerna bebodde och brukade enligt samma källor i första hand fjällområdena i Jämtland och i gränstrakterna mot Tröndelagen och Härjedalen. Tamrenskötsel var en basnäring, men även jakt och fiske samt handel med bland annat skinn och hantverksprodukter är näringsgrenar som ibland lyser fram i källorna.

Från tiden före 1500-talets mitt finns inga källserier av ovannämnda slag, vilket medför att det skriftliga källmaterialet lämnar oss i sticket när det gäller att utforska äldre perioder. I stället måste främst arkeologiskt källmaterial utnyttjas.

På en plats vid Sösjön i Kalls socken, i ett område som på 1600-talet brukades av samer och kallades Sösjö skattefjäll, har man påträffat flera kåtatomter med dateringar från tiden 1000–1300. Man har också analyserat pollenprover från samma område, vilka indicerar förekomsten av renvallar under samma tid.¹²⁸ Kåtan som bostadsform och tamrenskötseln var utmärkande för samer (*finnar*) enligt medeltida norska källor, till exempel *Historia Norwegie* (kap. 4).¹²⁹ De undersökta lämningarna vid Sösjön kan således identifieras som lämningar efter samer eller, med den tidens vanliga beteckning i västnordiskt språk, *finnar*. Jämtland var med andra ord etniskt tudelat även under tidig medeltid/högmedeltid.¹³⁰

De nämnda fjällområdena var föga utnyttjade av bönder, främst väl på grund av

126 T.ex. *JHD* II 291; Heimbygdas deposition, vol. 28, bok D, pag. 37 f. (avskr. av brev 1599 u.d.), ÖLA; ÖLAp 1618 9/11; *JD* 3, s. 10, 24, 42, 56, 60 f. Jfr Bull 1905, s. 24; Holm 2010b, s. 243. Se även Opsahl i denna volym.

127 Fladby 1983, s. 350; Haarstad 1991; Sandnes 1996b.

128 Aronsson 2005; Ljungdahl 2007, s. 27 f.

129 Jfr Zachrisson et al. 1997, s. 172.

130 Jfr Welinder i denna volym. Observera dock att Welinder behandlar hela nuv. Jämtlands län, således även bl.a. fynden från Vivallen i Härjedalen, medan jag här begränsar mig till landskapet Jämtland.

avstånden från dessas bosättningar.¹³¹ Därmed kan renskötare och bönder i Jämtland sägas ha utnyttjat delvis olika utsnitt av landskapet. På det hela taget är dock föga känt om samer i Jämtland under perioden 1000–1645, även när det gäller helt grundläggande frågor om näringsfång, bosättningsstruktur och religion.¹³² Här borde det föreligga en stor forskningspotential.

Den sociala strukturen inom den samiska befolkningen vore till exempel ett intressant ämne att undersöka närmare.¹³³ Vi vet genom skriftliga källor från 1600-talet att de samiska familjer som bebodde och brukade fjällområden i Jämtland och i gränstrakterna mot Tröndelagen och Härjedalen kunde vara uppdelade i grupper eller sällskap.¹³⁴ Dessa företrädde av enskilda samer, som betalade skatt till kronan när sådan inkrävdes, och som kunde bära ett juridiskt ansvar för sina grupper gentemot grannarna. Till exempel heter det i ett tingsprotokoll från Undersåker 1649 att samnen Tomas Jonsson skulle ställas till svars på tinget om han eller någon av hans "husmän" gjorde intrång på Ottsjö-böndernas avradsskog.¹³⁵ Densamme fjällsamen Tomas Jonsson hade den 3 mars 1646 – ett halvår efter att Jämtland blivit svenskt – sökt upp den nye svenske landshövdingen Hans Strijk i Sunne prästgård och utverkat ett förnyat "frihjetz breef" på två vidsträckta fjällområden, centrerade kring Trondfjällen och Hottögsfjället (belägna mellan byarna i Undersåker och Härjedalsgränsen), vilka "de åbo och bruka". Pronomenet *de* vittnar om att Tomas företrädde en hel grupp. Tidigare hade han fått ett liknande brev av en representant för den danska kronan.¹³⁶

Skattsamer som Tomas Jonsson intog således en framskjuten social position vid 1600-talets mitt. Men man kan också iaktta en social differentiering skattsamer emellan. Samma dag som Tomas Jonsson erhöll sitt brev, den 3 mars 1646, uppsöktes landshövdingen av en annan same, Mårten Jonsson, vars fjällområden sträckte sig in både i Jämtland, Härjedalen och Tröndelagen. Även han fick ett förnyat frihetsbrev av landshövdingen. Att han ansågs förmer än Tomas framgår av att han, till skillnad från Tomas, kallades "finnekungh uthj lappefjällenn".¹³⁷ Denna beteckning *finnkung* är intres-

131 Jfr den i not 48 omtalade beskrivningen av Jämtlands gränser, som endast anger några enstaka gränsmärken i fjällen. Ingen mera exakt reglering av landskapsgränsen genom fjälltrakterna behövdes, uppenbarligen därför att exploateringstrycket från bönder på ömse sidor om gränsen var så lågt.

132 Vad gäller senmedeltiden är väl rentav ingenting känt.

133 Jag har berört detta ämne tidigare i Holm 2010a, s. 125 f., 136 f.

134 Bergsland 1975 och 1995, *passim*.

135 Bergsland 1975, s. 199 f.; 1995, s. 60 f.

136 Det svenska brevet är känt genom avskrift i Härnösands länsstyrelses registratur. Bergsland 1995, bil. 3. Det danska är ej bevarat. Jfr Bromé 1954, s. 164; Bergsland 1975, s. 197; 1996, s. 28, 32 f.; Hafström 1975, s. 29 ff.

137 Detta sker i en samma dag utfärdad skrivelse från Strijk till dennes kollega, landshövdingen över Västerbotten Ivar Nilsson, känd genom avskrift i ovannämnda registratur (se föreg. not). Här nämner Strijk att Mårten Jonsson fått ett brev av honom på de av hans fjäll som hör till Jämt-

sant nog densamma som fvn. *finnakonungr*, som var levande i språket i Norge och på Island under den äldre medeltiden och som används av författare till flera litterära källor.¹³⁸ Den historiskt mest pålitliga av dessa är en samling isländska annaler, som uppger att en *finnakonungr* vid namn Martein (från Nordnorge) träffade Norges kung Håkon år 1133.¹³⁹ Moltke Moe, som analyserat de litterära beläggen, drar slutsatsen att personbeteckningen sannolikt ”fra først af kun udmærket en rig og forholdsvis anseet fin [d.v.s. ’same’], der optraadte som repræsentant for en flok af sine landsmænd i en eller anden forhandling med nordmændene”.¹⁴⁰ I jämtländskt språkbruk har alltså denna beteckning levt kvar in på 1600-talet. Detta framgår inte bara av landshövdingens brev 1646, utan också av en post i en saköreslängd från Undersåkers tingslag 1621–22, som omtalar en horsdömd same vid namn Lars Torkelsson, kallad ”find konge”.¹⁴¹

I slutet av perioden 1000–1645 förefaller alltså det samiska samhället i Jämtland och i gränstrakterna mot Tröndelagen och Härjedalen ha varit starkt skiktat i socialt och ekonomiskt hänseende. Finnkungarna tillhörde en elit med hög social status och stort inflytande.

Det vore i framtiden intressant att analysera spår av jämtlandssamers materiella kultur för att försöka utröna om stratifieringen inom denna grupp varit stark även i äldre tider.¹⁴² Det återstår också att utreda vilka de ekonomiska grundvalarna för den samiska eliten var.

Slutord

Jämtlands läge och naturgivna villkor utgjorde, för att tala med Braudel,¹⁴³ ”de tidlösa realiteterna” för människor som levde i detta landskap under perioden 1000–1645. Den dåtida jämtländska världen var på en lång rad punkter formad och inrättad efter

land. Ingen avskrift av detta brev, som måste ha haft samma form som brevet åt Tomas Jonsson, är dock intagen i registraturen. Jfr Hafström 1975, s. 28 f.; Bergsland 1995, s. 58 f.; 1996, s. 28.

138 Hafström 1975, s. 31; 1981, s. 1 ff.

139 Se Bratrein 2001.

140 Moe 1926, s. 86 ff. Jfr E. Solem 1933, s. 74 ff.; Zachrisson i Zachrisson et al. 1997, 145, 173; Bratrein 2001, 4 ff.; L. I. Hansen & Olsen 2004, s. 125, 219 f.

141 Sörlin 2004a, s. 51 not 20; 2004b, s. 33 not 13.

142 Möjligen kunde de silvertauscherade svärd som påträffats i vikingatida brandgravar i Jämtlands-fjällen (Hansson 1994, s. 4, 6) dras in i en sådan analys. De aktuella gravarna ligger i fjällterräng under flat mark och avviker således både rumsligt och morfologiskt från samtida gravar på bondgårdars inmarker (jfr Aronsson 1999, s. 70; Welinder 2008, s. 97). Det är dock oklart om det existerade några tydliga etniska skiljelinjer i Jämtland innan majoritetsbefolkningen kristnades, se Welinder i denna volym. Oavsett denna oklarhet är det intressant att några av de mest statuspräglade vikingatida föremålen påträffats dels i gravar i de bästa odlingsbygderna i centrala delar av Jämtland, dels i gravar helt utanför bygden.

143 Braudel (1949) 1997, s. 1054.

dessa realiteter. Jag har i det föregående lämnat flera prov på detta och samtidigt föreslagit några spännande framtida forskningsuppgifter.

Den kanske allra mest spännande utmaningen vore dock att göra komparativa undersökningar, där det jämtländska samhället jämförs med historiskt kända samhällen med likartade karaktärsdrag.

REFERENSER

Beteckningar för arkiv och samlingar

JLM = Jämtlands läns museum, Östersund.

RA = Riksarkivet, Stockholm.

RAp = pergamentsbrev i Stora pergamentsbrevsamlingen, Riksarkivet, Stockholm.

RApp I = pappersbrev i Pappersbrevsamlingen, ser. I, Riksarkivet, Stockholm.

SHM = Statens historiska museum, Stockholm.

ÖLA = Landsarkivet i Östersund.

ÖLAp = pergamentsbrev i Diplomsamlingen, Landsarkivet i Östersund.

ÖLApp = pappersbrev i Diplomsamlingen, Landsarkivet i Östersund.

Otryckta källor

Stockholm: Riksarkivet (RA)

Allmogens besvär, Jämtlands län, vol. 1.

Kammararkivet

Hälsinglands handlingar, vol. 1549: 3, 1582: 7.

Jordeböcker Norrlands län, vol. 1633: 10.

Stora Pergamentsbrevsamlingen (RAp).

Pappersbrevsamlingen, ser. I (RApp I).

Östersund: Landsarkivet (ÖLA)

Diplomsamlingen, pappersbrev (ÖLApp), pergamentsbrev (ÖLAp).

Heimbygdas deposition, vol. 28 (= V. Behms samling, vol. 1).

Jämtlands domsagas häradsrätts arkiv, vol. A I: 30 a.

Sanne, Hackås socken, gårdsarkiv.

Undersåkers kyrkoarkiv, vol. N I: 1.

Elektronisk resurs

Ministerialregister för Jämtlands län. V. 100. CD-ROM. Skapad av Landsarkivet i Östersund 2004.

Tryckta källor och litteratur

Ahnlund, Nils, 1948: *Jämtlands och Härjedalens historia*. 1. *Intill 1537*. Stockholm.

Alsaker, Sigmund Kinn; Sognnes, Kalle; Stenvik, Lars F.; Røskoft, Merete & Skevik,

- Olav, 2005: *Trøndelags historie. 1. Landskapet blir landsdel. Fram til 1350*. Trondheim.
- Andresen, Espen, 2000: *Landskap og maktstat. Jemtland 1613–1645*. (Landsarkivet i Östersund. Forskningsrapport 4.) Östersund.
- Antonson, Hans, 2004: *Landskap och ödesbölen. Jämtland före, under och efter den medeltida agrarkrisen*. (Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet. Meddelande 129.) Stockholm.
- Antonson, Hans; Jansson, Ulf & Vestbö, Aadel, 1996: Svenska byar utan systematiska odlingsystem. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 30 (1995): 21–44.
- Appleby, Andrew B., 1978: *Famine in Tudor and Stuart England*. Stanford, Calif.
- Aronsson, Kjell-Åke, 1999: [Rec. av Kurt Gullberg (red.): *Arkeologi i Mittnorden. Ett symposium kring nya arkeologiska forskningsrön*. Vasa 1997.] *Fornvännen* 94: 67–72.
- 2005: Arkeologiska och paleoekologiska undersökningar av renskötarboplatser. *Fra villreinjakt til reindrift*. Red.: O. Andersen. (Årran lulesamisk senter. Skriftserie 1.) Drag, s. 109–123.
- Bagge, Sverre, 2008: Division and unity in medieval Norway. *Franks, Northmen, and Slavs. Identities and state formation in early medieval Europe*. Ed. by I. H. Garipzanov, P. J. Geary & P. Urbančzyk. (Cursor mundi 5.) Turnhout 2008, s. 145–166.
- Baklid, Herleik, 1995: "Hvad der har bragt dem gennem gulvet er desverre efter al sansynlighed en hemmelig ofring [...]". *Heimen* 32: 181–196.
- Baudou, Evert, 1995: *Norrlands forntid – ett historiskt perspektiv*. Bjästa.
- Beltzén, Nils, 1944: Den kyrkliga försvenskningen av Jämtland–Härjedalen I. *Kyrkohistorisk årsskrift* 44: 169–217.
- 1945: Den kyrkliga försvenskningen av Jämtland–Härjedalen II. *Kyrkohistorisk årsskrift* 45: 45–122.
- Bergner, Barbro, 1988: Kung och landskap. Några grunddrag i den lokala politiska kulturen i Jämtland fram till 1600-talets mitt. *Heimen* 25: 143–156.
- Bergsland, Knut, 1975: Utredning för Skattefjällsmålet om de sydlige sameområders historie til omkring 1751. *Samernas vita bok. 3. Fyra utlåtanden i hovrätten i Skattefjällsmålet* 1–2. Stockholm, s. 1–526, 527–573 (separata pagineringar).
- 1995: Hovedtrekk i sydsamenes eldre historie. I förf:s *Bidrag til sydsamenes historie*. (Universitetet i Tromsø. Senter for samiske studier. Skriftserie 1.) Tromsø, s. 41–123, bilagor.
- 1996: Samisk som nordisk kilde. *Avdeling for namnegransking. Årsmelding* 1996: 27–36.
- Biörnstad, Margareta, 1962: Handel på nordliga vägar under järnåldern. *Proxima Thule. Sverige och Europa under forntid och medeltid. Hyllningskrift till H. M.*

- Konungen den 11 november 1962 utgiven av Svenska arkeologiska samfundet.*
Stockholm, s. 123–138.
- Bjørkvik, Halvard, 1996: *Aschehougs Norgeshistorie. 4. Folketap og sammenbrud 1350–1520.* Oslo.
- Blom, Grethe Authén, 1967: *Kongemakt og privilegier i Norge inntil 1387,* Oslo etc.
- Blomkvist, Nils, 1986: Bondelunk och utmarksdynamik. Samhällsutveckling i Medelpad och Ångermanland före 1600. *Ångermanland–Medelpad* 1986: 49–103.
- 1996: När blev Sundsvall stad? Om stadsbildningens förutsättningar, föregångare och slutliga förverkligande. *Sundsvalls historia* 1. Red.: L.-G. Tedebrand. Sundsvall, s. 64–116, 315–328.
- Bratrein, Håvard Dahl, 2001: Finnekongen Martin og rikskongen Håkon den femte. *Håløygminne* 82: 1–10.
- Braudel, Fernand, (1949) 1997: *Medelhavet och medelhavsvärlden på Filip II:s tid.* I övers. från franska av I. Rydberg. Furulund.
- Brendalsmo, Jan & Bonnier, Ann Catherine, 2009: Steinkirkebyggingen i Jämtland. Hvor kom middelalderens kirkebyggere ifra? *Västerhus. Kapell, kyrkogård och befolkning.* Red.: E. Iregren et al. (KVHAA Fristående monografier.) Stockholm, s. 92–129, 290–292.
- Brink, Stefan, 1990: *Sockenbildning och sockennamn. Studier i äldre territoriell indelning i Norden.* (Acta Academiae regiae Gustavi Adolphi 57; Studier till en svensk ortnamnsatlas 14.) Uppsala–Stockholm.
- 1994: *Hälsinglands äldsta skattelängd. Hjälpsskattelängden »Gärder och hjälper» från år 1535.* (Skrifter utg. genom Ortnamnsarkivet i Uppsala. Ser. C: Källskrifter 2.) Uppsala.
- Bromé, Janrik, 1945: *Jämtlands och Härjedalens historia. 2. 1537–1645.* Stockholm.
- 1954: *Jämtlands och Härjedalens historia. 3. 1645–1720.* Stockholm.
- Bull, Edv., 1905: Bidrag til Jemtlands historie fra Kristian III til Kristian IV. *Historiske afhandlinger tilegnet Professor Dr. J. E. Sars paa hans syttiende fødselsdag den ellefte oktober 1905 af venner og disciple.* Kristiania, s. 23–42.
- 1927: *Jemtland og Norge.* Oslo.
- Bylund, Erik, 1956: *Koloniseringen av Pite lappmark t.o.m. år 1867.* (Geographica 30.) Uppsala.
- 1996: Lule älvdal i ett kulturgeografiskt perspektiv. *Att leva vid älven. Åtta forskare om människor och resurser i Lule älvdal.* Red.: E. Baudou. Bjästa, s. 183–221.
- & Sundborg, Åke, 1952: Lokalklimatets inverkan på bebyggelsens läge i Arvidsjaurs socken. *Ymer* 72: 1–30.

- DN = *Diplomatarium Norvegicum* [...]. [Numera:] Utg. av Riksarkivet. I-. Ed.: Chr. C. A. Lange & C. R. Unger et al. Christiania (Oslo) 1847-.
- Dorum, Knut, 1997: Avviklingen av ødegårdssystemet i Norge på 1500- og 1600-tallet. *Historisk tidsskrift* (Oslo) 76: 350-378.
- FBAJ = *Fale Burmans anteckningar om Jämtland i urval*. [Ed.: S. Höglén et al.] (Skrifter utg. av Jämtlands läns fornskriftsällskap 1.) Östersund 1930.
- Fladby, Rolf, 1983: [Rec. av Salvesen 1979.] *Historisk tidsskrift* (Oslo) 62 (1983): 339-352.
- Friberg, Nils, 1983: *Stockholm i bottniska farvatten. Stockholms bottniska handelsfält under senmedeltiden och Gustav Vasa*. En historisk-geografisk studie i samarbete med Inga Friberg. (Monografier utg. av Stockholms kommun 53.) Stockholm.
- Fritzner = Fritzner, Johan: *Ordbog over det gamle norske Sprog*. 2. utg. 1-3. Kristiania 1883-96; 4. Rettelser og tillegg ved Finn Hødnebo. Oslo 1972.
- Granbom, Olof & Tryggdahl, Erik, 1767: Meteorologiska och oekonomiska anmärkningar, gjorde i Jämtland. *Kongl. Vetenskapsacademiens handlingar* 28: 1-11.
- Gräslund, Bo, 2007: Fimbulvintern, Ragnarök och klimatkrisen 536-537 e.Kr. *Saga och sed* 2007: 93-123.
- Gunnarson, Björn, Linderholm, Hans W. & Moberg, Anders, 2011: Improving a tree-ring reconstruction from west-central Scandinavia: 900 years of warm-season temperatures. *Climate dynamics* 36: 97-108.
- Gustin, Ingrid, 2004: *Mellan gåva och marknad. Handel, tillit och materiell kultur under vikingatid*. (Lund studies in medieval archaeology 34.) Lund-Stockholm.
- Göthberg, Hans, 2000: *Bebyggelse i förändring. Uppland från slutet av yngre bronsålder till tidig medeltid*. (Occasional papers in archaeology 25.) Uppsala.
- Haarstad, Kjell, 1980: Sult, sjukdom, död. Et teoretisk problem belyst med empirisk materiale. *Historisk tidsskrift* (Oslo) 59: 1-25.
- 1991: Jamt, Herdal, Svensk. Immigrasjon i Trøndelag 1500-1800. *Arkiv och historia i Mittnorden. De mittnordiska arkiv- och historiedagarna 2-5 juni 1989*. Red.: P. Matsson. (Arkiv i Norrland 10.) Härnösand, s. 91-102.
- Hafström, Gerhard, 1975: Urminnes hävd till skattefjällen i Jämtland och Härjedalen. *Samernas vita bok*. 3. *Fyra utlåtanden i hovrätten i Skattefjällsmålet* 2. Stockholm, s. 1-48 (separat paginering).
- 1981: Inrymning. Om skattefjällen i Jämtland och Härjedalen. *Rig* 64: 1-6.
- Hallan, Nils, 1966: *Jemter på Levangsmarknaden i 1680-årene*. (Skrifter utg. av Jämtlands läns biblioteks vänner 1.) Östersund.
- Hansen, Kjell, 1987: Dödsorsaker i Jämtland och Härjedalen under 1700-talets slut och 1800-talets början. *Hur* 2: 97-128.

- Hansen, Lars Ivar, 2010: Arkaiske bønder eller alternativ logikk? Om telemarksbøndenes forhold til stat, eiendom, kirke og helvete i middelalderen. *Gaver, ritualer, konflikter. Et rettsantropologisk perspektiv på nordisk middelalderhistorie*. Red.: H. J. Orning, K. Esmark & L. Hermanson. Oslo 2010, s. 117–159.
- Hansen, Lars Ivar & Olsen, Bjørnar, 2004: *Samenes historie fram til 1750*. Oslo.
- Hansson, Anders, 1994: Jämtländska fjällgravar. *Fornvännen* 89: 1–11.
- Hansson, Anders; Olson, Carina; Storå, Jan; Welinder, Stig & Zetterström, Åsa, 2005: *Agrarkris och ödegårdar i Jämtland*. Östersund.
- Helander, Sven, 2001: *Den medeltida Uppsalaliturgin*. (Bibliotheca theologiae practicae. Kyrkovetenskapliga studier 65.) Lund.
- Hellström, Paul, 1917: *Norrlands jordbruk*. (Norrländskt handbibliotek 6.) Uppsala–Stockholm.
- Hertzberg, Ebbe, 1895: Glossarium. *NgL* 5, s. 57–834.
- Historia Norwegie*. Ed. by I. Ekrem & L. B. Mortensen. Trans. by P. Fisher. København 2003.
- Hjärne, Erland, 1952: Svethiudh. En kommentar till Snorres skildring av Sverige. *Namn och bygd* 40: 91–183.
- Holm, Olof, 2000: Vad var Jamtamot? *Oknytt* 21, h. 1–2: 64–96.
- 2003a: Den norsk-svenska riksgrensens ålder och hävd. En studie i rikssamlingsprocesser och gränsbildning i mellersta Skandinavien. *Collegium medievale* 16: 135–237.
- 2003b: *Träkyrkor, stenkyrkor, västtorn och absider. Katalog till artikeln Jämtarnas kyrkobyggande under medeltiden*. (Landsarkivet i Östersund. Forskningsrapport 6.) Östersund.
- 2010a: Social och ekonomisk stratifiering i Jämtland 800–1600. En kritisk forskningsöversikt. *Collegium medievale* 23: 112–146.
- 2010b: The integration of Härjedalen into the Norwegian kingdom. *The Norwegian domination and the Norse world c.1100–c.1400*. Ed.: S. Imsen. (Rostra. Trondheim studies in history.) Trondheim, s. 229–249.
- 2011: Digerdödens följder för jordägandet. Exemplet Jämtland. *Historisk tidskrift* (Oslo) 90: 7–32.
- Hultblad, Filip, 1968: *Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken*. (Acta Lapponica 14.) Uppsala–Stockholm.
- Hülphers, Abrah. Abr:sson, 1775: *Samlingar til en beskrifning öfwer Norrland. Andra samlingen om Jämtland*. Westerås.
- Imsen, Steinar, 1990: *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart. 1. Middelalderen*. Trondheim.
- 2006: Det norske grenselandskapet Jemtland. *Vid gränsen. Integration och identitet i det förnationella Norden*. Red.: H. Gustafsson & H. Sanders.

- (Centrum för Danmarksstudier 10.) Göteborg–Stockholm–Lund, s. 61–85.
- Iregren, Elisabeth; Jungner, Högne; Räisänen, Jyrki & Alexandersen, Verner, 2000: Dieten hos barn och vuxna i Westerhus. Data från spårämnen, kolisotoper och odontologi. *Hikuin* 27: 179–202.
- Iregren, Elisabeth; Wallmark, Håkan; Jungner, Högne; Kjellström, Anna & Grupe, Gisela, 2009: Kön, genus och status. Variation i dieten hos kvinnor och män i medeltida populationer i norra Europa. *Västerhus. Kapell, kyrkogård och befolkning*. Red.: E. Iregren et al. (KVHAA Fristående monografier.) Stockholm, s. 208–225, 302–304.
- Janson, Sverker; Björnstad, Margareta & Hvarfner, Harald, 1962: *Jämtlands och Härjedalens historia. Arkeologisk inledning*. Stockholm.
- JD = *Jämtlands domböcker och landstingsprotokoll*. 1–4. (Skrifter utg. av Jämtlands läns fornskriftsällskap 3–5, 12.) Östersund 1933–89.
- JHD = *Jämtlands och Härjedalens diplomatarium*. 1–. Ed.: K.-E. Löfqvist, R. Swedlund et al. Östersund 1943–.
- JHD Suppl. = Holm, Olof: *Supplement till Jämtlands och Härjedalens diplomatarium*. (Landsarkivet i Östersund. Forskningsrapport 3.) Östersund 1999.
- JR = *Jämtländska räkenskaper 1564–1571*. 1–2. Ed.: H. Petrini & R. Swedlund. (Skrifter utg. av Jämtlands läns fornskriftsällskap 8–9.) Östersund 1944–48.
- Jørgensen, Poul Johs., 1940: *Dansk Retshistorie. Retskildernes og Forfatningsrettens Historie indtil sidste Halvdel af det 17. Aarhundrede*. København.
- Kjellström, Anna; Lidén, Kerstin; Olofsson, Camilla; Olson, Carina, Lönnquist; Ulrika Stenbäck & Welinder, Stig, 2009: Barnen på Tibrandsholm. *Västerhus. Kapell, kyrkogård och befolkning*. Red.: E. Iregren et al. (KVHAA. Fristående monografier.) Stockholm, s. 236–243, 305–306.
- KL = *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*. 1–21; Register. Red.: J. Granlund et al. Malmö etc. 1956–78.
- Klackenberg, Henrik, 1992: *Moneta nostra. Monetariseringen i medeltidens Sverige*. (Lund studies in medieval archaeology 10.) Lund–Stockholm.
- Lagerstedt, Anna, 2004: *Det norrländska rummet. Vardagsliv och socialt samspel i medeltidens bondesamhälle*. (Skrifter från forskningsprojektet Flexibilitet som tradition, Ängersjöprojektet, 10; Stockholm studies in archaeology 30.) Stockholm.
- Lamb, H. H., 1972: *Climate. Present, past and future* 1. London.
- Larsson, Daniel, 2006: *Den dolda transitionen. Om ett demografiskt brytningskede i det tidiga 1700-talets Sverige*. (Avhandlingar från Historiska institutionen, Göteborgs universitet, 45.) Göteborg.
- Larsson, Jesper, 2009: *Fäbodväsendet 1550–1920. Ett centralt element i Nordsveriges jordbrukssystem*. (Acta Universitatis agriculturae Sueciae 2009:51.) Uppsala–

- Östersund.
- Ljungdahl, Ewa, 2007: *Njaarke. Renskötsel i tre årtusenden*. Östersund.
- Ljungkvist, John, 2006: En hiar atti rikr. *Om elit, struktur och ekonomi kring Uppsala och Mälaren under yngre järnålder*. (Aun 34.) Uppsala.
- Lunden, Kåre, 2002: *Norges landbruks historie*. 2. 1350–1814. Oslo.
- Lysaker, Trygve, 1987: *Nidaros erkebispesetol og bispesete 1153–1953*. 2. *Trondhjems stift og Nidaros bispedømme 1537–1953*. 1. *Reformasjon og enevelde 1537–1804*. Trondheim.
- Magnusson, Gert, 1986: *Lågteknisk järnhantering i Jämtlands län*. (Jernkontorets bergshistoriska skriftserie 22.) Stockholm.
- Martens, Irmelin, 1992: Some aspects of marginal settlement in Norway during the Viking Age and the Middle Ages. *Norse and later settlement and subsistence in the North Atlantic*. Ed. by Chr. D. Morris & D. J. Rackham. (Department of Archaeology, University of Glasgow. Occasional paper series 1.) Glasgow, s. 1–7.
- Moe, Moltke, 1926: Eventyrlige sagn i vor ældre historie. *Moltke Moes samlede skrifter*. Utg. ved K. Liestøl. 2. (Inst. for sammenlignende kulturforskning. Ser. B. Skrifter 6.) Oslo etc., s. 85–210.
- Munch, P. A., 1849: *Historisk-geographisk Beskrivelse over Kongeriget Norge (Noregsveldi) i Middelalderen*. Christiania.
- 1862: *Det norske Folks Historie*. 2. *Unionsperioden*. 1. Christiania.
- Myrdal, Jan, 1989: Jordbruk och jordägande. En aspekt av sambandet mellan agrartechnik och samhällsutveckling i äldre medeltid. *Medeltidens födelse*. (Symposier på Krappesborg 1.) Red.: A. Andrén. Krappesborg, s. 35–49.
- 1999: *Det svenska jordbrukets historia*. 1. *Jordbruket under feodalismen 1000–1700*. Stockholm.
- 2003: *Digerdöden, pestvågor och ödeläggelse. Ett perspektiv på senmedeltidens Sverige*. (Runica et mediævalia. Scripta minora 9.) Stockholm.
- Myrdal, Jan & Söderberg, Johan, 1991: *Kontinuitetens dynamik. Agrar ekonomi i 1500-talets Sverige*. (Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm studies in economic history 15.) Stockholm.
- NgL = *Norges gamle Love indtil 1387*. Udg. ved R. Keyser, P. A. Munch et al. 1–5. Christiania 1846–95.
- Njåstad, Magne, 2003: *Grenser for makt. Konflikter og konfliktløsning mellom lokal-samfunn og øvrighet ca. 1300–1540*. (Skriftserie fra Institutt for historie og klassiske fag 42.) Trondheim.
- Njåstad, Magne; Andresen, Espen; Englund, Sonja & Theland, Tord, 2005: Landet i midten: Jemtland fra unionsperiferi til grenseprovins. *Grenser og grannelag i Nordens historie*. Red.: S. Imsen. Oslo, s. 277–331.

- Nordberg, Andreas, 2006: *Jul, disting och förkyrklig tideräkning. Kalendrar och kalendariska riter i det förkristna Norden.* (Acta Academiae regiae Gustavi Adolphi 91.) Uppsala.
- NU = *Norrländsk uppslagsbok. Ett uppslagsverk på vetenskaplig grund om den norrländska regionen.* 1–4. Chefred.: L.-E. Edlund. Höganäs (d. 1)/Umeå (d. 2–4) 1993–96.
- Nyman, Eva, 2010: Mellannorrlands ortnamnsskick mellan väst och syd. Några synpunkter. *Saga och sed* 2010: 21–41.
- Odén, Birgitta, 1960: *Kopparhandel och statsmonopol. Studier i svensk handelshistoria under senare 1500-talet.* (KVHAA:s handlingar. Historiska serien 5.) Stockholm.
- Olaus Magnus 1555: *Historia de gentibus Septentrionalibus.* Roma.
- Olausson, Michael, 1985: *Kyrklägdan i Ås. Arkeologisk undersökning av en boplatz från folkvandringstid till medeltid.* Med bidrag av R. Engelmärk et al. (Jämtlands läns museum. Kulturhistorisk utredning 31.) Östersund.
- Palm, Lennart Andersson, 2000: *Folkmängden i Sveriges socknar och kommuner 1571–1997. Med särskild hänsyn till perioden 1571–1751.* Göteborg.
- 2001: *Livet, kärleken och döden. Fyra uppsatser om svensk befolkningsutveckling 1300–1850.* Göteborg.
- PRF = *Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer.* 1–. Stockholm 1927–.
- Robertsson, Ann-Marie, 1991: Vikingatida hampodling. *Jämten* 85 (1992): 183–188, 205–206.
- Rudberg, Sten, 1957: *Ödemarkerna och den perifera bebyggelsen i inre Nordsverige. En diskussion av vissa orsakssamband bakom fördelningen bygd–obygd.* (Geographica. Skrifter från Uppsala universitets geografiska institution 33.) Uppsala.
- Salvesen, Helge, 1979: *Jord i Jemtland. Bosetningshistoriske og økonomiske studier i grenseland ca. 1200–1650.* (Det nordiske ødegårdsprosjekt. Publikasjon 5.) Östersund.
- Sandnes, Jørn, 1968: "Den långa vägen västerut". Emigrasjonen fra Jemtland til Trøndelag på 1600- og 1700-tallet. *Årbok for Trøndelag* 2: 95–104.
- 1971: *Ødetid og gjenreisning. Trøndsk busetningshistorie ca. 1200–1600.* (Skrifter utg. av Norsk agrarhistorisk forskergruppe 1.) Oslo.
- 1980: Bosetning og næringsliv i Nordvestskandinavia i yngre jernalder og tidlig kristen middelalder, en oversikt. *Nord-Skandinaviens historia i tvärvetenskaplig belysning. Förhandlingar vid symposium anordnat av Humanistiska fakulteten vid Umeå universitet den 7–9 juni 1978.* Utg. av E. Baudou & K.-H. Dahlstedt. (Acta Universitatis Umensis. Umeå studies in the humanities 24.) Umeå, s. 67–80.

- 1989: Ljåen og krøttermulen: Om opphav og alder til det norske seterbruket. *Historisk tidsskrift* (Oslo) 68: 351–357.
- 1996a: Jämtene kristnet seg selv: Jämtlands kristning sett fra vest. *Jämtlands kristnande*. Red.: S. Brink. (Prosjektet Sveriges kristnande. Publikationer 4. Uppsala, s. 107–116.
- 1996b: Migrasjonsmønster mellom Trøndelag og Jämtland i eldre tid. Hovedtrekk og årsaker. *Migration i Mitt-Norden. Från genetik till flyttlasspolitik. Seminarierapport från Nordiskt genealogiskt seminarium, Östersund 9–11 juni 1995*. Red.: J. Appelquist. (Acta genealogica 1.) Östersund–Stockholm, s. 17–22.
- Sandnes, Jørn & Salvesen, Helge, 1978: *Ødegårdstid i Norge. Det nordiske ødegårdsprosjekts norske undersøkelser*. (Det nordiske ødegårdsprosjekt. Publikasjon 4.) Oslo–Bergen–Tromsø.
- Sandström, Åke, 1996: *Plöjande borgare och handlande bönder. Mötet mellan den europeiska urbana ekonomin och vasatidens Sverige*. (Studier i stads- och kommunhistoria 15.) Stockholm.
- Selinge, Klas-Göran, 1976: *Människan i landskapet. Förhistoriska kulturmiljöer i Jämtland och Härjedalen*. (Fornvårdaren 14.) Östersund.
- 1979: *Agrarian settlements and hunting grounds. A study of the prehistoric culture systems in a North Swedish river valley*. (Theses and papers in North-European archaeology 8.) Stockholm.
- 1983: Modeller for landskapsutnyttjande inom fångstkultur och tidig agrarkultur. Exempel från mellersta Norrland. *Folk og ressurser i nord. Foredrag fra Symposium om midt- og nordskandinavisk kultur ved Universitetet i Trondheim, Norges lærerhøgskole 21–23 juni 1982*. Red. av J. Sandnes et al. Trondheim, s. 73–106.
- Sigurðsson, Jón Viðar, 2003: Viken og fullføringen av rikssamlingen. *Over grenser. Østfold og Viken i yngre jernalder og middelalder*. Red.: J. V. Sigurðsson & P. G. Norseng. (Senter for studier i vikingtid og nordisk middelalder. Occasional papers 5/2003.) Oslo, s. 7–29.
- Sindbæk, Søren Michael, 2005: *Ruter og rutinisering. Vikingetidens fernhandel i Nordeuropa*. København.
- Skre, Dagfinn (red.), 2008: *Means of exchange. Dealing with silver in the Viking Age*. (Norske oldfunn 23; Kaupang Excavation Project publication series 2.) Århus.
- SML = Sveriges mynthisoria. Landskapsinventeringen*. 1–. Stockholm 1982–.
- Solem, Erik, 1933: *Lappiske rettsstudier*. (Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Ser. B. Skrifter 24.) Oslo etc.
- Solem, Jon, 2003: Den norske allmenningsinstitusjonen i middelalderen. *Heimen* 40: 243–265.

- SSGL = *Samling af Sweriges gamla lagar*. På Kongl. Maj:ts nådigste befallning utg. af H. S. Collin & C. J. Schlyter. 1–13. Stockholm/Lund 1827–77.
- Sundqvist, Hanna S.; Holmgren, Karin; Moberg, Anders; Spötl, Christoph & Mangini, Augusto, 2010: Stable isotopes in a stalagmite from NW Sweden document environmental changes over the past 4000 years. *Boreas* 39: 77–86.
- Sundqvist, Olof, 2002: *Freyr's offspring. Rulers and religion in ancient Svea society*. (Acta Universitatis Upsaliensis. Historia religionum 21.) Uppsala.
- Söderberg, Tom, 1956: *Den namnlösa medelklassen. Socialgrupp två i det gamla svenska samhället intill 1770-talet*. Stockholm.
- Söderwall = Söderwall, K. F., 1884–1918: *Ordbok öfver svenska medeltids-språket*. 1–2. (Samlingar utg. av Svenska fornskriftsällskapet. Ser. 1. Svenska skrifter 27.) Lund–Stockholm.
- Sörlin, Per, 2004a: Om kriminalitet runt ett statsskifte. Jämtland under 1600-talet. *Blickar bakåt. Elva uppsatser om ett förgånget nu*. Red.: Chr. Kjellson, S. Olofsson & P. Sörlin. (Institutionen för humaniora. Rapport 15.) Härnösand, s. 43–60.
- 2004b: *Sakören, soning och soldater. Om fogdemakt, rättskipning och kriminalitet i Jämtland under 1500- och 1600-talen*. (Tingbokprojektet. Avhandlingar 21.) Oslo.
- Taranger, Absalon, 1935: *Utsikt over den norske retts historie* 1. 2. utg. Utg. ved K. Robberstad. Oslo.
- Telhammer, Ingrid, 1992: *Svenskt eller danskt. Kyrklig inredningskonst i Jämtland 1520–1720*. (Fornvårdaren 25.) Östersund.
- Thulin, Gabriel, 1909: *Redogörelse för de ecklesiastika boställena*. 3. Jämtlands län. Stockholm.
- Utterström, Gustaf, 1957: *Jordbrukets arbetare. Levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet*. 1–2. (Den svenska arbetarklassens historia.) Stockholm.
- Wallin, Jan-Erik, & Oskarsson, Björn, 2002: *Odlingslandskapets framväxt i Storsjöbygden. En miljöhistorisk studie i järnåldersbygd, baserad på pollenanalyser och GIS-baserade kartanalyser*. (Jämtlands läns museum. Kulturhistorisk utredning 50.) Östersund.
- Welinder, Stig, 2008: *Jämtarna och samerna kom först*. Östersund.
- Wichman, Holger, Swedlund, Robert, Hasselberg, Bertil, Hasselberg, Gudmar & Flodén, N. Aug., 1962: *Jämtlands och Härjedalens historia*. 4. 1720–1880. Stockholm.
- Vikstrand, Per, 1993: Förkristna sakrala ortnamn i Jämtland. *Namn och bygd* 81: 49–84.

- Wikström, Sven, 1934: Jämtlandshandel under 1500- och 1600-talen fram till freden i Brömsebro 1645. *Fornvärdaren* 5, h. 2: 155–182.
- Wiktorsson, Per-Axel, 2000: Vad döptes barnen till på medeltiden? *Jämten* 94 (2001): 111–119.
- Zachrisson, Inger et al., 1997: *Möten i gränsland. Samer och germaner i Mellanskandinavien*. (Statens historiska museum. Monographs 4.) Stockholm.

Jämtland före 1645

Bibliografi 1970–2010

Olof Holm

En svensk arkeolog påpekade en gång att bristande hänsynstagande till tidigare forskning är en allvarlig kapitalförstöring.¹ Att så sker kan ändå vara lätt hänt, särskilt om det rör sig om forskning som tillkommit inom andra forskningsmiljöer än forskarens egen. För att underlätta att hitta fram till den forskning som finns inom olika discipliner när det gäller äldre jämtländsk historia och kulturhistoria har denna delvis kommenterade bibliografi sammanställts. Här förtecknas studier och andra skrifter av vetenskapligt intresse publicerade sedan 1970 rörande landskapet Jämtland från vikingatiden till statsskiftet 1645.

I första hand omfattar bibliografin skrifter som mera specifikt rör Jämtland, medan arbeten som behandlar större områden, vari Jämtland ingår som en del, endast är medtagna i urval. Den bakre tidsbegränsningen – vikingatidens början – är inte absolut; här uppräknas därför även många arbeten som rör den yngre järnåldern i allmänhet. Arbeten inom alla humanistiska discipliner är täckta, därtill också ett urval av klimat-historiska arbeten. Historiografiska arbeten om forskning och antikvarisk verksamhet bedrivna efter 1600-talet är dock inte medtagna, ej heller skrifter om historiebruk och kulturarvsfrågor i modern tid.

Recensioner i vetenskapliga tidskrifter är omnämnda efter respektive recenserat arbete i den mån de bedömts vara av intresse för jämtländskt vidkommande.

I bibliografin medtas utöver tryckta skrifter även några otryckta norska *hovedoppgaver*. Otryckta svenska seminarieuppsatser på kandidat- och magisternivå medtas endast när de innehåller nyttiga sammanställningar av källmaterial som man kanske inte hittar till genom den tryckta litteraturen. Otryckta antikvariska rapporter medtas däremot i regel inte och inte heller populärvetenskapliga presentationer av forskningsrön, i de fall när samma rön publicerats mera utförligt i andra sammanhang.

1 Åke Hyenstrand: *Lejonet, draken och korset. Sverige 500–1000* (Lund 1996), s. 8.

Bibliografin består av två delar. I del 1 förtecknas alla medtagna skrifter alfabetiskt. Kommentarer har gjorts till enskilda arbeten, framför allt syftande till att klargöra på vilka sätt dessa rör Jämtland när detta inte direkt framgår av titlarna. Del 2 är ett ämnesregister till del 1 och ger en mängd olika sökingångar. De i bibliografin medtagna skrifternas litteraturhänvisningar ger i sin tur ingångar till forskning publicerad före 1970.

I ämnesregistret i del 2 har jag dessutom smugit in hänvisningar till några outhärliga elektroniska resurser som är tillgängliga via internet eller på annat sätt.

Ett kors (†) anger att ifrågavarande arbete publicerats postumt.

1. SKRIFTER 1970–2010

- AHLSTRÖM, Torbjörn, 1994: Spatial variation with regard to postcranial size within the Västerhus medieval cemetery. Ahlström, Torbjörn: *Landmark morphometrics and osteology*. (Theses and papers in osteology 2.) Sthlm. Diss., Paper II. 18 s.
- AHRENS, Claus, 2001: *Die frühen Holzkirchen Europas*. (Schriften des Archäologischen Landesmuseums 7.) Stuttgart. 605 s. text; 403 s. katalog. [Bl.a. om träkyrkan i Mattmar (jfr J. Sundström 1989c).]
- Aktstykker til de norske stændermoders historie 1548–1661*. Utg. for Kjeldeskriftfondet. 3. Ved V. Eriksen & R. Fladby. Oslo 1974–84. 743 s. [Bd 1–2 utkom 1910–69.]
- ALBRECHTSEN, Esben: se Njåstad.
- ALEXANDERSEN, Verner, 2003: Dental variation and change through time in Nordic populations. *A tooth for a tooth. Seminar for odontologists, osteologists and archaeologists May 28th 1998*. Eds.: E. Iregren & L. Larsson. (University of Lund. Institute of archaeology. Report series 87.) Lund, s. 9–35. [Behandlar bl.a. människorna på Västerhus kyrkogård.]
- & Iregren, Elisabeth, 2000: Westerhus – børnenes tænder. *Hikuin* 27: 203–218.
- & Iregren, Elisabeth, 2009a: Ny aldersvurdering af børn og juvenile individer i Västerhus. Iregren et al. (red.) 2009 (se detta), s. 266–267, 307.
- & Iregren, Elisabeth, 2009b: Sociale, økonomiske og famillemæssige strukturer på kirkegården Västerhus. Et studie baseret på tandformer og tandforekomst. Iregren et al. (red.) 2009 (se detta), s. 186–207, 260–265, 301–302.
- ; Iregren, Elisabeth & Redin, Lars, 2009: Nya kunskaper om livet på storgården. Iregren et al. (red.) 2009 (se detta), s. 244–248, 306–307. [Äv. tr. i eng. vers.: ibid., s. 249–253.]
- : se äv. Iregren resp. Zachrisson.
- ALMQVIST, Boel, 1973: Mattmars kyrka. *Jämten* 67: 7–24. [Äv. tr. 1974 i Almqvist, Boel & Eckerdal, Anders: *Mattmars kyrka*. (Jämtlands kyrkor 22.) Ösd.]
- 1974: Kyrkorna i Kyrkås. *Jämten* 68: 5–22. [Äv. i särtr. 1975: Ösd. (Jämtlands kyrkor 23.)]
- 1975a: Klövsjö kyrka. *Jämten* 69 (1975–76): 7–24. [Äv. i särtr. s.å.: Ösd. (Jämtlands kyrkor 24.)]
- 1975b: Kyrkorna i Lit. *Litsboken* 25: 49–60. [Äv. i särtr. 1976.]
- 1976: Sundsjö kyrka. *Jämten* 70 (1977):

- 7–28. [Äv. i särtr. 1977: Ösd. (Jämtlands kyrkor 25.)]
- 1978: Kyrkorna i Ragunda. *Jämten* 72 (1979): 7–26. [Äv. i särtr. 1979: Ösd. (Jämtlands kyrkor 26.)]
- 1984: *Jämtlands medeltida kyrkor*. (Fornvårdaren 19.) Ösd. 235 s. [Översikt över bevarade el. genom ä. beskr. kända medeltida kyrkliga byggnader, inredningar o. inventarier. Rec. av H. Christie i *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring. Årbok* 139 (1985): 181–182; A. Nilsén i *Fornvännen* 80 (1985): 149–151; M. Nodermann i *Rig* 68 (1985): 30–31.]
- 2002: Medeltidens kyrkor. *Jämtland – landskapets kyrkor*. Red.: J. Lindblad. (Forskningsprojektet Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria.) Sthlm, s. 24–32.
- ALSTRÖM, Ulf, 1980: *Analys av osteologiskt material från Jämtland*. Uppsats i osteologi II, Stockholms univ. 27 s. Duplic. [Analyserar ben fr. en lång rad tidigare arkeologiska undersökn.]
- ANDERSON, Atholl, 1981: Economic change and the prehistoric fur trade in northern Sweden. The relevance of a Canadian model. *Norwegian Archaeological Review* 14: 1–16. [Artikeln komm. av E. Baudou ibid.: 16–19, N. D. Broadbent 20–24, H. Christansson 24–25, E. J. Kleppe 26–27, K. Odner 27–29, med replik av Anderson ibid.: 29–38; därutöver komm. av K.-G. Selinge i vol. 15 (1982): 115–123, med replik av Anderson ibid.: 124–125.]
- 1985: The Scandinavian colonisation of the North Swedish interior, 500–1500 A.D. *Comparative studies in the archaeology of colonialism*. Ed. by S. L. Dyson. (British archaeological reports. International series 233.) Oxford, s. 38–52. [Argumenterar för att förbättrade möjligheter till handel med skinn o. järn var en viktig faktor bakom bosättningsexpansionen i n. Sveriges inland under y. järnålder och ä. medeltid, särsk. i centrala Jämtl. Rec. av I. Zachrisson i *Fornvännen* 81 (1986): 187–189.]
- ANDERSSON, Aron, 1975a: "The inhabited scroll" och dess innebörd i nordisk funtikografi. *Fra Sankt Olav til Martin Luther. Foredrag fremlagt ved det tredje nordiske symposium for ikonografiske studier, Bårds- haug, den 21.–24. august 1972*. Red.: M. Blindheim. Oslo, s. 71–77. [Bl.a. om Näsfunten, vars konstnärliga bakgrund förf. söker i Trondheimsområdet.]
- 1975b: *Medieval wooden sculpture in Sweden. 4. The museum collection catalogue*. (Museum of national antiquities, Stockholm.) Sthlm. 317 s.
- 1980: *Medieval wooden sculpture in Sweden. 3. Late medieval sculpture*. (Museum of national antiquities, Stockholm.) Sthlm. 282 s. [I detta o. föreg. arb. behandlas bl.a. Ursulaskulpturen fr. Äs.]
- ANDERSSON, Karin, 1995: Jämtar, länsmän och landshövdingar. Sörlin (red.) 1995 (se detta), s. 86–112. [Jämför da. förläningsbrev på Jämtl. åt länsmän (länsherrar) fr. tiden före 1645 m. sv. landshövdingeinstruktioner. Iakttar en kraftigare centraliseringssträvan fr. den sv. staten.]
- ANDERSSON, Lars, 1989: *Pilgrimsmärken och vallfart. Medeltida pilgrimskultur i Skandinavien*. (Lund studies in medieval archaeology 7.) Lund–Sthlm. Diss. 232 s. [Bl.a. om pilgrimsmärken funna på Västerhus kyrkogård.]
- ANDERSSON, Malin, 1995: Staten och tinget i Jämtland. Sörlin (red.) 1995 (se detta), s. 138–172. [Jämför tingsprotokoll före o. efter 1645. Noterar bl.a. att den sv. staten bestraffade brott som stred mot dess intressen i långt högre utsträckning än den da. hade gjort.]
- ANDRÉN, Anders, 2002: Platsernas betydelse. Norrön ritual och kultplatskontinuitet. *Plats och praxis. Studier av nordisk förkristen ritual*. Red.: K. Jennbert, A. Andrén & C. Raudvere. (Vägar till Midgård 2.) Lund, s. 299–342. [Bl.a. om spåren av förkristna offerceremonier under Frösö kyrkas kor.]
- ANDRESEN, Espen, 2000: *Landskap og maktstat. Jemtland 1613–1645*. (Landsarkivet i

- Östersund. Forskningsrapport 4.) Ösd. x, 136 s. [Urspr. publ. 1997 som hovedoppgave i historie, Norges teknisk-naturvitenskapelige univ., Trondheim (duplic.).]
- : se äv. Freden i Brömsebro 1645 resp. Njåstad.
- ANTONSON, Hans, 1993: *Jämtlands äldre agrarlandskap. Försök till en regional indelning baserad på lantmäteriakter för tiden 1650–1899*. Ösd. 93 s. [Urspr. publ. 1992 som: *Jämtlands agrarlandskap i historisk tid. [...]* (Dokumentation och forskning från Jämtlands läns museum 1993:1.) Ösd. 108 s.]
- 1998: Deserted medieval farmsteads and environmental change. *Rural landscape between state and local communities in Europe: Past and present. Proceedings of the 16th session of the Standing European conference for the study of the rural landscape (Torino, 12–16 September 1994)*. Eds.: P. Sereno & M. L. Sturani. (Geographica 1.) Alessandria, s. 177–184.
- 2000: *Efter den medeltida agrarkrisen. En landskapsstudie i Jämtland*. Licentiatavh. i kulturgeografi, Stockholms univ. 163, 51 s. Duplic.
- 2004: *Landskap och ödesbölen. Jämtland före, under och efter den medeltida agrarkrisen*. (Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet. Meddelande 129.) Sthlm. 251 s. Diss. [Rec. av S. Brink i *Fornvännen* 100 (2005): 151–154 och i *Namn och bygd* 93 (2005): 81–87.]
- 2009: The extent of farm desertion in central Sweden during the late medieval agrarian crisis. *Landscape as a resource. Journal of historical geography* 35: 619–641.
- ; Jansson, Ulf & Vestbø, Adel, 1996: Svenska byar utan systematiska odlingsystem. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 30 (1995): 21–44.
- : se äv. J. Björck resp. A. Hansson.
- ARNSTBERG, Karl-Olov, 1976: *Datering av knuttimrade hus i Sverige*. Sthlm. 314 s. Diss. [Bl.a. (s. 282 f.) om ett härbre i Böle, Rätan.]
- ARONSSON, Kjell-Åke, 2003: Tusenårig samisk boplatst uppträckt vid Sösjön. *Jämten* 97 (2004): 14–19.
- 2005: Arkeologiska och paleoekologiska undersökningar av renskötarboplatser. *Fra villreinjakt til reindrift*. Red.: O. Andersen. (Ärran lulesamisk senter. Skriftserie 1.) Drag, s. 109–123. [Bl.a. om boplatser i Sösjöfjällen, Kalls sn.]
- : se äv. A. Hansson.
- Auctoritate papae. The church province of Uppsala and the Apostolic Penitentiary 1410–1526*. Publ. by the National Archives of Sweden. Ed. by S. Risberg. Indrod. by K. Salonen. (Diplomatarium Suecanum appendix. Acta pontificum Suecica. 2. Acta poenitentiariae.) Sthlm 2008. 520 s. [Utgåva av texter i det nyöppnade Penitentiariarkivets supplikregister i Vatikanen, däribland några (nr 107, 108, 280) om jämtar.]
- AUGUSTSSON, Jan-Erik, 1996: Den profana arkitekturen. Augustsson, Jan-Erik et al.: *Den gotiska konsten*. (Signums svenska konsthistoria 4.) Lund, s. 135–155, 522.
- BÄCKE-HÖGBERG, Margareta, 1983: *Osteologisk analys av åtta jämtländska gravar*. Uppsats i osteologi II, Stockholms univ. 38 s. Duplic. [Behandlar ben från gravfält i Trusta och Undrom i Rödöns sn och Västbyn/Västerhus i Frösö sn.]
- BÄGGE, Sverre: se Regesta Norvegica.
- BÄNDLE, Oskar, 1973: *Die Gliederung des Nordgermanischen*. (Beiträge zur nordischen Philologie 1.) Basel–Stuttgart. 117 s., 23 kartblad.
- 1997: Ortsnamn och kulturgeografi i Norden. *Ortnamn i språk och samhälle. Hyllningsskrift till Lars Hellberg*. Red. av S. Strandberg. (Acta Universitatis Upsaliensis. Nomina Germanica. Arkiv för germansk namnforskning 22.) Ups., s. 37–59.
- BÄRTH, Edvard K., 1975: Murte fangstgraver for rein i Jämtland. *Arbok for Norsk Skogbruksmuseum* 7 (1972–75): 113–120.
- BÄRTHOLIN, Thomas Seip, 1991: Dendrokronologi – og metodens anvendelsesmu-

- ligheder indenfor bebyggelseshistorisk forskning. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 19 (1990): 43–61. [Om dateringar av timmerhus i bl.a. Jämtl.]
- BAUDOU, Evert, 1973: Icke bofast och bofast i Norrlands förhistoria. *Bonde – veidemann, bofast – ikke bofast i nordisk förhistorie. Foredrag og diskusjoner fra XIII. nordiske arkeologmøte i Tromsø 1970*. Red. av P. Simonsen & G. Stamsø Munch. (Tromsø museums skrifter 14; Scandinavian university books.) Tromsø–Oslo–Bergen, s. 160–167.
- 1978: Archaeological investigations at L. Holmsjön, Medelpad. Baudou, Evert, Engemark, Roger, Olsson, Ingrid U. & Renberg, Ingemar: *Early Norrland. 11. Archaeological and palaeoecological studies in Medelpad, N. Sweden*. (KVHAA.) Sthlm, s. 1–24. [Om insjögravarnas bakgrund.]
- 1986: Ortnamn och nordliga kulturprovinser under järnålder och medeltid. *Tre kulturer* 3: 7–39.
- 1987: Orsaker till bebyggelseförändringar i Norrland under medeltiden. *Arkivet, historien, rörelsen. Sven Lundkvist 60 år*. Red.: C. G. Andrae et al. Sthlm, s. 67–79. [Pekar ut tre orsaker: en växande befolkning som tar nya odlingsmarker i besittning, lönande binärningar som resulterar i handel samt centrala åtgärder av kronan o. kyrkan syftande till att ge ett bättre ekonomiskt utbyte.]
- 1988: Samer och germaner i det förhistoriska Norrland. En kritisk översikt över tio års forskning. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 14 (1987): 9–23.
- 1995: Politik, vetenskap och folkliga föreställningar. Olika syn på rannsakingarna – exemplet Norrland. *Rannsakingar efter antikviteter. Ett symposium om 1600-talets Sverige*. Red.: E. Baudou & J. Moen. (KVHAA Konferenser 30). Sthlm, s. 155–174.
- 2002: Kulturprovinserna Mellannorrland under järnåldern. *Namn och bygd* 90: 5–36.
- 2004: Arkeologiska tolkningar av kulturhistoriska fynd i Mellannorrlands järnålder. *The Sámi and the Scandinavians. Aspects of 2000 years of contact*. Hrsg.: J. Kusmenko. (Schriften zur Kulturwissenschaft 55.) Hamburg, s. 17–33.
- : se äv. Anderson resp. von Stedingk.
- BENEDICTOW, Ole Jørgen, 1996: *The medieval demographic system of the Nordic countries*. 2nd ed. Oslo. 285 s. [1st ed. 1993. – Jämför osteologiska rön om de gravlagda på Västerhus kyrkogård m. motsv. fr. andra platser i Norden.]
- BENGTSSON, Caroline & Lindgren, Karin, 1997: *Ödesbölen med järnåldersgravar*. CD-uppsats i arkeologi, Mitthögskolan, Ösd. 48 s. Duplic.
- BENGTSSON, P[er] G[unnar], 1997: *Fångstgroparnas konstruktion*. CD-uppsats i arkeologi, Mitthögskolan, Ösd. 69 s. Duplic.
- BERG, Gösta: se Salvesen resp. Selinge.
- BERG, Lars Otto, Edvardsson, Carl-Edvard & Wiktorsson, Per-Axel, 1993: *Alftaurkunden 1276. Årsbok för Riksarkivet och landsarkiven* 1993: 34–38. [Berör likheter mellan jämtländskt och hälsingskt personnamns-skick under äldre medeltid.]
- BERGE, Ragnhild: se Berglund.
- BERGFORS, Erik Olof, 1996: Personnamnet *Trond* i övredalska ortnamn och gårdsnamn. *Från götarna till Noreens kor. Hyllningsskrift till Lennart Elmevik på 60-årsdagen 2 februari 1996*. Red.: E. Brylla, S. Strandberg & M. Wahlberg. (Skrifter utg. genom Ortnamnsarkivet i Uppsala. Ser. B. Meddelanden 11.) Ups., s. 51–57. [Diskuterar språkligt o. kulturellt inflytande på Ångermanl. o. Hälsingl. fr. Trøndelag över Jämtl.]
- BERGLUND, Birgitta, 1997: Endring i sentrumsstrukturen på Helgeland i tidlig medelalder. *Middelalderforskningens mangfold. Seminarer ved Senter for middelalderstudier*. (Senter for middelalderstudier. Skrifter 6.) Red.: A. Dybdahl. Trondheim, s. 9–35. [Gör jämförelser m. Trøndelag o.

- diskuterar i det sammanhanget handelsförbindelser m. Jämtl.]
- ; Eriksson, Katarina; Holm, Ingunn; Karlsson, Håkan; Karlsson, Jenny; Pettersson, Susanne; Sundberg, Anna; Ulfhielm, Bo & Welinder, Stig, 2009: The historical archaeology of the medieval crisis in Scandinavia. *Current Swedish Archaeology* 17: 55–78.
 - , Salvesen, Helge; Jensås, Ivar; Stomsvik, Knut Harald & Berge, Ragnhild, 2003: Arkeologi og historie. Et grensemøte etter Ødegårdsprosjektet. *Heimen* 40: 163–214. [Bygger bl.a. på Jensås 1998 o. Stomsvik 1998.]
- BERGNER, Barbro, 1987: Hedniska kultplatser och kristna kyrkor i Storsjöbygden. *META. Medeltidsarkeologisk tidskrift* 1987, h. 3: 12–32. [Äv. tr. 1989 i förk. version i *Jämten* 83 (1990): 94–109, 237.]
- 1988: Kung och landskap. Några grunddrag i den lokala politiska kulturen i Jämtland fram till 1600-talets mitt. *Heimen* 25: 143–156.
- BERGLAND, Knut, 1970: Jemtlands grense mot Herjedalen i samisk lys. *Fornvårdaren* 10: 289–309. [Artikeln blev hårt kritiserad av bl.a. J. Sandnes (1973), N. Hallan (1976a) och G. Holm (1983).]
- 1974: Synsvinkler i samisk historie. *Historisk tidsskrift* (Oslo) 53: 1–36. [Jfr Sandnes 1973. Replik av Sandnes i *Historisk tidsskrift* (Oslo) 53 (1974): 415–421.]
 - 1975: Utredning for Skattefjällsmålet om de sydlige sameområders historie til omkring 1751. *Samernas vita bok*. 3. *Fyra utlåtanden i hovrätten i Skattefjällsmålet* 1–2. Sthlm, s. 1–526, 527–573 (separata pagineringar).
 - 1978: “Lais Lappebyen”. *By og bygd* 26 (1977): 77–100. [Bl.a. om beskattning av jämtl. samer tills. m. samebyn Lais i Pite lappmark under 1500-t.]
 - 1983: Litt om språkskifte i stedsnavn. *Åarjel-Saemieh / Samer sør* 1 (1982–83): 7–17. [Bl.a. om *Jorm*.]
 - 1985: Sørsamiske arvefjell på 1700-talet.
- Åarjel-Saemieh / Samer sør* 2 (1984/85–86): 55–78.
- 1995a: Hovedtrekk i sydsamenes eldre historie. Bergsland, Knut: *Bidrag til sydsamenes historie*. (Universitetet i Tromsø. Senter for samiske studier. Skriftserie 1.) Tromsø, s. 41–123, bilagor [64 s.]. [Utredning för den samiska parten i en rättstvist på sydsamiskt område.]
 - 1995b: Om sydsamiske dialekter og stedsnavn. *Fragment av samisk historie. Foredrag Saemien våhkoe, Røros 1994*. Red.: S. Fjellheim. Røros, s. 9–21.
 - 1995c: Språklige bidrag til sydsamenes historie. Bergsland, Knut: *Bidrag til sydsamenes historie*. (Universitetet i Tromsø. Senter for samiske studier. Skriftserie 1.) Tromsø, s. 1–40, karta.
 - 1996: Samisk som nordisk kilde. *Avdeling for namnegransking. Årsmelding* 1996: 27–36. [Behandlar några ortnamn i Jämtl.- och Härjedalsfjällen.]
- BERGSTRÖM, Erik J., 1987: Herjeådalen på Erik XIV:s tid. *Oknytt* 8, 1–2: 2–16. [Bl.a. om jämtars plundring av gårdar i Hede och Vemdalen.]
- 1992a: Herr Nils, biskop i Oviken. *Oviks- och Myssjöbygden* 1991: 24–29. [Om Nils Stephani, *ordinarius* över Jämtl. o. Härjed. på 1560-t.]
 - 1992b: Sju års ofärd. *Jämten* 86 (1993): 74–81, 248. [Om förh. u. nordiska sjuårs-kriget.]
 - 2001: *Krutrök över Jämtland. Skansarnas intressanta historia*. (Fornvårdaren 27.) Ösd. 160 s.
- BERGVALL, Margareta: se Magnusson.
- BERNTSON, Martin, 2010: *Mässan och armborstet. Uppror och reformation i Sverige 1525–1544*. Skellefteå. 410 s. [Bl.a. om den s.k. daljunkerns affärer i Jämtl. 1527–28.]
- BJÖRCK, Björn, 1985: *Hantering och produktion av myrjärn i Jämtland från 1100-talet till början av 1700-talet*. C-uppsats i ekonomisk historia, Ups. univ. 53 s. Duplic.
- & Magnusson, Gert, 1995: Järnet och land-

- skapsvapnet. *Perspektiv på Härjedalen*. Red.: U. Sporrang. Sveg, s. 22–42. [Berör senmedeltidens järnframställning i s. Jämtl. och ödegårdsproblematiken.]
- BJÖRCK, Jonas; Håkansson, Torsten & Antonson, Hans, 1996: Eisåsen – a deserted farm in Jämtland, Sweden. Vegetation history and soil studies. *Landscapes and life. Studies in honour of Urve Miller*. Eds.: A.-M. Robertsson et al. Rixensart, s. 337–346.
- BJØRGO, Narve: se Regesta Norvegica.
- BJÖRKQUIST, Lennart, 1973: Jämtska här-bresstolpar. *Jämten* 67: 63–82.
- BJØRKVIK, Halvard: se Jämtlands och Härjedalens diplomatarium resp. Salvesen.
- BLINDHEIM, Martin, 1973: Fra hedensk sagnfigur til kristent forbilde. Sigurdsdiktningen i middelalderens billedkunst. *ICO. Den iconographiske post* 1973, h. 3: 3–28. [Bl.a. om Näsfunten.]
- 1998: *Painted wooden sculpture in Norway c. 1100–1250*. (Medieval art in Norway.) Oslo–Sthlm–Oxford–Boston. 160 s. [Bl.a. om madonnan från Näskotts kyrka.]
- BLOM, Grethe Authén, 1992: *Norge i union på 1300-tallet. Kongedømme, politikk, administrasjon og forvaltning 1319–1380* 1–2. Trondheim. xx, 880 s.
- 1997: *Trondheims historie 997–1997*. 1. *Helig Olavs by. Middelalder til 1537*. Oslo. 416 s. [Bl.a. (s. 296 ff.) om jämtars utnyttjande av trönderska rättsfora som överinstans till sina egna i slutet av medeltiden.]
- BLOMGREN, Stig: se M. Olausson.
- BLOMKVIST, Nils, 1986: Bondelunk och utmarksdynamik. Samhällsutveckling i Medelpad och Ångermanland före 1600. *Ångermanland–Medelpad* 1986: 49–103. [Detta o. följ. arbete berör i mindre utsträckning äv. Jämtl.]
- 1996: När blev Sundsvall stad? Om stadsbildningens förutsättningar, föregångare och slutliga förverkligande. *Sundsvalls historia* 1. Red.: L.-G. Tedebrand. Sundsvall, s. 64–116, 315–328.
- BOLDSÉN, J[esper] L., 1996: Patterns of childhood mortality in medieval Scandinavia. *Rivista di Antropologia* (Roma) 74: 147–159. [Bygger bl.a. på analyser av skeletten från Västerhus kyrkogård.]
- & Freund, Ulla, 2009: En epidemiologisk analyse af spedalskhed i Västerhusbefolkningen. Iregren et al. (red.) 2009 (se detta), s. 226–235, 270–275, 305.
- : se äv. Iregren.
- BOLIN, Hans, 2001: Två undersökta gravfält i Norrlands inland. En diskussion kring forntida kulturtraditioner i fjällnära miljöer. Bolin, Hans & Edenmo, Roger: *Övre Grundsjön, Vojmsjön och Lilla mark. Rapport över arkeologiska undersökningar*. (Projekt Uppdragsarkeologi. Rapport 2001:1.) Sthlm, s. 6–30.
- 2002: Culture moves like an octopus. Aspects on archaeological regions and boundaries. *Current Swedish Archaeology* 10: 7–20. [Om järnåldersgravar i Jämtl. o. Härjed.]
- BONNIER, Ann Catherine, 1995: Medeltidskyrkornas vittnesbörd. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 27 (1994): 105–132. [Artikel i temainummer om Hälsingl.; berör Brunflo kyrka.]
- : se äv. Brendalsmo.
- BORGMARK, Anders: se Gunnarson.
- BRATTBAKK, Morten, 2002: *Jemtland i nordisk politikk 1519–1541*. Hovedoppgave i historie, Norges teknisk-naturvitenskapelige univ., Trondheim. 116 s. Duplic.
- BRENDALSMO, Jan & Bonnier, Ann Catherine, 2009: Steinkirkebyggingen i Jämtland. Hvor kom middelalderens kirkebyggere ifra? Iregren et al. (red.) 2009 (se detta), s. 92–129, 290–292.
- Brev ur askan. De i slottsbranden 1697 eller på annat sätt förlorade miscellaneabreven enligt äldre arkivförteckningar, Johan Peringskiölds anteckningar m.m.* Utg. av H. Gilliingstam. (Skrifter utg. av Svenska Riksarkivet 17.) Sthlm 1996. 165 s. [Upptar bl.a. ett brev om Ragunda "1341".]
- BRINK, Stefan, 1984: Ortnamn som källa i

- historisk forskning. *Fornvännen* 79: 165–172. [Bl.a. om jämtländska ortnamn på -böle, -längden.]
- 1986: Personnamn i de nordskandinaviska stad-ir-namnens förleder. *Personnamn i stadnamn. Artikkelsamling frå NORNA's tolvte symposium i Trondheim 14.–16. mai 1984*. Red.: J. Sandnes & O. Stemshaug. (NORNA-rapporter 33.) Trondheim, s. 49–66.
 - 1989: Bynamn på Frösön. *Jämten* 83 (1990): 90–93.
 - 1990a: Cult sites in northern Sweden. *Old Norse and Finnish religions and cultic place-names. Based on papers read at the symposium on encounters between religions in old Nordic times and on cultic place-names held at Åbo, Finland, on the 19th–21st of August 1987*. Ed. by T. Ahlbäck. (Scripta Instituti Donneriani Aboensis 13.) Åbo–Sthlm, s. 458–489.
 - 1990b: *Sockenbildning och sockennamn. Studier i äldre territoriell indelning i Norden*. (Acta Academiæ regiæ Gustavi Adolphi 57; Studier till en svensk ortnamnsatlas 14.) Ups.–Sthlm. 449 s. Diss. [Undersöker primärt Hälsingl., men tar äv. upp Jämtl. (s. 98 ff., 127, 132, 134 ff., 359, 365 f.). I en exkurs (s. 384 ff.) behandlas källkritiskt några kyrkliga längder från 1310-t., bevarade i avskr. Rec. av J. Sandnes i *Namn och bygd* 79 (1991): 200–210.]
 - 1991a: Den senmedeltida agrarkrisen i Hälsingland. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 20 (1990): 39–46. [Diskuterar varför "agrarkrisen" i Hälsingl. inte är synlig som i Jämtl.]
 - 1991b: Iakttagelser rörande namnen på -hem i Sverige. *Heidersskrift til Nils Hallan på 65-årsdagen den 13. desember 1991*. Red.: G. Alhaug, K. Kruken & H. Salvesen. Oslo, s. 66–80. [Bl.a. om de ca 15 hem-namnen i Jämtl.]
 - 1992a: Kultkontinuitet från bosättningshistorisk utgångspunkt. *Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid*. Red.: B. Nilsson. (Projektet Sveriges kristnande. Publikationer 1.) Ups., s. 105–127. [Ger ex. fr. bl.a. Jämtl.]
 - 1992b: Kyrkan organiserar bygden. *Jämten* 86 (1993): 40–48. [Jfr Brink 1996a.]
 - 1994: *Hälsinglands äldsta skattelängd. Hjälpsskattelängden "Gärder och hjälper" från år 1535*. (Skrifter utg. genom Ort-namnsarkivet i Uppsala. Ser. C. Källskrifter 2.) Ups. 175 s. [Med kommentarer bl.a. om personnamnsskicket, varvid jämförelser görs med jämtländska förhållanden.]
 - 1996a: Kristnande och kyrklig organisation i Jämtland. Brink (red.) 1996 (se detta), s. 155–188.
 - 1996b: Land, makt och tro. Något om de norrländska landskapssamhällena och centralmakten under medeltid, jämte S:t Olofskultens betydelse för Norrland. *Før og etter Stiklestad 1030. Religionsskifte – kulturforhold – politisk makt. Seminar på Stiklestad, 1994*. Red.: Ø. Wålberg. Stiklestad, s. 109–127.
 - 1996c: Problemet "Jämtlands kristnande" i ett tvärvetenskapligt perspektiv. Slutbeaktelse och syntes. Brink (red.) 1996 (se detta), s. 201–213.
 - (red.) 1996: *Jämtlands kristnande*. (Projektet Sveriges kristnande. Publikationer 4.) Uppsala 1996. 231 s. [Innehåller bl.a. följande, separat förtecknade artiklar: Brink 1996a, c, A.-S. Gräslund 1996, Hallencreutz 1996, B. Nilsson 1996, Näsström 1996, Sandnes 1996, Vikstrand 1996 och Williams 1996. Rec. av S. Nyman i *Fjöltnir* 16 (1997), h. 1: 24–30; B. Sawyer i *Namn och bygd* 85 (1997): 163–165.]
 - 1997: Onomastiska utbredningskartor: Vad står de för – egentligen? *Kartan i kulturforskningens tjänst*. Red.: L.-E. Edlund. (Kulturens frontlinjer. Skrifter från forskningsprogrammet Kulturgräns norr 2.) Umeå, 74–82. [Bl.a. om vin-namnens spridning i mellersta Norrland och bakgrunden till denna.]
 - 1999: Fornskandinavisk religion – förhisto-

- riskt samhälle. En bosättningshistorisk studie av centralorter i Norden. *Religion och samhälle i det förkristna Norden. Ett symposium*. Red. av U. Drobín i samarbete med J. P. Schjødt, G. Steinsland & P. Meulengracht Sørensen. Odense, s. 11–55. [Bl.a. (s. 29 f.) om *Odensala*.]
- 2001: Ortnamnen berättar. *Jämten* 95 (2002): 9–16. [Kort exposé över jämtl. ortnamn.]
- 2006: *Freluga och Garluö*. Om norrländska ortnamn på -lo. *Namn och runor. Uppsala-studier i onomastik och runologi till Lennart Elmevik på 70-årsdagen 2 februari 2006*. Red. av L. Peterson, S. Strandberg & H. Williams. (Namn och samhälle 17.) Ups., s. 25–36. [Bl.a. om *Dillne* i Ovikens sn.]
- 2008: People and land in early Scandinavia. *Franks, Northmen, and Slavs. Identities and state formation in early medieval Europe*. Ed. by I. Garipzanov, P. Geary & P. Urbańczyk. (Cursor mundi 5.) Turnhout, s. 86–112. [Bl.a. om *jämtar* och namnet *Jämtland*.]
- : se äv. Antonson.
- BROADBENT, Noel D.: se Anderson.
- BROBERG, Maria, 1991: *Storsjöbygden under järnåldern. En studie av bosättningskontinuiteten i häraderna runt Storsjön*. C-uppsats i arkeologi, Umeå univ. 47 s. Duplic. [Med katalog över järnåldersföremål funna i Jämtl.]
- BÄCKMARK, Magnus, 2003: En blixtrande historia. *Släktforskarnas årsbok* 2003: 99–118. [Bl.a. om kh. i Oviken Erik Månssons bomärkessigill 1571.]
- BÄÄRNHJELM, Göran: se Myrdal.
- CALISSENDORFF, Karin, 1977: Myrjänsbränningen i Jämtlands län belyst av ortnamn. *Jernkontorets bergshistoriska utskott. Höstmötet i Östersund 1977*. (Jernkontorets forskning. Ser. H 17.) Sthlm, s. 47–55.
- CARLSSON, Carl Ruben, 1970: Firir berghi. *Fornvårdaren* 10: 319–328. [Om den äldsta kungsgårdens läge på Frösön.]
- 1993: När blev Jämtland norsk? *Jämten* 87 (1994): 173–178, 215–216. [Försöker återuppliva den gamla tesen om att Jämtl. blev lagt under No. redan under kung Øystein Magnussons tid.]
- CHEN, Deliang: se Linderholm.
- CHRISTIANSEN, Per Reidar, 2002: De gamle ættene fra Månstad i Nes i Jemtland. *Norsk slektshistorisk tidsskrift* 38: 255–325. [Jfr Løberg 2003, Christiansen 2003.]
- 2003: Slektskapet mellom Torstein Skjeldulvsson og Morten i Månstad. *Norsk slektshistorisk tidsskrift* 39: 134–141.
- 2005: En revurdering av herr Christen Stenssons ættebakgrunn i Jemtland. *Norsk Norsk slektshistorisk tidsskrift* 40: 172–175.
- : se äv. de Robelin.
- CHRISTIANSSON, Hans: se Anderson.
- CHRISTIE, Håkon: se Almqvist.
- CRONBERG, Marie Lindstedt: se A. Hansen.
- DAHL, Svein Tore, 1999a: *De administrative funksjonene og rekrutteringen til disse i Trondheim i perioden 1536–1660*. Hovedoppgave i historie, Norges teknisk-naturvitenskapelige univ., Trondheim. 196 s. Duplic.
- 1999b: Embetsmenn i Midt-Norge i tiden 1536–1660. En liste over de forskjellige lensherrer, lagmenn, borgermestre, rådmenn, byfogder, tollere, fogder, sorenskriverer etc som var i funksjon i Midt-Norge i tiden 1536–1660. 168 s. Duplic. [Förtecknar (ofullständigt) äv. ämbetsmän i Jämtl.]
- DAHLBÄCK, Göran, 1977: *Uppsala domkyrkas godsinnehav med särskild hänsyn till perioden 1344–1527*. (Studier till Det medeltida Sverige 2.) Sthlm. 430 s. Diss.
- DALEN, Arnold, 1988: Ordgeografiske problem i samband med nokre insektsnamn. *Nordiske studiar. Innlegg på den tredje nordiske dialektologkonferensen 1986*. Red. av A. Bjørkum & A. Borg. (Skrifter frå Norsk målførearkiv 40.) Oslo, s. 285–301.
- 1998: Illkallen. Kommentar til eit stadnamn i Oviken i Jämtland. *Ord etter ord. Heidersskrift til Oddvar Nes 27. desember 1998*. Red. av G. Akselberg & J. Bondevik. Bergen, s. 88–91.
- 1999: Statsgrenser og dialektgrenser i Midt-

- Norden. Kontinuitet og kontrast. *Regionala samband och cesurer (1645, 1809 och -14, 1905, 1917, 1940, 1995). Föreläsningar och kortare inlägg vid ett symposium i Stockholm 1997*. Red.: S. Helmfrid. (Mitt-Norden-symposium 2; KVHAA Konferenser 47; Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab. Skrifter 1999:3.) Sthlm–Trondheim, s. 69–81.
- 2005: Jamskan – norsk, svensk eller midtnordisk? *Grenser og grannelag i Nordens historie*. Red.: S. Imsen. Oslo, s. 332–345.
- ; Hagland, Jan Ragnar; Hårstad, Stian; Rydving, Håkan & Stemshaug, Ola, 2008: *Trøndersk språkhistorie. Språkförhold i ein region*. (Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab. Skrifter 2008:3.) Trondheim. 442 s. [Innehåller jämförelser med jämtländska språkförhållanden.]
- : se äv. V. Reinhammar.
- DAMELL, David: se Molitor.
- Diplomatarium Norvegicum*. 21. Utg. av Kommissjonen for Diplomatarium Norvegicum ved H. Magerøy. Oslo 1970–76. XIV, 1025 s. – 22. Utg. av Riksarkivet ved F. L. Næshaugen. Oslo 1990–95. XI, 890 s. [Utgåva av diplomtexter t.o.m. 1570, vissa om Jämtl. Bd 1–20:1 utkom 1847–1915. Bd 23 och 24 är under utg. och kommer att inkludera tidigare otryckta jämtl. brev 1531–70.]
- DIXELIUS, Torsten & Hansson, Anton B., 1975: Älgfångst i Lit på 1600-talet. *Litsbo-ken* 25: 71–78.
- DURLING, Sofie, 2005: *Kvinnor och män i Storsjöbygdens järnålder. Förändringar i förhållandet mellan manlig och kvinnlig status under järnåldern i Storsjöbygden, Jämtland*. CD-uppsats i arkeologi, Umeå univ. 51 s. Duplic. [Bygger på en genomgång av ett 70-tal gravar.]
- DYBDAHL, Audun, 1972: Ødegårder i Jemtland. En studie bygget på skriftlige opplysninger fra 1568 og tidligere. *Bergverksamfunn og øydegardar. Problem i Jämtland–Härjedalens og Trøndelags historie*. (Skrifter utg. av Samnemnda for lokalhistorisk gransking i Nidaros bispedømme 5.) Trondheim, s. 57–88. [Äv. tr. i kort version som: Ödesbölen i Jemtland. – 2. En studie bygget på det eldste skriftlige kildematerialet. *Jämten* 66: 133–142.]
- 1987: Hestestokken. *Norveg* 30: 41–59.
- 1989: *Jordeiendomsforhold og godseiere i Trøndelag. Fra Aslak Bolt til Landkommisjonen*. (Temaskrifter utg. av Steinkjer museum 4.) Steinkjer. 365 s. [Urspr. publ. 1979 som diss. vid Univ. i Trondheim (duplic.). – Berör (s. 250 f.) kronans praxis på 1400-t. att överlåta ödegårdar i Jämtl. till enskilda.]
- 2005: Anna selv tredje fra Bjugn og Haaken Gulleon fra Hålsingland. *Årbok for Fosen* 2005: 49–60. [Behandlar bl.a. S:ta Annaskulpturen i Mattmar.]
- 2008: Navneskikken i Trøndelagsregionen i senmiddelalderen. Personnavnforrådet i lys av helgenkulten. *Maal og minne* 2008: 111–141.
- DÜBECK, Inger, 1987: *Fra gammel dansk til ny svensk ret. Den retlige forsvenskning i de tabte territorier 1645–1683*. (Rigsarkivet. Studier og kilder 3.) Khvn. 128 s. [Berör endast i liten utsträckning Jämtl.]
- DYRVIK, Ståle: se Haarstad resp. Salvesen.
- DØRUM, Knut, 1997: Avviklingen av ødegårdssystemet i Norge på 1500- og 1600-tallet. *Historisk tidsskrift* (Oslo) 76: 350–378. [Bl.a. om varför så få jämtländska ödegårdar återkoloniserades under 1500- och 1600-t.]
- EDLUND, Lars-Erik, 1979a: Ett urval uppsatser. Inledning. *Johan Nordlander 1853–1934. Biografi. Bibliografi. Ett urval uppsatser*. Sammanställda av L.-E. Edlund. (Skrifter utg. av Johan Nordlander-sällskapet 1.) Umeå, s. 33–43. [Bl.a. om en under 1200-t. dokumenterad sägen om Gunhild snälla och Blåfinn.]
- 1979b: Indalsälvens gamla namn. Ett inlägg i en diskussion. *Namn och bygd* 67: 70–97.
- 1999: Språkgeografi och namnforskning. *Den nordiska namnforskningen. I går, i dag, i morgon. Handlingar från NORNA:s 25:e*

- symposium i Uppsala 7–9 februari 1997*. Red. av M. Wahlberg. (NORNA-rapporter 67.) Ups., s. 189–203. [Behandlar kortfattat en del västnordiska drag i norrländska ortnamn och dialekter.]
- : se äv. Ortnamnen i Jämtlands län.
- EDVARDSSON, Carl-Edvard: se L. O. Berg.
- EDVINGER, Kjell: se A.-L. Olsson.
- EDVINSSON, Rodney; Franzén, Bo & Söderberg, Johan, 2010: Swedish payment systems 995–1534. *Exchange rates, prices, and wages, 1277–2008*. (Historical monetary and financial statistics for Sweden.) Ed. by R. Edvinsson et al. Sthlm 2010, s. 67–132. [Med ett kort avsnitt om ”jämtska mark”.]
- EGELAND, Bjørnar, 2003: *“var lagman ok idarth budh.” Lagmannsstillingen i Jemtland 1300–1563*. Hovedoppgave i historie, Norges teknisk-naturvitenskapelige univ., Trondheim. 125 s. Duplik.
- EGERVÄRN, Erik A., 1976: Hallens kyrka. *Hallen och Marby* 1976: 35–50.
- EKROLL, Øystein, 1997: *Med kleber og kalk. Norsk steinbygging i mellomalderen*. Oslo. 329 s. [Med en kort exposé över medeltida stenkyrkor i Jämtl.]
- ELLINGSVE, Eli Johanne, 2000: Pilegrimsferdsel og pilegrimsnavn. *Oluf Rygh. Rapport fra symposium på Stiklestad 13.–15. mai 1999*. Red. av B. Sandnes, J. Sandnes, O. Stemshaug & L. F. Stenvik. (NORNA-rapporter 70 B.) Ups., s. 55–66. [Bl.a. om *Pilgrimstad* i Revsund.]
- ENBERG, Carolina & Welinder, Stig, 2003: Manlig ordning genom det kvinnliga i Jämtlands järnålder. *Män och manligheter från vikingar till Kalle Anka*. Red.: S. Welinder. Sthlm, s. 25–47. [Analyserar vapengravar resp. osteologiskt könsbestämda mansgravar.]
- ENGELMARK, Roger, 1989: Förkolnade frön från Kyrklägdan. Hemmendorff (red.) 1989, 2 (se detta), s. 121.
- : se äv. M. Olausson.
- ENGLUND, Lars-Erik, 1987: Norra Kallsjöområdet – Jämtlands län. *Arkeologi i Sverige* 1985: 173–187. [Om resultaten av en fornminnesinventering.]
- ENGLUND (= Wallman), Sonja
- & Welinder, Stig, 2007: När piprökningen kom till Jämtland. Om pipfynd i arkeologiska utgrävningar. *Jämten* 101 (2008): 132–139, 191.
- : se äv. Njåstad.
- ERIKSEN, Vera: se Aktstykker til de norske ständermoders historie
- ERIKSSON, Bengt Michael, 1998: Bräcke kyrka. *Jämten* 92 (1999): 129–144, 190–191. [Äv. i särtr. s.ä.: Ösd. (Jämtlands kyrkor 43.)]
- ERIKSSON, Karl Göran, 1998: [Granskning av A. J. Hansson: *Släktbok innehållande familjetabeller för släkter härstammande från Stuguns socken ...* (1927).] *JLS-nytt. Medlemsblad för Jämtlands läns släktforskare* 75 (nov. 1998): 6–8. [Behandlar en bebyggelsesägen om Stugun nedtecknad 1687.]
- ERIKSSON, Nils-Erik, 1976: Om det så kallade gränsdokumentet från 1268/1273 och jaktlagen um ælgia veidi. En kommentar till N. Hallan i H.T. 1/1975. *Historisk tidsskrift* (Oslo) 55: 327–334. [Jfr Hallan 1975, 1976b.]
- 1982: Lagsman, skattelagare och skogslagare. Några anteckningar. *Oknytt* 3 (1982), h. 3–4: 41–45.
- 1984: Det äldsta gränsdokumentet om Härjedalen och Jämtland AM 114a, 4:0. *Historisk tidsskrift* (Oslo) 63: 384–415.
- 1987: [Debattinlägg om kungsgårdens läge på Frösön under äldre medeltid.] *Östersunds-posten* 2/6 1987.
- 1990: Johan Bureus i Jämtland. Några anteckningar om tre medeltida diplom från Ragunda. *Tre kulturer* 5: 62–88. [Behandlar bl.a. en vers om Stenen i grönan dal, S:t Peders gille i Ragunda och landskapssigillet.]
- 1992: Sägngen om Kettil Jamte och Härjulf Hornbrytaren. *Jämten* 87 (1993): 12–19.
- : se äv. Jämtlands och Härjedalens diplomatarium.

- ERSGÅRD, Lars, 1997: *Det starka landskapet. En arkeologisk studie av Leksandsbygden i Dalarna från yngre järnålder till nyare tid.* (Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter 21.) Sthlm. 143 s. [Gör jämförelser med Storsjöbygden.]
—: se äv. J. Larsson 2009.
- ESPELUND, Arne, 2002: Norsk-svensk jernvinneforskning i fugleperspektiv. *Fornvænen* 97: 101–110. [Diskuterar teknologin bakom järnålderns järnframställningsugnar i Jämtl.]
—: se äv. Magnusson.
- FAHLSTRÖM, Göran, 1983: *The glenohumeral joint in man. An anatomic-experimental and archaeo-osteological study on joint function.* (Ossa 8 (1981). Supplement 1.) Sthlm. 157 s. Diss. [Analyserar benen från Västerhus.]
- FLADBY, Rolf: se Aktstykker til de norske stændermøders historie resp. Salvesen.
- FLEMSTRÖM, Bertil, 1971: Bynamnet Amer. *Namn och bygd* 58: 118–152.
— 1972: *Jämtländska ortnamn.* Ösd. 266 s. [Rec. av H. Ståhl i *Namn och bygd* 61 (1973): 182–184.]
— 1974: Inget näs i Finnäs, omtalas redan 1446. *Östersunds-posten* 21/9 1974.
— 1980: Ortnamnen i Bodsjö. *Bodsjöboken* 1980: 4–25. [Äv. i särtr. 1981.]
— 1981: Ortnamnen i Hällesjö. *Bidrag till Hällesjö sockens historia* 2. En hembygdsbok av E. Backman, H. Eriksson, B. Flemström m.fl. Hällesjö, s. 10–39. [Äv. tr. 1982 som: *Ortnamnen i Hällesjö socken.* (Småskrifter utg. av Hällesjö hembygdsförening 1.) Hällesjö. – Behandlar såväl bebyggelsenamn som naturnamn.]
— 1983: *Ortnamn i Jämtland.* Sthlm. 128 s. [Rec. av M. Wahlberg i *Namn och bygd* 73 (1985): 221–223.]
—: se äv. Hellbom, Jämtlands och Härjedalens diplomatarium, Ortnamnen i Jämtlands län resp. Salvesen.
- FORSBERG, Lars, 1989: Economic and social change in northern Sweden 6000 B.C.–1000 A.D. *Readings in Saami history, culture and language.* Ed.: N. D. Broadbent. (Umeå university. Center for arctic cultural research. Miscellaneous publications 7.) Umeå, s. 1–28. [Äv. tr. s.å. i *Approaches to Swedish prehistory. A spectrum of problems and perspectives in contemporary research.* Eds.: Thomas B. Larsson & Hans Lundmark. (British archaeological reports. International series 500.) Oxford, s. 55–82. – Bl.a. om anläggandet av fångstgropar i Jämtl. under vikingatid och ä. medeltid.]
— 1995: Saami archaeology in Sweden 1985–1990 – an overview. *Current Swedish Archaeology* 3: 97–104. [Kommenterar bl.a. arbeten av I. Zachrisson (1988a) och E. Baudou (1988) om etnicitet i Norrlands inland under järnåldern.]
— 1996: Forskningslinjer inom tidig samisk förhistoria. *Arkeologi i norr* 6–7 (1993–94): 165–186. [Utvidgad version av Forsberg 1995.]
- Forskningsprogram för Jämtland och Härjedalen.* Jämtlands läns museum, Ösd. 1974. [3], 67, [6] s. Duplic. [Innehåller dels ett arkeologiskt forskningsprogram (6 s.), sammanställt 1972 av B. Gräslund, K. G. Seling och S. Rentzhog, dels ett historiskt (65 s.), utarbetat 1973 av P.-E. Wäglin i anslutning till ett symposium som hölls 1973. Det senare innehåller bl.a. en källöversikt och bibliografi.]
- FOSSUM, Birgitta, 2006: *Förfädernas land. En arkeologisk studie av rituella lämningar i Sápmi 300 f.Kr.–1600 e.Kr.* (Studia archaeologica Universitatis Umensis 22.) Umeå. 227 s. Diss. [Bl.a. om insjögravar.]
- FRANZÉN, Anne Marie (†) & Nockert, Margareta, 1992: *Bonaderna från Skog och Överbogdal och andra medeltida väggbeklädnader.* Sthlm. 131 s. [Behandlar ett flertal jämtl. inredningstextiler.]
- Freden i Brömsebro 1645. Trohetsederna med alla undertecknare från Jämtland, Härjedalen och Dalarna.* [Utg. av] Jämtlands läns fornskriftsällskap. [Red.: Kj. Hoffman & G. Hansson.] Ösd 2000. 47 s. [Rec. av E. Andresen i *Heimen* 38 (2001): 239–240.]

- FREDRIKSSON, Ingvar, 1974: *Svenskt dopnamnsskick vid 1500-talets slut*. (Anthroponymica Suecana 7.) Ups. 187 s. [Behandlar äv. Jämtl. utifrån analyser av skattelängder 1571.]
- FRESK, Robert & Nilsson, Milton, 2004: Vad döljer sig bakom gåtorna på dopfunten i Frösö kyrka? *Släkthistoriskt forum* 2004, h. 1: 1–4. [Bl.a. om inskriptioner från 1637 på dopfatet.]
- FREUND, Ulla: se Boldsen.
- FRIBERG, Nils, 1983: *Stockholm i bottniska farvatten. Stockholms bottniska handelsfält under senmedeltiden och Gustav Vasa*. En historisk-geografisk studie i samarbete med Inga Friberg. (Monografier utg. av Stockholms kommun 53.) Sthlm. 500 s. [Berör i mindre utsträckning äv. jämtl. handel.]
- FRIDELL, Staffan, 2009: Alan. *Namn och bygd* 97: 159–160. [Om ett sjönamn i Hällesjö sn.]
- FRIEDLAENDER, Ina, 1971. *Peringskölds Diplomatarium*. (KVHAA:s handlingar. Historiska serien 17.) Sthlm. 339 s. [Bl.a. om jämtl. fogden Nils Petersson o. hans arkiv.]
- FRIES, Sigurd, 1994: Dialektgränser och kulturgränser. *Kulturgränser – myt eller verklighet?* En artikelsamling utg. av L.-E. Edlund. (Diabas. Skrifter från den dialekt-geografiska databasen inom Institutionen för nordiska språk vid Umeå universitet 4.) Umeå, s. 189–198. [Bl.a. om bakgrunden till västliga och östliga språkdrag i Norrl.]
- FRITZNER, Johan (†): *Ordbog over Det gamle norske Sprog*. 4. Rettelser og tillegg ved Finn Hødnebo. Oslo–Bergen–Tromsø 1972. 453 s. [Redovisar en del belägg ur jämtl. källmaterial. Bd 1–3 utkom 1883–96.]
- FUNKE, Michael: se Welinder.
- GAUFFIN, Sten, 1981: *Ödesbölet Svedäng, Alsens socken. Rapport från en arkeologisk undersökning*. (Länsstyrelsen informerar. Ser. A 1981:4.) Ösd. 59 s.
- 1989: Fagmon. Ett ödesböle i Jämtland. Hemmendorff, O. (red.) 1989, 2 (se detta), s. 135–144.
- GILLINGSTAM, Hans: se Brev ur askan.
- GOLLWITZER, Martin, 2001: *Besiedlung und Wirtschaft der zentralskandinavischen Gebirgsregion während der Eisenzeit. Forschungsgeschichte, Fundüberlieferung, Siedlungsgeschichte*. (Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 76.) Bonn. 243 s. Diss. [Undersökningsområde i Jämtl.: Kalls, Åre och Undersåkers snr. Med katalog över järnåldersartefakter.]
- : se äv. Zachrisson.
- GREGING, Mikael, 1999: *Den siste bedningen. En undersökning av icke kristet gravskick i Jämtland och Härjedalen i ett kristet sammanhang*. CD-uppsats i arkeologi, Mitt-högskolan, Ösd. 55 s. Duplic. [Med katalog över icke-kristna gravar yngre än 900.]
- GRUNDBERG, Leif, 1999: Sankt Olof i fornforskningens tjänst. Ett helgon mellan vetenskap och politik. *Regionala samband och cesurer (1645, 1809 och -14, 1905, 1917, 1940, 1995). Föreläsningar och kortare inlägg vid ett symposium i Stockholm 1997*. Red.: S. Helmfrid. (Mitt-Norden-symposium 2; KVHAA Konferenser 47; Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab. Skrifter 1999:3.) Sthlm–Trondheim, s. 153–172.
- 2005: Ådalsbygd blir till. En järnåldersbygd vid Ångermanälven. *Stora Ådalen. Kulturmiljön och dess glömda förflutna. Styresbolmsprojektet – en monografi*. Red.: G. Boström, L. Grundberg & T. Puktrörne. (Arkiv för norrländsk hembygdsforskning 27.) Härnösand, s. 134–201. [Bl.a. om näringar och bosättning i de inre delarna av Ångermanälvens flodområde.]
- & Jonsson, Kenneth, 2004: Skatterna från Tuna kyrka och myntcirkulationen i Norrland under 1100- och 1200-talen. *Myntstudier* (e-tidskrift) 2004, 2: 6–25.
- GRUPE, Gisela: se Iregren.
- GRÄSLUND, Anne-Sofie, 1975: Vikingatidsväskan från Röstä i Ås. *Jämten* 69 (1975–76): 110–121.
- 1984: Beutel und Taschen. *Birka. Untersuchungen und Studien*. 2:1. *Systematische Analysen der Gräberfunde*. (Kungl. Vitter-

- hets Historie och Antikvitetsakademien.) Sthlm, s. 141–154. [Berör väskan från Rösta i Ås.]
- 1992: Kultkontinuitet – myt eller verklighet? Om arkeologins möjligheter att belysa problemet. *Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid*. Red.: B. Nilsson. (Projektet Sveriges kristnande. Publikationer 1.) Ups., s. 128–150. [Bl.a. om spåren av förkristna offerceremonier under Frösö kyrkas kor.]
- 1996: Kristna inslag i Jämtlands vikingatid. Brink (red.) 1996 (se detta), s. 21–44.
- 2001: *Ideologi och mentalitet. Om religions-skiftet i Skandinavien från en arkeologisk horisont*. (Occasional papers in archaeology 29.) Ups. 171 s. [Analyserar bl.a. regionala variationer i kristnandeprocessen, med Jämtl., Möre och Öland som ex.]
- GRÄSLUND, Bo: se Forskningsprogram för Jämtland och Härjedalen.
- GRØNLI, Oddvar: se Norske Herredags-Dombøger.
- GRÖTVEDT, Per Nyquist, 1970: Språket i drabsbrevens vitneprov fra norsk senmiddelalder. *Arkiv för nordisk filologi* 85: 1–88. [Analyserar språket i bl.a. ett jämtl. brev 1520.]
- GUNNARSON, Björn E., 2001: Lake level changes indicated by dendrochronology on subfossil pine, Jämtland, central Scandinavian mountains, Sweden. *Arctic, antarctic, and alpine research* 33: 274–281. [Äv. i Gunnarson 2002.]
- 2002: *Holocene climate and environmental fluctuations from subfossil pines in central Sweden*. (Thesis in geography with emphasis on physical geography 25.) Sthlm. Diss. 20 s., Papers I–IV.
- 2008: Temporal distribution pattern of subfossil pines in central Sweden. Perspective on Holocene humidity fluctuations. *The Holocene* 18: 569–577.
- , Borgmark, Anders & Wastegård, Stefan, 2003: Holocene humidity fluctuations in Sweden inferred from dendrochronology and peat stratigraphy. *Boreas* 32: 347–360. [Tidigare vers. tr. i Gunnarson 2002.]
- & Linderholm, Hans W., 2002: Low-frequency climate variation in central Scandinavia since the 10th century inferred from tree rings. *The Holocene* 12: 667–671. [Tidigare versioner tr. i Linderholm 2001 och Gunnarson 2002.]
- , Linderholm, Hans W. & Moberg, Anders, under utg.: Improving a tree-ring reconstruction from west-central Scandinavia: 900 years of warm-season temperatures. *Climate dynamics* 36 (2011): 97–108.
- : se äv. Linderholm.
- GUNNES, Erik, 1983: Utenlandsk navneskikk i norsk middelalder. *Maal og minne* 1983: 150–169.
- : se äv. Regesta Norvegica.
- GUSTAFSSON, Harald, 2000: *Gamla riken, nya stater. Statsbildning, politisk kultur och identiteter under Kalmarunionens upplösningsskede 1512–1541*. Sthlm. 381 s.
- GUSTAVSSON, Karin, 1999: Satans kvinnor och män: Magi och andra brottmål i Jämtland under 1600-talet. *Skilda världar. Om kvinnligt och manligt i Jämtland och Härjedalen under 350 år*. Red.: S. Kilander & C. Lundström. Ösd, s. 25–42, 219–220.
- GUSTAVSSON, Mari, 1999: *Sex ödesbölen och deras fossila åkermark*. CD-uppsats i arkeologi, Mitthögskolan, Ösd. 38 s. Duplic.
- HAARSTAD, Kjell, 1991: Jamt, Herdal, Svensk. Immigrasjon i Trøndelag 1500–1800. *Arkiv och historia i Mittnorden. De mittnordiska arkiv- och historiedagarna 2–5 juni 1989*. Red.: P. Matsson. (Arkiv i Norrland 10.) Härnösand, s. 91–102.
- 1992: *Sørsamisk historie. Ekspansjon og konflikter i Rørostrakten 1630–1900*. Trondheim. 307 s. [Genomgår bl.a. skriftliga belägg för samer i Jämtl. fr. 1500- och 1600-t. Rec. av S. Dyrvik i *Historisk tidsskrift* (Oslo) 73 (1994): 395–397; S. Lundkvist i *Heimen* 30 (1993): 216–218.]
- : se äv. Hemmendorff resp. Jämtlands och Härjedalens diplomatarium.

- HAFSTRÖM, Gerhard, 1975: Urminnes hävd till skattefjällen i Jämtland och Härjedalen. *Samernas vita bok*. 3. *Fyra utlåtanden i hovrätten in Skattefjällsmålet* 2. Sthlm, s. 1–48 (separat paginering).
- 1981: Inrymning. Om skattefjällen i Jämtland och Härjedalen. *Rig* 64: 1–6.
- HAGBERG, Göran, 1992: *En teknikarkeologisk essä om "svartkonst" eller det svarta krutets ingredienser. En sammanställning av uppgifter ur olika källor med kommentar*. (Landsarkivet i Östersund. Forskningsrapport 2.) Ösd. 58 s., bilagor. [Bl.a. om kronans försök att upprätta en salpeterlada o. salpetersjunderi i Jämtl. på 1630-t.]
- HAGBERG, Ulf Erik, 1978: Vildmarkens utnyttjande i sen järnålder och tidig medeltid. *Studier i norrländsk forntid. Till Ernst Westerlund 9 november 1975*. Red.: A. Huggert. (Acta Bothniensia occidentalis. Skrifter i västerbottnisk kulturhistoria 1.) Umeå, s. 65–75.
- HAGLAND, Jan Ragnar: se Dalen.
- HALL, Ola, 1996: *Byar och gårdar i Hackås och Näs. Bebyggelseutveckling och markanvändningsmönster i Jämtland ur regionalt perspektiv*. (Kulturgeografiskt seminarium 96:4.) Sthlm. 64 s.
- HALLAN, Nils, 1975: Grensemøtet i Sveig og Landslova VII 60. *Historisk tidsskrift* (Oslo) 54: 35–50. [Jfr Eriksson 1976, Hallan 1976b.]
- 1976a: Stadnamn i grenseland. *Maal og minne* 1976: 30–45. [Påtarar att några av K. Bergsland tidigare framförda tolkningar av ortnamn på gränsen mellan Jämtl. och Härjed. är ohållbara.]
- 1976b: Svar til Nils-Erik Eriksson. *Historisk tidsskrift* (Oslo) 55: 335–339. [Jfr Hallan 1975, Eriksson 1976.]
- 1978: Bygdenavnet Kall. *Kultur på karriig jord. Festskrift til Ashjørn Nesheim*. Oslo, s. 225–234. [Äv. tr. s.å. i *By och bygd* 26 (1977): 225–234.]
- 1982a: Eit nordsvensk innslag i det nordnorske namnelandskapet. *Studier i nordisk filologi* 63: 68–77. [Berör några jämtländska namn på -böle.]
- 1982b: Gardsnamna *Finnset og Sommarset. Språkhistoria och språkkontakt i Finland och Nord-Scandinavien. Studier tillägnade Trygve Sköld den 2 november 1982*. Utg. av K.-H. Dahlstedt, Å. Hansson & S. Sahlman-Karlsson under medv. av M. Nejati. (Kungl. Skytteanska Samfundets handlingar 26.) Umeå, s. 79–91. [Bl.a. om namn på Finn- i Jämtl.]
- 1984: Jemtland og Frostatingslova. *Florilegium Nordicum. En bukett nordiska språk- och namnstudier tillägnade Sigurd Fries den 22 april 1984*. Utg. av L.-E. Edlund, C. B. Hagervall, B. Liljestrand (red.) & E. Melefors. Red.: P. G. Råberg. Umeå–Sthlm, s. 123–126. [Uppmärksammar en överensstämmelse mellan ordalydelser i ett jämtl. brev fr. 1340-t. och i Frostatingslagen.]
- : se äv. Salvesen.
- HALLENCREUTZ, Carl F., 1996: Jämtland i ett europeiskt perspektiv. Brink (red.) 1996 (se detta), s. 9–20.
- HAMBERG, Per-Gustaf, 1974: *Norrländska kyrkoinredningar. Från reformation till ortodoxi. Idehistoria, kulturförbindelser, mästare*. (KVHAA Monografier.) Sthlm. 177 s.
- HAMRE, Anne-Marit: se Norske kyrkjelege jordebøker resp. Regesta Norvegica.
- HAMRE, Lars, 1998: *Norsk politisk historie 1513–1537*. Oslo. 911 s.
- HANSEN, Anna, 2002: Rätten till förfädernas jord. Svårlösta tvister vid tinget i Lit 1647. *Jämten* 96 (2003): 52–59.
- 2003: Det jämtländska statsbyttets betydelse för mäns och kvinnors egendom. *Hans och hennes. Genus och egendom i Sverige från vikingatid till nutid*. Red.: M. Ågren. (Opuscula historica Upsaliensia 30.) Ups., s. 113–137.
- 2006: *Ordnade hushåll. Genus och kontroll i Jämtland under 1600-talet*. (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia historica Upsaliensia 224.) Ups. 318 s. Diss. [Bygger på käll-

- material fr. 1647–95. Rec. av M. Lindstedt Cronberg i *Scandia* 74 (2008), h. 1: 105–107; C. Lundström i *Rig* 90 (2007): 93–95; H. Sandvik i *Historisk tidskrift* (Oslo) 86 (2007): 502–504.]
- 2010: Att välja den rätta. Förväntningar på äktenskapet i 1600-talets Jämtland. *Det politiska äktenskapet. 400 års historia om familj och reproduktion*. Red.: B. Rosenbeck & H. Sanders. (Centrum för Danmarksstudier 26.) Göteborg–Sthlm–Lund, s. 41–65.
- HANSEN, Birgitta Roeck: se Sporrang.
- HANSEN, Lars Ivar & Olsen, Bjørnar, 2004: *Samenes historie fram til 1750*. Oslo. 427 s. [Rec. av I. Zachrisson i *Historisk tidskrift* (Oslo) 84 (2005): 672–678.]
- : se äv. Salvesen.
- HANSSON, Anders, 1992: Tibrandsholm. *Jämten* 86 (1993): 56–59, 247. [Äv. tr. 1994 i *En norrlandsbygd möter yttrevärlden. Styresholmsprojektets medeltidssymposium på Høla folkhögskola 26–28 juni 1992*. Red.: L. Grundberg & P. Nykvist. (Styresholmsprojektets skrifter 3.) Härnösand, s. 93–97.]
- 1994: Jämtländska fjällgravar. *Fornvännen* 89: 1–11.
- 1997: Jakt och jordbruk i Jämtlandsfjällen under yngre järnålder och tidig medeltid. *Arkeologi i Mittnorden. Ett symposium kring nya arkeologiska forskningsrön*. Red.: K. Gullberg. (Acta antiqua Ostrobotnien-sia. Studier i Österbottens förhistoria 4.) Vasa, s. 127–135. [Rec. av Kj.-Å. Aronsson i *Fornvännen* 94 (1999): 67–72.]
- 2006: Tibrandsholm. *Borgbrevet* 2006, h. 1: 8–12. [Kort om de senaste årens grävningar.]
- 2007: I döda hundars sällskap. *Jämten* 101 (2008): 140–145, 191. [Bla. om en knähund funnen i en medeltida avfallsgrop i Västerhus.]
- & Rathje, Lillian, 1999: Den som gräver en grop åt andra. *Arkeologi i norr* 8–9 (1995–96): 23–42. [Om fångstgropar i Jämtl. och Västerbottens län.]
- ; Olson, Carina; Storå, Jan; Welinder, Stig [huvudförf.] & Zetterström, Åsa, 2005: *Agrarkris och ödegårdar i Jämtland*. Ösd. 177 s. [Rec. av H. Antonson i *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 50 (2005, tr. 2006): 126–128.]
- HANSSON, Anton B.: se Dixelius.
- HANSSON, Georg, 1983: *Färjor och färjetrafik i Jämtland och Härjedalen*. C-uppsats i etnologi, Ups. univ. 44 s.
- 1984: Färjor och färjetrafik. *Jämten* 78 (1985): 34–55.
- 1990–97: *Byarna i Ström på 1600-talet* 1–8. Ösd. 20; 20; 23; 24; 23; 24; 20; 28 s.
- 2007: *Familjer i Ström 1500–1820*. 3 uppl. Ösd. 289 s.
- & Jenssen, Paul, 1993: Det märkliga hacket i gränsen. *Jämten* 87 (1994): 179–186, 216.
- : se äv. Freden i Brömsebro.
- HARTELIUS, Sven W., 1992: *Hans Strijks Landshövding i Härnösand 1645–1653*. (Skrifter utg. av Sundsvalls kulturnämnds förlagskommitté 5.) Sundsvall. 130 s. [Berör Strijks arbete med att införliva Jämtl. med det sv. riket e. 1645.]
- HASSELBERG, Bertil, (†) 1976: Hällesjö sockens äldre historia. *Bidrag till Hällesjö sockens historia* 1. En hembygdsbok av B. Hasselberg, H. Eriksson och G. Lund. Hällesjö, s. 11–127.
- HAUG, Eldbjørg, 2006: *Provincia Nidrosiensis i dronning Margretes unions- og maktpolitikk*. 2. (rev.) utg. (Skriftserie fra Institutt for historie og klassiske fag 54.) Trondheim. 358 s. [1. utg. 1996. (Skriftserie fra Historisk institutt 13.) Trondheim. 472 s. Diss.]
- HEDENSTIERNA-JONSON, Charlotte & Olausson, Lena Holmquist, 2006: *The oriental mounts from Birka's garrison. An expression of warrior rank and status*. With contributions from M. Klockhoff & M. Wojnar-Johansson. (KVHAA Antikvariskt arkiv 81.) Sthlm. 102 s. [Äv. tr. s.å. i *The Birka warrior. The material culture of a martial society*. (Theses and papers in scientific archaeology 8.) Sthlm. Diss. – Bla. om väskan från Rösta (jfr A.-S. Gräslund 1975).]

- HEINERUD, Jans, 1993: Fornlämningar och kulturlämningar i Frostviksfjällen. *Oknytt* 14 (1993), h. 3–4: 16–39.
- 1996: Mytomspunna lämningar i fjällen. *Jämten* 90 (1997): 125–129, 193–194. [Om stalotomtningar i Frostviksfjällen.]
- 1999: 1997 års fornminnesinventering i Jämtlands län. *Åre och Härjedalens kommuner*. (Riksantikvarieämbetet. Fornminnesinventeringen. Rapport 1999:1.) Sthlm–Ösd. 43 s.
- & Olsson, Anna-Lena, 2000: 1998 års fornminnesinventering i Jämtlands län. *Åre kommun*. (Riksantikvarieämbetet. Fornminnesinventeringen. Rapport 2000:1.) Sthlm–Ösd. 42 s.
- HELANDER, Sven, 2001: *Den medeltida Uppsalaliturgin*. (Bibliotheca theologiae practicae. Kyrkovetenskapliga studier 65.) Lund. 487 s.
- HELLAND-HANSEN, Kjeld, (†) 1997: *Føderådsordningens historie i Norge*. 1–2. (Riksarkivet. Skriftserie 3.) Oslo. 802 s. [Äv. utg. som CD-ROM. – Postumt utg., ofullbordad avh., som äv. bygger på jämtl. material.]
- HELLBERG, Lars, 1984: Sverjud och Norrlanden. En kompakt forskningsrapport. *Florilegium Nordicum. En bukett nordiska språk- och namnstudier tillägnade Sigurd Fries den 22 april 1984*. Utg. av L.-E. Edlund, C. B. Hagervall, B. Liljestränd (red.) & E. Melefors. Red.: P. G. Råberg. (Acta Universitatis Umensis. Umeå studies in the humanities 61.) Umeå–Sthlm, s. 135–145. [Bl.a. om namn på *Hus*-, *-hus* i Jämtl.]
- HELLBOM, Algot, 1972: *Medelpads äldre urkunder*. Utg. av Medelpads fornminnesförening. (Det gamla Medelpad 8.) Sundsvall. 396 s. [Utgåva av urkunder till 1540 om Medelpad, inkl. några som också rör Jämtl. Rec. av B. Flemström i *Namn och bygd* 60 (1973): 176–177.]
- 1973: Indalsälvens gamla namn. *Ortnamnssällskapet i Uppsala årsskrift* 1973: 19–26.
- 1977: *Medelpads gräns mot Jämtland från medeltid till nutid*. (Kungl. Skytteanska Samfundets handlingar 19.) Umeå. 112 s.
- 1990: Riksgränsen under medeltiden. Jämtland–Medelpad och Härjedalen–Hälsingland. *Tre kulturer* 5: 89–120.
- HELLICHUS, Stina, 1986: *Yrkesbeteckningar inom hud-, skinn- och läderhantverken i Sverige. En ordhistorisk undersökning*. (Skrifter utg. av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 18.) Ups. 162 s. Diss.
- HELLSTRÖM, Solbritt, 2008: *Att vänja sig till det svenska språket. Studier av en individuell skriftspråklig förändring utifrån Olof Bertilssons kyrkobok 1636–1668*. (Nordsvenska 14.) Umeå. 292 s. Diss. [Rec. av P.-A. Wiktorsson i *Arkiv för nordisk filologi* 124 (2009): 151–164.]
- : se äv. Olof Bertilssons kyrkobok.
- HEMMENDORFF, Ove, 1985: The hillfort at Frösön in a North Scandinavian perspective. *In honorem Evert Baudou*. (Archaeology and environment 4.) Umeå, s. 235–246.
- 1989a: Inledning. Hemmendorff (red.) 1989, 1 (se detta), s. 7–27.
- 1989b: Fornborgen på Frösön. Hemmendorff (red.) 1989, 1 (se detta), s. 149–154. [Om fornborg anlagd ca 200 e.Kr. på Öneberget samt gravar och medeltida kungsgård intill.]
- 1989c: Ändsjön, en nyckel till forntiden. Hemmendorff (red.) 1989, 1 (se detta), s. 135–143. [Bygger på Hemmendorff & Pålsson 1986.]
- (red.) 1989: *Arkeologi i fjäll, skog och bygd*. 1. *Stenålder–tidig järnålder*. – 2. *Järnålder–medeltid*. (Fornvårdaren 23–24.) Ösd 1989. 176; 186 s. [Innehåller bl.a. följande, separat förtecknade artiklar: Engelmärk 1989, Gauffin 1989, Hemmendorff 1989a, b, c, Hildebrandt 1989, Jakobsson 1989, Larje 1989, Magnusson 1989a, b, Melander 1989, M. Olausson 1989, J. Sundström 1989a, b och c. Rec. av Kj. Haarstad i *Heimen* 27 (1990): 138–140; I. Zachrisson i *Fornvännen* 89 (1994): 61–62.]
- 1991: Om fornborg, ting och kungsgård i

- sjukhusområdet. *Frösökrönikan* 1: 72–85.
- 1992: De senaste utgrävningarna vid Frösö kyrka. *Frösökrönikan* 2: 39–42.
- 1996: Politiska och religiösa centra i Jämtland – före och efter Helig Olafs tåg genom landskapet. *Før og etter Stiklestad 1030. Religionsskifte – kulturforhold – politisk makt. Seminar på Stiklestad, 1994*. Red.: Ø. Walberg. Stiklestad, s. 47–57. [Översiktligt om bl.a. Frösöns betydelse.]
- 2010: Långsiktigt hållbara lokaliseringar. Makt, kult och platskontinuitet på Frösön. *Arkeologi i norr* 12: 37–81.
- & Pahlsson, Ingemar, 1986: *Storsjöbygdens vegetations- och kulturlandskapsutveckling*. (Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Rapport RAÄ 1986:1.) Sthlm. 21 s. [Pollenanalys av prov från Ändsjön, Frösön.]
- HENRIK-JONSSON, Maud, 2000: *Sländans roll i Jämtlands län under yngre järnålder och medeltid*. CD-upsats i arkeologi, Mitt-högskolan, Ösd. 35 s. Duplic. [Med katalog över sländtrissor funna i Jämtl. län.]
- HILDEBRANDT, Margareta, 1989: Frösö kyrka på hednisk grund. Hemmendorff (red.) 1989, 2 (se detta), s. 153–166. [Äv. tr. 1992 i *Frösökrönikan* 2: 23–38. En kort version tr. 1985 som: En kyrka byggd på hednisk grund? *Populär arkeologi* 3, h. 4: 9–13.]
- 1991: *Rapport över arkeologiska undersökningar i och vid Frösö kyrka, Prästbordet 1:1 Frösö sn, Östersunds kn, Jämtlands län, 1984*. (Jämtlands läns museum. Kulturhistorisk utredning 41.) Ösd. 63 s.
- HJELMQVIST, Hakon, 1990: Über die Zusammensetzung einiger prähistorischer Brote. *Fornvännen* 85: 9–21. [Bl.a. om brödbakat på skalkorn, påträffat i grav vid Västbyn, Frösön.]
- HOFFMAN, Kjell: se Freden i Brömsebro resp. Jämtlands domböcker och landstingsprotokoll.
- HOLM, Else Marie, 1995: Fra 1500-tallsadel til bønder og sagbruksfolk på Ringerike. *Norsk slektshistorisk tidsskrift* 35: 175–180. [Bl.a. om jämtl. fogden Olav Tørresson.]
- HOLM, Gösta, 1980: De nordiska dialekterna i Nordskandinavien och deras historiska bakgrund. *Nord-Skandinaviens historia i tvärvetenskaplig belysning. Förhandlingar vid symposium anordnat av Humanistiska fakulteten vid Umeå universitet den 7–9 juni 1978*. Utg. av E. Baudou & K.-H. Dahlstedt. (Acta Universitatis Umensis. Umeå studies in the humanities 24.) Umeå, s. 151–174. [Bl.a. om norrll. dialekters förhållande till de no. och centralsvenska.]
- 1983: Hur länge har det funnits samer i Jämtland-Härjedalen? *Folk og ressurser i nord. Foredrag fra Symposium om midt- og nordskandinavisk kultur ved Universitetet i Trondheim, Norges lærerhøgskole 21–23 juni 1982*. Red.: J. Sandnes, A. Kjelland & I. Østerlie. Trondheim, s. 237–258. [Granskar några ortnamn, som K. Bergsland anför som indicier på närvaron av samer i Jämtl.–Härjed. under medeltiden.]
- 1984: Förhållandet mellan samiskt och svenskt i ortnamnen i Lappland och i Jämtland-Härjedalen. *Bebyggelsers och bebyggelsesnavnes alder. NORNAs niende symposium i København 25–27 oktober 1982*. Red. af V. Dalberg, G. Fellows-Jensen, B. Jørgensen & J. Kousgård Sørensen. (NORNA-rapporter 26.) Ups., s. 130–143.
- 1988: Språkgrupper i forntidens Norrland. *Bebyggelsehistorisk tidsskrift* 14 (1987): 57–60.
- 1989: Ortnamn, dialekter och järnåldersbygd i Medelpad. *Studia onomastica. Festskrift till Thorsten Andersson den 23 februari 1989*. Red. av L. Peterson et al. Sthlm, s. 161–168. [Äv. i *Namn och bygd* 78 (1990): 97–104. – Om västnordiska drag i dialekter och ortnamnsskick i Medelpad.]
- 1991: *De nordiska anger-nammen*. (Det norske videnskaps-akademi. 2. Hist.-filos. klasse. Skrifter N.S. 18.) Lund.
- HOLM, Olof, 1999: *Supplement till Jämtlands och Härjedalens diplomatarium*. (Landsar-

- kivet i Östersund. Forskningsrapport 3.) Ösd 1999. 187 s. [Rec. av M. Njåstad i *Heimen* 37 (2000): 329–331; P.-A. Wiktorsson i *Namn och bygd* 89 (2001): 180–182.]
- 2000: Vad var Jämtamot? *Oknytt* 21 (2000), h. 1–2: 64–96.
 - 2001: Jämtarnas kyrkobyggande under medeltiden. *Jämten* 95 (2002): 86–106.
 - 2003a: *Träkyrkor, stenkyrkor, västtorn och absider. Katalog till artikeln Jämtarnas kyrkobyggande under medeltiden.* (Landsarkivet i Östersund. Forskningsrapport 6.) Ösd. 103 s., bil. [Komplement till Holm 2001 (ingår som bilaga), m. analyser av jämtl. medeltidskyrkors byggnadshistoria på grundval av bevarade byggnadselement, arkeol. undersökningar och skriftliga källor.]
 - 2003b: Den norsk-svenska riksgrensens ålder och hävd. En studie i rikssamlingsprocesser och gränsbildning i mellersta Skandinavien. *Collegium medievale* 16: 135–237.
 - 2006: The dating of Västerhus cemetery. A contribution to the study of Christianization in Jämtland. *Current Swedish Archaeology* 14: 109–142.
 - 2009a: Dateringen av Västerhus kyrkogård. Ett bidrag till studiet av Jämtlands kristnande. Iregren et al. (red.) 2009 (se detta), s. 130–153, 292–299. [Sv. vers. av O. Holm 2006, m. efterskrift.]
 - 2009b: The Herjólfur legend from Härjedalen and its resemblances to the stories of *Landnámabók*. *Á austrvega. Saga and East Scandinavia. Preprint papers of The 14th international saga conference. Uppsala, 9th–15th August 2009*. 1. Ed. by A. Ney et al. (Papers from the Department of Humanities and Social Sciences 14.) Gävle, s. 390–397. [Berör kort äv. ett par jämtl. medeltida sägner.]
 - 2010a: Om källvärdet av kyrkplattssägner för studiet av nedlagda medeltidskyrkor. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 60: 22–37. [Avfärdar efter en källkritisk analys av jämtl. kyrkplattssägner sådana sägners historiska källvärde.]
 - 2010b: Social och ekonomisk stratifiering i Jämtland 800–1600. En kritisk forskningsöversikt. *Collegium medievale* 23: 112–146.
 - 2010c: The integration of Härjedalen into the Norwegian kingdom. *The Norwegian domination and the Norse world c.1100–c.1400*. Ed.: S. Imsen. (Rostra. Trondheim studies in history.) Trondheim, s. 229–249. [Gör vissa jämförelser m. Jämtl.]
 - under utg.: Digerdödens följder för jordägandet. Exemplet Jämtland. *Historisk tidskrift* (Oslo) 90 (2011): 7–32.
 - : se äv. Jämtlands och Härjedalens diplomatarium.
- HOLMGREN, Karin: se Sundqvist.
 HOLMGREN, Åsa: se M. Olausson.
 HOMMAN, Olle & Rosander, Göran, 1970: "Bönhuset" i Bodsjö. Jämtlands läns äldsta träbyggnad. *Fornvårdaren* 10: 358–366.
 HOMMAN, Pelle: se Iregren.
 HORNEIJ, Ruth, 1991: *Bonaderna från Överbogdal*. Ösd. 231 s. Diss. [Gör jämförelser m. några medeltida textilier som bevarats i Jämtl.]
 HULT, Mikael: se Iregren.
 HULTGÅRD, Anders, 1997: Från ögonvittnesskildring till retorik. Adam av Bremens notiser om Uppsalakulten i religionshistorisk belysning. *Uppsalakulten och Adam av Bremen*. Red.: A. Hultgård. Nora, s. 9–50. [Bl.a. om kultspåren under Frösö kyrkas kor.]
 HYENSTRAND, Åke: se Selinge.
 HÅKANSSON, Torsten: se J. Björck.
 HÅRSTAD, Stian: se Dalen.
Härjedalsbrev 1531–1645. Red. av Chr. Kalin. Pdf-dokument. (Källor till Jämtlands och Härjedalens historia utg. digitalt av Landsarkivet i Östersund och Jämtlands läns fornskriftsällskap. www.riksarkivet.se/ostersund. Publ. 2009. [Utgåva av urkunder om Härjed., inkl. några som också rör Jämtl.]
 HØDNEBØ, Finn: se Fritzner.
 HÖGLUND, Eva, Karlsson, Lennart & Nodermann, Maj, 1999: *Ljusdal Oviken. Ett flandriskt altarskåp och dess svenska efterbild*.

- (Statens historiska museum. Klenoder 3.) Sthlm. 89 s. [Nodermann driver i anslutning till Telhammer (1992b) hypotesen att det altarskåp, som enl. ett diplom invigdes 1503 i Oviken, bevarats i Ljusdal.]
- HÖRNBERG, Greger: se Östlund.
- IMSEN, Steinar, 1988: Bygdesamvirket som rikspolitisk utsiktspunkt. Kommunalt liv i Norgesveldet mot slutten av gammelnorsk tid. *Heimen* 25: 129–141.
- 1990: *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart. 1. Middelalderen*. Trondheim. 226 s.
- 1994: *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart. 2. Lydriketiden*. (Skiftserie fra Historisk institutt 7.) Trondheim. 289 s.
- 1995: Republiken Jämtland – myt eller verklighet? *Jämten* 89 (1996): 51–63, 194.
- 1996: Christian III's "kongelige" norske lensmenn. *Innsikt og utsyn. Festskrift til Jørn Sandnes*. Red. av Kj. Haarstad, A. Kirkhusmo, D. Slettan & S. Supphellen. (Skiftserie fra Historisk institutt 12.) Trondheim, s. 183–197.
- 1997: Det gamle tinget – og det nye. *Rett og historie. Festskrift til Gudmund Sandvik*. Red. av D. Michalsen & K. Sprauten. Oslo, s. 13–35.
- 1999: Public life in Shetland and Orkney, c.1300–1550. *New Orkney antiquarian journal* 1: 53–65. [Gör jämförelser m. Jämtl. En tidigare vers. tr. som exkurs i Imsen 1994.]
- 2006: Det norske grenselandskapet Jemtland. *Vid gränsen. Integration och identitet i det förnationella Norden*. Red.: H. Gustafsson & H. Sanders. (Centrum för Danmarksstudier 10.) Göteborg–Sthlm–Lund, s. 61–85.
- 2009: Den gammelnorske drapsprosessen. *Historisk tidsskrift* (Oslo) 88: 185–229.
- : se äv. Jämtlands och Härjedalens diplomatarium resp. Norske diplom 1301–1310.
- IREGREN, Elisabeth, 1984: Catalogue of bone remains on prehistoric sites in northern Sweden. Ekman, Jan & Iregren, Elisabeth: *Early Norrland. 8. Archaeozoological investigations in northern Sweden*. (KVHAA.) Sthlm, s. 43–99. [Redovisar bl.a. vikingatida benfynd fr. Frostvikens sn.]
- 1989: Under Frösö kyrka – ben från en vikingatida offerlund? *Arkeologi och religion. Rapport från Arkeologidagarna 16–18 januari 1989*. Red.: L. Larsson & B. Wyszomirska. (University of Lund. Institute of archaeology. Report series 34.) Lund, s. 119–133.
- 1992a: Kvinnor och barn under medeltid – ett antropologiskt perspektiv på några skelettmaterial. *Kvinnospår i medeltiden*. Red.: I. Lövkrona. (Kvinnovetenskapliga studier 1.) Lund, s. 55–92 [I detta o. alla följ. arbeten listade under Iregren behandlas ben fr. Västerhus kyrkogård.]
- 1992b: Scandinavian women during the medieval period. Health, childbirth and child-care. *Collegium antropologicum* (Zagreb) 16: 59–82.
- ; Alexandersen, Verner & Redin, Lars (red.), 2009: *Västerhus. Kapell, kyrkogård och befolkning*. (KVHAA Fristående monografier.) Sthlm. 307 s. [Innehåller bl.a. följande, separat förtecknade artiklar: Kr. Jonsson 2009b, d, Ranåker 2009, Oskarsson 2009, Brendalsmo & Bonnier 2009, O. Holm 2009a, Siven 2009, Alexandersen & Iregren 2009a, b, Iregren et al. 2009, Boldsen & Freund 2009, Kjellström et al. 2009 och Alexandersen, Iregren & Redin 2009.]
- ; Hult, Mikael & Homman, Pelle, 1996: Diet and health of infants in a medieval Scandinavian population. Anthropological studies combined with fast neutron activation analysis. *Proceedings from the 6th Nordic conference on the application of scientific methods in archaeology, Esbjerg 1993*. Eds.: V. Mejdahl & P. Siemen. (Arkæologiske rapporter fra Esbjerg Museum 1.) Esbjerg, s. 39–47.
- & Isberg, Per-Erik, 1991: Genetic composi-

- tion and variation in Nordic populations. A study of non-metric skull variants in Middle Norway and Middle Sweden. *Pojęcie cechy w naukach biologicznych*. (Seria antropologia 17.) Poznań, s. 173–187.
- ; Jungner, Högne; Räisänen, Jyrki & Alexandersen, Verner, 2000: Dieten hos barn och vuxna i Westerhus. Data från spårämnen, kolisotoper och odontologi. *Hikuin* 27: 179–202.
- & Redin, Lars, 2000: Assemblages of children's bones in a medieval churchyard in Sweden – results of epidemics, warfare, infanticide or simply, disturbed graves? *Investigaciones en biodiversidad humana*. Edición a cargo de T. A. Varela. Santiago de Compostela, s. 259–269.
- ; Wallmark, Håkan; Jungner, Högne; Kjellström, Anna & Grupe, Gisela, 2009: Kön, genus och status. Variation i dieten hos kvinnor och män i medeltida populationer i norra Europa. Iregren et al. (red.) 2009 (se detta), s. 208–225, 302–304.
- : se äv. Alexandersen, Magnell resp. Zachrisson.
- ISBERG, Per-Erik: se Iregren.
- JACOBSSON, Carina, 1998: Varför finns uppländska krucifix i Norrland? Krucifixen i Järvsö och Segersta i Hälsingland. *Fornvännen* 93: 125–134. [Bl.a. om testamentgäva 1360 av skrivtavlor av elfenben till jämtil. prosten Agmund.]
- JAKOBSSON, Mikael, 1983: *Expansion i skogsbygd. En studie i kolonisationsförlopp och sociala strukturer under yngre vikingatid i Jämtland*. Uppsats i påbyggnadskurs i arkeologi, särsk. nordeuropeisk, Stockholms univ. 49 s. Duplic.
- 1989: En vikingagrav i Arnljots hemtrakter. Hemmendorff (red.) 1989, 2 (se detta), s. 57–60. [Om en kammargrav vid Oppne utanför Gällö.]
- 1992: *Krigarideologi och vikingatida svärds-typologi*. (Stockholm studies in archaeology 11.) Sthlm. 240 s. Diss.
- 1997: Burial layout, society and sacred geography. A Viking Age example from Jämtland. *Current Swedish Archaeology* 5: 79–98. [Strukturalistisk analys av bl.a. gravar vid Rösta, Äs.]
- JANSSON, Sven B. F., 1970: *Den runnristade sländtrissan från Brunflo*. (Brunflo hembygdsförenings skriftserie 2.) Brunflo. 8 s.
- JANSSON, Ulf: se Antonson.
- JENSEN, Frede P., 1982: *Danmarks konflikt med Sverige 1563–1570*. (Skrifter udg. af Det Historiske Institut ved Københavns Universitet 12.) Khvn. 372 s. Diss.
- JENSEN, Paul: se G. Hansson.
- JENSÅS, Ivar, 1998: *Gårdsbosättning og livberging i Meråker og Åre sogn i middelalder og tidlig nytid. Arkeologiske kilders utsagnskraft*. Hovedoppgave i arkeologi, Norges teknisk-naturvitenskapelige univ., Trondheim. 138 s. Duplic.
- : se äv. Berglund.
- JOHANSEN, Birgitta, 1983: *Rödöns socken. Gård – by – bygd*. Uppsats i påbyggnadskurs i arkeologi, särsk. nordeuropeisk, Stockholms univ. 42 s. Duplic.
- JOHANSSON, Frida, 2003: *Hovgårdarna i Jämtlands järnålderslandskap*. C-uppsats i arkeologi, Ups. univ. 51 s. Duplic.
- JOHANSSON, Maria, 1996: *Ben, byggnader och begrepp. Ett försök att sammanföra arkeologisk praktik och teori vid Frösö kyrka*. C-uppsats i arkeologi, Mitthögskolan, Ösd. 31 s. Duplic.
- JOHANSSON, Tomas, 1978: Två skidor från järnåldern. *Jämten* 72 (1979): 103–106.
- JOHNSON, Ivan, 1986: Sillre by och fisket i Torringen 1500–1986. *Ångermanland–Medelpad* 1986: 145–177.
- JONSSON, Johan, 2003: *2001 års fornminnesinventering i Jämtlands län. Åre kommun*. (Jämtlands läns museum. Kulturhistorisk utredning 51.) Ösd. 41 s.
- JONSSON, Kenneth: se Grundberg.
- JONSSON, Kristina, 1994: *Tibrandsholm*. C-uppsats i arkeologi, Mitthögskolan, Ösd. 44 s. Duplic.
- 1999: Bland barnaföderskor, spädbarn och

- "vuxna barn". Social och religiös kontroll speglad i gravmaterialet från Västerhus. *META. Medeltidsarkeologisk tidskrift* 1999, h. 4: 12–35.
- 2009a: Bodily dimensions in medieval burials. On age and gender structures in socially stratified churchyards. *From Ephesos to Dalecarlia. Reflections on body, space and time in medieval and early modern Europe*. Eds.: E. Regner, C. von Heijne, L. Kitzler Åhfeldt & A. Kjellström. (The museum of national antiquities, Stockholm. Studies 11; Stockholm studies in archaeology 48.) Sthlm, s. 119–144. [Behandla bl.a. Västerhus kyrkogård.]
- 2009b: Kyrkogården och kyrkan i Västerhus. En arkeologisk tillbakablick. Iregren et al. (red.) 2009 (se detta), s. 9–25, 277–278.
- 2009c: *Practices for the living and the dead. Medieval and post-Reformation burials in Scandinavia*. (Stockholm studies in archaeology 50.) Sthlm. 295 s. Diss. [Rec. av J. Wienberg i *Collegium medievale* 23 (2010): 221–234.]
- 2009d: Tills döden skiljer oss åt... Sociala markörer i medeltida gravskick i Västerhus på Frösön, Löddeköpinge i Skåne och Peterskyrkan i Tønsberg. Iregren et al. (red.) 2009 (se detta), s. 40–73, 254–259, 280–288.
- JUNGNER, Högne: se Iregren.
- JUNNO, Juho-Antti: se Niskanen.
- JÜNGE, Åke: se Zachrisson.
- Jämtlands domböcker och landstingsprotokoll*. 4. 1647–1648. Utg. av Kj. Hoffman. (Skrift utg. av Jämtlands läns fornskriftsällskap 12.) Ösd 1989. 156 s. [Del 1–3 (omfattande åren 1621–43) utkom 1933–39.]
- Jämtlands och Härjedalens diplomatarium*. Utg. av Jämtlands läns biblioteks diplomatariekommitté (del 2). Landsarkivet i Östersund och Jämtlands läns fornskriftsällskap (d. 3). Ösd. – 2. [(1405) 1451–1519.] Under red. av H. Björkvik (h. 1), Kj. Haarstad (h. 1–3) & H. Öhberg (h. 2–3). 1974, 1978, 1985 (3 häften). 372 s. – *Orts- och personregister. Andra delen, häfte 1–3*. (1405) 1451–1519. Av B. Flemström. 1991. 167 s. – 3. 1520–1530. Utarb. av O. Holm. 1995. XII, 314 s. [Utgåva av diplom. D. 1 (till 1450) utkom 1943–56, m. register 1965. Supplement: se O. Holm 1999. H. 1 av d. 2 rec. av S. Imsen i *Heimen* 17 (1976–78): 54–56; d. 1–2 rec. av N.-E. Eriksson i *Östersunds-posten* 25/7 1985; registerhäftet till d. 2 rec. av dens. i *Länstidningen* (Ösd) 5/6 1991; d. 3 rec. av M. Njåstad i *Heimen* 37 (2000): 329–331 o. P.-A. Wiktorsson i *Namn och bygd* 89 (2001): 180–182.]
- JÄRNANKAR, Jannika, 1997: Näs kyrka. *Jämten* 91 (1998): 137–151. [Äv. i särtr. u.ä.: Ösd. (Jämtlands kyrkor 42.)]
- JÖNSSON, Bosse, 1991: Fornlämningar i ett norrländskt kust-, dal- och skogsområde: 1988 års inventeringsresultat. *Arkeologi i Sverige* N.F. 1: 215–238. [Berör ett hörn av Fors sn.]
- KALIN, Christer: se Härjedalsbrev resp. Olof Bertilssons kyrkobok.
- KARDELL, Lars, 1993: *Gillhovskälen. Ett jämtländskt avradsland och dess historia*. (Sveriges lantbruksuniversitet. Institutionen för skoglig landskapsvård. Rapport 55.) Ups. 119 s.
- 2008: *Om skogsbetet i allmänhet och det i Klövsjö i synnerhet*. (Sveriges lantbruksuniversitet. Institutionen för skoglig landskapsvård. Rapport 105.) Ups. 140 s. [Med några korta äldre historiska notiser.]
- KARLSSON, Lennart, 1976–77: *Romansk träornamentik i Sverige*. (Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm studies in history of art 27.) Sthlm. 222 s., separat planschbilaga. Diss. [Bl.a. om Näsfunten.]
- 1988: *Medieval ironwork in Sweden* 1–2. (KVHAA.) Sthlm. 437; 615 s.
- 1991: Sockenkyrkan – byggnadstyper och inredningskomponenter. *Kyrka och socken i medeltidens Sverige*. En samling uppsatser av R. Andersson et al. Red.: O. Ferm. (Studier till Det medeltida Sverige 5.) Sthlm, s. 297–320. [Bl.a. om att tidig kyrkoarkitek-

- tur, inredningsdetaljer och träskulptur i Jämtl. vittnar om orientering mot No. o. Engl.]
- 1995: Träskulpturen. Karlsson, Lennart et al.: *Den romanska konsten*. (Signums svenska konsthistoria 3.) Lund, s. 229–279, 386.
 - 1996: Träskulpturen. Augustsson, Jan-Erik et al.: *Den gotiska konsten*. (Signums svenska konsthistoria 4.) Lund, s. 199–285, 523–524.
 - 2001: Norrländsk egenart. *Haaken Gulleleson – och norrländsk egenart*. Red.: K. Haglund. Hudiksvall, s. 7–23.
 - 2005: *Kretsen kring Haaken Gulleleson*. Sthlm. 179 s. [Diskuterar (s. 115–140) – i anslutning till tidigare forskares förslag – möjligheten av att en el. flera medarbetare i hälsingemästaren Haaken Gullelesons bildverkstad etablerat sig i Jämtl. Rec. av M. Nodermann i *Rig* 89 (2006): 60–62.]
 - : se äv. Höglund.
- KARLSSON, Nina, 2006: *Bosättning och resursutnyttjande. Miljöarkeologiska studier av boplatser med hårdar från perioden 600–1900 e. Kr. inom skogsamiskt område*. (Studia archaeologica Universitatis Umeensis 21.) Umeå. XII, 183 s. Diss. [Bl.a. om en boplatser med spår av renskötsel i Täveldalen, Undersåkers sn, vars datering dock är oklar.]
- KERKKONEN, Gunvor, 1977: *Borgare och bondeseglare. Handelsjöfart på Reval genom och i SV-Finlands skärgård under tidigt 1500-tal. Kring tvenne skuldböckers notismaterial, detaljutredningar och reflexioner*. (Historiallisiä tutkimuksia 106.) Helsingfors. 279 s. [Söker bl.a. identifiera några ortnamn i Revalsborgaren Helmich Fickes skuldböcker m. orter i Jämtl. o. Härjed. Identifieringarna förefaller dock osäkra.]
- KJELLBERG, Halvor: se Norges gamle Love resp. Regesta Norvegica.
- KJELLSTRÖM, Anna, 2009: Domestic violence in the Middle Ages. An anthropological analysis of sex-specific trauma in five Scandinavian skeletal assemblages. *From Ephesos to Dalecarlia. Reflections on body, space and time in medieval and early modern Europe*. Eds.: E. Regner, C. von Heijne, L. Kitzler Åhfeldt & A. Kjellström. (The museum of national antiquities, Stockholm. Studies 11; Stockholm studies in archaeology 48.) Sthlm, s. 145–160. [Behandlar bl.a. ben fr. Västerhus.]
- ; Lidén, Kerstin; Olofsson, Camilla; Olson, Carina; Lönnquist, Ulrika Stenbäck & Welinder, Stig, 2009: *Barnen på Tibrandsholm*. Iregren et al. (red.) 2009 (se detta), s. 236–243, 305–306.
- : se äv. Iregren.
- KLEPPE, Else Johansen: se Anderson.
- KLOTZ, Eva: se Wiséhn.
- KRUKEN, Kristoffer, 1990: Personnamn i Trøndelag og Jemtland i første halvdel av 1600-talet. *Institutt for namnegransking. Årsmelding* 1989: 101–119. [Om namnen i koppskattelängder 1645. Konstaterar ”ei markert namnegrense” längs Kölen.]
- KULLMAN, Leif & Öberg, Lisa, 2009: Post-Little Ice Age tree line rise and climate warming in the Swedish Scandes. A landscape ecological perspective. *Journal of ecology* 97: 415–429.
- KVAAL, Ottar J., 2001: *Ærens makt. En studie av nektelseseder og prosessuelle skussmål*. (Publikasjoner fra Tingbokprosjektet 18.) Oslo. VIII, 232 s. [Bygger bl.a. på jämtl. domboksprotokoll fr. 1620-t.]
- KYHLBERG, Ola: se Redin.
- KÄLLSTRÖM, Magnus, 2007: *Mästare och minnesmärken. Studier kring vikingatida runristare och skriftmiljöer i Norden*. (Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm studies in Scandinavian philology. N.S. 43.) Sthlm. 442 s. Diss. [Behandlar bl.a. Frösöstenen.]
- KÖNIGSSON, Lars-König: se Zachrisson.
- LAGERSTEDT, Anna, 2004: *Det norrländska rummet. Vardagsliv och socialt samspel i medeltidens bondesambälle*. (Skrifter från forskningsprojektet Flexibilitet som tradition, Ångersjöprojektet, 10; Stockholm

- studies in archaeology 30.) Sthlm. 236 s. Diss. [Studerar ingående bl.a. den arkeologiskt undersökta gården på Kyrklägdan, Ås sn.]
- LANTTO, Patrik: se Welinder.
- LARJE, Rita, 1989: Benfynd ur jämtländska gravar. Hemmendorff (red.) 1989, 2 (se detta), s. 61–77. [Behandlar ben tillvaratagna i samband med ä. undersökningar av järnåldersgravar.]
- LARSSON, Gabriela Bjarne, 2002: Jordförvärv och ränteförbud under 1300–1400-talen. *Ny väg till medeltidsbrev. Från ett medeltidssymposium i Svenska Riksarkivet 26–28 november 1999*. Red.: C. Gejrot, R. Andersson & K. Abukhanfusa. (Skrifter utg. av Riksarkivet 18.) Sthlm, s. 197–215. [Detta o. följ. arbeten behandlar Jämtl./Härjed. o. Finnveden.]
- 2003: Kvinnor, manlighet och hushåll 1350–1500. *Hans och hennes. Genus och egendom i Sverige från vikingatid till nutid*. Red.: M. Ågren. (Opuscula historica Upsaliensia 30.) Ups., s. 81–111.
- 2010: *Laga fång för medeltidens kvinnor och män. Skriftbruk, jordmarknader och monetarisering i Finnveden och Jämtland 1300–1500*. (Rättshistoriskt bibliotek 66.) Sthlm. 307 s.
- LARSSON, Jesper, 2009: *Fåbodväsendet 1550–1920. Ett centralt element i Nordsveriges jordbrukssystem*. (Acta Universitatis agriculturae Sueciae 2009:51.) Ups.–Ösd. 432 s. Diss. [Rec. av A.-C. Östman i *Scandia* 76 (2010), h. 1: 170–172; L. Ersgård i *Fornvännen* 106 (2011): 67–69.]
- LARSSON, Lars Z., 1985: Från Sjnaptja till Kåge – från fjäll till kust. *Arkeologi i Sverige* 1982–83: 193–205. [Bl.a. om fornminnesinventering i Frostvikens sn.]
- LARSSON, Rolf, 1972: Hackås kyrka – en arkeologisk undersökning. *Jämten* 66: 56–62.
- 2005: Hackås kyrka – forskningsresultat och iakttagelser. *Hackås sockenkrönika* 46 (2004): 78–85. [Bl.a. om dendrokronologiska analyser.]
- LAVERY, Jason, 2002: *Germany's Northern challenge. The Holy Roman Empire and the Scandinavian struggle for the Baltic, 1563–1576*. (Studies in Central European histories.) Boston–Leiden. XX, 164 s.
- Lensrekneskapar*. 2. *Agder, Vestlandet, Trøndelag, Nord-Noreg*. (Riksarkivet. Arkivregistraturar 4.) Oslo 1983. 422 s. [Förtecknar bevarade da. fogderäkenskaper om Jämtl.]
- LIDÉN, Anne, 1999: *Olav den helige i medeltida bildkonst. Legendmotiv och attribut*. (KVHAA.) Sthlm. 431 s. Diss. [Behandlar bl.a. Olavsbilder i Handöl, Revsund, Ström, Åre.]
- LIDÉN, Kerstin: se Kjellström.
- LIEDGREN, Lars, 1995: Förhistoriska bebyggelselämningar i Norrland. *Hus och gård i det förurbana samhället. Rapport från ett sektorforskningsprojekt*. Artikeldel. Red.: H. Göthberg, O. Kyhlberg & A. Vinberg. (Riksantikvarieämbetet. Arkeologiska undersökningar. Skrifter 14.) Sthlm, s. III–145.
- LINDBLAD, Henrik & Lindblad, Jakob, 2002: Kyrkorna 1550–1760. *Jämtland – landskapets kyrkor*. Red.: J. Lindblad. (Forskningsprojektet Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria.) Sthlm, s. 33–40.
- LINDBLAD, Jakob: se H. Lindblad.
- LINDEBERG, Marta, 2009: *Järn i jorden. Spadformiga ämnesjärn i Mellannorrland*. (Stockholm studies in archaeology 48.) Sthlm. 310 s. Diss.
- LINDEGREN, Jan & Sörlin, Per, 1995: Jämtland mellan två statssystem. Sörlin (red.) 1995 (se detta), s. 202–206.
- LINDERHOLM, Hans W., 2001: *Temporal and spatial couplings between tree-ring variability and climate in Scandinavia*. (Thesis in geography with emphasis on physical geography 20.) Sthlm. Diss. 20 s., Papers I–IV.
- & Chen, Deliang, 2005: Central Scandinavian winter precipitation variability during the past five centuries reconstructed from *Pinus sylvestris* tree rings. *Boreas* 34: 43–52.

- & Gunnarson, Björn E., 2005: Summer temperature variability in central Scandinavia during the last 3600 years. *Geografiska annaler* 87 A: 231–241.
- : se äv. Gunnarson.
- LINDGREN, Karin: se C. Bengtsson.
- LINDGREN, Mereth, 1991: *Bilden av Birgitta*. Höganäs. 200 s. [Behandlar bl.a. jämtl. Birgitta-skulpturer.]
- 1996: De liturgiska kärlen. Augustsson, Jan-Erik et al.: *Den gotiska konsten*. (Signums svenska konsthistoria 4.) Lund, s. 451–457, 528.
- LINDHOLM, David, 2001: *Yngre rödgods från den medeltida borgen Tibrandsholm i Jämtland*. D-uppsats i medeltidsarkeologi, Lunds univ. 30 s. Duplic. [Daterar den påträffade keramiken t. 1500–1700. Stort inslag av importgods.]
- LINDQVIST, Staffan, 1998: *Familjer i Ragunda. En sockengenealogi*. Ragunda. 191 s.
- LINNÉR, Kjell, 1989: Fornlämningar i fångstmiljö: Fjällinventering i W och Z län 1986. *Arkeologi i Sverige* 1986: 193–203. [Berör en remsa av Undersåkers sn.]
- LINSCOTT, Kristina, 2007: *Medeltida tak. Bevarade takkonstruktioner i svenska medeltidskyrkor*. 1. *Rapport om kunskapsläget 2006*. (Göteborgs universitet. Institutionen för kulturvård. Rapport 2007:1.) Göteborg. 44 s., bil.
- LJUNGDAHL, Ewa, 2003: *Att spåra sin historia. En redogörelse för några av de insatser för samiska kulturmiljöer som gjorts under åren 1997–2002 i Jämtlands län*. (Skrifter utg. av Gaaltije 2.) Ösd. 40 s.
- 2007: *Njaarke. Renskötsel i tre årtusenden*. Ösd. 39 s. [Om inventeringar och undersökningar av kulturlämningar i Njaarke (f.d. Sösjö) sameby i Kalls sn.]
- & Sandström, Inger, 1997: *Barnen på Vivalden och Västerbus. Synen på barndomen i samhällen med olika livsåskådningar*. D-uppsats i arkeologi, Mitthögskolan, Ösd. 14 s. Duplic.
- LJUNGGREN, Karl Gustav: se Söderwall.
- LJUNGQVIST, Fredrik Charpentier: se Sundqvist.
- LOVÉN, Christian, 1996: *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige*. (KVHAA:s handlingar. Antikvariska serien 40.) Sthlm. 550 s. Diss. [Bl.a. om kyrkkastalerna i Brunflo och Sunne (s. 370).]
- 2007: Tibrandsholm. [Artikeln osignerad.] Törnquist, Leif et al.: *Svenska borgar och fästningar. En historisk reseguide*. Sthlm, s. 343–345.
- LUNDEGÅRDH, Ingrid, 1997: Kampen om den norrländska Olavskulten. *Helgonet i Nidaros. Olavskult och kristnande i Norden*. Red.: L. Rumar. (Skrifter utg. av Riksarkivet 3.) Sthlm, s. 115–137, 279–280. [Äv. om Erikskulten i Norrl.]
- LUNDHOLM, Kjell, 1973: Järnålder i Arjeplog. *Bonde – veidemann, bofast – ikke bofast i nordisk forhistorie. Foredrag og diskusjoner fra XI11. nordiske arkeologmøte i Tromsø 1970*. Red. av P. Simonsen & G. Stamsø Munch. (Tromsø museums skrifter 14; Scandinavian university books.) Tromsø–Oslo–Bergen, s. 234–245. [Berör (s. 237) ett gravfynd vid Östnår, Hackås.]
- LUNDKVIST, Sven, 1991: Centralmakten och Mittnorden 1536–1814. *Arkiv och historia i Mittnorden. De mittnordiska arkiv- och historiedagarna 2–5 juni 1989*. Red.: P. Matsson. (Arkiv i Norrland 10.) Härnösand, s. 147–158. [Bl.a. om det jämtl. landstinget.]
- 1999: Jämtarnas attityd till försvenskningen. *Regionala samband och cesurer (1645, 1809 och -14, 1905, 1917, 1940, 1995). Föreläsningar och kortare inlägg vid ett symposium i Stockholm 1997*. Red.: S. Helmfrid. (Mitt-Norden-symposium 2; KVHAA Konferenser 47; Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab. Skrifter 1999:3.) Sthlm–Trondheim, s. 49–53. [Undersöker försvenskningssprocessen c. 1645 m. hjälp av personnamnsskicket.]
- : se äv. Haarstad.

- LUNDQVIST, Susanne, 2000: *Binamn i Jämtland och Härjedalen under medeltiden*. C-uppsats i nordiska språk, Mitthögskolan, Härnösand. 37 s. Duplic.
- LUNDSTRÖM, Catarina: se A. Hansen.
- LYSAKER, Trygve, 1987: *Nidaros erkebispestol og bispesete 1153–1953*. 2. *Trondhjems stift og Nidaros bispedømme 1537–1953*. 1. *Reformasjon og enevælde 1537–1804*. Trondheim. 447 s.
- LÖBERG, Lars, 2003: Torstein Skjeldulvsson og hans nærmeste slekt. En ansælggøring av personhistoriske, eiendomshistoriske og heraldiske metodeproblem i norsk middelaldergenealogi. *Norsk slektshistorisk tidskrift* 39: 39–21. [Jfr Christiansen 2002, 2003.]
- LÖNNQUIST, Ulrika Stenbäck: se Kjellström resp. C. Olofsson.
- LÖTHMAN, Lars, 1972: 1970 års fornminnesinventering. *Hammerdalskrönikan* 24 (1971): 54–61. [Berör Hammerdals och Borgvattnets snr.]
- 1973: 1972 års fornminnesinventering. *Hammerdalskrönikan* 25 (1972): 41–46. [Berör Gåxsjö och Hammerdals snr.]
- 1978: *Föllingebygdens fasta fornlämningar. 1973 års fornminnesinventering av Föllinge, Hotagens och Laxsjö socknar, Jämtland*. (Föllinge hembygdsförenings skriftserie 8.) Föllinge. 39 s.
- MAGERØY, Hallvard: se Diplomatarium Norvegicum.
- MAGNELL, Ola & Iregren, Elisabeth, 2010: *Veistu hvé blóta skal? The Old Norse blót in the light of osteological remains from Frösö church, Jämtland, Sweden*. *Current Swedish Archaeology* 18: 223–250.
- MAGNUSSON, Gert, 1973: Primitiv järnhantering i Myssjö och Oviken. *Oviks- och Myssjöbygden* 17: 104–112. [Jfr Magnusson 1975c.]
- 1975a: En arkeologisk utgrävning av en gravhög i Brunflo. *Jämten* 69 (1975–76): 122–130.
- 1975b: Fångstgropssystemet vid Storgräftån. *Oviks- och Myssjöbygden* 19: 16–22.
- 1975c: Järnhantering i Myssjö och Oviken. De fortsatta undersökningarna. *Oviks- och Myssjöbygden* 19: 5–15.
- 1976: Gravfältet vid Håkansta. Magnusson, Gert & Raihle, Jan: *Från vendeltida gravfält till modern bebyggelse*. (Brunflo hembygdsförenings skriftserie 7.) Brunflo, s. 3–6. [Äv. i *Brunflobygden* 28 (1976): 35–38.]
- 1977: Järnhanteringen i Jämtland och Härjedalen. En presentation av en forskningsuppgift. *Jernkontorets bergshistoriska utskott. Höstmötet i Östersund 1977*. (Jernkontorets forskning. Ser. H 17.) Sthlm, s. 9–46.
- 1978: Jämtlands järnålder. *En bok om Jämtland*. Sammanställd av R. Ohlson. Ösd, s. 31–41.
- 1980: Ekonomiska regioner i Jämtland under järnålder. *Inventori in honorem. En vänbok till Folke Hallberg*. Red. av Å. Hyenstrand. Redaktionsgrupp: S. Haasum, C. Hyenstrand & I. Trankell. Sthlm, s. 233–239.
- 1983: Some iron production sites and their location. *Offa* 40: 139–144.
- 1984: Who were the blacksmiths in Jämtland and Härjedalen? *The crafts of the blacksmith. Essays presented to R. F. Tylecote at the 1984 symposium of the UISPP comité pour la sidérurgie ancienne held in Belfast, N. Ireland 16th–21st September 1984*. Ed. by B. G. Scott & H. Cleere. Belfast, s. 121–129.
- 1986: *Lågteknisk järnhantering i Jämtlands län*. (Jernkontorets bergshistoriska skriftserie 22.) Sthlm. 437 s., karta. Diss. [Rec. av A. Espelund i *Norwegian Archaeological Review* 21 (1988): 53–54.]
- 1988: Järn, kolonisation och landskapsutnyttjande i Norrlands inland. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 14 (1987): 127–136. [Detta o. följ. arbete sammanfattar några av resultaten och diskussionerna i Magnusson 1986.]
- 1989a: Järnproduktion i äldre tid. Hemmendorff (red.) 1989, 2 (se detta), s. 7–20.
- 1989b: Järnålder på Rödölandet. Hemmendorff (red.) 1989, 2 (se detta), s. 44–56.

- [Bygger i huvudsak på Johansen 1983 o. Magnusson 1986.]
- 1994: Blåsterugnen vid Hammarede i Rätan. *Aktuell arkeologisk järnforskning 1988–1992. Föredrag vid Jernkontorets bergshistoriska utskotts symposium på Jernkontoret 24 november 1992*. Organisatörer: L.-E. Englund, K. Fernheden & G. Magnusson. Red.: L.-E. Englund. (Jernkontorets bergshistoriska utskott H 55.) Sthlm, s. 48–59.
- , Bergvall, Margareta & Sundström, Jan, 1978: *Nedre Långan. Kulturhistorisk inventering i Östersunds och Krokoms kommuner*. (Länsstyrelsen informerar. Ser. A 1978:4.) Ösd. 59 s.
- & Segerström, Ulf, 2009: Leva i skogsbygd. När blev människan bofast i Södra Norrland? *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 57: 7–25.
- MAIJANEN, Heli & Niskanen, Markku, 2006: Comparing stature-estimation methods on medieval inhabitants of Westerhus, Sweden. *Fennoscandia archaeologica* 23: 37–46.
- MALMROT, Catarina, 1998: *Norm och praxis i jämtiländsk rättshistoria*. C-uppsats i historia, Mithögskolan, Ösd. 42 s. Duplic.
- MANGINI, Augusto: se Sundqvist.
- MARTENS, Irmelin: se Selinge.
- MATTISSON, Ann-Christin, 1986: *Medeltida nordiska borg- och sätesgårdsnamn på -holm*. (Nomina Germanica. Arkiv för germansk namnforskning 17.) Ups.–Sthlm. 232 s. Diss. [Behandlar (s. 105 ff.) *Tibrands-holm* i Rödöns sn.]
- MELANDER, Jan, 1989: Fångstgropar i Jämtland. Hemmendorff (red.) 1989, 1 (se detta), s. 115–127.
- MILDE, Ylva Stenqvist, 2007: *Vägar inom räckhåll. Spåren efter resande i det förindustriella bondesamhället*. (Stockholm studies in archaeology 39; Skrifter från forskningsprojektet Flexibilitet som tradition, Ångersjöprojektet, 12.) Sthlm. 365 s. Diss. [Undersöker Älvros sn i Härjed. och Ångersjö sn i Hälsingl. Konstaterar utifrån diplom att resandet till o. från dessa bygder ibland sträckte sig till Jämtl. Rec. av E. Svensson i *Fornvännen* 102 (2007): 220–222.]
- MOBERG, Anders: se Gunnarson resp. Sundqvist.
- MOBERG, Lennart, 1988: Attmar. *Namn och bygd* 76: 5–17. [Berör namnen *Åberg*, *Alsensn*, *Offne*, *Mattmars sn*, och *Oppne*, *Rev-sunds sn*.]
- 1998: Från *Åre* till *Akropolis*. *Namn och bygd* 86: 5–16.
- 2000: Jämtl. *storsa* (*stoscha*) 'flicka, ung ogift kvinna'. Till frågan om ordets ursprung. *Dialekter och folkminnen. Hyllningsskrift till Maj Reinhammar den 17 maj 2000*. Red.: L. Elmevik. Ups., s. 199–204.
- MOLITOR, Björn & Damell, David, 1980: Jämtälgnas guld kronor var hårdvaluta redan på vikingatiden. *Svensk jakt* 1980, h. 1: 52–53.
- MYRDAL, Janken, 1985: *Medeltidens åkerbruk. Agrarteknik i Sverige ca 1000 till 1520*. (Nordiska museets handlingar 105.) Sthlm. 294 s. Diss. [Bl.a. om svedjebruk o. införandet av plogen i Jämtl.]
- 1987: 1500-talets bebyggelseexpansion. En forskningsöversikt. *Scandia* 53: 77–98. [Äv. tr. 1996 i Myrdal, Janken: *Landbon, ladan och lagen och Hägnaderna, arbetstiden och bygdelaget samt ytterligare 20 agrarhistoriska artiklar*. Red.: A. Perlinge. (Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden utg. av Kungl. Skogs- och lantbruksakademiens bibliotek 12.) Sthlm, s. 113–132.]
- 2003: *Digerdöden, pestvågor och ödeläggelse. Ett perspektiv på senmedeltidens Sverige*. (Runica et Mediaevalia. Scripta minora 9.) Sthlm. 269 s.
- & Bäärnhielm, Göran, 1994: Katalog över svenska mirakelberättelser. Myrdal, Janken & Bäärnhielm, Göran: *Kvinnor, barn och fester i medeltida mirakelberättelser*. Med en katalog över svenska mirakelberättelser och en nyöversättning av Brynolfsmiraklerna. (Skrifter från Skaraborgs läns museum 19.) Skara, s. 133–156. [Registrerar ett par berättelser rör. Jämtland (s. 134, 140).]

- & Söderberg, Johan, 1991: *Kontinuitetens dynamik. Agrar ekonomi i 1500-talets Sverige*. (Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm studies in economic history 15.) Sthlm. 576 s. [Bl.a. om fåbodväsen, odlings-system och boskapsskötsel i Jämtland.]
- : se äv. Werdelin.
- NEDKVITNE, Arnved: se Regesta Norvegica.
- NES, Oddvar, 1985: Gamle vassførenamn: *Inn og *Lemund. *Namn og nemne* 2: 7–27. [Bl.a. om *Indalsälven*.]
- NEUMÜLLER, Kristina, 2007: Vattensjön och Vattenån. *Samband mellan sjönamn och ånamn i Medelpad*. (Acta Academiae regiae Gustavi Adolphi 96.) Ups. 226 s. Diss. [Behandlar ett flertal sjö- o. ånamn på jämtl. gränsen.]
- NILSÉN, Anna, 2003: Focal point of the sacred space. The boundary between chancel and nave in Swedish rural churches. From Romanesque to Neo-Gothic. (Acta Universitatis Upsaliensis. Figura N.S. 30.) Ups. 278 s. [Urspr. publ. 1991 som: *Kyrkorummets brännpunkt. Gränsen mellan kor och långhus i den svenska landskyrkan. Från romanik till nygotik*. (KVHAA Fristående monografier.) Sthlm. 244 s. – Behandlar flera jämtländska kyrkor.]
- : se äv. Almqvist.
- NILSEN, Dag, 1999: The twelfth century church at Værnes, Norway – a geometrical speculation. *Nordisk arkitekturforskning* 12 (1999), h. 3: 37–49. [Gör jämförelser med bl.a. Norderö kyrka.]
- NILSSON, Bertil, 1982: De äldsta svenska kyrkornas orientering och frågan om de förkristna nordbornas väderstrecksbegrepp. *Kyrkohistorisk årsskrift* 82: 55–67. [Bl.a. om de romanska jämtl. kyrkornas orientering.]
- 1996: Det tidigaste kyrkobyggandet i Jämtland. Brink (red.) 1996 (se detta), s. 117–153.
- NILSSON, Michael, 1995: Den svenska militärstatens resursuttag i Jämtland 1645–1695. Sörlin (red.) 1995 (se detta), s. 51–85.
- NILSSON, Milton: se Fresk.
- NISKANEN, Markku & Junno, Juho-Antti, 2006: The reconstruction of body size and shape of the Paleolithic period Europeans. *People, material culture and environment in the north. Proceedings of the 22nd Nordic archaeological conference, University of Oulu, 18–23 August 2004*. Ed. by V.-P. Herwa. (Studia humaniora Ouluensia 1.) Oulu, s. 310–320. [Använder skeletten från Västerhus kyrkogård som jämförelsematerial.]
- : se äv. Maijanen.
- NISSEN, Harald A., 1996: *Bondemotstånd og statsmodernisering. Bjelkekommisjonen i Trondheim len 1632*. Hovedoppgave i historie, Norges teknisk-naturvitenskapelige univ., Trondheim. 166 s. Duplic. [Konstaterar att många klagoskrifter inkom till Bjelkekommisjonen fr. jämtar rörande bygselrätt till jord, missväxt o. fogdars ämbetsmissbruk.]
- NJÅSTAD, Magne, 2000: Erik Andersson. *Norsk biografisk leksikon* 2. Oslo, s. 485.
- 2002: Karl Jensson. *Norsk biografisk leksikon* 5. Oslo, s. 201–202.
- 2003: *Grenser for makt. Konflikter og konfliktløsning mellom lokalsamfunn og øvrighet ca. 1300–1540*. (Skriftserie fra Institutt for historie og klassiske fag 42.) Trondheim. 268 s. Diss. [Behandlar no. lokalsamhällets interaktion med statlig o. kyrklig överhet. Borgarsysla (Østfold) och Jämtl. utgör undersökningsområden. Motståndsktioner mot överheten anfördes av bönder ur den välbeställda delen av allmogen, konstaterar Njåstad. Som motiv angavs ofta att gammal lag o. rätt skulle hållas fast. I Jämtl. löstes dock konflikterna ofta på tinget, medan de i Borgarsysla inte sällan ledde till olagliga aktioner med våldsbbruk. Rättsväsendet synes därmed ha haft en bättre legitimitet och uppbackning i Jämtl. än i Borgarsysla. ”Kombinasjonen av sterke fellesskapsinstitusjoner, sen tilknytning til det norske riket, perifer beliggenhet og krisen etter 1350 gjorde at Jemtland bevarte karakteren av å være et semi-autonomt landskap hvor kronens viktigste interesse var skat-

- teinngangen”, skriver Njåstad (s. 213). Rec. av E. Albrechtsen i *Historisk tidsskrift* (Oslo) 84 (2005): 648–656.]
- 2004: Resistance in the name of the law. Peasant politics in medieval and early modern Norway. *Northern revolts. Medieval and early modern peasant unrest in the Nordic countries*. Ed. by K. Katalaja. (Studia Fennica. Historica 8.) Helsinki, s. 90–117. [Ger ex. från bl.a. Jämtl. Se närmare Njåstad 2003.]
- 2006: Formell og uformell makt. *Historisk tidsskrift* (Sthlm) 126: 625–642. [Diskuterar maktrelationer mln lokalsamhälle o. överhet, m. ex. fr. Jämtl. o. Borgarsysla. Bygger i huvudsak på Njåstad 2003.]
- ; Andresen, Espen; Englund, Sonja & The-land, Tord, 2005: Landet i midten: Jemtland fra unionsperiferi til grenseprovinns. *Grenser og grannelag i Nordens historie*. Red.: S. Imsen. Oslo, s. 277–331.
- : se äv. O. Holm, Jämtlands och Härjedalens diplomatarium resp. Sörlin.
- NOCKERT, Margareta, 1994: Sensationella dateringar av läns museets textilier. *Jämten* 88 (1995): 112–125, 224. [Jfr Nockert & Possnert 2002.]
- 1995: Textilkonsten. Karlsson, Lennart et al.: *Den romanska konsten*. (Signums svenska konsthistoria 3.) Lund, s. 337–355, 387.
- 1996: Textilier i bundna tekniker. Augustsson, Jan-Erik et al.: *Den gotiska konsten*. (Signums svenska konsthistoria 4.) Lund, s. 421–433, 528.
- & Possnert, Göran, 2002: *Att datera textilier*. Hedemora. 120 s. [Bl.a. om vävnader o. broderier fr. vikingatid till 1600-t. som bevarats i jämtl. kyrkor o. gårdar.]
- : se äv. Franzén.
- NODERMANN, Maj, 1987: Tudorrosor i svenska kyrkor. *ICO. Iconographisk post* 1987, h. 3: 18–24. [Bl.a. om rosenbårder i Ovikens gamla kyrka.]
- 1990: Äldre bonadsmåleri i Norden – medeltida och efterreformatoriskt. *Halland* 73: 65–88. [Bl.a. om bonaden fr. Kinderåsen i Oviken.]
- 1994: *Sankt Göran i Kinderåsen. En målning från Jämtlands oroliga 1500-tal*. (Fornvårdaren 26.) Ösd. 48 s.
- 1997: *Bonadsmåleri i Norden från medeltid och Vasatid*. (Nordiska museets handlingar 125.) Sthlm. 287 s. [Bl.a. om Kinderåsenbonaden o. om skriftliga belägg för bonader i andra gårdar i Jämtl.]
- 2005: *Mästare och möbler. Jämtländska målare, bildhuggare, hantverkare och deras arbeten*. 2, rev. uppl. Ösd. 320 s. [1 uppl. 1990: *Mästare och möbler. Jämtländska målare, bildhuggare, hantverkare och deras produkter*. Lund–Ösd. 295 s. Diss. – Bl.a. om några få bevarade möbler fr. tiden före 1645 o. om hantverkare kända genom skrivna källor.]
- 2009: Björnens fäll vid altaret och vid graven. *Saga och sed* 2009: 133–159.
- : se äv. Almqvist, Höglund, L. Karlsson resp. Telhammer.
- NORDBERG, Andreas, 2006: *Jul, disting och förkyrklig tideräkning. Kalendrar och kalendariska riter i det förkristna Norden*. (Acta Academiae regiae Gustavi Adolphi 91.) Ups. 169 s. [Bl.a. (s. 92) om jämtamot o. spåren av en kultplats under Frösö kyrka.]
- NORDBERG, Perola, 1977: *Ljungan. Vattenbyggnader i den näringsgeografiska miljön 1550–1940*. (Kungl. Skytteanska Samfundets handlingar 18.) Umeå. 830 s. Diss.
- NORDQVIST, Bengt, 1999: Ödegårdar i Sunne socken. *Sunnebygden* 39: 41–54.
- 2000: Presentation av ödesbölen i Sunne. *Sunnebygden* 40: 54–68.
- NORDSTRÖM, Folke, 1984: *Mediaeval baptismal fonts. An iconographical study*. (Acta Universitatis Umensis. Umeå studies in the humanities 6.) 193 s. [Bl.a. om Brunflo- o. Näsfunten.]
- Norges gamle Love*. 2. r. 1388–1604. 4. 1513–1536. 1. *Statens lovgivning 1513–1536*. Ved Halvor Kjellberg. Oslo 1995. 392 s. [Kommenterad källutgåva. Bd 1–3 i andra ser. utkom 1904–81 (omfattande 1388–1513). Första ser. (till 1387) utkom 1846–95.]

- NORRBY, Ulla, 1999: *Christian IV och fogdarna. En studie av fogdarna i Jämtland 1590–1645*. C-uppsats i historia, Mitthögskolan, Ösd. 22 s. Duplic.
- Norsk stadnammleksikon. Red. av J. Sandnes & O. Stemshaug. 4. utg. Oslo 1997. 536 s. [1. utg. 1976. – Bl.a. om några naturnamn på jämtl. gränsen.]
- Norske diplom 1301–1310. Red. av E. Simensen. (Corpus codicum Norvegicorum medii aevi. Quarto series 10.) Oslo 2002. 236 s. [Faksimiler, transkriptioner o. övers. av bevarade originaldiplom, vissa om Jämtl. Inledn. m. språkliga o. paleografiska komm. Rec. av S. Imsen i *Heimen* 40 (2003): 154–157.]
- Norske Herredags-Dombøger. Udg. for Kjelde-skriftfondet. Oslo. – Tillegg til 1.–4. rekke. Ved O. Grønli. 1966–72. 698 s. – Sakregister. Ved P. Sira. Lovregister. Ved T. A. Høeg. 1976. 143 s. [Utgåva av no. herredagsprotokoll o. suppliker till herredagar m.m. 1578–1664. Suppliker fr.o.m. 1641 är dock ej medtagna fullständigt. Rekke 1–4 utkom 1892–1959.]
- Norske kyrkjelege jordebøker etter reformasjonen. 2. Trondhjems reformats 1589. Oslo domkapittels jordebok 1595. Utg. for Kjelde-skriftfondet ved A.-M. Hamre. Oslo 1983. 303 s.
- NYBERG, Hanna, 1997: *Vår Fru Jungfru Maria i Jämtlands medeltida träskulptur. En komparativ studie*. 60-poängsuppsats i konsthvetenskap, Stockholms univ. 68 s. Duplic.
- NYBORG, Birgit, 2001: *Diplom fra Jämtland 1300–1400. Analyse av noen språklige fenomener*. Hovedoppgave i nordisk, Univ. i Oslo. 121 s. Duplic.
- NYKVIST, Pia, 1992: Fornminnesinventering i Brunflo socken, Jämtland. *Brunflobygden* 44: 28–33.
- NYLANDER, Lars, 1999: En hälsingerustmästares medeltida jämtlandsanor. *Släktforskarnas årsbok* 1999: 189–216. [Rör familjer bosatta i Tavnäs o. Marsätt i Sundsjö sn fr. 1400- till 1600-t.]
- NYMAN, Eva, 2000: *Nordiska ortnamn på -und*. (Acta Academiae regiae Gustavi Adolphi 70; Studier till en svensk ortnamnsatlas 16.) Ups. 631 s. Diss.
- 2010: Mellannorrlands ortnamnskick mellan väst och syd. Några synpunkter. *Saga och sed* 2010: 21–41.
- NYMAN, Sten, 1993: *Järnåldersbygd i "Östra riket". En studie av Brunflo socken i Jämtland*. C-uppsats i arkeologi, Ups. univ. 68 s. Duplic. [Med katalog över artefakter fr. järnålder o. medeltid funna i Brunflo sn.]
- 1995: "Een gillestugu säjjes och så fordom hafwa stått i Håssiö". *Fjölnir* 14 (1995), h. 1: 11–15. [Om en ödegård v. om Ängesviken i Singsjön, Håsjö sn.]
- 1996: *Välje, Hallom, Ringsta. Bebyggelsenamn och järnåldersbosättning i Jämtland*. D-uppsats i arkeologi, Ups. univ. 69 s. Duplic.
- : se äv. Brink.
- NYMAN, Åsa, 1978: Gamla traditioner med ny aktualitet. *Norveg* 21: 59–74. [Äv. tr. i kort version 1981 som: Arnljot Gelline. En sägengestalt med förnyad aktualitet. *Oknytt* 2 (1981), h. 1–2: 13–17.]
- 1979: Olofskult och Olofstraditioner i Jämtland. *Jämten* 73 (1980): 25–42. [Populärvet. översikt.]
- 1981: Sankt Olof och Skepparhällan i Revsundssjön. *Oknytt* 2 (1981), h. 3–4: 11–14.
- 1982: Boddas bönhus. Tradition och forskning kring en gammal byggnad. *Oknytt* 3 (1982), h. 1–2: 9–15.
- NÆSHAGEN, Ferdinand Linthoe: se Diplomatarium Norvegicum.
- NÄSSTRÖM, Britt-Mari, 1996: Offerlunden under Frösö kyrka. Brink (red.) 1996 (se detta), s. 65–85.
- ODNER, Knut: se Anderson.
- OLAUSSEN, Lena Holmquist, 1990: "Älgmannen" från Birka. Presentation av en nyligen undersökt krigargrav med människooffer. *Fornvännen* 85: 175–192. [Bl.a. om kammargraven vid Gällö (jfr Jakobsson 1989) – innehållande trälinnor?]

- : se äv. Hedenstierna-Jonson.
- OLAUSSEN, Michael, 1985: *Kyrklägdan i Ås. Arkeologisk undersökning av en boplatz från folkvandringstid till medeltid*. Med bidrag av Roger Engelman, Stig Blomgren, Erik Tholander & Åsa Holmgren. (Jämtlands läns museum. Kulturhistorisk utredning 31.) Ösd. 52 s.
- 1989: *Kyrklägdan – en tusenårig gårdshistoria*. Hemmendorff (red.) 1989, 2 (se detta), s. 115–134.
- OLESEN, Jens E., 1983: *Unionskrige og stendersamfund. Bidrag til Nordens historie i Kristian I's regeringstid 1450–1481*. (Skrifter udg. af Jysk Selskab for Historie 40.) Aarhus. 534 s.
- Olof Bertilssons kyrkobok, *förd i Sveg och Offerdal 1636–1668*. Utarbetad av S. Hellström & Chr. Kalin. (Skrifter utg. av Jämtlands läns fornskriftsällskap 15.) Ösd 2006. 364 s. [Utgåva av kyrkobok för Olof Bertilsson Angdalinus, kh. i Offerdal, Alsen o. Mattmar 1642–68. Inledn. m. språkl. o. hist. komm.]
- OLOFSSON, Björn, 1996: Jämtlands län. *Natursten i byggnader. Norrlandslänen: Norrbottens, Västerbottens, Jämtlands, Västernorrlands och Gävleborgs län*. Red.: G. Friberg & B. Sundnér. Sthlm, s. 49–59.
- 2003: *Medeltida timmerbyggnader i Jämtland och Härjedalen. Middelaldergården i Trøndelag. Foredrag fra to seminar*. Red.: O. Skevik. Stiklestad, s. 141–146.
- 2008: *Dokumentation och datering av takkonstruktion i Kyrkås gamla kyrka 2007*. (Jamtli. Rapport 2008:3.) Ösd. 16 s.
- 2010: *Datering av träkonstruktioner i Åre gamla kyrka 2010*. (Jamtli. Rapport 2010:40.) Ösd. 12 s., bil.
- OLOFSSON, Camilla, 2000: *Etnisk komplexitet uttryckt i gravfältet på Långön i Hotingsjön*. CD-uppsats i arkeologi, Mitthögskolan, Ösd. 50 s. Duplic.
- 2010: *Making new antlers. Depositions of animal skulls and antlers as a message of regeneration in South Sámi grave contexts*. *Norwegian Archaeological Review* 43: 97–114.
- ; Lönnquist, Ulrika Stenbäck & Welinder, Stig, 2007: *Munkebovallen. Oviks- och Mysjöbygden* 51: 68–74.
- & Welinder, Stig, 2004: *Historiens avfall. Blickar bakåt. Elva uppsatser om ett förflutet nu*. Red.: Chr. Kjellson, S. Olofsson & P. Sörlin. (Institutionen för humaniora. Rapport 15.) Härnösand, s. 7–21. [Om undersökningar intill Tibrandshögen, Rödön.]
- : se äv. Kjellström.
- OLOFSSON, Karl-Johan, 1997: *Kolonisation och bebyggelseutveckling i tre jämtländska socknar – från järnålder till tidig medeltid*. C-uppsats i arkeologi, Mitthögskolan, Ösd. 38 s. Duplic. [Undersöker Häggenås, Kyrkås o. Lits snr.]
- 2000: *1999 års fornminnesinventering i Jämtlands län. Åre, Bergs och Härjedalens kommuner*. (Riksantikvarieämbetet. Fornminnesinventeringen. Rapport 2000:7.) Sthlm–Ösd. 31 s.
- OLOFSSON, Marie, 1994: *Den kvinnliga vikingadräkten i Storsjöbygden. En studie baserad på smyckefynd gjorda i området*. C-uppsats i arkeologi, Mitthögskolan, Ösd. 43 s. Duplic.
- OLOFSSON, Sven, 1997: *Medeltiden i vår närhet*. Olofsson, Sven, Hemmendorff, Ove & Grundberg, Leif, 1997: *Pilgrimstid. Upptäck medeltiden i Jämtland, Härjedalen, Ångermanland och Medelpad*. (Upp-täck Jämtland/Härjedalen.) Ösd, s. 6–28. [Bla. om salvelsekrus funnet vid Gärde, Offerdal.]
- OLOFSSON, Veronica, 2007a: *Dubbelboden i Sidsjö – byggnadsdokumentation. Sidsjö 3:13, Bodsjö socken, Bräcke kommun, Jämtlands län*. (Jamtli, Jämtlands läns museum. Rapport 2007:4.) Ösd. 48 s., bilagor.
- 2007b: *Karolinerlidan – byggnadsdokumentation. Singsjölandet 1:2, Brunflo socken, Östersunds kommun, Jämtlands län*. (Jamtli, Jämtlands läns museum. Rapport 2007:3.) Ösd. 48 s., bilagor.

- OLSEN, Bjørnar: se L. I. Hansen.
- OLSON, Carina: se A. Hansson resp. Kjellström.
- OLSSON, Anna, 1998a: *Jämtlands medeltidskyrkor – en kunskapssammanställning*. (Jämtlands läns museum. Kulturhistorisk utredning 45.) Ösd. 24 s.
- 1998b: *Medeltida timmerhus i Jämtlands län. Projekt rapport för etapp 3 – lägesbestämning och förslag till fortsatt arbete*. (Jämtlands läns museum. Kulturhistorisk utredning 44.) Ösd. 35 s.
- OLSSON, Anna-Lena, 1995: *1994 års fornminnesinventering i Jämtlands län*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm. 12 s. Duplic. [Berör, liksom följ. rapport, ö. Jämtl.]
- & Edvinger, Kjell, 1994: *1993 års fornminnesinventering i Jämtlands län*. Riksantikvarieämbetet, Stockholm. 11 s. Duplic.
- : se äv. Heinerud.
- OLSSON, Sigvard, 2006: Järnet och Jämtlandssjukan. *Jämten* 100 (2007): 36–45, 191. [Bl.a. om en variant av hemokromatos som förefaller ha ärvts från en kvinna i Ström i livet o. år 1600.]
- OPSAHL, Erik, 2002: "Norge [...] thette rige som vort federne rige og land." Norsk identitet i Lydriketida (1537–1660)? *Historisk tidsskrift* (Oslo) 81: 99–118.
- ORNING, Hans Jacob, 2010: Det rettsantropologiske perspektivet og staten: Konfliktlösning og byråkratisering i høymiddelalderen. *Gaver, ritualer, konflikter. Et rettsantropologisk perspektiv på nordisk middelalderhistorie*. Red.: H. J. Orning, K. Esmark & L. Hermanson. Oslo 2010. s. 251–290. [Bl.a. om sysslomannen Nils Petersson.]
- Ortnamnen i Jämtlands län. På offentligt uppdrag utg. av Ortnamnsarkivet i Uppsala. (Skrifter utg. genom Ortnamnsarkivet i Uppsala. Ser. A. Sveriges ortnamn.) Ups. – 3. *Bräcke kommun. Bebyggelsenamn*. Av B. Flemström. 1995. 104 s. – 6. *Ragunda kommun. Bebyggelsenamn*. Av B. Flemström. 1983. 90 s. [Del 3 behandlar bebyggelsenamn i Bodsjö, Bräcke, Håsjö, Hällesjö, Nyhems, Revsunds och Sundsjö socknar; d. 6 Borgvattnets, Fors, Ragunda och Stuguns snr. Mer har ej utkommit. D. 3 rec. av L.-E. Edlund i *Namn och bygd* 84 (1996): 172–174; B. Pamp i *Arkiv för nordisk filologi* 111 (1996): 173–174.]
- ORVISTE, Erik, 1973: Lövbergaskidan. *Jämten* 67: 113–117. [Om fynd av gamla skidor i Jämtl.]
- OSCARSSON, Bo, 1979a: Aspås gamla kyrka. *Jämten* 73 (1980): 17–24. [Äv. tr. s.å. i Oscarsson, Bo & Pentén, Gudrun: *Kyrkorna i Aspås*. (Jämtlands kyrkor 28.) Ösd.]
- 1979b: Aspåsdörren. Oscarsson, Bo & Pentén, Gudrun: *Kyrkorna i Aspås*. (Jämtlands kyrkor 28.) Ösd, s. 19–28.
- OSKARSSON, Björn, 2000: Vikingatida gravfynd på Jormön. *Jämten* 94 (2001): 158–159, 199.
- 2003: *Västerhus kapell, Frösö sn, Jämtlands län. Analys av historiskt kartmaterial*. (Jämtlands läns museum. Kulturhistorisk utredning 52.) Ösd. 17 s., 5 kartbl.
- 2009: Västerhus i det historiska kartmaterialet. Iregren et al. (red.) 2009 (se detta), s. 74–91, 288–290.
- : se äv. Wallin.
- PALM, Lennart Andersson, 2000: *Folkmängden i Sveriges socknar och kommuner 1571–1997. Med särskild hänsyn till perioden 1571–1751*. Göteborg. 385 s.
- 2001: *Livet, kärleken och döden. Fyra uppsatser om svensk befolkningsutveckling 1300–1850*. Göteborg. 203 s.
- PAMP, Bengt: se Ortnamnen i Jämtlands län.
- PATZ, Susanne, 1997: *Makstaten och folket vid tinget i Jämtland 1621–28*. C-uppsats i historia, Mitthögskolan, Ösd. 46 s. Duplic.
- PERSSON, Berit, 2005: Resultat av en C-14 datering från Lorås. *Hammerdalskrönikan* 58: 42–44. [Avser röjningskol i botten av åkerjord.]
- PERSSON, Maria, 1995: *Fornlämningar och bebyggelse. En studie av järnålderns fornlämningar i Mellannorrland*. C-uppsats i arkeologi, Umeå univ. 54 s. Duplic.

- PERSSON, Mats, 1980: *Hackås kyrka*. (Jämtlands kyrkor 27.) Ösd. 20 s.
- 1991: Några anteckningar om den nedrivna medeltidskyrkan i Hällesjö. *Bidrag till Hällesjö sockens historia* 4. Hällesjö, s. 191–207.
- 1996: Bergs kyrka. *Jämten* 90 (1997): 145–159. [Äv. i särtr. s.å.: Ösd. (Jämtlands kyrkor 41.)]
- PETERSON, Lena, 1985: Trjónn. *Tre kulturer* 2: 13–16. [Om ett mansnamn enbart belagt på Frösöstenen o. i ett jämtl. diplom.]
- 1992: Gölin. *Studia anthroponymica Scandinavica* 10: 43–53. [Om ett i jämtl. länge levande kvinnonamn (motsv. fsv. *Gudbløgh*).]
- 2007: *Nordiskt runnamnslexikon*. 5, rev. utg. Ups. 345 s. [Upptar bl.a. namnen på Frösöstenen.]
- PETTERSEN, Gunnar I.: se Regesta Norvegica.
- PETTERSSON, Pia, 1989: Fornminnesinventering i Frostviken. *Jämten* 83 (1990): 145–147.
- PORSMOSE, Erland: se Salvesen.
- POSSNERT, Göran: se Nockert.
- PRICE, Neil S., 2002: *The Viking way. Religion and war in late Iron Age Scandinavia*. (Aun 31.) Ups. 435 s. Diss. [Bl.a. om offerplatsfyndet under Frösö kyrka (s. 61 f.).]
- PÅHLSSON, Ingemar: se Hemmendorff.
- RAIHLE, Jan, 1976: Bebyggelse och bebyggelsestruktur i Brunflo socken. En analys av en byggnadsinventering. Magnusson, Gert & Raihle, Jan: *Från vendeltida gravfält till modern bebyggelse*. (Brunflo hembygdsförnings skriftserie 7.) Brunflo, s. 7–24. [Äv. i *Brunflobygden* 28: 17–34. – Bl.a. om figurristningar på en 1600-talsloftbod.]
- 1984: Jämtlands äldsta fiske. *Jämten* 78 (1985): 174–178. [Om det s.k. vaktfisket av sik i Gimån.]
- 1991: Datering av profana timmerhus från medeltiden i Jämtland och Härjedalen. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 20 (1990): 27–38.
- RAMQVIST, Per H., 2000: *Arkeologiska utgrävningar i Norrland 1950–1995. En databas sammanfattande 1700 utgrävningar*. (Studier i regional arkeologi 1.) Örnsköldsvik. 54 s. CD-skiva som bilaga.
- 2001: Utbytessystem under det första årtusendet e.Kr. Idéer utgående från tre mellan-norrländska älvar. *Fornvännen* 96: 1–20.
- 2007: Fem Norrland. Om norrländska regioner och deras interaktion. *Arkeologi i norr* 10: 153–180.
- RANÅKER, Marna, 2009: Flerpersonsgravar under medeltid. Västerhus kyrkogård belyst av andra begravningsplatser. Iregren et al. (red.) 2009 (se detta), s. 26–39, 278–280.
- RATHJE, Lillian: se A. Hansson.
- REDIN, Lars, 2000: Arkeologiska perspektiv på Westerhus ödekyrkogård på Frösön i Jämtland. [Bilaga: Teoriprovning med ¹⁴C. Av Ola Kyhlberg & Ulf Strucke.] *Hikuin* 27: 155–178.
- : se äv. Alexandersen resp. Iregren.
- Regesta Norvegica*. Oslo. – 1. 822–1263. Utg. for Kjeldeskriftfondet av E. Gunnes. 1989. 368 s. – 2. 1264–1300. Utg. ... av N. Bjørge & S. Bagge. 1978. 435 s. – 3. 1301–1319. Utg. ... av S. Bagge & A. Nedkvitne. 1983. 445 s. – 4. 1320–1336. Utg. ... av E. Gunnes & H. Kjellberg. 1979. 515 s. – 5. 1337–1350. Utg. ... av E. Gunnes. 1979. 526 s. – 6. 1351–1369. Utg. av H. Kjellberg. 1993. 575 s. – 7. 1370–1390. Utg. av G. I. Pettersen & K. Sprauten. 1997. 687 s. – 8. 1391–1404. Utg. av A.-M. Hamre. 2006. 692 s. – 9. 1405–1419. Utg. av G. I. Pettersen. 2010. 786 s. [Utförliga register till diplom om No., inkl. jämtl. Namn- och sakreg.]
- REINHAMMAR, Maj, 2004: En jämtländsk 1700-talsdikt. *Svenska landsmål och svenska folklied* 2004: 79–96. [Bl.a. om skillnader mellan jämtmål och tröndermål.]
- : se äv. V. Reinhammar.
- REINHAMMAR, Vidar, 1975: *Pronomenstudier*. (Acta Academiae regiae Gustavi Adolphi 54; Studier till en svensk dialektgeografisk atlas 7.) Ups. 244 s. Diss.

- (†) 2005: *Hammerdalsmålet*. Utg. av Maj Reinhammar. (Folklivsskildringar och bygdestudier utg. av Kungl. Gustav Adolfsakademien för svensk folkkultur 17.) Ups. 109 s. [Urspr. publ. 1981 (duplic.). – Med en exkurs om Hammerdalsmålets historia. Rec. av A. Dalen i *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 2006: 140–144.]
- RENTZHOG, Sten, 1984: *Jämtland*. (Våra levande landskap.) Sthlm. 256 s. [2 uppl. 1988.]
- : se äv. Forskningsprogram för Jämtland och Härjedalen.
- RENTZHOG, Sven, 1987: *Frösön under järnåldern. En bebyggelsehistorisk studie med utgångspunkt från det äldsta kartmaterialet*. C-uppsats i arkeologi, Ups. univ. 80 s., utviksblad. Duplic. [Med katalog över järnåldersföremål funna på Frösön.]
- 1989: Byarna på Frösön. En tusenårig kontinuitet. *Jämten* 83 (1990): 82–89.
- RINDAL, Magnus, 1997: Norsk eller svensk i fire mellomalderdiplom frå Jämtland og Härjedalen. *Språket er målet. Festskrift til Egil Pettersen på 75-årsdagen 4. mars 1997*. Red. av J. Bondevik, Gj. Kristoffersen, O. Nes & H. Sandøy. Bergen, s. 150–159. [Behandlar fyra diplom utf. av lagmannen Håkon Laurensen på 1420- och 1430-t.]
- RISBERG, Sara: se Auctoritate papae.
- DE ROBELIN, Roger, 1995: *Skanke ätten*. Røros–Stockholm. 576 s. [Släktbok som – vad beträffar uppgifter om personer som levtt i ä. tid – bör nyttjas med försiktighet. Rec. av P. R. Christiansen 1999 i *Genealogen* 1/97: 42–46.]
- ROBERTSSON, Ann-Marie, 1991: Vikingatida hampodling. *Jämten* 85 (1992): 183–188, 205–206. [Resultaten av pollenanalytiska undersökn. i Rödöns sn.]
- ROLÉN, Mats, 1998: Vad betydde fjällkedjan och Jämtskogen? Om kultur som gränsöverskridande faktor i Mittskandinaviens historia. *Mellan Atlanten och Bottenhavet. En bok om Mittskandinaviens historia och framtid*. Red.: H. Westlund. Sthlm, s. 73–119. [Exposé över bosättning o. samhällsbyggande i mellersta Skandinavien ur ett långtidsperspektiv.]
- RYDVIING, Håkan, 1995: Samiska ortnamn. En litteraturoversikt och bibliografi. *Ortnamnssällskapets i Uppsala årsskrift* 1995: 36–62.
- : se äv. Dalen.
- RÄISÄNEN, Jyrki: se Iregren.
- RØSKAFT, Merete, 1999: ... och lät kristna Jämtland. *Jämten* 93 (2000): 82–88.
- SALONEN, Kirsi: se Auctoritate papae.
- SALVESEN, Helge, 1978: Det eldste kulturlandskapet og bosetningen i Jemtland. *Heimen* 17: 567–572. [Forskningsöversikt m. utgångspunkt i Selinge 1976a.]
- 1979a: *Jord i Jemtland. Bosetningshistoriske og økonomiske studier i grenseland ca. 1200–1650*. (Det nordiske ødegårdsprosjekt. Publikasjon 5.) Ösd. 187 s. [Urspr. publ. 1977 vid Univ. i Trondheim (duplic.). Del i diss., Univ. i Tromsø 1983. – Rec. av S. Dyrvik i *Heimen* 18 (1980): 430–432; B. Flemström i *Namn och bygd* 68 (1980): 159–161; L. I. Hansen i *Historisk tidsskrift* (Oslo) 59 (1980): 114–119; E. Porsmose i *Historisk tidsskrift* (Khvn) 81 (1981–82): 235–238. Sakkunniggranskat av H. Bjørkvik och R. Fladby i *Historisk tidsskrift* (Oslo) 62 (1983): 320–352.]
- 1979b: Sørsamene – en samisk minoritet. *Ottar* 116–117 (dec. 1979): 23–28.
- 1980: Sørsamene i historisk perspektiv. *Jämten* 74 (1981): 127–148. [Bla. om en tysk krönika 1557, som uppger att en same fr. Jämtl. skänktes (!) av k. Christian I till Albrecht av Sachsen under ett kungabröllop 1478. – Rec. av G. Berg i *Rig* 64 (1981): 97–98.]
- 1991: Kontraksjonsnavn i Jemtland. *Heiderskrift til Nils Hallan på 65-årsdagen den 13. desember 1991*. Red. av G. Alhaug, K. Kruken & H. Salvesen. Oslo, s. 367–385. [Om namn på *-bøle*, *(-)auðn* och *(-)legden*, vittnande om ödeläggelse under medeltiden.]

- 1999: "Jämtlag". En region i Midt-Skandinavia, skifte i statstilhørighet i eldre tid. *Regionala samband och cesurer (1645, 1809 och -14, 1905, 1917, 1940, 1995). Föreläsningar och kortare inlägg vid ett symposium i Stockholm 1997*. Red.: S. Helmfrid. (Mitt-Norden-symposium 2; KVHAA Konferenser 47; Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab. Skrifter 1999:3.) Sthlm–Trondheim, s. 29–42. [Bl.a. om jämtarnas förhållningssätt till politiska förändringar i ä. tid.]
- 2007: Settlement development as a function of communalism. A study of villages in Jämtland during medieval and early modern times. *Bauern zwischen Herrschaft und Genossenschaft. Peasant relations to lords and government. Scandinavia and the Alpine region*. Eds.: T. Iversen, J. R. Myking & G. Thoma. (Trondheim studies in history.) Trondheim, s. 235–249.
- & Hallan, Nils, 1977: Kritiske, prinsipielle og programmatiskse bemerkninger til sørsamenes eldste historie. *Historisk tidsskrift* (Oslo) 56: 318–334.
- : se äv. Berglund resp. Sandnes.
- SANDNES, Jørn, 1971: *Ødetid og gjenreisning. Trøndsk busetningshistorie ca. 1200–1600*. (Skrifter utg. av Norsk agrarhistorisk forskergruppe 1.) Oslo. 384 s. Diss.
- 1973: Om samenes utbredelse mot sør i eldre tid. *Historisk tidsskrift* (Oslo) 52: 113–137. [Disk. några slutsatser som K. Bergsland dragit i tidigare arb. om syd-samernas ä. historia i bl.a. Jämtland. Jfr Bergsland 1974.]
- 1974: Navneleddet *aun*, av eldre *auðn*. Bidrag til en navnehistorisk studie. *Nordiska namn. Festskrift till Lennart Moberg 13 december 1974*. Red.: H. Ståhl & Th. Andersson. Ups., s. 268–277. [Äv. i *Namn och bygd* 63 (1975): 119–128.]
- 1980: Bosetning og næringsliv i Nordvestskandinavia i yngre jernalder og tidlig kristen middelalder, en oversikt. *Nord-Skandi-naviens historia i tvärvetenskaplig belysning. Förhandlingar vid symposium anordnat av Humanistiska fakulteten vid Umeå universitet den 7–9 juni 1978*. Utg. av E. Baudou & K.-H. Dahlstedt. (Acta Universitatis Umensis. Umeå studies in the humanities 24.) Umeå, s. 67–80.
- 1982: Gårdsnavn og bosetning i Jämtland i eldre tid. *Namn och bygd* 70: 125–135. [Med rättelse i vol. 71 (1983): 182.]
- 1985: Skåle i Sørli 1462 og litt annen Li-historie fra eldre tid. *Årbok for Namdal* 1985: 90–93. [Om identifisering av ort-namn i ett jämtl. brev 1462.]
- 1986: Hvor lenge har det vært samer i Trøndelagsfjella, og hvordan kan vi vite dette? *De sørligste sørsamene. Foredrag ved det 15. trøndsk-jemtske historikermøte i Snåsa juni 1984*. Trondheim, s. 9–17.
- 1989: Ljåen og krøttermulen. Om opphav og alder til det norske seterbruket. *Historisk tidsskrift* (Oslo): 68: 351–357. [Bl.a. om betydelsen av utmarksslåtter i Jämtland omkring 1500.]
- 1991: Markedsbønder, pilgrimer og krigsfolk. Kommunikasjons- og forbindelses-mønstre i Midtnorden. *Arkiv och historia i Mittnorden. De mittnordiska arkiv- och historiedagarna 2–5 juni 1989*. Red.: P. Matsson. (Arkiv i Norrland 10.) Härnösand, s. 125–132.
- 1992: Gjevsjøen. Et sjønavn i språklig og historisk lys. *Namn och bygd* 80: 83–89. [Om sjønammnen *Jävsjön* och *Gevsjön* i Kalls resp. Åre snr.]
- 1996a: Jämtene kristnet seg selv: Jämtlands kristning sett fra vest. Brink (red.) 1996 (se detta), s. 107–116.
- 1996b: Migrasjonsmønstre mellom Trøndelag og Jämtland i eldre tid. Hovedtrekk og årsaker. *Migration i Mitt-Norden. Från genetik till flyttlasspolitik. Seminarierapport från Nordiskt genealogiskt seminarium, Östersund 9–11 juni 1995*. Red.: J. Appelquist. (Acta genealogica 1.) Ösd–Stockholm, s. 17–22.
- 1997: Olav den hellige. Myter og virkelig-

- het. *Helgonet i Nidaros. Olavskult och kristnande i Norden*. Red.: L. Rumar. (Skrifter utg. av Riksarkivet 3.) Sthlm, s. 13–25, 275. [Bl.a. om Olavs uppmarsch i Sveal. o. Jämtl. inför slaget i Stiklestad.]
- & Salvesen, Helge, 1978: *Ødegårdstid i Norge. Det nordiske ødegårdsprosjekts norske undersøkelser*. (Det nordiske ødegårdsprosjekt. Publikasjon 4.) Oslo–Bergen–Tromsø. 179 s.
- : se äv. Brink.
- SANDVIK, Einar, 1987: *Levangermarknaden*. (Fornvårdaren 21.) Ösd. 136 s. [Urspr. publ. 1980 som: *Levangsmartnan i gammelti'n. Vekt på 1700-talet og jamthandelen*. Hovedoppgave i historie, Univ. i Trondheim. Duplic.]
- SANDVIK, Hilde: se A. Hansen.
- SANDVIK, Ole Kristian, 2004: *Bara en jordlapp? Kampen om Jemtland 1563–1571*. Hovedoppgave i historie, Norges teknisk-naturvitenskapelige univ., Trondheim. 143 s. Duplic.
- SANMARK, Alexandra, 2004: *Power and conversion – a comparative study of Christianization in Scandinavia*. (Occasional papers in archaeology 34.) Ups. 317 s. [Urspr. publ. 2002 som diss. i historia vid University College London (duplic.). – Bl.a. (s. 101 f., 170, 224) om spåren av förkristna offerceremonier under Frösö kyrkas kor.]
- SAWYER, Birgit: se Brink.
- SCHANKE, Audhild, 2000: *Graver i ur og berg. Samisk gravskikk og religion fra forhistorisk til nyere tid*. Karasjok. 409 s. [Urspr. publ. 1997 som: *Graver i ur og berg. Samisk gravskikk og religionshistorie 1000 f.Kr. til 1700 e.Kr.* Diss., Univ. i Tromsø. Duplic. – Behandlar bl.a. graven vid Gransjön (jfr J. Sundström 1988).]
- SCHEFFER, C. G. U.: se Trøtteberg.
- SCHÜCK, Herman, 1976: *Rikets brev och register. Arkivbildande, kansliväsen och tradition inom den svenska statsmakten*. (Skrifter utg. av Svenska Riksarkivet 4.) Sthlm. 614 s. [Bl.a. om tradingen av ett brev utf. i Myssjö [1362–70] (s. 114 f.).]
- SCHYLBURG, Sven, 1978a: *Från vårdkase och medeltida landvärn till freden i Brömsebro*. Schylberg, Sven et al.: *Från medeltida landvärn till rytta och dragoner. Axplock ur Brunflo- och Mariebybygdens militära historia*. (Brunflo hembygdsförenings skriftserie 8.) Brunflo, s. 14–28. [Bl.a. om en vårdkase i Brunflo 1492.]
- 1978b: *Lagmansgården Hagnastadha och Brunflo kastal*. Schylberg, Sven et al.: *Från medeltida landvärn till rytta och dragoner*. [...]. (Brunflo hembygdsförenings skriftserie 8.) Brunflo, s. 6–13.
- SEGERSTRÖM, Ulf: se Magnusson.
- SELINGE, Klas-Göran, 1971: *Sund och Tibrandsholm. Analys av ett jämtländskt fornlämningsområde*. *Jämten* 65: 53–82.
- 1972a: *Hackås – en jämtländsk järnåldersbygd*. *Jämten* 66: 22–38.
- 1972b: *Ödesbölen i Jämtland*. – 1. En arkeologisk presentation. *Jämten* 66: 121–132. [Jfr Dybdahl 1972.]
- 1973: *Järnåldersbygd och fångstmark. Till frågan om arkeologisk lokalisering och ekologi i mellersta Norrland. Bonde – veidemann, bofast – ikke bofast i nordisk forhistorie. Foredrag og diskusjoner fra XIII. nordiske arkeologmøte i Tromsø 1970*. Red. av P. Simonsen & G. Stamsø Munch. (Tromsø museums skrifter 14; Scandinavian university books.) Tromsø–Oslo–Bergen, s. 218–234. [Artikeln komm. av I. Martens ibid., s. 245–249.]
- 1974a: *Fornlämningar inom Hallen, Marby och Norderö församlingar. Hallen och Marby* 23: 32–40.
- 1974b: *Fångstgropar. Jämtlands vanligaste fornlämningar*. (Fornvårdaren 12.) Ösd. 39 s. [Rec. av G. Berg i *Rig* 59 (1976): 63.]
- 1976a: *Människan i landskapet. Förhistoriska kulturmiljöer i Jämtland och Härjedalen*. (Fornvårdaren 14.) Ösd. 77 s.
- 1976b: *Området i Oviks-Anarisfjällen*. Hallberg, Folke, Löthman, Lars, Kjellström, Rolf & Selinge, Klas-Göran: *Sa-*

- miska kulturlämningar. Specialinventeringar 1974.* (Riksantikvarieämbetet. Rapport D 10.) Sthlm, s. 39–58.
- 1977: Järnålderns bondekultur i Väster-norrland. Baudou, Evert & Selinge, Klas-Göran: *Västernorrlands förhistoria* utg. av Västernorrlands läns landsting. Härnösand, s. 153–455. [Berör i mindre utsträckning äv. Jämtl.]
 - 1978: Fornlämningsregistret som forskningsunderlag. Några synpunkter med norrländska exempel. *Fornvännen* 73: 75–90.
 - 1979: *Agrarian settlements and hunting grounds. A study of the prehistoric culture systems in a North Swedish river valley.* (Theses and papers in North-European archaeology 8.) Sthlm. Diss. 246 s. [Behandlar Ljungans flodområde. Rec. av Å. Hyenstrand i *Fornvännen* 76 (1981): 60–65.]
 - 1983: Modeller för landskapsutnyttjande inom fångstkultur och tidig agrarkultur. Exempel från mellersta Norrland. *Folk og ressurser i nord. Foredrag fra Symposium om midt- og nordskandinavisk kultur ved Universitetet i Trondheim, Norges lærerhøgskole 21–23 juni 1982.* Red. av J. Sandnes, A. Kjelland & I. Østerlie. Trondheim, s. 73–106. [Behandlar Ljungans och Indalsälvens flodområden.]
 - : se äv. Anderson resp. Forskningsprogram för Jämtland och Härjedalen.
- SELLEVOLD, Berit J., 1987: Fokus på kvinnor. Kvinnors helse i middelalderen belyst gjennom skelettsstudier. *K.A.N. Kvinner i arkeologi i Norge* 5: 50–83. [Äv. tr. 1989 i *Kvinnors rosengård. Medeltidskvinnors liv och hälsa, lust och barnafödande. Föredrag från nordiska tvärvetenskapliga symposier i Århus aug. 1985 och Visby sept. 1987.* Utg. av H. Gunneng, B. Losman, B. Møller Knudsen & H. Reinholdt. (Skriftserie från Centrum för kvinnoforskning vid Stockholms universitet 1.) Sthlm, s. 59–78. – Disk. i detta o. följ. två arb. skillnader i kroppslängd mellan män o. kvinnor på Västerhus kyrkogård o. andra nord. gravplatser.]
- 1991: Kjønn og levekår. *Sentrum – periferi. Sentra og sentrumsdannelser gjennom førhistorisk og historisk tid. Den 18. nordiske arkeologkongress, Trondheim 28.8.–4.9. 1989.* 2. Red.: B. Wik. (Gunneria 64:2.) Trondheim, s. 395–407.
 - 1993: Sexual dimorphism in some medieval Scandinavian skeletal groups. *Populations of the Nordic countries. Human population biology from the present to the Mesolithic. Proceedings of the Second seminar of Nordic physical anthropology, Lund 1990.* Eds.: E. Iregren & R. Liljekvist. (University of Lund. Institute of archaeology. Report series 46.) Lund, s. 94–112.
- SIGMUNSDOTTER, Therese, 1998: *Storsjöbygden och dess kontakter under vikingatid.* CD-uppsats i arkeologi, Umeå univ. 89 s. Duplic. [Med katalog över vikingatida artefakter fr. i stort sett hela Jämtl.]
- 2001: *Jämtland mellan öst och väst. En studie av Jämtland under medeltiden.* CD-uppsats i medeltidsarkeologi, Lunds univ. 67 s. Duplic. [Med katalog över myntfynd fr. vikingatid o. medeltid i Jämtl.]
- SIIK, Katja, 2000: *Handelsvägar och pilgrimsfärder. Norska medeltidsmynt funna inom Sveriges nuvarande gränser.* C-uppsats i arkeologi, Stockholms univ. 30 s. Duplic. [Registrerar bl.a. 65 no. medeltidsmynt funna i Jämtl., 1 i Medelpad och 3 i Ångermanl.]
- SIMONSEN, Erik: se Norske diplom 1301–1310.
- SIVEN, Claes-Henrik, 1982: *Metoder för beräkning av förhistoriska populationer.* (Stockholm archaeological reports 10.) Sthlm. 82 s.
- 1991: On reconstructing the (once) living population from osteological age data. *International journal of anthropology* 6: 111–118. [Detta o. föreg. arb. bygger bl.a. på studier av skeletten från Västerhus kyrkogård.]

- 2005: When was Westerhus churchyard in use? *Current Swedish Archaeology* 13: 161–182. [Jfr O. Holm 2006.]
- 2009: Västerhus – befolkning och samhälle. Iregren et al. (red.) 2009 (se detta), s. 164–185, 299–301.
- : se äv. Zachrisson.
- SJÖMAR, Peter, 1995: Romanskt eller gotiskt – takkonstruktioner i svenska medeltidskyrkor. *Hikuin* 22: 207–230, 308–309. [Bl.a. om Norderö kyrka.]
- 1998: Kyrkvindarnas gåta. *Jämten* 92 (1999): 145–148. [Om undersökningar av takkonstruktioner i jämtl. medeltidskyrkor.]
- : se äv. Storsletten.
- SJØVOLD, Torstein, 1978: Anthropological relations within the Scandinavian peninsula during mediaeval times and the following centuries. *Collegium antropologicum* (Zagreb) 2: 132–147. [I detta o. följ. arb. analyseras bl.a. ben fr. Västerhus kyrkogård.]
- 1982: Skelettfynden. *Tusen år på Kyrkudden. Leksands kyrka, arkeologi och byggnadshistoria* Utg. av Leksands församling. Red.: B. Dandaneil. (Dalarnas fornminnes- och hembygdsförbunds skrifter 25.) Leksand, s. 165–178.
- SMEDBERG, Gunnar, 1972: "Fjärdingskyrkorna" i Jämtland. (Lockne hembygdsför- enings skriftserie 20.) Tandsbyn. 19 s. [Bl.a. om Lockne kyrkas byggnadshistoria o. om jämtl. kyrkors orientering.]
- 1973: *Nordens första kyrkor. En kyrkorättslig studie.* (Bibliotheca theologiae practicae 32.) Lund. 230 s. Diss. [Bl.a. (s. 189 f.) om äb. Jöns Håkansson's stadga för Jämtl. 1425.]
- 1983: Uppsala stifts äldsta historia. *Kyrko- historisk årsskrift* 83: 58–77.
- SMEDSTAD, Inger, 1996: Kommunikations- förhold i Trøndelag i vikingtid og middelalder. *Før og etter Stiklestad 1030. Religions- skifte – kulturforhold – politisk makt. Seminar på Stiklestad, 1994.* Red.: Ø. Wålberg. Stiklestad, s. 93–107. [Om spår av gamla sommarvägar i form av kavelbroar o. vardar i Trøndelag o. Jämtl.]
- 1997: Norske pilgrimsveier til Nidaros. *Helgonet i Nidaros. Olavskult og krist- nande i Norden.* Red.: L. Rumar. (Skrifter utg. av Riksarkivet 3.) Sthlm, s. 189–207, 283. [Äv. något om vägarna över Kölen fr. Jämtl.]
- SNÆDAL, Thorgunn; Stoklund, Marie & Åhlén, Marit, 1988: Runfynd 1987. *Forn- vännen* 83: 234–250. [Bl.a. om en runrist- ning fr. tidigast 800-t. på en pilspets av skiffer funnen i Frostvikens sn.]
- SOGNES, Kalle, 1988: *Sentrumsdannelser i Trøndelag. En kvantitativ analyse av grav- materialet fra yngre jernalder.* (Meddelelser fra prosjektet Fortiden i Trondheim bygrunn: Folkebibliotekstomten 12.) Trondheim. 57 s.
- 1998: Trondheimen før Nidaros. Trønde- lags vikingtid fra en arkeologisk synsvinkel. *Historisk tidsskrift* (Oslo) 77: 316–335. [Disk. i detta och föreg. arb. bl.a. betydel- sen av kontakter mellan Trøndelag o. Sveal. via Jämtl. för framväxten av ekonomiska centra i Trøndelag.]
- SOLHAUG, Mona Bramer, 1995: Norske middelalderfonter av tre. *Hikuin* 22: 127–146, 304–305. [Bl.a. om Näsfunten.]
- SPORRONG, Ulf, 1995: Hälsinglands äldre lantmäterikartor. Forskningspotential och frågeställningar. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 27 (1994): 143–152. [Bl.a. om likheter mel- lan ägodelningsmönstret i ä. tid i Hälsingl. o. Jämtl.]
- & Hansen, Birgitta Roeck, 1990: *Gamla jämtländska lantmäteriakter. En rik källa för forskning.* (Dokumentation och forsk- ning från Jämtlands läns museum. Rapport 1990:1.) Ösd. 59 s.
- SPRAUTEN, Knut: se Regesta Norvegica.
- SPÖTL, Anders: se Sundqvist.
- STAECKER, Jörn, 2001: In atrio ecclesiae. Die Bestattungssitte der dörflichen und städti- schen Friedhöfe im Norden. *Lübeck style? Novgorod style? Baltic rim central places as*

- arenas for cultural encounters and urbanisation 1100–1400 AD. Transactions of the central level symposium of the Culture clash or compromise (CCC) project held in Talsi September 18–21 1998.* Ed.: M. Auns. (CCC papers 5.) Visby, s. 187–258. [Bl.a. om Västerhus kyrkogård.]
- VON STEDINGK, Henrik & Baudou, Evert, 2006: Capitalism in central Norrland, Sweden, during the Iron Age. *Current Swedish Archaeology* 14: 177–198.
- STEMSHAUG, Ola, 1983: Gardsnamnet *Finnset* – vitnemål om samisk busetnad? *Maal og minne* 1983: 170–192. [Bl.a. om namn på Finn- i Jämtl.]
- : se äv. Dalen och Zachrisson.
- STEN, Sabine: se Werdelin.
- STENVIK, Lars, 2007: Sørsamisk arkeologi. *Om sørsamisk historie. Foredrag fra seminar på Røros 2006 og Trondheim 2007.* Red.: S. Lyngman. Snåsa, s. 98–109. [Berör kort några gravar fr. vikingatid i jämtl. fjäll.]
- STOKLUND, Marie: se Snædal.
- STOMSVIK, Knut H., 1998: *Gårdsbosetting i jernalder og middelalder som arkeologisk problem og mulighet. Resultater fra Det nordiske ødegårdsprosjektets undersøkelser i Stjørdal i Nord-Trøndelag og Hackås i Jämtland, belyst ved hjelp av arkeologisk kildemateriale.* Hovedoppgave i arkeologi, Norges teknisk-naturvitenskapelige univ., Trondheim. 116, XIV s. Duplic.
- : se äv. Berglund.
- STORLI, Inger, 1994: *"Stallo"-boplassene. Spor etter de første fjellsamer?* (Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Ser. B. Skrifter 90.) Oslo. 142 s. [Urspr. publ. 1991 som: *"Stallo"-boplassene. Et tolkningsforslag basert på undersøkelser i Lønsdalen, Saltfjellet.* Diss., Univ. i Tromsø. Duplic. – Argumenterar för att s.k. stalotomter, en fornlämningstyp förekommande i högfjällsteräng fr. Frostviken o. norrut, utgör spår efter fjällsamisk renskötsel.]
- STORSLETTEN, Ola, 2002: *Takene taler. Norske takstoler 1100–1350. Klassifisering og opprinnelse* 1–2. (Con-text. Avhandling 10.) Oslo. 444; 314 s. [Urskiljer bl.a. en typ av takstolar i romanska stenkyrkor, representerad i främst Trøndelag men också i Jämtl. o. Hälsingl.]
- & Sjömar, Peter, 1993: "Där Norge och Sverige mötas". En undersökning av ursprungliga takkonstruktioner i medeltida stenkyrkor i Jämtland och Trøndelag. *Kirkearkeologi og kirkekunst. Studier tilegnet Sigrid og Håkon Christie.* Øvre Ervik, s. 37–53.
- STORÅ, Jan: se A. Hansson.
- STRADE, Norbert, 1994: Den samisk-nordiske kulturgränse i sproghistorisk belysning. *Kulturgränser – myt eller virkelighet?* En artikelsamling utg. av L.-E. Edlund. (Diabas. Skrifter från den dialektgeografiska databasen inom Institutionen för nordiska språk vid Umeå universitet 4.) Umeå, s. 345–359. [Bl.a. om arkaismer i sydsamiskan.]
- : se äv. Zachrisson.
- STRANDH, Lars, 1996: *Det murade huset.* C-uppsats i arkeologi, Mitthögskolan, Ösd. 47 s. Duplic. [Belyser olika aspekter kring uppförandet av stenkyrkor under medeltiden i bl.a. Jämtl.]
- STRID, Jan Paul, 1981: *Nären, Njärven och Njurbulten. Studier över en grupp svenska sjönamn och därmed samböriga ord i nordiska språk.* (Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm studies in Scandinavian philology N.S. 15.) Sthlm. 204 s. Diss. [Bl.a. om ett försvunnet sjönamn *Näle(n)* i Hällesjö.]
- STRUCKE, Ulf: se Redin.
- STYLEGAR, Frans-Arne, 2005: Kammergraver fra vikingtiden i Vestfold. *Fornvænnen* 100: 161–177. [Genomgår kända kammargravar i Skand., bl.a. den vid Gällö i Jämtl. (jfr Jakobsson 1989).]
- STÅHL, Harry: se Flemström.
- SUNDIN, Erik O., 1974: Berättelse kring ett fotografi av Revsunds gamla kyrka. *Revsund. Årskrönika* 1973: 13–16.

- SUNDQVIST, Hanna S., 2007: *Speleothems as environmental recorders. A study of Holocene speleothems and their growth environments in Sweden*. (Dissertation from the Department of Physical Geography and Quaternary Geology 3.) Sthlm. Diss. 16 s. + papers. [Rec. av F. Charpentier Ljungqvist i *Fornvännen* 102 (2007): 148–149.]
- Holmgren, Karin, Moberg, Anders, Spötl, Christoph & Mangini, Augusto, 2010: Stable isotopes in a stalagmite from NW Sweden document environmental changes over the past 4000 years. *Boreas* 39: 77–86.
- SUNDSTRÖM, Jan, 1981: Ett ”storkök” från vikingatiden. *Jämten* 75 (1982): 168–169, 180. [Om stora härdgröpar vid Norderöns ö. strand.]
- 1987: Norderö kyrka. *Jämten* 81 (1988): 93–109, 223. [Äv. i särtr. s.å.: Ösd. (Jämtlands kyrkor 34.)]
- 1988: Graven vid Gransjön i Frostviken. *Åarjel-saemieh / Samer i sør* 3: 136–144. [Om en icke-kristen grav fr. senmedeltid, 1500- el. 1600-tal, tolkad som samisk.]
- 1989a: Järnåldersgravar i fångstlandet. Hemmendorff (red.) 1989, 1 (se detta), s. 155–171. [Om skogs- el. insjögravar i Jämtl. o. Härjed.]
- 1989b: Medeltidskyrka på Njords ö. Hemmendorff (red.) 1989, 2 (se detta), s. 175–182.
- 1989c: Stavkyrka i Mattmar. Hemmendorff (red.) 1989, 2 (se detta), s. 145–152.
- 1994a: Järnålder i Jämtlands och Härjedalens fångstland. *Järnåldern i Mittnorden. Ett symposium kring nya arkeologiska och ekologiska forskningsrön*. Red.: K. Gullberg. (Acta antiqua Ostrobotniensia. Studier i Österbottens förhistoria 3.) Vasa, s. 101–116. [Äv. något reviderad i Zachrisson et al. 1997, avsn. 2.1.]
- 1994b: *Underlag för arkeologisk forskning i Jämtlands län*. (Dokumentation och forskning från Jämtlands läns museum. Rapport 1994:1.) Ösd. 98 s. [Innehåller bl.a. beskrivn. av det arkeologiska forskningsläget rörande jämtl. järnålder och medeltid samt rörande fornlämningar i samiska kulturmiljöer. Förslag till framtida forskningsuppges. Några korta avsnitt behandlar forskning inom osteologi, kulturgeografi, paleoekologi, historia och onomastik.]
- : se äv. Magnusson resp. Zachrisson.
- SUNDSTRÖM, Kjell, 1977: Kallsnäs, kyrkan och landskapsbilden. *Hammerdalskrönikan* 29 (1976): 39–46.
- 1982: Några fakta och funderingar kring Åsens historia. *Hammerdalskrönikan* 34 (1981): 36–51.
- 1984: Manuale Upsalense i Skarpås. *Hammerdalskrönikan* 36 (1983): 35–37. [Om ett medeltida bokblad som fungerat som aktomslag till gårdshandlingar.]
- 1988: Vad finns det för samband mellan Hammerdals kyrkas brand 1588, ett skatbo och Bonifatius I? *Hammerdalskrönikan* 41: 27–30. [Bl.a. om S:ta Margareta och S:t Bonifatius, som möjl. var kyrkans skyddshelgon, samt om prästbordets jord.]
- 1994: Görviksgånga. En tusenårig väg? *Hammerdalskrönikan* 46 (1993): 39–47.
- 2010: Sockennamnet *Hammerdal* – en felskrivning eller en korrekt beskrivning? *Ortnamnssällskapets i Uppsala årsskrift* 2010: 71–83.
- SUPPELLEN, Steinar, 1999: Trondheim som regionsenter – kvar gjekk grensa på 1500- og 1600-talet? *Regionala samband och cesurer (1645, 1809 och -14, 1905, 1917, 1940, 1995). Föreläsningar och kortare inlägg vid ett symposium i Stockholm 1997*. Red.: S. Helmfrid. (Mitt-Norden-symposium 2; KVHAA Konferenser 47; Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab. Skrifter 1999:3.) Sthlm–Trondheim, s. 43–48. [Om Jämtlands blygsamma del i Trondheims omland.]
- SWAHN, Jan-Öyvind, 1989: En folklorist tittar på Storsjöodjuret. *Jämten* 83 (1990): 68–77.
- Svenskt diplomatarium/Diplomatarium Suecanum*. [Numera:] Utg. av Riksarkivet.

- Sthlm. – 7. 1356–1360. 1976–91. 261, 611 s. – 8. 1361–1365. 1953–76. 947 s. – 9. 1366–1370. 1970–2000. 938 s. – 10. 1371–75. 1970–2004. 787 s. – 11:1. 1376. 2006. 170 s. – 11:2. 1377. 2009. S. 171–447. [Utgåva av diplom, inkl. sådana om Jämtl. Bd 1–6 utkom 1829–1959.]
- Svenskt ortnamnslexikon*. Utarbetat inom Språk- och folkminnesinstitutet och Institutionen för nordiska språk vid Uppsala univ. Red.: Mats Wahlberg. Uppsala 2003. 422 s. [Behandlar namn på alla socknar, byar som i dag är tätorter, större sjöar, älvar, åar och fjäll i Jämtl., samt landskapets namn.]
- SVENSSON, Bo G., 1989: *Stuguns kyrkor*. (Jämtlands kyrkor 36.) Ösd. 16 s.
- SVENSSON, Eva: se Millde.
- Sveriges medeltida personnamn*. [Numera:] Utg. av Institutet för språk och folkminnen. Ups. – *Förnamn*. 1. A–E. 1967–76. X s., 790 sp. – *Förnamn*. 2. F–Hanok. 1980–91. XXII s., 760 sp. – *Förnamn*. 3. Hans-logerdb. 1995–2006. XXV s., 800 sp. [Ordbok över sv. – inkl. jämtl. – personers förnamn belagda i källor före ca 1520. Ger äv. en del personhist. upplysn. om namnbärarna.]
- SÆRHEIM, Inge, 2001: *Namn og gard. Studium av busettnadsnamn på -land*. (Tidvise skrifter 38.) Stavanger. 508 s. [Urspr. publ. 1999 som diss. vid Univ. i Bergen (duplic.).]
- SÖDERBERG, Johan: se Myrdal.
- SÖDERWALL, K. F. (†): *Ordbok över svenska medeltids-språket*. Supplement. Av K. F. Söderwall, W. Åkerlund, K. G. Ljunggren & E. Wessén. (Samlingar utg. av Svenska fornskriftsällskapet. Ser. 1. Svenska skrifter 54.) Lund–Stockholm 1925–73. 1149 s. [Redovisar en del belägg ur jämtl. diplom. Den urspr. ordboken utkom 1884–1918.]
- SÖRLIN, Per (red.), 1995: *Mellan två statssystem. Jämtland under 1600-talet*. Ösd 1995. 214 s. [Innehåller bl.a. följande, separat förtecknade artiklar: K. Andersson 1995, M. Andersson 1995, Lindegren & Sörlin 1995, Michael Nilsson 1995, Wallman 1995a och Åkerlund 1995.]
- 2003: Fogdemakt och fogdeförlikning. Det norska Jämtland intill 1645. *Maktens skiftande skepnader. Studier i makt, legitimitet och inflytande i det tidigmoderna Sverige*. Red.: B. Harnesk. (Historiska perspektiv.) Umeå, s. 93–115.
- 2004a: Om kriminalitet runt ett statsskifte. Jämtland under 1600-talet. *Blickar bakåt. Elva uppsatser om ett förgånget nu*. Red.: Chr. Kjellson, S. Olofsson & P. Sörlin. (Institutionen för humaniora. Rapport 15.) Härnösand, s. 43–60.
- 2004b: *Sakören, soning och soldater. Om fogdemakt, rättskipning och kriminalitet i Jämtland under 1500- och 1600-talen*. (Tingbokprojektet. Avhandlingar 21.) Oslo. 180 s. [Rec. av M. Njåstad i *Historisk tidskrift* (Oslo) 85 (2006): 141–143.]
- : se äv. Lindegren.
- TEGNÉR, Göran, 1996: Smyckekonsten. Augustsson, Jan-Erik et al.: *Den gotiska konsten*. (Signums svenska konsthistoria 4.) Lund, s. 459–485, 528–530. [Bl.a. om 1300-talsspännen fr. Rösta, Ås.]
- TELHAMMER, Ingrid, 1980: S:t Olof som karolin. *ICO. Iconographisk post* 1980, h. 4: 26–27. [Om S:t Olofsskulpturen i Åre.]
- 1982: Ås kyrka. *Jämten* 76 (1983): 109–124, 192. [Äv. i särtr. s.å.: (Jämtlands kyrkor 31.) Ösd.]
- 1988: Rödöns kyrka. *Jämten* 82 (1989): 169–182, 227. [Äv. i särtr. s.å.: (Jämtlands kyrkor 35.) Ösd.]
- 1990: Näskotts kyrka. *Jämten* 84 (1991): 161–178. [Äv. i särtr. s.å.: (Jämtlands kyrkor 39.) Ösd.]
- 1992a: Frösö kyrka. *Frösökrönikan* 2: 5–22.
- 1992b: *Svenskt eller danskt. Kyrklig inredningskonst i Jämtland 1520–1720*. (Fornvårdaren 25.) Ösd. 249 s. [Rec. av M. Nodermann i *Rig* 76 (1993): 90–92.]
- THELAND, Tord, 2001: Från Trondheims län till Härnösands hövdingadöme. Om den svenska centralmaktens integration av

- Jämtland efter freden i Brömsebro 1645. *Mellan makten och menigheten. Ämbetsmän i det tidigmoderna Sverige*. Red.: B. Harnesk & M. Taussi Sjöberg. (Institutet för rättshistorisk forskning. Ser. 3. Rättshistoriska skrifter 1.) Sthlm, s. 69–95.
- : se äv. Njåstad.
- THOLANDER, Erik: se M. Olausson.
- THOR, Lars, 1975: Odlingrösen. *Jämten* 69 (1975–76): 59–64.
- THORS, Carl-Eric, 1980: De äldsta nordiska ortnamnen i Nord-Skandinavien. *Nord-Skandinaviens historia i tvärvetenskaplig belysning. Förhandlingar vid symposium anordnat av Humanistiska fakulteten vid Umeå universitet den 7–9 juni 1978*. Utg. av E. Baudou & K.-H. Dahlstedt. (Acta Universitatis Umensis. Umeå studies in the humanities 24.) Umeå, s. 137–150. [Ger en forskningsöversikt.]
- TRÆTTEBERG, Hallvard & Scheffer, C. G. U., 1974: Triskele. *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid* 18. Malmö, sp. 636–640. [Bla. om några vapensigill som förts av personer med jämrtl. anknytning.]
- TVEITANE, Mattias, 1985: Om navn på *Navn- (Namn-). Namn och bygd* 73: 29–41.
- TÄNGEBERG, Peter, 1986: *Mittelalterliche Holzsulpturen und Altarschreine in Schweden. Studien zu Form, Material und Technik*. (KVHAA.) Sthlm. 323 s. [Äv. utg. 1989 som: *Holzsulptur und Altarschrein. Studien zu Form, Material und Technik. Mittelalterliche Plastik in Schweden*. München. – Behandlar ett flertal skulpturer fr. jämrtl. kyrkor.]
- UTNE, Bjørn Saxe, 1973: Hovedsmanns-institusjonen i det nordafjelske Norge 1500–1524. En studie i regional- og lokalforvaltning. *Bergen historiske forening. Skrifter* 72–73 (1972–73): 7–223.
- WAHLBERG, Mats: se Flemström resp. Svenskt ortnamnslexikon.
- WAHLSTRÖM, Ingmar, 1994: *Tidigare dokumentation – ny forskning. En diskussion med utgångspunkt i Storsjöbygdens järnåldersgravar*. C-uppsats i arkeologi, Mitthögskolan, Ösd. 66 s. Duplic.
- WALLIN, Jan-Erik, 1999: Krönaväje, västra Jämtland: Vegetationsförändringar och markanvändning under 1500 år. *Förvaltning av ett världsarv i fjällområdet – exemplet Lapponia. Rapport från 1999 års fjällforskningskonferens*. Red.: E. Torp & P.-Å. Vikman. (Fjällforskningsinstitutet. Rapport 1999:4.) Ösd, s. 65–73. [Bla. om indikationer på bete vid Krönaväje i Sösjöfjäl-len fr.o.m. 1200-t.]
- & Oskarsson, Björn, 2002: *Odlingslandskapets framväxt i Storsjöbygden. En miljöhistorisk studie i järnåldersbygd, baserad på pollenanalyser och GIS-baserade kartanalyser*. (Jämtlands läns museum. Kulturhistorisk utredning 50.) Ösd. 32 s.
- WALLMAN (= Englund), Sonja, 1995a: Jämlika jämtar? Tinget som social arena under 1640-talet. Sörin (red.) 1995 (se detta), s. 173–201.
- 1995b: *Bondekommunalism i Jämtland, 1550–1750? Ett förslag till applicering av Peter Blickles kommunalismbegrepp på jämtländska källor*. D-uppsats i historia, Mitthögskolan, Ösd. 31 s. Duplic.
- 2001: Dansk-norska läntagare och svenska ämbetsmän. Jämtland mellan två statssystem. *Tvättbjörnar och länsberrar. Tio artiklar om berättelser, text och föremål*. Red.: S. Welinder. (Institutionen för humaniora, Mitthögskolan. Rapport 2001:11.) Härnösand–Ösd, s. 157–177.
- WALLMARK, Håkan: se Iregren.
- WAMERS, Egon, 1984: Eine Zungenfibel aus dem Hafen von Haithabu. *Das archäologische Fundmaterial der Ausgrabung Haithabu*. 4. Hrsg. von K. Schietzel. (Berichte über die Ausgrabungen in Haithabu 19.) Neumünster, s. 63–127. [Med katalog över tungformiga spännen, vari bla. ett fynd fr. Västbyn, Frösön.]
- WANGBY, Carl, 1975: "Jämtlands reformator". *Landsprosten Erik Andersson i Oviken och hans samtid*. Ösd. 128 s.
- 1981: Undersäkers kyrka. *Jämten* 75 (1982):

- 129–141. [Äv. i särtr. 1982: Ösd. (Jämtlands kyrkor 29.)]
- WASTEGÅRD, Stefan: se Gunnarson.
- WELINDER, Stig, 1998: The cultural construction of childhood in Scandinavia, 3500 BC – 1350 AD. *Current Swedish Archaeology* 6: 185–204. [Analyserar bl.a. barngravar på Västerhus kyrkogård.]
- 2002: Deserted farms in outlying land in Mid Sweden. *Centre – region – periphery. Medieval Europe Basel 2002. 3rd international conference of medieval and later archaeology, Basel (Switzerland) 10–15. September 2002*. Preprinted papers 3. Eds.: G. Helmig et al. Hertingen, s. 109–113.
- 2003: Christianity, politics and ethnicity in early medieval Jämtland, Mid Sweden. *The cross goes north. Processes of conversion in northern Europe, AD 300–1300*. Ed. by M. Carver. Woodbridge & New York, s. 509–530.
- 2004a: Marinärkeologi i Jämtland. 900–1800 e.Kr. *Bottnisk kontakt XI. Rapport från maritimhistorisk konferens i Härnösand, 1–3 februari 2002*. Red.: M. Holmqvist. Härnösand, s. 94–100.
- 2004b: Storsjödjurets arkeologi, biologi och mytologi. *Minne och myt. Konsten att skapa det förflutna*. Red.: Å. Berggren, S. Arvidsson & A.-M. Hållans. (Vägar till Midgård 5.) Lund, s. 195–206. [En tidigare version tr. 1998 i *Humanister föreläser om Wales, Irland och Jämtland*. Red.: B. Johnsen & S. Welinder. (Rapporter från Mitt-högskolan 1998:4.) Ösd, s. 95–112. – Behandlar sägner knutna till Frösöstenen o. föreställningar om ett odjur i Storsjön.]
- 2008a: *Jämtarna och samerna kom först*. Ösd. 166 s. [Rec. av M. Funke i *Historisk tidskrift* 130 (2010): 526–528; P. Lantto i *Historisk tidskrift för Finland* 94 (2009): 351–354.]
- 2008b: The early medieval aristocracy and market, outlying land and deserted farms in Jämtland. *Peripheral communities. Crisis, continuity and long-term survival*. Eds.: M. Emanuelsson, E. Johansson & A.-K. Ekman. (Department of urban and rural development. Reports 6/2008; Skrifter från forskningsprojektet Flexibilitet som tradition, Ångersjöprojektet, 11.) Ups., s. 29–41.
- : se äv. Berglund, Enberg, S. Englund, A. Hansson, Kjellström resp. C. Olofsson.
- WERDELIN, Lars, 1985: The stature of some medieval Swedish populations. *Fornvännen* 80: 133–141.
- , Myrdal, Janken & Sten, Sabine, 2000: Patterns of stature variation in medieval Sweden. *Hikuin* 27: 293–306. [Detta o. föreg. arb. bygger bl.a. på analyser av skeletten från Västerhus kyrkogård.]
- WESSÉN, Elias: se Söderwall.
- VESTBÖ, Aadel: se Antonson.
- WESTERBERG, Lennart, 1971: Är Kånkbacken och Nifsåsen medeltidsbygder? *Gamla Östersund* 34: 16–21.
- 1983: Kring Andersön och dess minnen. *Sunnebygden* 28: 3–23.
- WESTERDAHL, Christer, 1994: Statsbildningsprocess och medeltida transportstrukturer. *En norrlandsbygd möter yttervärlden. Styresholmsprojektets medeltidssymposium på Håla folkhögskola 26–28 juni 1992*. Red.: L. Grundberg & P. Nykvist. (Styresholmsprojektets skrifter 3.) Härnösand, s. 145–160. [Bl.a. om jakt på pälsdjur och skinnhandel i Ångermanälvens flodområde.]
- WESTIN, Maria, 1989: *Marby gamla kyrka och dess inventarier. Ett konsthistoriskt och antikvariskt problem*. C-uppsats i konstvetenskap, Umeå univ. 80 s. Duplic.
- WIDMARK, Gun, 2010: *Det nordiska u-om-ljudet. En dialektgeografisk undersökning*. 2. (Skrifter utg. av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 81.) Ups. [Del 1 utkom 1959.]
- WIENBERG, Jes: se Kr. Jonsson.
- VIKSTRAND, Per, 1992: Ortnamnet *Hov* – sakralt, terrängbetecknande eller bägge delarna? *Sakrale navne. Rapport fra NOR-NAs sekstende symposium i Gilleleje 30.11.–2.12.1990*. Red. af G. Fellows-Jensen & B. Holmberg. Ups., s. 123–139.

- 1993: Förkristna sakrala ortnamn i Jämtland. *Namn och bygd* 81: 49–84.
- 1995: Det jämtländska sockennamnet Brunflo. *Namn och bygd* 83: 25–37.
- 1996: Jämtland mellan Frö och Kristus. Brink (red.) 1996 (se detta), s. 87–106.
- 2004: *Sundvis* – ett jämtländskt personnamn. *Namn. Hyllningsskrift till Eva Brylladen 1 mars 2004*. Red. av S. Strandberg, M. Wahlberg & B. Heinrici. (Namn och samhälle 15.) Ups., s. 149–154.
- WIKTORSSON, Per-Axel, 1987: Gamla handlingar angående Malung t.o.m. 1545. *Skin-narebygd* 1987: 7–53. [Utgåva av bl.a. ett antal brev om den s.k. daljunkern o. hans affärer i Jämtl. 1527–28.]
- 2000: Vad döptes barnen till på medeltiden? *Jämten* 94 (2001): 111–119. [Om förnamnsskicket i Jämtl. o. Härjed. före o. efter 1450.]
- : se äv. L. O. Berg, Hellström, O. Holm resp. Jämtlands och Härjedalens diplomatarium.
- WILLIAMS, Henrik, 1996: Runjämtskan på Frösöstenen och Östmans bro. Brink (red.) 1996 (se detta), s. 45–63.
- WINBERG, Björn, 1994: Bondebruk under järnålder och medeltid. *Kulturminnen och kulturmiljövård*. Red.: K.-G. Selinge. (Sveriges nationalatlas.) Sthlm, s. 36–41. [Bl.a. med en karta över näset mellan Alsensjön o. Storsjön utvisande medeltida ödegårdars inägomarker.]
- WISÉHN, Eva, 1992: *Myntfynd från Härjedalen, Jämtland och Medelpad*. (Sveriges mynthistoria. Landskapsinventeringen 7.) Sthlm, 131 s. [Beskriver 83 i Jämtl. gjorda fynd av totalt drygt 850 mynt fr. järnålder till nyare tid. Rec. av E. Klotz i *Svensk numismatisk tidskrift* 1993: 140–141.]
- WISTH, Britt, 1972: Åre gamla kyrka. *Jämten* 66: 7–21. [Äv. i särtr. s.ä.: Ösd. (Jämtlands kyrkor 21.)]
- WOLF, Alex, 2007: The wood beyond the world. Jämtland and the Norwegian kings. *West over sea. Studies in Scandinavian sea-borne expansion and settlement before 1300. A festschrift in honour of Dr Barbara E. Crawford*. Ed. by B. Ballin Smith, S. Taylor & G. Williams. (The northern world 31.) Leiden, s. 153–166.
- WÅGLIN, Per-Erik: se Forskningsprogram för Jämtland och Härjedalen.
- VÅGSLID, Eivind, (†) 1989: *Norske skrivarar i millomalderen*. Oslo. 804 s. [Uttalar sig bl.a. om skrivarna av några 1300-talsdiplom rör. Jämtl.]
- ZACHRISSON, Inger, 1985: Saami or Nordic? A model for ethnic determination of northern Swedish archaeological material from the Viking period and the early Middle Ages. *In honorem Evert Baudou*. Ed. staff: M. Backe et al. (Archaeology and environment 4.) Umeå, s. 187–195. [Jämför gravar på Vivallen i NV Härjed. med bl.a. gravar i centrala Jämtl.]
- 1987a: Saamis–Swedes–Russians – Organized Cooperation or Not? *Nordisk TAG. Rapport fra den første nordiske TAG-konference i Helsingør, 15.–17. november 1985*. Red.: K. Kristiansen. Khvn, s. 75–86.
- 1987b: Östliga kontakter under nordsvensk vikingatid och tidig medeltid. *Nordkalotten i en skiftande värld. Kulturer utan gränser och stater över gränser. Tredje nordiska symposiet om Nordskandinaviens historia och kultur*. Red.: K. Julku. Redaktionssekreterare: T. Anttila & R. Sarokangas. (Studia historica septentrionalia 14:1.) Rovaniemi, s. 188–204. [Bl.a. om i Jämtl. funna finska o. östbaltiska dräktföremål samt ben- o. hornföremål m. flätbandsornamentik.]
- 1988a: Arkeologi och etnicitet: Samisk kultur i mellersta Sverige ca 1–1500 e Kr. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 14 (1987): 24–41.
- 1988b: Samiskt – östligt – västligt. Samiska gravar i norra Sveriges inland som vittnesbörd om internordiska kontakter under vikingatid-tidig medeltid. *XVII Nordiska arkeologmötet i Åbo 1985*. Red.: T. Edgren. (Iskos 7.) Helsingfors, s. 115–129.

- 1991a: En vikingatida myntskatt från Jämtland. *Svensk numismatisk tidskrift* 1991, h. 4–5: 96–99. [Funnen på 1700-t. i Kråksta, Frösön.]
- 1991b: The Saami shaman drums. Some reflections from an archaeological perspective. *The Saami shaman drum. Based on papers read at the symposium on the Saami shaman drum held at Abo, Finland, on the 19th–20th of August 1988*. Red.: T. Ahlbäck & J. Bergman. (Scripta Instituti Donneriani Aboensis 14.) Åbo–Stockholm, s. 80–95. [Bl.a. om den ornerade benkavlen på ett svärd funnet i en grav i Rösta, Ås.]
- 1994: Olika typer av gränser under Nord-sveriges järnålder. *Kulturgränser – myt eller verklighet?* En artikelsamling utg. av L.-E. Edlund. (Diabas. Skrifter från den dialekt-geografiska databasen inom Institutionen för nordiska språk vid Umeå universitet 4.) Umeå, s. 35–50. [Bl.a. om kulturgränser längs Kölen och skidtyper.]
- 2005: Bågede lappaltare. Ett nygammalt fynd ur magasinens djup. *Jämtens* 99 (2006): 97–100, 192. [Om ett sönderslaget, gjutet metallföremål funnet på en vikingatida gravhöj i Frostviken.]
- 2006a: Magiska pilar och mystiska tecken. Något om samer och järn. *Med hammare och fackla* 39: 25–35.
- 2006b: Väskan från Röstahammaren i Ås och gravfältets etniska tillhörighet. *Fornvännen* 101: 19–28.
- , Alexandersen, Verner; Gollwitzer, Martin; Iregren, Elisabeth; Königsson, Lars-König; Siven, Claes-Henric; Strade, Norbert & Sundström, Jan, 1997: *Möten i gränsland. Samer och germaner i Mellanskandinavien*. Med bidrag av M. Nockert, B. A. Westerström, Th. Bartholin & T. Ågren. (Statens historiska museum. Monographs 4.) Sthlm. 271 s. [Rec. av Å. Jünge i *Heimen* 36 (1999): 75–77; O. Stemshaug i *Namn och bygd* 87 (1999): 163–169.]
- : se äv. Anderson, Hemmendorff resp. L. I. Hansen.
- ZACKRISSON, Olle: se Östlund.
- ZETTERSTRÖM, Åsa: se A. Hansson.
- ÅDAHL, Karin, 1998: Marbymattan. En medeltida matta med en gåtfull historia. *Den orientaliska mattan i Sverige*. Red.: K. Ådahl. Sthlm, s. 20–26. [Om ”en av världens märkligaste och mest intressanta mattor”, med ursprung i Anatolien eller Kaukasus på 1400-t. och på 1800-t. förvarad i Bledäng, Näs. Hur länge dessförinnan den funnits i Jämtl. är oklart.]
- ÅHLÉN, Marit, 1988: *Frösöstenen*. (Sevärdheter i Jämtland-Härjedalen.) Ösd. 16 s.
- : se äv. Snædal.
- ÅKERLUND, Magnus, 1995: Kommissionsväsendet och jämtarna. Sörlin (red.) 1995 (se detta), s. 113–137. [Jämför Bielkekommisionen 1632 med Västernorrländska kommissionen 1670.]
- ÅKERLUND, Walter: se Söderwall.
- ÅSBERG, Anders, 1998: *Yngre järnålder i Jämtlandsfjällen*. CD-uppsats i arkeologi, Mitthögskolan, Ösd. 29 s. Duplic. [Med katalog över fornlämningar o. fornfynd i jämtl. fjälltrakter.]
- ÖBERG, Lisa: se Kullman.
- ÖHBERG, Helga: se Jämtlands och Härjedalens diplomatarium.
- ÖSTLUND, Lars, Zackrisson, Olle & Hörnberg, Greger, 2002: Trees on the border between nature and culture. Culturally modified trees in boreal Sweden. *Environmental history* 7: 48–68. [Bl.a. om bruket att märka träd för att markera ägogränser.]
- ÖSTMAN, Ann-Catrin: se J. Larsson.

2. ÄMNESREGISTER

Allmänt – bibliografier och forskningsöversikter: Forskningsprogram för Jämtland och Härjedalen, Ramqvist 2000, Rydving 1995, Sporrang & Hansen 1990, J. Sundström 1994b.

Allmänt – historiska synteser och översikter: Baudou 2002, 2004, Berglund et al. 2009, Blomkvist 1986, 1996, Brink 1996c, Ersgård 1997, Forsberg 1989, Grundberg 2005, L. I. Hansen & Olsen 2004, Hemmendorff 1989a, Imsen 2006, Lindegren & Sörlin 1995, Magnusson 1978, Sten Rentzhog 1984, Rolén 1998, Selinge 1977, Welinder 2008a, b.

Allmänt – kulturimpulser, kulturyttringar och kulturgränser: Bandle 1973, 1997, Baudou 1986, 1988, 2002, 2004, Bolin 2001, 2002, Brendalsmo & Bonnier 2009, Brink 1997, Dalen 1988, 1999, S. Englund & Welinder 2007, Flemström 1983, Fries 1994, Helander 2001 (s. 220), G. Holm 1980, 1984, 1988, 1989, O. Holm 2003b (s. 185 ff.), Kruken 1990, E. Nyman 2010, Ramqvist 2007, M. Reinhammar 2004, Rolén 1998, Salvesen 1999, Sandnes 1982, 1991, 1996a, Sigmundsdotter 1998, 2001, von Stedingk & Baudou 2006, Storsletten & Sjömar 1993, Strade 1994, Welinder 2008a, Vikstrand 1993, 1996, Zachrisson 1987a, b, 1988a, b, 1994, Zachrisson et al. 1997, Östlund et al. 2002.

Allmänt – lokal historia och kulturhistoria: *Jämtlands fjälltrakter* Bergsland 1970, 1974, 1975, 1978, 1985, 1995a, 1996, N.-E. Eriksson 1990, Gollwitzer 2001, Hafström 1975, 1981, Ljungdahl 2003, Sandnes 1973, 1991, Smedstad 1996, 1997, Wallin 1999, Åsberg 1998, *Alsens sn* Gauffin 1989, Vikstrand 1993, Winberg 1994, *Bergs sn* A. Hansson et al. 2005, *Bodsjö sn* Flemström 1980, O. Homman & Rosander 1970, Ortnamnen i Jämtlands län 3, *Borgvattnets sn* Ortnamnen i Jämtlands län 6, *Brunflo sn* S. Nyman 1993, Schylberg 1978a, b, Wallin & Oskars-

son 2002, Vikstrand 1993, 1995, *Bräcke sn* Hellbom 1977, 1990, Johnson 1986, Ortnamnen i Jämtlands län 3, *Fors sn* Hellbom 1977, 1990, Ortnamnen i Jämtlands län 6, *Frösö sn* Bergner 1987, Brink 1989, 1996a, Carlsson 1970, N.-E. Eriksson 1987, A.-S. Gräslund 1996, Hemmendorff 1991, 1996, 2010, Hemmendorff & Pahlsson 1986, O. Holm 2000, M. Johansson 1996, B. Nilsson 1996, Nordberg 2006, Oskarsson 2003, 2009, Pahlsson 1989, Sven Rentzhog 1987, 1989, Sandnes 1991, 1996a, Wallin & Oskarsson 2002, Vikstrand 1993, 1996, Williams 1996, *Hackås sn* Hall 1996, Kardell 1993, Salvesen 1979a, Selinge 1972a, Stomsvik 1998, Vikstrand 1993, *Hallens sn* Selinge 1974a, *Hammerdals sn* B. Persson 2005, Kj. Sundström 1977, 1982, 1994, 2010, *Håsjö sn* Ortnamnen i Jämtlands län 3, *Häggenäs sn* K.-J. Olofsson 1997, *Hällesjö sn* Flemström 1981, Fridell 2009, Hasselberg 1976, Hellbom 1977, 1990, Ortnamnen i Jämtlands län 3, *Kalls sn* Gollwitzer 2001, Ljungdahl 2007, Wallin 1999, *Klövsjö sn* Kardell 2008, J. Larsson 2009, *Kyrkås sn* K.-J. Olofsson 1997, *Lits sn* A. Hansen 2002, K.-J. Olofsson 1997, *Lockne sn* Antonson et al. 1996, *Marby sn* Selinge 1974a, *Mattmars sn* Winberg 1994, *Norderö sn* Brink 1990b, Selinge 1974a, Wallin & Oskarsson 2002, Vikstrand 1993, *Nyhemns sn* Ortnamnen i Jämtlands län 3, *Näs sn* Hall 1996, Vikstrand 1993, *Ovikens sn* Bergström 1987, 1992a, Nodermann 1994, 1997, Wangby 1975, *Ragunda sn* N.-E. Eriksson 1990, O. Holm 2003b, Lindqvist 1998, Ortnamnen i Jämtlands län 6, *Revsunds sn* Å. Nyman 1978, 1981, Ortnamnen i Jämtlands län 3, *Rödöns sn* A. Hansson 1992, Johansen 1983, Kr. Jonsson 1994, Magnusson 1989b, Mattisson 1986, Robertsson 1991, *Ströms sn* G. Hansson 1990–97, 2007, *Stuguns sn* K. G. Eriksson 1998, Ortnamnen i Jämtlands län 6, *Sundsjö sn* Ortnamnen i Jämtlands län 3, *Sunne sn* Christiansen 2005, Nordqvist 1999, 2000, Westerberg 1983, *Undersåkers*

- sn Gollwitzer 2001, Salvesen 1979a, *Åre sn* Gollwitzer 2001, Jensås 1998, Salvesen 1979a, *Ås sn* Westerberg 1971, Vikstrand 1993. – Se även under *Administration och samhällsskick – territoriell indelning*, *Arkeologi*, *Byggnadsskick* resp. *Onomastik*.
- Administration och samhällsskick – allmänt: K. Andersson 1995, M. Andersson 1995, Andresen 2000, Bergner 1988, Blom 1992, 1997, Carlsson 1970, Dahl 1999a, b, Egeland 2003, N.-E. Eriksson 1987, Hartelius 1992, Hemmendorff 1991, 1996, O. Holm 1999 (enl. index), 2000, 2003b, 2010b, c, under utg., Jämtlands och Härjedalens diplomatarium 3 (enl. index i O. Holm 1999), Imsen 1988, 1990, 1994, 1995, 1996, 1997, 1999, 2006, Lundkvist 1991, Nissen 1996, Njåstad 2003, Njåstad et al. 2005, Norrby 1999, Nyborg 2001, Orning 2010, Patz 1997, Rindal 1997, O. K. Sandvik 2004, Schylberg 1978b, Sörlin 2003, 2004a, b, Theland 2001, Utne 1973, Wallman 1995a, b, 2001, M. Åkerlund 1995.
- Administration och samhällsskick – skatt och finanser: Andresen 2000, Bergsland 1974, 1975, 1978, 1995a, B. Björck 1985, Dybdahl 1972, O. Holm 2001, Lundegårdh 1997, Michael Nilsson 1995, Norges gamle Love 2:4:1 (s. 268 ff.), Norske kyrkjelege jordebøker etter reformasjonen 2, Salvesen 1979a, 1999, Sandnes 1973, O. K. Sandvik 2004, Sörlin 2004a, b.
- Administration och samhällsskick – territoriell indelning: Bergsland 1970, 1975, 1995c (s. 5 ff.), Brink 1996a, N.-E. Eriksson 1976, 1984, 1990, Hallan 1975, 1976b, G. Hansson & Jenssen 1993, Hellbom 1973, 1977, 1990, G. Holm 1983, O. Holm 2003b, B. Nilsson 1996, E. Nyman 2000 (s. 340 ff.), Salvesen & Hallan 1977, Östlund et al. 2002.
- Administration och samhällsskick: se äv. *Lag och rätt*, *Militärväsen* samt *Ågande och bruk – kronogods*.
- Arkeologi – fornlämningar och fornminnesinventeringar: *Jämtland, övergripande* Antonson 2004, C. Bengtsson & Lindgren 1997, Ljungdahl 2003, Maria Persson 1995, Selinge 1972b, 1973, 1974b, 1976a, 1978, 1983, Welinder 2008a, *centrala Jämtland* Magnusson et al. 1978, Selinge 1974a, *Nordjämtland* Löthman 1978, Storli 1994, *Sydjämtland* K.-J. Olofsson 2000, *Västjämtland* Heinerud 1999, Heinerud & Olsson 2000, J. Jonsson 2003, K.-J. Olofsson 2000, *Östjämtland* A.-L. Olsson 1995, A.-L. Olsson & Edvinger 1994, *Borgvattnets sn* Löthman 1972, *Brunflo sn* Nykvist 1992, *Fors sn* B. Jönsson 1991, *Frostvikens sn* Heinerud 1993, L. Z. Larsson 1985, Pettersson 1989, *Gåxsjö sn* Löthman 1973, *Hackås sn* Selinge 1972, *Hammerdals sn*, Löthman 1972, 1973, *Kalls sn* L.-E. Englund 1987, Ljungdahl 2007, *Ovikens sn* Selinge 1976b, *Rödöns sn* Selinge 1971, *Sunne sn* Nordqvist 1999, 2000, *Undersåkers sn* Linnér 1989. – Se f.ö. det digitalt sökbara fornminnesinformationssystemet på Riksantikvarieämbetets hemsida (www.raa.se).
- Arkeologi – miljöarkeologiska analyser: Aronsson 2005, J. Björck et al. 1996, Englemark 1989, A. Hansson et al. 2005, Hemmendorff & Pålsson 1986, Hemmendorff 1989c, N. Karlsson 2006, Ljungdahl 2007, Magnusson 1986 (s. 132 f.), M. Olausson 1985, Robertsson 1991, Wallin 1999, Wallin & Oskarsson 2002.
- Arkeologi – osteologiska analyser: Ahlström 1994, Alexandersen 2003, Alexandersen & Iregren 2000, 2009a, b, Alström 1980, Backe-Högberg 1983, Boldsen & Freund 2009, Fahlström 1983, A. Hansson 2007, A. Hansson et al. 2005, Iregren 1984, 1989, Iregren, Hult & Homman 1996, Iregren & Isberg 1991, Iregren, Jungner et al. 2000, Iregren et al. 2009, Kjellström et al. 2009, Larje 1989, Maijanen & Niskanen 2006, Niskanen & Junno 2006, Sellevold 1991, 1993, Sjøvold 1978, 1982, , Werdelin 1985, Werdelin et al. 2000.
- Arkeologi – undersökta lokaler: Jämtland, översiktligt: Ramqvist 2000, Wahlström 1994, Welinder 2008a.

- Alsens sn: *Fagmon* (boplat, fossil åkermark) Gauffin 1989, M. Gustavsson 1999, *Svedäng* (boplat, fossil åkermark), Gauffin 1981, M. Gustavsson 1999, A. Hansson et al. 2005 (s. 120 ff., 134 ff.).
- Bergs sn: *Eisåsen* (boplat, fossil åkermark) J. Björck et al. 1996, Antonson 1998, M. Gustavsson 1999, A. Hansson et al. 2005, *Mårdåsberget* (järnframställningsplatser) Magnusson 1986 (s. 101 ff.).
- Brunflo sn: *Håkansta* (gravar) Magnusson 1976, *Jungfrukullen* (grav) Larje 1989, *Storviken* (grav) Magnusson 1975a.
- Frostvikens sn: *fornlämning 5* (boplat) Iregren 1984, *Bågede* (grav) Zachrisson 2005, *Gransjön* (grav) J. Sundström 1988, *Hamptjärn och Maskien* (boplatser) Heinerud 1996, *Jormön* (grav) Oskarsson 2000, "Renhornsudden" Snædal et al. 1988.
- Frösö sn: *Prästbordet* (förkristen kultplats, härdgropar, kyrka och kyrkogård) Hemmendorff 1992, 2010, Hildebrandt 1989, 1991, O. Holm 2006, Iregren 1989, M. Johansson 1996, Magnell & Iregren 2010, Welinder 2008a (s. 54 ff., 89 ff.), *Västbyn/Västerhus/Kråksta/Frösö läger* (boplat, gravar, kyrka och kyrkogård) Alexandersen & Iregren 2009, Alexandersen et al. 2009, Backe-Högberg 1983, A. Hansson 2007, Hjelmqvist 1990, O. Holm 2006, 2009, Kr. Jonsson 2009a, b, c, d, Larje 1989, Ranåker 2009, Redin 2000, Siven 2005, 2009, Staecker 2001, Zachrisson 1991a, *Öneberget* (fornborg) Hemmendorff 1985, 1989b.
- Hackås sn: *Prästbordet* (kyrka) R. Larsson 1972, 2005.
- Hammerdals sn: *Kallsnäs* (gravar) Kj. Sundström 1977.
- Häsjö sn: *Ångesviken* (boplat, fossil åkermark, gravar) S. Nyman 1995.
- Hällesjö sn: *Båganäset* (grav) J. Sundström 1989a.
- Kalls sn: *Burvattnet* (grav) A. Hansson 1994, Gollwitzer 2001, *Sösjön* (boplatser, järnframställningsplats) Aronsson 2003, 2005, Ljungdahl 2007, Zachrisson 2006a.
- Klövsjö sn: *Fotingen* (grav, stensättningar, bendepositioner) C. Olofsson 2010.
- Kyrkås sn: "Elversböle" (növ. Åslädden, motsv. v. hälften av Kyrkbyn; boplat) A. Hansson et al. 2005.
- Lockne sn: *Löfsåsen* (boplat) A. Hansson et al. 2005.
- Mattmars sn: *Prästbordet* (kyrka) O. Holm 2006, J. Sundström 1989c.
- Myssjö sn: *Funäs, Landsom* (järnframställningsplatser) Magnusson 1973, 1986 (s. 80 ff., 96 ff., 101, 263).
- Norderö sn: *Prästbordet* (kyrka) O. Holm 2006, J. Sundström 1989b, *Trusta* (härdgropar) J. Sundström 1981.
- Offerdals sn: *Säter* (järnframställningsplats) Magnusson 1986 (s. 87 f., 261).
- Ovikens sn: *Gärde, Sölvbacken* (järnframställningsplatser) Magnusson 1973, 1975c, 1986 (s. 79 ff., 263), *Munkebovallen* (fäbodvall) S. Englund & Welinder 2007, C. Olofsson et al. 2007, *Storgräftån* (fångstgropar) Magnusson 1975b.
- Revsunds sn: *Oppne/Gällö* (grav) Jakobsson 1989.
- Rätans sn: *Bryngelhögen, Vitvattnet* (järnframställningsplatser) Magnusson 1986 (s. 109 ff., 115 ff.), *Hammarede* (järnframställningsplats) Magnusson 1994.
- Rödöns sn: *Josvedsviken* (grav) G. Magnusson 1986 (s. 70), J. Sundström 1989a, *Krokom* (fångstgropar) Magnusson 1989b, *Sundslädden/Tibrandshögen* (boplatser, borganläggning, färjekrog?) S. Englund & Welinder 2007, A. Hansson 1992, 2006, A. Hansson et al. 2005 (s. 120 ff.), Kr. Jonsson 1994, Kjellström et al. 2009, Lindholm 2001, Lovén 2007, C. Olofsson & Welinder 2004, Seling 1971, *Trusta* (gravar) Backe-Högberg 1983, *Undrom* (gravar) Backe-Högberg 1983.
- Stuguns sn: *Långholmen i Ö. Mörtsjön* (grav) Larje 1989.
- Sundsö sn: *Prästbordet* (kyrkoruin) O. Holm 2006.
- Undersåkers sn: *Dalsvallen i Täveldalen* (grav)

- A. Hansson 1994, Gollwitzer 2001, *Lunn-dörrspasset* (grav) A. Hansson 1994, *Tävel-dalen* (boplats) N. Karlsson 2006.
- Åre sn: *Tångböle* M. Gustavsson 1999.
- Ås sn: *Kyrklägdan/Rösta* (boplats) A. Hansson et al. 2005 (s. 120 ff., 134 ff.), Lagerstedt 2004, M. Olausson 1985, 1989.
- Arkivhistoria: se *Källutgivning, diplomatik, paleografi och arkivhistoria*.
- Bosättningshistoria, historisk geografi och landskapsforskning: Anderson 1981 (med Comments), Antonson 1993, 1998, 2000, 2004, 2009, Baudou 1973, 1978, 1987, 2002, 2004, C. Bengtsson & Lindgren 1997, Berglund et al. 2003, 2009, Bergsland 1970, 1974, 1975, 1995a, B. Björck & Magnusson 1995, J. Björck et al. 1996, Brink 1990b, 1991a, 1992a, Broberg 1991, Dybdahl 1972, Dørum 1997, Gauffin 1981, 1989, Gollwitzer 2001, M. Gustavsson 1999, Hafström 1975, Hall 1996, A. Hansson et al. 2005, Haarstad 1992, G. Hansson 1990–97, Hemmendorff & Pålsson 1986, Hemmendorff 1989c, 1991, 1996, G. Holm 1984, O. Holm 1999 (enl. index), 2003b (s. 182–191), under utg., Jakobsson 1983, Jensås 1998, Johansen 1983, Jämtlands och Härjedalens diplomatarium 3 (enl. index i O. Holm 1999), J. Larsson 2009, Lignell 1996, Lindqvist 1998, Magnusson 1986, 1988, 1989b, Magnusson & Segerström 2009, Myrdal 2003, P. Nordberg 1977, Nordqvist 1999, 2000, S. Nyman 1993, 1995, K.-J. Olofsson 1997, Oskarsson 2003, 2009, B. Persson 2005, Sven Rentzhog 1987, 1989, Salvesen 1978, 1979a, 1991, 1999, 2007, Sandnes 1971, 1973, 1974, 1980, 1982, 1996a, Sandnes & Salvesen 1978, Selinge 1972a, b, 1973, 1974a, 1976a, 1979, 1983, Sporrang 1995, Sporrang & Hansen 1990, J. Sundström 1994, von Stedingk & Baudou 2006, Stomsvik 1998, Storli 1994, Kj. Sundström 1982, Særheim 2001, Wallin & Oskarsson 2002, Welinder 2002, 2008a, b, Vikstrand 1993, 1995, 1996, Winberg 1994. – Se f.ö. databasen över historiska kartor, tillgänglig via Lantmäteriets hemsida (www.lantmateriet.se).
- Byggnadsskick – icke-kyrkligt: Arnstberg 1976, Augustsson 1996, Bartholin 1991, Bergström 2001, Björkquist 1973, A. Hansson et al. 2005, Heinerud 1996, Hemmendorff 1985, 1989b, O. Homman & Rosander 1970, Kr. Jonsson 1994, Lagerstedt 2004, J. Larsson 2009, Liedgren 1995, Å. Nyman 1978, 1982, M. Olausson 1985, 1989, B. Olofsson 2003, C. Olofsson & Welinder 2004, V. Olofsson 2007a, b, A. Olsson 1998b, Raihle 1976, 1991, Storli 1994.
- Byggnadsskick – kyrkligt: *Jämtland, övergripande* Almqvist 1984, 2002, Brendalsmo & Bonnier 2009, Ekroll 1997, O. Holm 2001, 2003a, 2006, 2010a, L. Karlsson 1991, H. Lindblad & Lindblad 2002, Linscott 2007, Nilsén 2003, B. Nilsson 1982, 1996, A. Olsson 1998a, Sigmundsdotter 2001, Sjömar 1998, Smedberg 1972, Storsletten 2002, Storsletten & Sjömar 1993, Strandh 1996, Telhammer 1992b, Welinder 2003, 2008a, Vikstrand 1996, *Aspås* Oscarsson 1979a, b, *Berg* Mats Persson 1996, *Bodsjö* Å. Nyman 1978, 1982, *Brunflo* Bonnier 1995, Lovén 1995, B. Olofsson 1996, *Brücke* B. M. Eriksson 1998, *Frösö* Hildebrandt 1989, 1991, O. Holm 2006, Telhammer 1992a, *Hackås* R. Larsson 1972, 2005, Mats Persson 1980, *Hallen* Egervärn 1976, *Hammerdal* Kj. Sundström 1988, *Hällesjö* Mats Persson 1991, *Klövsjö* Almqvist 1975a, *Kyrkås* Almqvist 1974, B. Olofsson 2008, *Lit* Almqvist 1975b, *Lockne* Smedberg 1972, *Marby* Strandh 1996, Westin 1989, *Mattmar* Ahrens 2001, Almqvist 1973, O. Holm 2006, J. Sundström 1989c, *Norderö* O. Holm 2006, Nilsen 1999, Sjömar 1995, J. Sundström 1987, 1989b, *Näs* Järnankar 1997, *Näskott* Telhammer 1990, *Ragunda* Almqvist 1978, *Revsund* Sundin 1974, *Rödön* Telhammer 1988, *Stugun* B. G. Svensson 1989, *Sundsjö* Almqvist 1976, O. Holm 2006, Nilsén 2003, *Sunne* Lovén 1995, Nilsén 2003, *Undersåker* Wangby 1981, *Västerhus* O.

- Holm 2006, Kr. Jonsson 2009b, Redin 2000, Åre Wisth 1972, B. Olofsson 2010, Ås Telhammer 1982.
- Demografi – allmänt: Ahlström 1994, Anderson 1985, Antonson 2004, Baudou 1973, 1987, 2002, 2004, Boldsen 1996, Brink 1991a, Dybdahl 1972, Haarstad 1991, 1992, Hall 1996, O. Holm 2001, 2003b (s. 189), Iregren 1992a, b, Iregren, Jungner et al. 2000, J. Larsson 2009, Myrdal 1987, Palm 2000, 2001, Salvesen 1979a, 1999, Sandnes 1980, 1996a, b, O. K. Sandvik 2004, Selinge 1973, 1983, Sellevold 1991, 1993, Siven 1982, 1991, 2005, 2009, Sjøvold 1978, von Stedingk & Baudou 2006, Werdelin 1985, Werdelin et al. 2000.
- Demografi – etnicitet och kulturell identitet: Baudou 1988, 2002, 2004, Bergsland 1970, 1974, 1975, 1978, 1995a, c, Bolin 2001, 2002, Flemström 1981 (s. 35), Forsberg 1995, 1996, Gollwitzer 2001, Grexing 1999, Haarstad 1992, Hafström 1975, Hallan 1976b, L. I. Hansen & Olsen 2004, G. Holm 1983, 1984, 1991 (s. 233 ff.), O. Holm 2000 (n. 11), 2003b (s. 188), 2010b, N. Karlsson 2006, Magnusson 1989b, P. Nordberg 1977 (s. 23), C. Olofsson 2000, 2010, Opsahl 2002, Ramqvist 2007, Salvesen 1978, 1979, 1980, Salvesen & Hallan 1977, Sandnes 1973, 1986, Schanche 2000, Selinge 1979, 1983, von Stedingk & Baudou 2006, Stenvik 2007, Storli 1994, J. Sundström 1988, 1989a, Sörlin 2004b (s. 33), Welinder 2003, 2008a, Zachrisson 1985, 1987 a, b, 1988a, b, 2006, Zachrisson et al. 1997.
- Dialektologi: se *Språk – historisk dialektologi och dialektgeografi*.
- Diet och hälsa: Ahlström 1994, Alexandersen 2003, Alexandersen & Iregren 2000, 2009b, Boldsen 1996, Boldsen & Freund 2009, A. Hansson et al. 2005, Iregren 1992a, b, Iregren, Hult & Homman 1996, Iregren, Jungner et al. 2000, Iregren et al. 2009, Kjellström et al. 2009, Kr. Jonsson 1999, Maijanen & Niskanen 2006, S. Olsson 2006, Sellevold 1991, 1993, Werdelin 1985, Werdelin et al. 2000.
- Diplomatik: se *Källutgivning, diplomatik, paleografi och arkivhistoria*.
- Dräktskick: se *Materiell kultur – dräkt och personliga föremål*.
- Ekonomi – allmänt: Anderson 1981 (med Comments), Baudou 1973, 1978, 2002, 2004, Berglund et al. 2003, 2009, Brink 1991a, Gollwitzer 2001, U. E. Hagberg 1978, A. Hansson et al. 2005, O. Holm 2001, 2003b (s. 204 f.), Jakobsson 1983, Jensås 1998, Johansen 1983, Lagerstedt 2004, Magnusson 1980, 1984, 1986, 1989b, Magnusson & Segerström 2009, M. Olausson 1985, 1989, Ramqvist 2001, 2007, Sandnes 1980, 1996b, Selinge 1973, 1979, 1983, von Stedingk & Baudou 2006, Wallin 1999, Welinder 2002, 2008a, b, Åkerström 1998, Åsberg 1998.
- Ekonomi – agrara näringar: Antonson 1993, 1998, 2000, 2004, Antonson et al. 1996, J. Björck et al. 1996, Dybdahl 1972, Engemark 1989, Flemström 1983, Gauffin 1981, 1989, M. Gustavsson 1999, Hall 1996, A. Hansson et al. 2005, Hemmendorff 1989c, Hjelmqvist 1990, Kardell 2008, J. Larsson 2009, Myrdal 1985, Myrdal & Söderberg 1991, Nissen 1996, C. Olofsson et al. 2007, Robertsson 1991, Salvesen 1979a, 1991, Sandnes 1989, Sandnes & Salvesen 1978, Selinge 1976a, Kj. Sundström 1982, Thor 1975, Wallin & Oskarsson 2002, Zetterström 1998.
- Ekonomi – handel och varuutbyte: Anderson 1981 (med Comments), 1985, Andresen 2000, Baudou 1987, Berglund 1997, Bergner 1988, B. Björck 1985, Blomkvist 1996, Edvinsson et al. 2010, Friberg 1983, Grundberg & Jonsson 2004, O. Holm 2000, 2010b, Kerkkonen 1977, G. B. Larsson 2002, 2003, 2010, Molitor & Damell 1980, A. Nordberg 2006, Ramqvist 2001, Salvesen 1979a (s. 23, 42 ff., 87, 121, 167), Sandnes 1991, 1996a, E. Sandvik 1987, Sigmundsdotter 1998, Siik 2000, Sognnes 1988, 1998, Westerdahl 1994.
- Ekonomi – jakt, fångst och fiske: Anderson 1981 (med Comments), Barth 1975, P. G.

- Bengtsson 1997, Bergsland 1970, 1975, 1978, 1995a, Dixelius & Hansson 1975, N.-E. Eriksson 1976, Flemström 1981 (s. 17 f., 29 ff.), Forsberg 1989, Hafström 1975, Halan 1975, 1976b, A. Hansson 1994, 1997, A. Hansson et al. 2005, A. Hansson & Rathje 1999, O. Holm 1999 (enl. index), 2000, Johnson 1986, Löthman 1972, Melander 1989, Molitor & Damell 1980, P. Nordberg 1977, Raihle 1984, Seling 1974b, 1976a, Westerdahl 1994.
- Ekonomi – järnhantering och metallhantverk: Aronsson 2003, B. Björck 1985, B. Björck & Magnusson 1995, Calissendorff 1977, A. Hansson et al. 2005, Lindeberg 2009, Magnusson 1973, 1975c, 1977, 1983, 1984, 1986, 1988, 1989a, 1994, Zachrisson 2006a.
- Ekonomi – läderhantverk: Lagerstedt 2004.
- Ekonomi – matberedning: A. Hansen 2006, A. Hansson et al. 2005, Hjelmqvist 1990, Lagerstedt 2004, J. Sundström 1981.
- Ekonomi – renskötsel: Aronsson 2005, Bergsland 1970, 1975, 1978, 1985, 1995a, Haarstad 1992, Hafström 1975, Heinerud 1996, N. Karlsson 2006, Storli 1994, Welinder 2008a (s. 81 ff., 128).
- Ekonomi – textilhantverk: Franzén & Nockert 1992, A. Hansson et al. 2005, Henrik-Jonsson 2000, Lagerstedt 2004, Nockert & Possnert 2002.
- Ekonomi – trähantverk: L. Karlsson 2005, Nodermann 2005, Nyberg 1997.
- Etnicitet: se *Demografi – etnicitet och kulturell identitet*.
- Folkloristik: Baudou 1995, K. G. Eriksson 1998, Edlund 1979a, N.-E. Eriksson 1990, G. Holm 1991 (s. 237 f.), O. Holm 2003b (s. 164 f.), 2009b, 2010a, Kjellström et al. 2009 (s. 238 f.), S. Nyman 1995, Å. Nyman 1978, Swahn 1989, Welinder 2004b.
- Genealogi och personhistoria: Bergström 1992a, Blom 1992, Christiansen 2002, 2003, 2005, Dahl 1999a, b, K. G. Eriksson 1998, Friedlaender 1971, G. Hansson 1990–97, 2007, Hasselberg 1976, E. M. Holm 1995, O. Holm 1999 (enl. index), 2010b, Imsen 1988 (n. 25), 1990, Jämtlands och Härjedalens diplomatarium 3 (enl. index i O. Holm 1999), Lindqvist 1998, Løberg 2003, Njåstad 2000, 2002, Nylander 1999, Olof Bertilssons kyrkobok, de Robelin 1995, Sandnes 1996b, Sveriges medeltida personnamn, Wangby 1975. – Se även *Sfragistik och heraldik*. Se f.ö. också CD-ROM-skivan Ministerialregister för Jämtlands län (utg. av Landsarkivet i Östersund).
- Gravskick – icke-kristet: Baudou 1973, 1978, 1988, 2002, 2004, Bolin 2001, 2002, Durling 2005, Enberg & Welinder 2003, Fossum 2006, Gollwitzer 2001, Grexing 1999, A.-S. Gräslund 1996, 2001, A. Hansson 1994, 1997, Jakobsson 1983, 1992, 1997, L. H. Olausson 1990, C. Olofsson 2000, Ramqvist 2007, Schanche 2000, Seling 1973, 1976a, 1979, von Stedingk & Baudou 2006, Stenvik 2007, Stylegar 2005, J. Sundström 1988, 1989a, 1994a, Welinder 2003, 2008a, Vikstrand 1996, Zachrisson 1985, 1987a, b, 1988a, b, 1991a, 2006, Zachrisson et al. 1997, Åsberg 1998.
- Gravskick – kristet: Ahlström 1994, Alexandersen & Iregren 2000, 2009b, A.-S. Gräslund 1996, 2001, Hildebrandt 1989, 1991, O. Holm 2006, 2009, Iregren & Redin 2000, Iregren et al. 2009, Kr. Jonsson 1999, 2009a, b, c, d, Ljungdahl & Sandström 1997, Ranåker 2009, Redin 2000, Staecker 2001, J. Sundström 1989b, c, Welinder 1998, 2003, 2008a, Vikstrand 1996.
- Heraldik: se *Sfragistik och heraldik*.
- Historiografi – krönikor och annaler: Bergner 1988 (s. 143 f.), Blomkvist 1986, N.-E. Eriksson 1992, O. Holm 2003b (s. 183), Å. Nyman 1978, Salvesen 1980, Wolf 2007.
- Historiografi – 1600-talets fornforskning och antikvariska verksamhet: Baudou 1995, N.-E. Eriksson 1990, Grundberg 1999, Åhlén 1988.
- Klimatförhållanden: Gunnarson 2001, 2002, 2008, Gunnarson, Borgmark & Wastegård 2003, Gunnarson & Linderholm 2002, Gunnarson, Linderholm & Moberg under

- utg., A. Hansson et al. 2005 (kap. 12), Kullman & Öberg 2009, Linderholm 2001, Linderholm & Chen 2005, Linderholm & Gunnarson 2005, Nissen 1996, Salvesen 1979a (s. 36 ff., 172 f.), Sundqvist 2007, Sundqvist et al. 2010, Kj. Sundström 1982.
- Konst och inredning – icke-kyrklig: Franzén & Nockert 1992, A.-S. Gräslund 1996, 2001, Horneij 1991, L. Karlsson 1988, Nockert & Possnert 2002, Nodermann 1994, 1997, 2005, Raihle 1976, Tegnér 1996, Zachrisson 1991b. – Se även *Materiell kultur – dräkt och personliga föremål*.
- Konst och inredning – kyrklig: Almqvist 1973, 1974, 1975a, b, 1976, 1978, 1984, 2002, A. Andersson 1975, Blindheim 1973, 1998, Brendalmo & Bonnier 2009, Dybdahl 2005, B. M. Eriksson 1998, Franzén & Nockert 1992, Fresk & Nilsson 2004, Hamberg 1974, O. Holm 2003a, Horneij 1991, Höglund et al. 1999, Järnankar 1997, L. Karlsson 1976–77, 1988, 1991, 1995, 1996, 2001, 2005, A. Lidén 1999, Lindblad & Lindblad 2002, M. Lindgren 1991, 1996, Nilsén 2003, Nockert 1994, 1995, 1996, Nockert & Possnert 2002, Nodermann 1987, 1994, 2009, Nordström 1984, Nyberg 1997, Oscarsson 1979a, b, Mats Persson 1980, 1991, 1996, de Robelin 1995 (s. 125), Solhaug 1995, J. Sundström 1987, 1989b, B. G. Svensson 1989, Telhammer 1980, 1982, 1988, 1990, 1992a, b, Tångeberg 1986, Wangby 1981, Westin 1989, Vikstrand 1996, Wisth 1972, Ådahl 1998. – Se f.ö. också databasen Medeltidens bildvärld, tillgänglig via Historiska museets hemsida (www.historiska.se).
- Kyrkliga byggnader: se *Byggnadsskick – kyrkligt*.
- Kyrkliga inredningar och inventarier: se *Konst och inredning – kyrklig*.
- Kyrkohistoria: se *Religion och kyrka*.
- Källutgivning, diplomatik, paleografi och arkivhistoria: Aktstycker til de norske stændermøders historie, Auctoritate papae, Blom 1992, Brev ur askan, Brink 1990b, Diplomatarium Norvegicum, N.-E. Eriksson 1990, Freden i Brömsebro, Friedlaender 1971, Haug 2006, Hellbom 1972, O. Holm 1999, 2003b, under utg., Jämtlands domböcker och landstingsprotokoll, Jämtlands och Härjedalens diplomatarium, Lensrekneskapar 2, Myrdal & Bäärnhielm 1994, Norges gamle Love, Norske diplom 1301–1310, Norske Herredags-Dombøger, Norske kyrkjelege jordebøker etter reformasjonen 2, Olof Bertilssons kyrkobok, Regesta Norvegica, Rindal 1997, Schück 1976, Kj. Sundström 1984, Svenskt diplomatarium, Sörlin 2004b, Wiktorsson 1987, Vågslid 1989. – Se f.ö. Landsarkivets i Östersunds diplomdatabas (tillgänglig på Landsarkivet), med register till i princip alla diplom i Landsarkivet före 1645, samt Jämtlands läns fornskriftsällskaps hemsida (www.fornskrift.se).
- Lag och rätt – kyrklig: Brink 1996a, Lundegårdh 1997, Smedberg 1973.
- Lag och rätt – världslig: M. Andersson 1995, Bergner 1988, Bergslund 1975, 1995a, Blom 1992, 1997, Dübeck 1987, Egeland 2003, N.-E. Eriksson 1976, 1984, K. Gustavsson 1999, Hafström 1975, Hallan 1975, 1976b, 1984, A. Hansen 2003, 2006, Helland-Hansen 1997, O. Holm 1999 (enl. index), 2000, 2003b, under utg., Imsen 1990, 1994, 2009, Kvaal 2001, Malmrot 1998, P. Nordberg 1977, Norges gamle Love, Sörlin 2003, 2004a, b.
- Lag och rätt: se äv. *Administration och samhällsskick – territoriell indelning*.
- Materiell kultur – allmänt: *järnåldersartefakter* Broberg 1991, Enberg & Welinder 2003, Gollwitzer 2001, Grexing 1999, Magnusson 1986 (tab. 43), S. Nyman 1993, Sigmundsdotter 1998, Welinder 2008a, Åsberg 1998, *medeltida artefakter* Kr. Jonsson 1994.
- Materiell kultur – dräkt och personliga föremål: L. Andersson 1989, Enberg & Welinder 2003, M. Olofsson 1994, A.-S. Gräslund 1975, 1984, Hedenstierna-Jonson & Olausson 2006, O. Holm 2006 (s. 120), Kr. Jonsson 1994, Lagerstedt 2004, M. Olaus-

- son 1985, 1989, S. Olofsson 1997 (s. 19 ff.), Sigmundsdotter 1998, Tegnér 1996, Wamers 1984, Welinder 2008a, Zachrisson 1987a, b, 1988a, b, 2006b, Zachrisson et al. 1997. – Se även *Materiell kultur – vapen och rustning* och *Materiell kultur – pipor*.
- Materiell kultur – fortskaffningsmedel till lands och sjöss: T. Johansson 1978, Orviste 1973, Sigmundsdotter 1998, Welinder 2004a, Zachrisson 1988a, 1994, 2006b.
- Materiell kultur – hantverksredskap, hantverkspill och råämnen: Enberg & Welinder 2003, Henrik-Jonsson 2000, Lindeberg 2009, Magnusson 1986 (s. 275). – Se även *Ekonomi – järnhantering och metallhantverk*, *Ekonomi – läderhantverk*, *Ekonomi – textilhantverk* och *Ekonomi – trähantverk*.
- Materiell kultur – husgeråd och jordbruksredskap: A. Hansson et al. 2005, Lagerstedt 2004, Lindholm 2001, M. Olausson 1985, 1989, C. Olofsson & Welinder 2004.
- Materiell kultur – hästutrustning: Enberg & Welinder 2003, Dybdahl 1987, Lagerstedt 2004, M. Olausson 1985, 1989, Zachrisson 2006b.
- Materiell kultur – pipor: S. Englund & Welinder 2007.
- Materiell kultur – skrivdon och sigillstampar: Hildebrandt 1989, Jacobsson 1998.
- Materiell kultur – spel och leksaker: Kr. Jons-son 1994.
- Materiell kultur – vapen och rustning: Christiansen 2002 (s. 305), Enberg & Welinder 2003, Gollwitzer 2001, Jakobsson 1992, Lagerstedt 2004, M. Olausson 1985, 1989, Sigmundsdotter 1998, Welinder 2008a, Zachrisson 1991b, 2006b, Zachrisson et al. 1997 (s. 29 ff., 214).
- Materiell kultur – viker och vågar: Enberg & Welinder 2003, Sigmundsdotter 1998.
- Materiell kultur: se äv. *Arkeologi – undersökta lokaler*, *Byggnadsskick*, *Ekonomi*, *Gravskick*, *Konst och inredning*, *Numismatik* och *Runologi och epigrafik*.
- Mentalitetshistoria: se *Socialhistoria – mentaliteter och politisk kultur*.
- Militärväsen: Andresen 2000, Bergström 2001, G. Hagberg 1992, Michael Nilsson 1995, Njåstad et al. 2005, O. K. Sandvik 2004, Schylberg 1978a, Westerberg 1983.
- Mått och vikt: O. Holm 1999 (s. 133), 2000 (s. 67), 2003b (s. 172 f., 188 f.), Kj. Sundström 1982 (s. 47 f.). – Se även *Materiell kultur – viker och vågar*.
- Numismatik: Grundberg & Jonsson 2004, Sigmundsdotter 1998, 2001, Siik 2000, Wiséhn 1992, Zachrisson 1991a.
- Onomastik – ortnamn: Antonson 2004 (s. 26 f.), Bandle 1997, Bergsland 1970, 1983, 1985, 1996, Brink 1984, 1986, 1989, 1990a, b, 1991b, 1996a, 1997, 1999, 2001, 2006, 2008, Calissendorff 1977, Dalen 1998, Dybdahl 1972 (s. 71 f.), Edlund 1979b, Ellingsve 2000, Flemström 1971, 1972, 1974, 1980, 1981, 1983, Fridell 2009, Hallan 1976b, 1978, 1982a, b, Hellberg 1984, Hellbom 1973, 1977, 1990, G. Holm 1983, 1984, O. Holm 1999 (enl. index), 2003b, Mattisson 1986, L. Moberg 1988, 1998, Nes 1985, Neumüller 2007, Norsk stadnamnleksikon, E. Nyman 2000, 2010, S. Nyman 1995, Ortnamnen i Jämtlands län, Rydving 1995, Salvesen 1979a (s. 23, avsn. 3.5), 1991, Sandnes 1973, 1974, 1982, 1985, 1991, 1992, Kj. Sundström 2010, Stemsauhaug 1983, Strid 1981, Ståhl 1973, Svenskt ortnamnslexikon, Særheim 2001, Tveitane 1985, Vikstrand 1992, 1993, 1995, 1996. – Se även *Språk – allmänt* och se f.ö. Ortnamnsregistret, tillgängligt via hemsidan tillhörande Institutet för språk och folkminnen i Uppsala (www.sofi.se).
- Onomastik – personnamn: L. O. Berg et al. 1993, Brink 1986, 1994, Dybdahl 2008, Fredriksson 1974, Gunnes 1983, O. Holm 1999 (enl. index), Kruken 1990, Lundkvist 1999, Lundqvist 2000, Mattisson 1986, Peterson 1985, 1992, 2007, Sandnes 1996b, Sveriges medeltida personnamn, Vikstrand 2004, Wiktorsson 2000, Williams 1996. – Se även *Språk – allmänt*.
- Paleografi: se *Källutgivning, diplomatik, paleografi och arkivhistoria*.

- Personhistoria: se *Genealogi och personhistoria*.
- Politik och samhällsliv: *allmänt* Bergner 1988, Imsen 1990, 1994, 1995, 2006, Njåstad 2003, 2004, 2006, Njåstad et al. 2005; *tiden före 1319* Carlsson 1993, Hallencreutz 1996, O. Holm 2003b, Imsen 1988, Sandnes 1996a, 1997, Vikstrand 1993, 1996, Wolf 2007; *tiden 1319–1519* Blom 1992, Haug 2006, Imsen 1988, Olesen 1983; *tiden 1519–71* Bergström 1987, 1992a, b, Brattbakk 2002, Gustafsson 2000, L. Hamre 1998, Jensen 1982, Lavery 2002, O. K. Sandvik 2004; *tiden 1571–1645* M. Andersson 1995, Andresen 2000, Bergström 2001, Lundkvist 1991, Nissen 1996 O. K. Sandvik 2004, Sörlin 2004a, b, M. Åkerlund 1995.
- Religion – icke-kristen sed och folketro: Andren 2002, Bergner 1987, Brink 1990a, 1992a, 1996a, 1999, Flemström 1983, Fossum 2006, A.-S. Gräslund 1992, 1996, 2001, K. Gustavsson 1999, Hansson et al. 2005 (s. 113 f.), Hemmendorff 2010, Hildebrandt 1989, O. Holm 2000, 2003b (n. 127), Hultgård 1997, Iregren 1989, F. Johansson 2003, M. Johansson 1996, Magnell & Iregren 2010, B. Nilsson 1996, A. Nordberg 2006, Näsström 1996, Sanmark 2004, Schanche 2000, Welinder 2003, 2008a, Vikstrand 1992, 1993, 1996. – Se även *Gravskick – icke-kristet*.
- Religion – kristet fromhetsliv, spiritualitet och folkreligiositet: L. Andersson 1989, Blom 1997 (s. 299), Dybdahl 2008, N.-E. Eriksson 1990, Hallencreutz 1996, O. Holm 2001, 2003b (s. 158 f., n. 242), Kr. Jonsson 1994, L. Karlsson 2005, Lundegårdh 1997, B. Nilsson 1996, Nyberg 1997, Å. Nyman 1979, 1981, S. Olofsson 1997, Vikstrand 1996.
- Religion och kyrka – liturgik och liturghistoria: Helander 2001, Kj. Sundström 1984.
- Religion och kyrka – medeltidens kyrkohistoria: Almqvist 1984, Bergner 1987, Brendalsmo & Bonnier 2009, Brink 1990b, 1992b, 1996a, b, c, Dahlbäck 1977, A.-S. Gräslund 1996, 2001, Hallencreutz 1996, O. Holm 2001, 2006, Imsen 2006, Lunde-gårdh 1997, B. Nilsson 1996, Røskaft 1999, Sandnes 1996a, Smedberg 1983, Kj. Sundström 1988, Welinder 2003, 2008a, Vikstrand 1995, 1996.
- Religion och kyrka – 1500- och 1600-talens kyrkohistoria: Andresen 2000, Bergström 1992a, Berntson 2010, Hamberg 1974, Lysaker 1987, Njåstad et al. 2005, Norske kyrkjelege jordebøker etter reformasjonen 2, Kj. Sundström 1988, Telhammer 1992b, Wangby 1975.
- Religion och kyrka: se äv. *Byggnadsskick – kyrkligt, Gravskick – kristet, Konst och inredning – kyrklig, Lag och rätt – kyrklig* samt *Ågande och bruk – kyrkogods*.
- Runologi och epigrafik: Fresk & Nilsson 2004, A.-S. Gräslund 1996, 2001, S. B. F. Jansson 1970, Källström 2007, Snædal et al. 1988, Williams 1996, Åhlén 1988.
- Rättshistoria: se *Lag och rätt*.
- Samiska studier: se under *Demografi – etnicitet och kulturell identitet, Religion – icke-kristen sed och folketro, Språk – allmänt* samt *Ågande och bruk – samers skattefjäll*.
- Sfragistik och heraldik: Bergner 1988 (s. 145 f.), Bäckmark 2003, Christiansen 2002, N.-E. Eriksson 1990, O. Holm 1999 (enl. index), 2003b (s. 202 f.), Jämtlands och Härjedalens diplomatarium 3, Trættemberg & Scheffer 1974. – Se även *Materiell kultur – skrivdon och sigillstämpar*.
- Skatteväsen – se *Administration och samhällsskick – skatt och finanser*.
- Skriftbruk: Myrdal 2003 (s. 113 ff.), G. B. Larsson 2010.
- Socialhistoria – arbete och arbetsorganisation: Antonson 1993, 2000, 2004, Antonson et al. 1996, O. Holm 2001, Magnusson 1986, 1988, 1989a, b, A. Hansen 2006, A. Hansson et al. 2005, J. Larsson 2009, Salvesen 1979a, Strandh 1996. – Jfr *Ekonomi*.
- Socialhistoria – arv och ägande: Antonson 2000, 2004, Hall 1996, A. Hansen 2002, 2003, 2006, G. B. Larsson 2003, 2010. – Jfr *Ågande och bruk*.

- Socialhistoria – barn och gamla, handikappade och sjuka: A. Hansen 2006, Helland-Hansen 1997, Iregren 1992a, b, Iregren & Redin 2000, Kr. Jonsson 1999, 2009a, c, d, Kjellström et al. 2009, Ljungdahl & Sandström 1997, Ranåker 2009, Welinder 1998.
- Socialhistoria – familj och hushåll: A. Hansen 2006, 2010, A. Hansson et al. 2005, Lagerstedt 2004, J. Larsson 2009, M. Olausson 1989, Wallman 1995a.
- Socialhistoria – genus: A. Hansen 2006, 2010, Durling 2005, Enberg & Welinder 2003, K. Gustavsson 1999, A. Hansson et al. 2005, Iregren et al. 2009, Kr. Jonsson 1999, 2009a, c, d, Kjellström 2009, G. B. Larsson 2003, 2010, J. Larsson 2009, Wallman 1995a, Welinder 2008a.
- Socialhistoria – kriminalitet och våld: M. Andersson 1995, Blom 1992 (1 s. 295 ff., 304), K. Gustavsson 1999, A. Hansen 2006, Imsen 2009, Iregren & Redin 2000, Kjellström 2009, Patz 1997, Sörlin 2004a, b.
- Socialhistoria – mentaliteter och politisk kultur: 1988, Gustafsson 2000, O. Holm 2000 (n. 13), 2001, Imsen 1988, 1990, 1994, 1995, 2006, Lundkvist 1999, Nissen 1996, Njåstad 2003, 2004, 2006, Njåstad et al. 2005, Orning 2010, Salvesen 1999, O. K. Sandvik 2004 (avsn. 5.3), Sörlin 2004a, b. – Jfr *Demografi – etnicitet och kulturell identitet*.
- Socialhistoria – stratifiering i samhället: Ahlström 1994, Alexandersen & Iregren 2009b, Brink 1996a, Christiansen 2002, Hafström 1975, 1981, A. Hansson 2007, A. Hansson et al. 2005, O. Holm 2001, 2010b, Imsen 1994, Iregren et al. 2009, Jakobsson 1983, 1989, 1992, F. Johansson 2003, Kr. Jonsson 1994, 2009, Lagerstedt 2004, Lindholm 2001, Ljungdahl & Sandström 1997, Magnusson 1986 (s. 290 f., 301 f.), B. Nilsson 1996, Njåstad 2003, L. H. Olausson 1990, M. Olausson 1989, C. Olofsson & Welinder 2004, Selinge 1983, Wallman 1995a, Welinder 2003, 2008a, b, Vikstrand 1993, Zachrisson 2006b.
- Språk – allmänt: Bandle 1997, Baudou 2002, 2004, Bergfors 1996, Bergsland 1995b, c, Edlund 1999, Fritzner: Ordbog over Det gamle norske Sprog, Grøtvedt 1970, Hellichius 1986, Hellström 2008, G. Holm 1980, 1983, 1984, 1988, 1989, 1991, O. Holm 1999 (enl. index), 2000, L. Moberg 2000, Norske diplom 1301–1310, Nyborg 2001, E. Nyman 2010, Olof Bertilssons kyrkobok, Rindal 1997, Salvesen & Hallan 1977, Strade 1994, Söderwall 1925–73, Zachrisson et al. 1997 (avsn. 8.2).
- Språk – historisk dialektologi och dialektgeografi: Bandle 1973, Dalen 1988, 1999, 2005, Dalen et al. 2008, Fries 1994, G. Holm 1980, M. Reinhammar 2004, V. Reinhammar 1975, 2005, Widmark 2010, Williams 1996.
- Språk: se äv. *Onomastik*.
- Tideräkning och högtider: Helander 2001, O. Holm 1999 (enl. index), 2000, A. Nordberg 2006.
- Undervisning: Lysaker 1987 (s. 83, 98), Telhammer 1992 (s. 228).
- Vägar och samfärdsel: Brink 1990b (s. 240), Flemström 1983, A.-S. Gräslund 1996, 2001, G. Hansson 1984, O. Holm 2000, 2003b (s. 172 ff., 183 f.), Millde 2007, Salvesen 1979a (s. 23), Sandnes 1991, Sigmundsdotter 1998, Smedstad 1996, 1997, Kj. Sundström 1994, Williams 1996.
- Ägande och bruk – allmänningar, avradsland och avradsfiske: O. Holm under utg., J. Larsson 2009, Kardell 1993, P. Nordberg 1977, Norges gamle Love 2:4:1 (s. 269), Salvesen 1979a (s. 107, 122).
- Ägande och bruk – bönders fasta egendomar: Andresen 2000, Antonson 2000, 2004, Dybdahl 1972, N.-E. Eriksson 1982, Hall 1996, A. Hansen 2003, O. Holm 2010b, under utg., G. B. Larsson 2002, 2003, 2010, Salvesen 1979a, Sporrøng 1995, Sporrøng & Hansen 1990.
- Ägande och bruk – kronogods: Andresen 2000, Blom 1992 (2 s. 517 f.), A. Hansen 2003, O. Holm 1999 (enl. index), under

utg., Mattisson 1986, Nissen 1996, Norges gamle Love 2:4:1 (s. 273), Vikstrand 1993 (s. 62 f.), 1995.

Ägande och bruk – kyrkogods: Brink 1996a, Dahlbäck 1977, Gauffin 1981, O. Holm under utg., B. Nilsson 1996, Kj. Sundström 1988, Vikstrand 1993, 1995, 1996.

Ägande och bruk – samers skattefjäll: Bergsland 1970, 1975, 1978, 1985, 1995a, Hafström 1975, 1981.

FÖRFATTARFÖRTECKNING

LARS-ERIK EDLUND

professor i nordiska språk, Umeå universitet

ANNA HANSEN

fil.dr i historia; forskningschef, Jamtli, Östersund

OLOF HOLM

fil.mag., master of fine arts; doktorand i historia, Stockholms universitet och arkivarie,
Landsarkivet i Östersund

STEINAR IMSEN

professor i historia, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim

GABRIELA BJARNE LARSSON

docent i historia, Stockholms universitet

JAN LINDEGREN

professor i historia, Uppsala universitet

ERIK OPSAHL

fil.dr i historia, førsteamanuensis, Høgskolen i Vestfold, Tønsberg

STEN RENTZHOG

docent i konsthistoria; f. landsantikvarie

PER SÖRLIN

docent i historia, dekan, Mittuniversitet, Härnösand

STIG WELINDER

professor emeritus i arkeologi, Mittuniversitetet, Härnösand

MARIA ÅGREN

professor i historia, Uppsala universitet

Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens serie *Konferenser*

- 1 Människan i tekniksamhället. Föredrag och diskussioner vid Vitterhetsakademiens konferens 25–27 januari 1977. 1977
- 2 Människan i tekniksamhället. Bibliografi. 1977
- 3 Swedish-Polish Literary Contacts. 1979
- 4 Människan, kulturlandskapet och framtiden. Föredrag och diskussioner vid Vitterhetsakademiens konferens 12–14 februari 1979. 1980
- 5 Människan, kulturlandskapet och framtiden. Bibliografi. Ed. Arnold Renting. 1980
- 6 Safe Guarding of Medieval Altarpieces and Wood Carvings in Churches and Museums. A Conference in Stockholm, May 28–30 1980. 1981
- 7 Tolkning och tolkningsteorier. Föredrag och diskussioner vid Vitterhetsakademiens symposium 17–19 november 1981. 1982
- 8 Research on Tropes. Proceedings of a Symposium Organized by the Royal Academy of Letters History and Antiquities and the Corpus Troporum, Stockholm, June 1–3 1981. Ed. Gunilla Iversen. 1983
- 9 Om stilforskning. Föredrag och diskussionsinlägg vid Vitterhetsakademiens symposium 16–18 november 1982. 1983
- 10 J. V. Snellman och hans gärning. Ett finskt-svenskt symposium hållet på Hässelby slott 1981 till 100-årsminnet av Snellmans död. 1984
- 11 Behövs ”småspråken”? Föredrag vid Vitterhetsakademiens konferens den 22 november 1983. 1984
- 12 Altaistic Studies. Papers Presented at the 25th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference at Uppsala June 7–11, 1982. Eds. Gunnar Jarring and Staffan Rosén. 1985
- 13 Att vara svensk. Föredrag vid Vitterhetsakademiens symposium 12–13 april 1984. 1985
- 14 Samhällsplanering och kulturminnesvård. Föredrag och diskussionsinlägg vid Vitterhetsakademiens symposium 28 mars 1985. 1986
- 15 Runor och runinskrifter. Föredrag vid Riksantikvarieämbetets och Vitterhetsakademiens symposium 8–11 september 1985. 1987
- 16 The Slavic Literatures and Modernism. A Nobel Symposium August 5–8 1985. Ed. Nils Åke Nilsson. 1987
- 17 Nubian Culture: Past and Present. Main Papers Presented at the Sixth International Conference for Nubian Studies in Uppsala, 11–16 August, 1986. Ed. Tomas Hägg. 1987
- 18 ”1786”. Vitterhetsakademiens jubileumssymposium 1986. 1988
- 19 Polish-Swedish Literary Contacts. A Symposium in Warsaw September 22–26 1986. Eds. Maria Janion and Nils Åke Nilsson. 1988
- 20 Sverige och Petersburg. Vitterhetsakademiens symposium 27–28 april 1987. Red. Sten Carlsson och Nils Åke Nilsson. 1989
- 21 Tradition and Modern Society. A Symposium at the Royal Academy of Letters History and Antiquities, Stockholm, November 26–29, 1987. Ed. Sven Gustavsson. 1989
- 22 Die Bronzezeit im Ostseegebiet. Ein Rapport der Kgl. Schwedischen Akademie der Literatur Geschichte und Altertumsforschung über das Julita-Symposium 1986. Ed. Björn Ambrosiani. 1989

- 23 Bilden som källa till vetenskaplig information. Föredrag vid Vitterhetsakademiens symposium 13–14 april 1989. Red. Allan Ellenius. 1990
- 24 Att tala utan ord. Människans icke-verbala uttrycksformer. Föredrag vid symposium i Vitterhetsakademien 25–26 oktober 1989. Red. Göran Hermerén. 1991
- 25 Boris Pasternak och hans tid. Föredrag vid symposium i Vitterhetsakademien 28–30 maj 1990. Red. Peter Alberg Jensen, Per-Arne Bodin och Nils Åke Nilsson. 1991
- 26 Czesław Miłosz. A Stockholm Conference. September 9–11, 1991. Ed. Nils Åke Nilsson. 1992
- 27 Contemplating Evolution and Doing Politics. Historical Scholars and Students in Sweden and in Hungary Facing Historical Change 1840–1920. A Symposium in Sigtuna, June 1989. Ed. Ragnar Björk. 1993
- 28 Heliga Birgitta – budskapet och förebilden. Föredrag vid jubileumssymposiet i Vadstena 3–7 oktober 1991. Red. Alf Härdelin och Mereth Lindgren. 1993
- 29 Prehistoric Graves as a Source of Information. Symposium at Kastlösa, Öland, May 21–23, 1992. Ed. Berta Stjernquist. 1994
- 30 Rannsakingar efter antikviteter – ett symposium om 1600-talets Sverige. Red. Evert Baudou och Jon Moen. 1995
- 31 Religion in Everyday Life. Papers given at a symposium in Stockholm, 13–15 September 1993. Ed. Nils-Arvid Bringéus. 1994
- 32 Oscar Montelius 150 years. Proceedings of a Colloquium held in the Royal Academy of Letters, History and Antiquities, Stockholm, 13 May 1993. Ed. Paul Åström. 1995
- 33 August Strindberg och hans översättare. Föredrag vid symposium i Vitterhetsakademien 8 september 1994. Red. Björn Meidal och Nils Åke Nilsson. 1995
- 34 The Aim of Laboratory Analyses of Ceramics in Archaeology, April 7–9 1995 in Lund, Sweden. Eds. Anders Lindahl and Ole Stilborg. 1995
- 35 Qumranlitteraturen. Fynden och forskningsresultaten. Föreläsningar vid ett symposium i Stockholm den 14 november 1994. Red. Tryggve Kronholm och Birger Olsson. 1996
- 36 Words. Proceedings of an International Symposium, Lund, 25–26 August 1995. Ed. Jan Svartvik. 1996
- 37 History-Making. The Intellectual and Social Formation of a Discipline. Proceedings of an International Conference, Uppsala, September 1994. Eds. Rolf Torstendahl and Irmline Veit-Brause. 1996
- 38 Kultursamanhengar i Midt-Norden. Tverrfagleg symposium for doktorgradsstudentar og forskarar. Førelæsingar ved eit symposium i Levanger 1996. Red. Steinar Supphellen. 1997
- 39 State and Minorities. A Symposium on National Processes in Russia and Scandinavia, Ekaterinburg, March 1996. Eds. Veniamin Alekseyev and Sven Lundkvist. 1997
- 40 The World-View of Prehistoric Man. Papers presented at a symposium in Lund, 5–7 May 1997. Eds. Lars Larsson and Berta Stjernquist. 1998
- 41 Forskarbiografen. Föredrag vid ett symposium i Stockholm 12–13 maj 1997. Red. Evert Baudou. 1998
- 42 Personnamn och social identitet. Handlingar från ett Natur och Kultur-symposium i Sigtuna 19–22 september 1996. Red. Thorsten Andersson, Eva Brylla och Anita Jacobson-Widding. 1998
- 43 Philipp Melanchthon und seine Rezeption in Skandinavien. Vorträge eines internationalen Symposions an der Königlichen Akademie der Literatur, Geschichte und Altertümer anlässlich seines 500. Jahrestages in Stockholm den 9.–10. Oktober 1997. Herausgegeben von Birgit Stolt. 1998

- 44 Selma Lagerlöf Seen from Abroad – Selma Lagerlöf i utlandsperspektiv. Ett symposium i Vitterhetsakademien den 11 och 12 september 1997. Red. Louise Vinge. 1998
- 45 Bibeltolkning och bibelbruk i Västerlandets kulturella historia. Föreläsningar vid ett symposium i Stockholm 27 oktober 1997. Red. Tryggve Kronholm och Anders Piltz. 1999
- 46 The Value of Life. Papers presented at a workshop at the Royal Academy of Letters, History and Antiquities, April 17–18, 1997. Eds. Göran Hermerén and Nils-Eric Sahlin. 1999
- 47 Regionala samband och cesurer. Mitt-Norden-symposium II. Föreläsningar vid ett symposium i Stockholm 1997. Red. Staffan Helmfrid. 1999
- 48 Intuitive Formation of Meaning. Symposium held in Stockholm, April 20–21 1998. Ed. Sven Sandström. 2000
- 49 An Assessment of Twentieth-Century Historiography. Professionalism, Methodologies, Writings. Ed. Rolf Torstendahl. 2000
- 50 Stiernhielm 400 år. Föredrag vid internationellt symposium i Tartu 1998. Red. Stig Örjan Ohlsson och Bernt Olsson. 2000
- 51 Roman Gold and the Development of the Early Germanic Kingdoms. Symposium in Stockholm 14–16 Nov. 1997. Ed. Bente Magnus. 2001
- 52 Kyrkovetenskap som forskningsdisciplin. Ämneskonferens i Vitterhetsakademien, 12–13 november 1998. Red. Sven-Åke Selander. 2001
- 53 Popular Prints and Imagery. Proceedings of an International Conference in Lund 5–7 October 2000. Eds. Nils-Arvid Brिंगéus and Sten Åke Nilsson. 2001
- 54 The Chronology of Base-Ring Ware and Bichrome Wheel-Made Ware. Proceedings of a Colloquium held in the Royal Academy of Letters, History and Antiquities, Stockholm, May 18–19 2000. Ed. Paul Åström. 2001
- 55 Meaning and Interpretation. Conference held in Stockholm, September 24–26 1998. Ed. Dag Prawitz. 2001
- 56 Swedish-Polish Modernism. Literature – Language – Culture. Conference held in Cracow, Poland, April 20–21 2001. Eds. Małgorzata Anna Packalén and Sven Gustavsson. 2003
- 57 Nationalutgåva av de äldre geometriska kartorna. Konferens i Stockholm 27–28 november 2003. Red. Birgitta Roeck Hansen. 2005
- 58 Medieval Book Fragments in Sweden. An International Seminar in Stockholm, 13–16 November 2003. Ed. Jan Brunius. 2005
- 59 Trygghet och äventyr. Om begreppshistoria. Red. Bo Lindberg. 2005
- 60 Wisława Szymborska. A Stockholm Conference May 23–24, 2003. Eds. Leonard Neuger & Rikard Wennerholm. 2006
- 61 Konsterna och själen. Estetik ur ett humanvetenskapligt perspektiv. Red. Göran Hermerén. 2006
- 62 Litteraturens värde – Der Wert der Literatur. Konferens i Stockholm 26–28 november 2004. Red. Antje Wischmann, Eva Hættner Aurelius & Annegret Heitmann. 2006
- 63 Stockholm – Belgrade. Proceedings from the Third Swedish-Serbian Symposium in Stockholm, April 21–25, 2004. Ed. Sven Gustavsson. 2007
- 64 När religiösa texter blir besvärliga. Hermeneutisk-etiska frågor inför religiösa texter. Red. Lars Hartman. 2007
- 65 Scholarly Journals between the Past and the Future. The *Fornvännen* Centenary Round-Table Seminar, Stockholm, 21 April 2006. Ed. Martin Rundkvist. 2007
- 66 Hela världen är en teater. Åtta essäer om Lars Wivallius. Red. Kurt Johansson & Håkan Möller. 2007

- 67 Efter femtio år: *Aniara 1956–2006*. Föredrag vid ett symposium i Kungl. Vitterhetsakademien 12 oktober 2006. Red. Bengt Landgren. 2007.
- 68 Jordvärderingssystem från medeltiden till 1600-talet. Red. Alf Ericsson. 2008.
- 69 Astrid Lindgrens landskap. Hur landskapets kulturarv förändras, förstås, förvaltas och förmedlas. Red. Magnus Bohlin. 2009.
- 70 Kyrkohistoria – perspektiv på ett forskningsämne. Red. Anders Jarlert. 2009.
- 71 Skärgård och örlog. Nedslag i Stockholms skärgårds tidiga historia. Red. Katarina Schoerner. 2009.
- 72 Emilia Fogelklou läst i dag. Nio essäer. Red. Anders Jeffner. 2010.
- 73 Saint Birgitta, Syon and Vadstena. Papers from a Symposium in Stockholm 4–6 October 2007. Eds. Claes Gejrot, Sara Risberg and Mia Åkestam. 2010.
- 74 Universitetsrankning och bibliometriska mätningar: Konsekvenser för forskning och kunskapsutveckling. Red. Göran Hermerén, Kerstin Sahlin och Nils-Erik Sahlin. Sammanställn. Ulrika Waaranperä. 2011.
- 75 Jämtland och den jämtländska världen 1000–1645. Red. Olof Holm. 2011.